

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

CAHİLİYE VE İSLAM DÖNEMİ (833 YILINA KADAR)

ARAPLARDA YAZI VE KÂĞIT

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet PEKER

Çorum - 2024

CAHİLİYE VE İSLAM DÖNEMİ (833 YILINA KADAR)

ARAPLARDA YAZI VE KÂĞIT

Ahmet PEKER

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ

Çorum 2024

KABUL ONAY SAYFASI

Ahmet PEKER tarafından hazırlanan “Cahiliye ve İslam Dönemi (833 Yılına Kadar) Araplarında Yazı ve Kâğıt” adlı tez çalışması 24/05/2024 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Nadir KARAKUŞ .....

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE .....

Doç. Dr. Vesile ŞEMŞEK .....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve ..... sayılı kararı ile Ahmet PEKER'in İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Ahmet PEKER

CAHİLİYE VE İSLAM DÖNEMİ (833 YILINA KADAR)

ARAPLARDA YAZI VE KÂĞIT

Ahmet PEKER

ORCID: 0009-0004-0591-0123

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2024

ÖZET

Günümüzde de çok kullanılan galatı meşhur bir ifade ile acaba Arapların tümü bedevi ve medeniyetten gerçekten bihaber mi yaşıyorlardı. Dünyadaki gelişmelerden hiç haberleri yok muydu? İslam öncesi ve sonrası insanlığa herhangi bir katkısı olmayan bir Cahiliye Dönemi olarak adlandırabileceğimiz çok uzun bir karanlık dönem mi yaşadılar? Tüccar olan Arap halkı dünyayı takip edemiyor muydu? Araplar tarafından kurulan büyük medeniyetler neden bilim insanlarının ve araştırmacıların gözünde bir değeri yoktu? İşte bu soruların cevabını bu çalışmamızda cevaplandırmaya çalışacağız. Tarihte yazı ilk kez Güney Irak'ta kurulmuş olan Sümerler tarafında bulunup insanlığın hizmetine sunulmuştur. Öte yandan çivi yazısından sonra ikinci yazı olarak kullanılan yazı sistemi Mısır'da bulunan Hiyeroglif yazısıdır. Yine Batı dünyasının günümüzde kullandığı Latin harfleri bir Ortadoğu toplumu olan Lübnan'da kurulmuş Fenikeliler icat etmiştir. Fenikeliler gibi deniz ticaretinde çok mahir olan Yunanlılar bu ticari ilişki sırasında yazıyı öğrenip daha da geliştirmiştir. Yunanlılardan kültürel olarak oldukça etkilenen Romalılar bu alfabeyi öğrenip günümüzde kullanılan Latin Alfabeti oluşturmuştur. Bugün yine kullandığımız sayı sisteminin ilk halinin Hintliler tarafından bulunup Müslümanlar tarafından da geliştirilmesi sonucunda Avrupa'ya taşınıp hala kullanabilmekteyiz. Hakeza kâğıt konusunda bir uzak doğu medeniyeti olan Çinlilerin insanlığa armağanıdır. Uygur Türklerinin ve Müslüman Arapların çalışmaları sayesinde kâğıt, matbaa, pusula ve barut gibi birçok yenilik Avrupa'ya taşınmıştır. Batıya gelen bu yenilikler daha sonra da oradan bu teknoloji tüm dünyaya yayılmıştır. Bu gelişmeleri sadece bir topluma mal etmek diğer dünya medeniyetlerine bir anlamda büyük haksızlıktır. Dünya'ya

Çin, Hint, Mezopotamya, Mısır ve Amerika gibi antik medeniyetlerin katkıları yadsınamayacak kadar büyüktür. İşte bu çalışmamızda günümüzde de sadece Batı merkezli olarak devam eden bu sorunlu düşünce üzerinde yine durmaya çalıştık.

Anahtar Kavramlar: Araplar, Cahiliye Dönemi, Yazı, Kâğıt

Bilim Kodu: 60303

WRITING AND PAPER IN JAHILIYYA AND ISLAMIC PERIOD (UNTIL 833) ARABS

Ahmet PEKER

ORCID: 0009-0004-0591-0123

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

May 2024

ABSTRACT

To use a well-known expression that is also used today, I wonder if all Arabs were Bedouin and really ignorant of civilisation. Were they unaware of the developments in the world? Did they live in a very long period of darkness before and after Islam, which we can call a period of Jahiliyyah without any contribution to humanity? Were the Arab people, who were merchants, unable to follow the world? Why did the great civilisations founded by the Arabs have no value in the eyes of scientists and researchers? We will try to answer these questions in this study. For the first time in history, writing was found and presented to the service of humanity by the Sumerians, who were founded in Southern Iraq. On the other hand, the writing system used as the second writing system after cuneiform is the Hieroglyphic writing found in Egypt. Again, the Latin letters used by the Western world today were invented by the Phoenicians founded in Lebanon, a Middle Eastern society. The Greeks, who were very skilful in maritime trade like the Phoenicians, learnt and further developed writing during this commercial relationship. The Romans, who were culturally influenced by the Greeks, learnt this alphabet and created the Latin Alphabet used today. As a result of the discovery of the first version of the number system we use today by the Indians and its development by the Muslims, it was carried to Europe and we are still able to use it. Likewise, paper is a gift of the Chinese, a Far Eastern civilisation, to humanity. Thanks to the work of Uighur Turks and Muslim Arabs, many innovations such as paper, printing press, compass and gunpowder were carried to Europe. These innovations came to the West, and then from there this technology spread all over the world. To attribute these developments to only one society is a great injustice to other world civilisations. The contributions of ancient civilisations such as

China, India, Mesopotamia, Egypt and America to the world are too great to be denied. In this study, we have tried to dwell on this problematic idea, which continues to be centred on the West today.

Key Terms: Arabs, Jahiliyya Period, Writing, Paper.

Science Code: 60303

TEŐEKKÖR

Tez çalıőmamın konusunun belirlenmesinde ve araőtırma çalıőmaları sűrecinde bilgi birikimlerini ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen çok deęerli danıőman hocam Doç. Dr. Nadir Karkuő'a, tez çalıőmamı dűzeltme ve kaynak taraması konusunda tarafıma yol gűsterip yardımcı olan Doç. Dr. Zehra Gencel Efe, Prof. Dr. Mehmet Azimli ve Dr. Halil Yavaő hocalarıma sonsuz űkranlarımı sunarım. Bu zorlu sűrete bana her tűrlű desteęi veren aileme teőekkűrű bir borç bilirim.

Ahmet PEKER

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iV
ABSTRACT.....	Vi
TEŞEKKÜR.....	Viii
İÇİNDEKİLER.....	iX
TABLolar DİZİNİ.....	Xi
RESİMLER DİZİNİ.....	Xii
HARİTALAR DİZİNİ.....	XV
KISALTMALAR.....	XVi
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

CAHİLİYE DEVRİNDE YAZI VE KÂĞIT

1.1. Dünya Tarihinde Kâğıdın ve Yazının Tarihçesi.....	8
1.2. Cahiliye Araplarında Yazı.....	17
1.2.1. Güney Araplarda Yazı.....	27
1.2.2. Kuzey Araplarda Yazı.....	39
1.3. Cahiliye Araplarında Kâğıt.....	82
1.4. Cahiliye Araplarının Hanîflerinde Yazı ve Kâğıt Kültürü.....	87
1.5. Cahiliye Dönemi Araplarında Astronomi, Nesi ve Kâğıt.....	97
1.6. Cahiliye Araplarında Şiir ve Kâğıt.....	105

2. BÖLÜM

İSLAM SONRASI ARAPLARDA YAZI VE KÂĞIT

2.1. İslam Sonrası Araplarda Yazı.....	121
2.1.1. Erken İslami Dönemde Yazı (610-632).....	121
2.1.2. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Yazı (632-661).....	139
2.1.3. Emevîler Döneminde Yazı (661-750).....	142

2.1.4. Abbâsîler Döneminde Yazı (750-1258)	147
2.2. İslam Sonrası Araplarda Kâğıt	148
2.2.1. Erken İslami Dönemde Kâğıt (610-632).....	148
2.2.2. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Kâğıt (632-661)	167
2.2.3. Emevîler Döneminde Kâğıt (661-750)	172
2.2.4. Abbâsîler Döneminde Kâğıt (750-1258)	175
2.2.4.1. Müslümanların Kâğıtla İlk Tanıştıkları Olay: Talas Savaşı.....	176
2.3. İslam Sonrası Tercüme Faaliyetleri ve Kâğıt.....	181
2.3.1. Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve Kâğıt (661-750).....	181
2.3.2. Abbâsîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve Kâğıt (750-1258).....	184
2.4. Araplarda Para Darbedilmesi ve Yazıya Etkisi.....	189
2.4.1. Cahiliye Döneminde Para	189
2.4.2. Erken İslami Dönemde ve Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Para (610-661).....	189
2.4.3. Emevîler Döneminde Para (661-750)	190
2.4.4. Abbâsîler Döneminde Para (750-1258).....	195
SONUÇ	197
KAYNAKLAR	199
EKLER	218
EK-1 TABLO	218
EK-2 RESİM	220
EK-3 HARİTA	272

TABLULAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1: Orta Doğu'da Kullanılan Alfabeleri Gösteren Karşılaştırmalı Tablo.....	218
Tablo 1.2: Arap Alfabesinin Doğuşu ve Gelişim Aşamaları.....	219

RESİMLER DİZİNİ

Resim	Sayfa
Resim 2.1: Üzerinde Yazı Olmayan En Eski Kâğıt Parçası.....	220
Resim 2.2: MS. 568 İle 645 Yılları Arasındaki Döneme Tarihlendirilen Kuran-ı Kerim Sayfası.....	221
Resim 2.3: Hz. Muhammed Tarafından Sâsânî Kralı II. Hüsrev'e (590-628) Yazdığı ve Onu İslam'a Davet Eden Mektup.....	222
Resim 2.4: Hz. Muhammed Tarafından Habeş Kralı Necâşî'ye Gönderilen Mektup.....	223
Resim 2.5: Hz. Muhammed'in Mısır Valisi Mukavkıs'a Yazdığı Mektup.....	224
Resim 2.6: Hz. Ömer Devrine Ait Bir Papirüs.....	225
Resim 2.7: Hz. Ömer'e Ait Olduğu Düşünülen Ceylan Derisi Üzerine Yazılmış Kur'an-ı Kerim Ayeti.....	226
Resim 2.8: Hz. Osman'a Ait Olduğu Tahmin Edilen Ceylan Derisine Yazılı Kur'an-ı Kerim Ayeti.....	227
Resim 2.9: Hz. Ali'ye Ait Olduğu Tahmin Edilen Ceylan Derisine Yazılı Kur'an-ı Kerim Ayeti.....	228
Resim 2.10: Muaviye Devri Yazı Tarzını Gösteren Besmele ve Felak Sûresi.....	229
Resim 2.11: Hicri II. Yüzyıl Başlarına Tarihlenen Kubati Kumaş Üzerine Yazılmış Arapça Yazı Örneği.....	230
Resim 2.12: Emevî Devri VIII. Yüzyıl Başı Kur'an-ı Kerim Sayfası.....	231
Resim 2.13: Halife Me'mûn'un Kütüphanesinde Bulunan Bir Cüz.....	232
Resim 2.14: Himyerlilerin Hattı.....	233
Resim 2.15: Yemen'de ki Nakab'ul-Hacer Harabelerinde Bulunan Kitabelerden Biri.....	234
Resim 2.16: Yemen'de Kurulan Kinde Devleti'nden Kalan Karyetülfâv Kitabesi.....	235
Resim 2.17: Birinci Ümmü'l-Cimâl Kitabesi	236
Resim 2.18: Tedmür Kraliçesi Zenobia'nın Heykeli Üzerindeki Kitabe.....	237
Resim 2.19: Lahmîlerin Kralı İmruülkays bin Amr el-Lahmî Mezar Kitabesi.....	238
Resim 2.20: Medain-ı Salih Harabelerinde Bulunan Nabatî Kitabesi.....	239

Resim 2.21: Zebed Kitabesi.....	240
Resim 2.22: Üseys Kitabesi.....	241
Resim 2.23: Harran Kitabesi.....	242
Resim 2.24: İkinci Ümmü'l-Cimâl Kitabesi.....	243
Resim 2.25: Abdurrahmân el-Hicrî'nin Mısır Asvan'daki Bulunan Mezar Taşı.....	244
Resim 2.26: Muaviye Bin Ebü Sufyan'ın Yaptırdığı Tâif Barajı Üzerindeki Yazı.....	245
Resim 2.27: Kudüs Yakınlarında Bulunmuş Olan Bir Mesafe Taşı.....	246
Resim 2.28: Ürdün Çölü'nde Bulunan Muvakkar Sarayındaki Yazı.....	247
Resim 2.29: Hz. Ebubekir Tarafından Yazıldığı İddia Edilen Yazı.....	248
Resim 2.30: Arabistan'da Erken Sahabe Devri Kaya Yazıtları.....	249
Resim 2.31: Hz. Osman Dönemi Bir Kitabe.....	250
Resim 2.32: Hz. Osman Dönemine Ait Kitabe.....	251
Resim 2.33: Abdurrahman'a Ait Erken İslami Dönem Kaya Yazıtı.....	252
Resim 2.34: Medine Şehri Civarında Bulunan Amentü Yazılı Erken İslami Devir Kaya Yazıtı.....	253
Resim 2.35: Kur'an-ı Kerim'den Nasr Sûresi Yazılı Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı.....	254
Resim 2.36: Kur'an-ı Kerim'den Nisâ Sûresinin Durak Yerine Kadar 58. Ayetin Yazılı Erken İslami Dönem Kaya Yazıtı ve İbrahim Bin El-Cerîr'e Ait Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı.....	255
Resim 2.37: Vadiyu'l-Fura' Bölgesinde Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtları.....	256
Resim 2.38: H. 64 Yılına Ait Bir Mezar Taşı Üzerinde Bulunan Bir Yazı.....	257
Resim 2.39: Ca'fer Bin Ebî Tâlib'in Neslinden Safiyye Bint Musa Bin Eyyub Bin İbrahim Bin Muhammed Bin Ca'fer Bin İbrahim Bin Muhammed Bin Ali Bin Abdillâh Bin Ca'fer Bin Ebî Tâlib'e Ait Mezar Taşı Kitabesi.....	258
Resim 2.40: Himyerîlere Ait Gümüş Para.....	259
Resim 2.41: Nabatîlere Ait Bronz Sikke.....	260
Resim 2.42: Nabatî Hükümdarlarından Bazılarına Ait Birtakım Sikkeler.....	261
Resim 2.43: MS. 274 Yılında Mısır İskenderiye'de Basılmış Tetradrahmi Denilen Gümüş Sikke.....	262
Resim 2.44: Tedmür kraliçesi Zenobiaü ve Vehbüllât'a ait sikkeler	263

Resim 2.45: Kûfî Yazılı Sâsânî Devleti Dirhemi.....	264
Resim 2.46: Halife Abdülmelik Bin Mervân Tarafından Dımaşk'ta Bastırılmış Olan Dinarlardan Bir Örnek.....	265
Resim 2.47: Halife Abdülmelik Bin Mervân Devrinde Basılmış Olan Dirhemlerden Bir Örnek.....	266
Resim 2.48: Halife Abdülmelik Bin Mervân Devrinde Basılmış Olan Bir Sikke.....	267
Resim 2.49: Emevî Halifesi Abdülmelik Bin Mervan Devrine Ait Dinar.....	268
Resim 2.50: Abbasi Halifesi Mehdi Adına Basılan Dirhem.....	269
Resim 2.51: Hz. Muhammed'in Mektuplarında Kullandığı Mührünün Tahmini Çizimi.....	270
Resim 2.52: Şair İmruülkays Bin Hucr'un Ankara Hıdırlık Tepedeki Türbesi.....	271

HARİTALAR DİZİNİ

Harita	Sayfa
Harita 3.1: İslam Öncesi Kuzey ve Güney Arap Krallıkları.....	272
Harita 3.2: İslam Öncesi ve Sonrası Arap Kabileleri.....	273
Harita 3.3: Arabistan Yarımadasında Kurulan Panayır Yerleri.....	274
Harita 3.4: Ortadoğu'daki Ticaret Yolları.....	275

KISALTMALAR

Kısaltmalar

a. mlf.	Aynı müellif
a.g.e.	Adı geçen eser
as	Aleyhisselam
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Bin
bkz.	Bakınız
bt.	Binti
Byy.	Basım yeri yok
c.	Cilt
çev.	Çeviren
çev. Notu	Çevirenin notu
d.	Doğum
der.	Derleyen
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn.	dipnot
ed.	Editör/Editörler
h.	Hicri
hs.	Hükümranlık süresi
H.z.	Hazreti
İA.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
krş.	Karşılaştırınız
m.	Miladi
MÖ.	Milattan Önce

MS.	Milattan Sonra
no.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm ö.
ra.	radıyallahu anh/anha
s.	Sayfa
sad.	Sadeleştiren
sav.	Sallallahu aleyhi ve sellem
sn.	Son not
ss.	Sayfa sayısı
tah.	Tahkik eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
tsz.	Tarihsiz
v.	Varak
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
vd.	Ve devamı
vv.	Varaktan varağa
yay. haz.	Yayına hazırlayan
yy.	yayıncı yok

GİRİŞ

Arapların kültürel hayatının temelini oluşturan yazı ve kâğıt hakkında günümüze kadar konu anlamında makro zaman bağlamında detaylı ve genel bir çalışma yapılmamıştır. İslâm dininin zahir ettiği, geliştiği ve büyüdüğü yer olan Arabistan Yarımadası'nın İslâmiyet'ten önceki Cahiliye Devrindeki dinî, kültürel, siyasî ve toplumsal yapısını öğrenmek İslamiyet'in gelişinden sonra Araplarının dilini ve kültürünü daha iyi anlayabilmemiz için çok mühimdir. Cahiliye Devri Araplarının hepsinin vahşi, genellikle okuma-yazma bilmeyen, bilgisiz, görgüsüz ve ihmalkâr bir durum içerisinde tamamının göçebe bedevi olarak hayatını idame ettiren insanlar olarak bilinen çok yanlış bir algı günümüzde bile hala varlığını korumaktadır. Aslına bakılırsa bu dar bakışlı yanlış algının temel sebebinin Arap Yarımadası üzerinde kurulan birbirinden farklı birçok büyük medeniyetin insanlar tarafından varlığının bilinmemesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. İslam'ın gelişinden sonra Cahiliye olarak adlandırılan bu devrin dini ve ahlaki konularda daha bilgisiz oldukları ancak kültür ve medeniyet alanında aslında çevresinde bulunan ülkelere göre oldukça ileri bir uygarlığa sahip oldukları maalesef atlanan bir realite olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmamızda asıl amacımız Arapçanın dil ve yazı açısından gelişimi ile birlikte yazı malzemelerinin bu gelişime paralel olarak ilerlemesinin İslam öncesi ve sonrası şeklinde kronolojik olarak bir bütün olarak değerlendirilmesidir. Bu sayede doğru bildiğimizi zannettiğimiz aslında yanlış olan birçok bilginin gün yüzüne çıkmasına çalışacağız.

Bu çalışmamızda konumuzun birinci bölümün ilk kısmında tündengelim yöntemi ile yazı ile kâğıdın ilk kez bulunması ve dünyaya yayılışına genel hatları ile değindik. Birinci bölümün ikinci kısmını da Güney ve Kuzey Arapları olarak ayırıp ise yine tümevarım yöntemi ile Arapçanın ilk örneklerini ve Arapçanın tarihsel açıdan gelişimini kronolojik olarak açıklamaya çalıştık. Birinci bölümün üçüncü kısmında ise tümevarım yöntemini uygulayarak Cahiliye Devri Araplarında ilk kâğıt ve yazı malzemesini kronolojik olarak gelişimini ele aldık. Birinci bölümün dördüncü kısmında Hanîflerin yazı ve yazı malzemesine etkilerine değindik. Birinci bölümün beşinci kısmı olan Araplarda astronomi bölümünü ise önce tündengelim yöntemi ile dünya üzerindeki gelişimini inceledik. Sonrasında tümevarım yöntemiyle İslam'ın zahirine kadar olan astronominin gelişim serüvenine göz attık. Birinci bölümün son kısmı olan Araplarda şiir bölümünde ise Sami milletlerindeki ilk şiir örneklerin tarihine değinip Araplarda şiirin gelişimi hususunda tümevarım yöntemi ile daha çok Cahiliye Devri ile sınırlı kalması koşuluyla İslam'ın gelişinden sonra toplum üzerindeki etkilerinin gözlenmesi açısından kısa olarak bu döneme de değindik. İkinci bölümün ilk kısmında İslam sonrası Araplarda yazının gelişimini tümevarım yöntemi bağlamında kronolojik olarak Halife Me'mûn devri sonuna kadar inceledik. İkinci bölümün ikinci kısmında İslam sonrası Araplarda kâğıt ve yazı malzemesinin kronolojik olarak gelişimi ile yaygınlaşması bağlamında değerlendirdik. İkinci bölümün üçüncü kısmında Arapçaya yapılan tercüme faaliyetlerinin kâğıt ve yazı malzemesinin çoğalmasına etki etmesi açısından değerlendirmeler yaptık. İkinci

bölümün dördüncü kısmında ise paraların basılmasını ekleyerek para üzerindeki yazılardan yola çıkarak yazının gelişimini bu yönden sağlama yapmak bağlamında incelemeye çalıştık.

Bu çalışmamızda temel kaynak olarak; tarih, coğrafya, ensab, hadis, şiir, tabakat, din, astronomi ve edebiyat kitaplarından genel olarak çokça faydalanmış bulunuyoruz. Birinci bölümün ilk kısmında dünyadaki yazı ve kâğıdın tarihçesini içeren mukaddime bölümünde klasik eserlerden Muhammed İbn İshak (ö. 151/768), *Siyer*; İbn Zebâle'nin (ö. 199/814'ten sonra), *Ahbâru'l-Medîne*; İbn-i Hişam'ın (ö. 218/833), *Sîret-î İbn-î Hişam*; İbn Habib'in (ö. 245/860), *el-Muhabber*; Belâzürî'nin (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-Eşrâf*; İbn Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra), *El-A'lâku'n-Nefise*; Mes'ûdî'nin (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*; İbn Hibbân'ın (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*; Muhammed B. İshak En-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*; ve Gregory Abû'l Farac'ın (ö. 685/1286), *Abû'l Farac Tarihi* isimli eserinden yararlandık. Modern dönem eserlerinden ise Mehmet Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*; M. Hanefi Palabıyık-M. Fatih Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*; Ahmet Taşağıl, *Uygurlar-840'tan Önce*; Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler Tarihi*; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*; Robert G. Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*; August Bebel, *Hız Muhammed ve Arap İslam Kültürü*; Horst Blanck, *Antikçağda Kitap*; Tsien Tsuen-hsuei, *Paper and Printing*; David Hunter, *Papermaking-The History and Technique of an Ancient Craft* isimli kitabından faydalandık.

Birinci bölümün ikinci kısmında ise Cahiliye Araplarında Yazı ve yazının gelişimi muhtevası hakkında klasik eserlerden İbn Şihab Ez-Zührî'nin (ö. 124/742), *el-Megazi*; Muhammed İbn İshak'ın (ö. 151/768), *Siyer*; Muhammed b. İshak'ın (ö. 151/768), *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*; İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819 [?]), *Kitâbü'l-Esnâm*; İbn-i Hişam'ın (ö. 218/833), *Sîret-î İbn-î Hişam*; Halife b. Hayyat'ın (ö. 240/854-55), *Et-Târîh*; İbn Habib'in (ö. 245/860), *el-Muhabber*; Ebü'l-Velîd el-Ezrakî'nin (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke*; Ahmed b. Yahya El-Belâzurî'nin (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân*; Belâzürî'nin (ö. 279/892-93); *Ensâbü'l-Eşrâf*; İbn Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-Nefise*; İbn Cerir Et-Taberî'nin (ö. 310/923), *Târihu't-Taberî*; Abdullah b. Ebî Davud'un (ö. 316/929), *Kitâbü'l-Mesâhif*; İbn Abdirabbih'in (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*; el-Cehşiyari'nin (ö. 331/942-43), *Kitabül Vüzera vel Küttab*; Muhammed b. İshak En-Nedîm'in (ö. 385/995-[?]), *el-Fihrist*; İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233), *el-Kâmil Fit-Tarih*; İbn-i Haldun'un (ö. 808/1406), *Mukaddime* ve Nûreddin el-Halebî'nin (ö. 1044/1635), *İnsânü'l-uyûn* isimli kitaplardan faydalandık. Modern dönem kaynaklarından ise Adem Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*; Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*; Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları*; Ali Bulut, "Arap Yazısı", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*; Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*; D. Margoliouth, *Muhammed ve İslam'ın Yükselişi*; Emrah Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*; Hayati Yılmaz, *Hız Peygamber'in (S.A) Soy Atlası*; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimi İlişkileri*; İbrahim Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*; İsmail Raci Faruki-Luis Lamia el-Faruki, *İslam*

Kültür Atlası; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi*; İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*; John Adair, *Hz. Muhammed Örneğinden Hareketle Lider*; Julius Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*; Leone Caetani, *İslam Tarihi*; M. Fatih Duman-Korkut Dindi, *Cahiliye Döneminde Sosyal Hayat*; M. Hanefi Palabıyık-M. Fatih Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*; Mahmut Kelpetin, *Cahiliye Döneminde Arabistan*; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*; Marshall G. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*; Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*; Mehmet Azimli, *Cahiliye Döneminde Dinî Hayat*; Mehmet Çelen, *Çağımızın Meseleleri ve Pratikleriyle Sıyer-i Nebi*; Mehmet Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*; Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*; Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*; Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*; Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*; Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar İslam Tarihi*; Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*; Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*; Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*; Robert G. Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*; Safiyyürrahman Mübarek Furi, *Peygamber Efendimizin Hayatı ve Daveti*; Süleyman Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*; Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi* ve Yaşar Akaslan, *Mescid-i Nebevi'nin Gölgesinde Ashab-ı Suffe* kitabından yararlanılmış bulunuyoruz.

Birinci bölümün üçüncü kısmında ki Cahiliye Devrinde Kâğıt bölümünde ise Arapların yazı için kullandıkları materyaller hakkında Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumuna*; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*; D. Margoliouth, *Muhammed ve İslam'ın Yükselişi*; İsmail Durmuş, "Kur'an'ın Nüzulü Sırasında Arap Nesri" *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*; İsmail Hâmi Dânişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*; İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*; M. Hanefi Palabıyık-M. Fatih Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*; Mehmet Emin Katırcı, *Kelime Köken*; W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*; Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*; Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*; Robert G. Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi* ve William Muir, *Kur'an Mahiyeti, Öğretisi ve Kitabı Mukaddeslerle İlgili Tanıklığı* isimli eserlerinden faydalandık. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak Esra Demiröz, "İslam Coğrafyasında Kağıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması" adlı tezi ile Mehmet Bölükbaşı'nın, "Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat" ve Muhammed Hanefi Palabıyık'ın, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri" isimli makalesinden de yararlandık.

Birinci bölümün dördüncü kısmında yer alan Cahiliye Araplarında Hanîfler konusunda klasik kaynaklardan Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Sıyer Ve'l-Meğâzî*; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*; İbn Habîb, *el-Münem-makfî ahhâri Kureyş* adlı eserlerden yararlanılmış olduk. Modern dönem kaynaklarından ise Mahmut Esad, *İslam Tarihi*; Leone Caetani, *İslam Tarihi*; Suat Aygür, *İslam*

Öncesi Cahiliyye Araplarda Tanrı Anlayışı; Adnan Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*; Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*; Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları*; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*; Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*; Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu* isimli eserler faydalandık.

Birinci bölümün beşinci kısmında bulunan Cahiliye Dönemi Araplarında Astronomi ve Nesi konusunda klasik kaynaklardan İbn-i Hişam'ın (ö. 218/833), *Sîret-î İbn-î Hişam*; İbn Habib'in (ö. 245/860), *el-Muhabber*; Ebü'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke*; İbn Cerir Et-Taberî'nin (ö. 310/923), *Târîhu't-Taberî ve Mes'ûdî'nin* (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*; isimli eserlerden yararlanılmış bulunuyoruz. Ayrıca modern dönem eserlerinden ise Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*; Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları*; M. Hanefi Palabıyık-M. Fatih Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*; Musa Carullah Bigiyef, *İslam Öncesi Araplarda Nesi Sistemi ve İslam'da Takvim Nizamı*; Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*; Leone Caetani, *İslam Tarihi*; İsrail Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*; İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*; Canon Edward Sell, *Kur'an'ın Tarihsel Gelişimi*; Hacı Mehmet Altuntaş, *Cahiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası*; Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* ile İhsan Süreyya Sırma, *İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed* isimli eserinden faydalandık.

Birinci bölümün altıncı ve son kısmında ise Arapların kültürel hayatının temelini oluşturan Cahiliye Devri Araplarda şiir konusunu ele almış bulunuyoruz. Bu bölümde klasik eserlerden İbn Habib'in (ö. 245/860), *el-Muhabber* ve Hamza b. Hasen İsfahânî'nin (ö. 360/971'den önce), *Târîhu Sinî*; Ebû Hilâl el-Hasen el-'Askerî'nin (ö. 400/1009'dan sonra), *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*; Ahmed b. Muhammed b. Ebîbekr İbnu Hallikân'ın (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve Yûsuf İbnu Tağrîberdî'nin* (ö. 874/1470), *en-Nucûmu'z-zâhîre* adlı kitaplarından faydalandık. Modern dönem eserlerinden ise Adnan Demircan, *Cahiliyye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*; Ahmed Emin, *Fecrül-İslam*; Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*; Ali Muhammed Sallâbî, *Siyer-i Nebi*; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*; Hacı Mehmet Altuntaş, *Cahiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası*; İhsan Süreyya Sırma, *İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*; İsmail Durmuş, "Eski Arap Şiiri"; Kenan Seyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*; Mahmud Esad Seydişehrî, *İslâm Tarihi*; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*; Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*; Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*; Mehmet Hakkı Suçin, *Yedi Akı Şiirleri*; Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*; Musullu Abdullah Hasib, *İmrüülkays Kasîde-i Mu'Allakası'nın Şerhi*; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî, el-'Asru'l-câhilî*; Robert G. Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar* ve Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi* isimli eserlerden yararlanılmış bulunmaktayız.

İkinci bölümün ilk kısmı olan İslam Sonrası Araplarda yazı konusu başlığı altında Hz. Peygamberin risaleti ile Halife Me'mûn'un vefatı arasında ki zaman dilimizde Arapçanın gelişimini kronolojik olarak inceledik. Klasik kaynaklardan İbn Şihab Ez-Zührî'nin (ö. 124/742), *el-Megazi*; Muhammed b. İshâk'ın (ö. 151/768), *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*; Vâkıdî'nin (ö. 207/823), *Hiz. Peygamber'in (s.a.v) Savaşları*; Halife b. Hayyat'ın (ö. 240/854-55), *Et-Târîh*; Ebü'l-Velîd el-Ezrakî'nin (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke*; Ahmed b. Yahya El-Belâzurî'nin (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân*; Belâzurî'nin (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-Esrâf*; İbn Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra), *El-A'lâku'n-Nefise*; İbn Cerir Et-Taberî'nin (ö. 310/923), *Târihu't-Taberî*; Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî'nin (ö. 345/956), *Mürûcû'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*; Mes'ûdî'nin (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*; İbn Hibbân'ın (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*; Muhammed b. İshak En-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*; İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), *Cevâmiu's-Sire*; Ebu Bekr İbnul-Arabî'nin (ö. 543/1148), *El-Avâsım Minel Kavasım*; İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233); *El-Kâmil Fit-Tarih*; İbnü't Tıktaka'nın (ö. 709/1309'dan sonra), *El-Fahrî* ve İbn-i Haldun'ın (ö. 808/1406), *Mukaddime* adlı eserlerinden istifade ettik. Modern dönem eserlerinden Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*; Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları*; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*; D. Margoliouth, *Muhammed ve İslam'ın Yükselişi*; Ekrem Ziya Umeri, *Medine Toplumunu*; Emrah Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*; İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*; İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hiz. Muhammed'in Hayatı*; M. Hanefi Palabıyık-M. Fatih Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*; Martin Lings, *Hiz. Muhammed'in Hayatı*; Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*; Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*; Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*; Salih Akdemir, *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar* ve W. Montgomery Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de* isimli eserlerinden faydalanmış bulunuyoruz.

İkinci bölümün ikinci kısmı olan İslam Sonrası Araplarda Kâğıt başlığı altında İslam'ın zuhurundan sonra Müslümanların kâğıt ve yazı malzemesi alanında Halife Me'mûn devrinin sonu olan 833 yılına kadar ele aldık. Yine bu bölümde kâğıt ve yazının gelişmesine çok fazla etkisi olan Araplardaki tercüme faaliyetlerine de değinerek bu yönden de gelişimi takip etmeye çalıştık. Klasik kaynaklardan İbn Şihab Ez-Zührî'nin (ö. 124/742), *el-Megazi*; Muhammed İbn İshak'ın (ö. 151/768), *Siyer*; Muhammed b. İshâk'ın (ö. 151/768), *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*; İbn Zebâle'nin (ö. 199/814'ten sonra), *Ahbâru'l-Medîne*; İbn-i Hişam'ın (ö. 218/833), *Sîret-î İbn-î Hişam*; Ahmed b. Yahya el-Belâzurî'nin (ö. 279/892-93), *Fütûhul-Büldân*; Belâzurî'nin (ö. 279/892-93); *Ensâbü'l-Esrâf*; İbn Cerir Et-Taberî'nin (ö. 310/923), *Târihu't-Taberî*; Abdullah b. Ebî Davud'un (ö. 316/929), *Kitâbü'l-Mesâhif*; İbn Hibbân'ın (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*; Muhammed B. İshak En-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*; İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), *Cevâmiu's-Sire*; Ebu Bekr İbnul-Arabî'nin (ö. 543/1148), *El-Avâsım Minel Kavasım*; İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233), *El-Kâmil Fit-Tarih*; İbnü't Tıktaka'nın (ö. 709/1309'dan sonra), *El-Fahrî* ve İbn-i Haldun'un (ö. 808/1406),

Mukaddime adlı eserlerinden yaralandık. Modern dönem kaynaklarından ise Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler Tarihi*; Adnan Demircan, *İslam Tarihi*; Ahmet Taşağıl, *Uygurlar-840'tan Önce*; August Bebel; Hz. Muhammed ve Arap İslam Kültürü; Bedriye Yılmaz, *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi*; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*; Ekrem Ziya Umeri; *Medine Toplumu*; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*; Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*; Erik Orsenna, *Kâğıt Yolunda Küreselleşme Üstüne Küçük Elkitabı*; Eyüp Baş; *İslam Medeniyeti Tarihi*; Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*; H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*; İmam Şiblî, Hazreti Ömer; İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*; Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*; M. Hanefi Palabıyık-M. Fatih Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*; Marshall G. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*; Martin Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*; Mehmet Azimli, *İslam Medeniyeti Tarihi*; Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*; Mikail Bayram, *Fil Olayı'nın Mahiyeti ve Fil Suresi*; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*; Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*; Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*; Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*; Robert G. Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*; Süleyman Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*; Tsien Tsuen-hsuei, *Paper and Printing*; Vladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*; Washington Irving, *Muhammed'in Haleflerinin Hayatları*; Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*; Will Durant; *İslâm Medeniyeti*; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi* ile Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* isimli eserleri kullandık.

İkinci kısmın üçüncü bölümü olan İslam Sonrası Tercüme Faaliyetleri ve Kâğıt konusunda klasik kaynaklardan Muhammed b. İshak En-Nedîm'in (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist* ve İbnü't Tıktaka'nın (ö. 709/1309'dan sonra), *El-Fahrî* adlı eserlerinden istifade ettik. Modern dönem eserlerinden Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*; Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*; Süleyman Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*; Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler Tarihi*; J. H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*; Vladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* ve Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri* isimli eserlerinden faydalanmış bulunuyoruz.

İkinci kısmın dördüncü ve son bölümü olan Araplarda Para Darbedilmesi ve Yazıya Etkisi konusunda klasik kaynaklardan Ahmed b. Yahya el-Belâzurî'nin (ö. 279/892-93), *Fütûhul-Büldân*; İbn Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra), *El-A'lâku'n-Nefise*; Gregory Abû'l Farac'ın (ö. 685/1286), *Abû'l Farac Tarihi*; İbn-i Haldun'un (ö. 808/1406), *Mukaddime* ve Takıyyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö. 845/1442), *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğumme* eserlerin yararlanmış bulunuyoruz. Modern dönem eserlerinden ise Adem Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik*

Hayat; Adem Apak, Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu; İmam Şiblî, Hazreti Ömer; Will Durant, İslâm Medeniyeti; Marshall G. Hodgson, İslam'ın Serüveni; Ahmet Memişoğlu, Tapınak Şövalyeleri ve Sean Martin, Tüm Gizemleriyle Tapınak Şövalyeleri isimli kitaplardan faydalandık.

1. BÖLÜM

CAHİLİYE DEVRİNDE YAZI VE KÂĞIT

1.1. Dünya Tarihinde Yazının ve Kâğıdın Tarihçesi

Dünya Medeniyetinin gelişim alanına baktığımızda tüm insanlığın ortak mirası olduğunu görülmektedir. Bu nedenle kültür ve medeniyet bir topluluğun, bir mezhebin, bir dinin veya bir milletin ürünü olarak asla kabul edilemez. Nitekim günümüzde Avrupa merkezli Batı dünyası medeniyetin ve kültürün beşiği olarak kendini görse de medeniyet tüm insanlığın ortak malı olduğu tartışılmaz bir realitedir. En basitinden konumuz olan yazı ve kâğıt konusunda buna bir örnek vermemiz bile iddiayı çürütmeye yeterli olur. İnsanoğlunun tarihte kullandığı ilk yazıyı ve yazı malzemesinin Sümerlerin kullandığı kilden yapılmış olan tabletler olduğu kabul edilmektedir.¹ İlerleyen zamanlarda ise yazıların daha kalıcı olabilmesi için çeşitli kavimler bakır levhalar ile abide olarak dikilen taşlar üzerine çeşitli dillerde yazılar yazmışlardır. Bu kavimler Hz. Nuh döneminde yaşanan Tufan'dan daha önceki dönemdedi. Yine bu kavimlerin insanları ihtiyaç duydukları dönemlerde taş ve levhalar dışında ağaç yaprakları ve çeşitli ahşap malzemelerin üzerine yazı yazdılar. Ayrıca oldukça dayanıklı olması nedeniyle üzerine okların yerleştirildiği yer olan "tuza"² denilen kısma yazı yazarlardı. Sonrasında çeşitli hayvanlara ait deriler debbağlar tarafından tabaklanmaya başladı. Tabaklanıp yazmaya hazır hale getirilen tabaklanmış derilere insanlar yazdılar. Öte yandan ilk yazılmış tableti Ebü'l-Ferec Muhammed İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995-[?]) Hz. Âdem'e kadar götürdüğünü bilinmektedir. Kil çamur üzerine ilk kez yazı yazanın Sümerler değil Hz. Âdem olduğu iddia etmiştir.³ Konumuzla ilgili bir başka rivayet Tarihçi İbn İshak'ın (ö. 151/768) eserinde şöyle geçmektedir: "*Uhnuh, kalemlle ilk olarak yazı yazan ve kitapları ilk kez tedris eden insan olması hasebiyle İdris olarak isimlendirilmiştir.*" demektedir. İbn İshak "*el-Kitabu'l-Kebir*" de Şehr bin Havşeb'den (ö. 99/718) Hz. Muhammed'in: "*Kalemlle ilk yazan kişi İdris'tir.*" olarak buyurduğunu rivayet etmektedir. Ayrıca yine Hz. Muhammed'in: "*Arapça ilk kez yazı yazan İsmail'dir.*" buyurdukları rivayet edilegelmiştir. Bu rivayet hakkında diğer kaynakları incelediğimizde Ebu Amr (ö. 154/771): "*Bu rivayet hakkında ilk Arapça konuşan İsmail'dir olarak haber veren ravinin rivayetinde diğerine göre daha sahihtir.*" demektedir. Ebû Zer el-Gıfârî'den (ö. 32/653) Hz. Muhammed'in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: "*Ey Ebû Zer, dört kişi Süryânî'dir.*"⁴ Bunlar Âdem, Şis, Hunuh ve Nuh'tur. Bu Hunuh veya Uhnuh olarak bilinen İdris Peygamber, kalem ile yazıyı ilk yazan insandır. Ayrıca İdris Peygamber tıp ve astronomi bilimi ile ilgilenmiş olup bu konuda ilmîni artırmıştır. Allah Teâlâ, peygamber olan Uhnuh'a otuz

¹ Osman Ersoy, "Kâğıt" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 24/163.

² Tuza: İranlıların oklarını üzerine yerleştirmek için ve yazı malzemesi olarak kullandıkları bir tür ağaç kabuğuna denir.

³ Muhammed b. İshak En-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 74.

⁴ Süryani ifadesinden peygamberleri kastetmektedir.

sahife indirmiştir". Hz. Peygamber konuşmasına devam ederek: "Araplara ise dört nebi gönderilmiştir. Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Şuayb, Hz. Muhammed'dir. Yahudilere gelen ilk peygamber Hz. Musa, sonuncusu ise Hz. İsmâ'dır. Bu iki peygamber arasında bin tane peygamber vardır." Ya Resulallah! Allah Teâlâ insanoğluna kaç yazılı metin ya da kitap indirdi? Hz. Muhammed şöyle buyurdu: "Yüz suhuf ile dört kitap gönderilmiştir. Hz. Şit'e elli sahife, Hz. İdris'e otuz sahife, Hz. İbrahim'e on sahife ve Hz. Musa'ya da Tevrat'tan önce on sahife indirildi. Kitap olarak ise Hz. Musa'ya Tevrat'ı, Hz. Davud'a Zebur'u, Hz. İsmâ'ya İncil'i ve bana da Furkân'ı indirdi." demiştir.⁵

Kalemle yazı yazan ilk kişinin İdris olduğu ile ilgili konumuzu aydınlatan başka bilgiler de vardır. İbn İshak'tan rivayet edildi ki: "Ahnûh, İdrîs olarak adlandırıldı çünkü o kişi, kalemle yazıp kitap okuyan ilk insandır." demektedir. İbn İshak şöyle duyduğunu rivayet etti: "Arab-ı Ârîbe olarak adlandırılan ilk Araplar, Bâbil'de yapılan Babil Kulesinde çalışanların dilleri birbirlerinden ayrılıp çoğalınca Arapçada ilk kez konuşmaya başladı." İbn-i Hişâm (ö. 218/833) ise şöyle dedi: "Yemen'de yaşayan halk diyordu ki: İlk kez Arapça konuşan kişi Ya'rub bin Kahtân'dır." İbn-i Hişâm yine şöyle söyledi: Babam ve Şarkî el-Katamî bize şöyle rivayet ediyorlardı: Şüphesiz ki Hz. İbrahim'in soyundan gelip ilk kez Arapça konuşan kimse Hz. İsmail olup annesi Hacer ile Mekke'ye geldiğinde bu olay yaşanmıştı. Mekke civarında yirmi yıla yakın bir süre kaldı. Bu bölgede yaşayan Cürhümlülerin yanına gelip yerleşti. Allah Teâlâ Hz. İsmail'in mucize eseri Cürhümlülerin diliyle konuştu. Cürhümlülerin dili ise Arapçaydı. Yine diğer rivayetlere göre ise, Allah Teâlâ Hz. İsmail'i yirmi dört yaşlarında fasih bir Arapça ile konuşturmuştur.⁶

Hz. Âdem dünyaya indirildikten sonra insanoğlu dünyanın çeşitli yerlerine yayıldı. Bir süre hak yolundan ayrılan insanlar Nuh Tufanı ile gazaba uğrayıp yok oldular. Hz. Nuh ile tufandan kurtulan insanlar tekrar yeryüzünde çoğalınca önceki zamanlarda olduğu gibi 12 fersah büyüklüğünde olan Irak'ta bulunan Bâbil şehrini kurdular. Bu şehirde yaşayan insanlar hızla çoğalıp nüfusları 100 bine kadar ulaştı. Babil Kralı Nemrud bin Ken'ân bin Senhârîb bin Nemrûd bin Kevs bin Hâm bin Nûh halkını tek bir Allah inancından uzaklaştırdı. Nemrud'un ve halkının konuştukları ilk dilleri Süryânîceydi. Ancak bir sabah yataklarından kalktıklarında kimse kimsenin dilini anlayamaz olmuştu. Böylece Babil'de yaşayan insanların dilleri birbirinden hızlıca farklılaştı. Bu olay üzerine Allah Teâlâ, Uvas bin İrem bin Sâm bin Nûh'un evlatlarını Ad ve Abil'i Arapça konuşturdu. Bu iki kardeş Arapçayı dünyada ilk kez konuşan insanlar oldular. Yaktan bin Abir bin Şalih bin Erfahşend bin Sâm bin Nûh'un çocukları; Hasir

⁵ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, çev. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017) 297-298; Muhammed İbn İshak, *Siyer*, çev. Sezai Özel (İstanbul: Akabe Yayınları, 1998), 72; Abdullah Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 61; Ömer Dumlu, "Suhuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/477-478.

⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2020), 1/38-39; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 30; İbn-i Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006) 1/38; İbn Rüste, *El-A'lâku'n-Nefise*, çev. Ali Fuat Eker, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 212; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, çev. Mithat Eser, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 100.

bin İrem bin Sâm'ın çocukları olan Semûd ile Cedis ve Lezv bin İrem bin Sâm'ın oğulları Tasm, İmlik ve Umeym'in konuştuğu diller 72 farklı dile ayrıldılar. 72 dilden Sâm'ın oğulları 32 dili konuşurken geriye kalan 40 dili ise Yâfes oğulları ve Hâm oğulları konuşmuştur.⁷

Malatyalı Süryânî tarihçi Gregory Abû'l Farac (ö. 685/1286) ise eserinde bu konu hakkında şöyle bahsetmektedir: “Anoş'tan sonra yerine oğlu Kainan yerine geçti. Kainan 170 yaşına geldiği zaman ise oğlu Mahialail dünyaya geldi. Kainan ise 910 yaşında vefat etti. Kainan'ın vefatından sonra oğlu Mahialail onun yerine geçti. Mahialail 135 yaşındayken Yard ismindeki oğlu doğdu. Mahialail ise 895 yıl yaşadı. Mahialail'in vefatından sonra yerine oğlu Yard geçti. Yard 162 yaşına geldiği zaman oğlu Hanokh (Enoch)⁸ dünyaya geldi. Yard'ın 962 yıl yaşadıktan sonra vefat etti. Yard'ın ölümünden sonra yerine Hanokh isimli oğlu geldi. Hanokh 165 yaşına ulaştığı zaman oğlu Mathushlah dünyaya geldi. Hanokh 300 yıl kadar Allah'ı memnun ettikten sonra Allah'ın onu götürmeği arzu ettiği yer geçmişte ilk insanın suç işlediği yer olan cennete gönderdi. Bahsi geçen Hanokh tüm insanlara kitap bilgisini ve yazı yazma sanatını öğretmişti.⁹ İdris peygamberin kalemle ilk kez yazı yazması ile ilgili Müslüman ve Hıristiyan müelliflerin aşağı yukarı aynı rivayetleri ettiği gözden kaçmamaktadır.

Meşhur tarihçi İbnü'n-Nedîm, “*el-Fihrist*” isimli eserinde şöyle demektedir: “Bütün peygamberler toplam 124.000 nebidir. İçlerinde sözlü olarak Cebrail'den vahiy alanlardan 315 tanesi resuldür. Allah Teâlâ'nın Cebrail aracılığıyla indirdiği kitapların tamamının sayısı 104 tanedir. Bu kutsal kitaplardan 100 tanesi suhuf şeklinde olup Hz. Âdem ile Hz. Mûsâ arasındaki peygamberlere indirilmiştir. Bunlardan Allah Teâlâ'nın insanlara ilk kez indirdiği kitap Hz. Âdem'e verilen suhuf olup bu suhuf 21 sahifeden oluşmaktadır. İkinci suhuf Hz. Şîs'e indirilmiş olup 29 sahifeden oluşmaktadır. Üçüncü suhuf Allah Teâlâ'nın Tevrat'ta Hanokh olarak geçen Hz. İdris'e indirmiş olduğu 30 sahifedir. Dördüncü suhuf Allah Teâlâ'nın Hz. İbrahim'e indirdiği olup toplam 10 sahifedir. Beşinci suhuf Hz. Mûsâ'ya indirilmiş olup toplam 10 sahifedir. Bu suhuf 5 kitap oluşup toplamda 100 sayfa eder. Allah Teâlâ bu suhufтан uzun bir süre sonra Hz. Mûsâ'ya Tur Dağı'nda Tevrat'ı 10 levhada indirdi. Bazı İslam âlimleri Hz. Mûsâ'ya indirilen levhaların renginin yeşil, yazılarının ise güneş ışığı benzeyen bir kırmızı renk olduğunu rivayet etmişlerdir. Fakat Muhammed bin İshak İsrailoğullarının levhaların bu özelliklerini bilmediğini söylemektedir. Yine “*el-Fihrist*” isimli eserde: “Hz. Mûsâ Tur Dağından aşağıya inince kavminin altın bir buzağıya taptıklarını görmüştür. Bu olay üzerine elindeki kutsal levhaları yere fırlatıp kırdı ama hemen sonra pişman oldu. Allah Teâlâ'dan kırılan kutsal levhaları yeniden kendisine vermesi için dua etti. Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'ya levhalarda yazılı olanları bu kez iki levha olarak indireceğine dair vahiy geldi. Allah Teâlâ Hz. Mûsâ'ya buyurduğu gibi yapıp sadece iki levha indirdi: Bu levhalar şehadet levhası ve misak levhasıdır. Sonrasında Allah Teâlâ Hz. Dâvûd'a Mezmurları, yani Yahudilerin ve

⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, çev. Adem Apak-İsmail Güler (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 271.

⁸ Hanokh: Enoch, Enok ya da Ahnuh olarak isimlendirilen İslam dinindeki İdrîs Peygamberdir.

⁹ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 1/70-71.

Hristiyanların verdiği isimle Zebûr'u indirdi. Hz. Dâvûd'a indirilen Zebûr Kitabı 150 mezmûrdan müteşekkildir.¹⁰

Ünlü hadis râvisi, tarihçi ve ensâb âlimi olan İbn Zebâle (ö. 199/814'ten sonra) eserinde Medine yakınlarında yer alan Akîk Vadisinin içinde bulunan Ümmü Hâlid Dağının bulunduğu bölgeyi anlatırken Osmân bin Abdurrahmân'dan şu şekilde bir rivayette bulunmuştur: Cemmâ denilen yerde, üstünde yazılı bir taş olan bir mezar bulunmuş olup adı geçen mezar taşı aşağı indirilmiştir. Bu mezar taşını muhtemelen Yahudi olan Yemenli bir adam okumuştur. Mezar taşının üzerinde şunlar yazmaktaydı: *"Ben, Allah'ın resulü Süleymân bin Dâvûd'un Yesriblilere gönderdiği elçisi Abdullah'ım ve ben o gün kuzeyde bulunmaktaydım."* ifadesi yazmaktaydı.¹¹ Bu rivayetten anlaşıldığı kadar Hz. Süleyman'ın Hicaz Bölgesi ile bir iletişimi olduğu görülmektedir.

Geçmişte yaşayan Sami milletlerinden günümüze kalan kitabeleri inceleyen dil uzmanlarına göre, Sami kavimleri Suriye'nin kuzey tarafından yani bugünkü Anadolu'nun güneyinde bulunan Toros tarafından güneye doğru inerek bir kısmı Mısır ülkesine gitmiştir. Bu kavimlerden bir bölümü de Suriye ve Filistin'e dağılmıştır. Bu kabilelerden Akad ismini alan diğer bir kol ise yarımada doğru çekilmiştir. Sami milletlerinden biri olan Araplar ise Arabistan Yarımadası'nın çeşitli bölgelerine yayılmışlardır. Arap yarımadasına yayılan Arapların bir kısmı da Kızıldeniz'i geçerek Arabistan'dan Afrika'nın doğusuna göç etmiş olup günümüzdeki Habeşlileri oluşturmuşlardır. Filoloji dalındaki kaynaklarına baktığımızda da bunu net olarak görmekteyiz. Sami dilleri baktığımızda iki ayrılır: Kuzey Samî Dil Grubunda bulunan Akadça, Babil-Asur, Kananî denilen İbranice, Aramca ve Fenikece bulunmaktadır. Yine Güney Samî Dil Grubu içinde ise Arapça, Etiyopya-Habeşistan ve Eski Yemen dilleri olduğunu biliyoruz. Bu açıdan değerlendirdiğimiz zaman Irak toprakları içinde yer alan Babil bölgesinde bulunan Aramîlere ait en eski izlerin kuzeyde olduğunu gösteren kanıtları çivi yazısı ile yazılmış olan kitabelere kaynak göstererek öne sürülmüştür.¹²

Günümüzdeki modern tarihi kaynaklara göre tarihte ilk yazıyı herkesin bildiği gibi Sümerler bulmuştur. Sümerler icat ettikleri bu yazıyı kil tabletler üzerine sivri bir alet ile yazdıkları için çivi yazısı olarak adlandırılmıştır. Kil tabletlerin dışında insanlar zamanla kurşun, kalay, tunç, pirinç gibi metaller ayrıca düzleştirilmiş taş, tahta, fildişi ve kemik parçalarının da yazı yazmak için kullanıldığı bilinmektedir. Fakat gerek bu tür şeylere yazmanın gerekse bunları bir yerden bir yere taşımının zorluğu insanları yeni arayışlara yöneltmiştir. Bu nedenle

---

¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 80.

¹¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, çev. Fatih Mehmet Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 117.

¹² Mehmet Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006) 33; Salih Tur, "Samî Diller Üzerine Bir İnceleme", *Şarkiyat Mecmuası*, 14 (2009), 138; Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 35-38; Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/272-276.

Mısırlılar MÖ. 4000'li yıllarda Nil nehrinin kenarında doğal olarak yetişen “papirüs”¹³ bitkisinden kâğıda benzeyen Latince “cyperus papyrus” denilen bir yazı malzemesi bulmayı başarmışlardır.¹⁴

Firavunlar döneminde Mısırlılar Nil nehrinin kıyısında yetişen papirüs kamışından imal edilen papirüs kâğıdına yazdı. Papirüs kâğıdını tarihte ilk kez icat eden ve yazı yazanın bizzat Hz. Yusuf olduğunu söylemektedirler. Dünyaca ünlü İskenderiye Kütüphanesi MÖ. III. yüzyılın başlarından itibaren Mısır'ın İskenderiye şehrinde Ptolemaios isimli hanedan tarafından kurulmuştur. İskenderiye Müzesi ismiyle de bilinen bu merkez asıl eğitim kurumu olarak kurulmuş bir külliye içindeki araştırma merkezinin bir bölümü olarak kuruldu. Geçmişte inşa edilmiş yapılara baktığımızda insanlık tarihi açısından inşa edilmiş en önemli eserlerin başında gelir. Eski eserlerde anlatıldığına göre bu kütüphanede 150 bin cilt civarında el yazması kitabın ve çokça papirüs rulusunun olduğunu bilinmektedir.¹⁵

Günümüz Batı dillerinde kâğıt anlamında kullanılan “paper”, “papier”, “papel” gibi kelimeleri, Yunanca ve Latincedeki “papyrus” ya da “papyros” kelimesinden gelmektedir. Bu yeni yazı malzemesi kabuğu soyulmuş papirüsten alınan ince şeritlerin suyun içerisinde ıslatılarak düz bir tahta üzerinde yan yana diziliyordu. Ardından ilk şeritlerin üstüne çapraz ikinci bir sıra şerit konup nişasta içeren papirüs özünün yapışkanlığı sayesinde, geniş bir yassı taşla dövülüp ezilerek birbirine yapıştırılıp güneşte kurutulması sonucu elde edilmiştir. En iyi tabaka ya da varak papirüsler bitkinin merkezine en yakın yerlerden üretilirdi. Bitkinin kullanılan bölümü bu alana ne kadar yakınsa üretilen kâğıt o kadar kaliteli olur. Merkezden uzak bölümlerden imal edilen kâğıt ise daha kalitesiz olmaktadır. Bu papirüsler bazı deniz hayvanlarının kabuğu veya fildişinden yapılmış özel mühür ile parlatılırdı. Sonrasında mürekkebin dağılmaması için birkaç defa erimiş haldeki zamka batırılıp kurutularak son şekli verilirdi. Neredeyse ortalama bir papirüs 48 x 43 santimetre boyutlarında olmaktadır. Her papirüs tabakası uç uca eklenebilmesi sayesinde 40 metreye ulaşan devasa boylarda papirüs ruloları yapılırdı. Papirüs ruloların üzerine ise kamışla ya da siyah karbon kullanılarak yazılırdı. Bu yazılarda önemli kelimelerin altı kırmızı renkli aşiboyasıyla çizilirdi.¹⁶

---

¹³ Muhammet Hanefi Palabıyık, “Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2007), 43; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 42; M. Hanefi Palabıyık-M. Fatih Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 122-124.

¹⁴ Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 43; Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 42; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 122-124; Nuray Yıldız, “Papirüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/162-163.

¹⁵ August Bebel; *Hız. Muhammed ve Arap İslam Kültürü*, çev. Sıddık Çelik-Hasan Erdem (İstanbul: Arya Yayıncılık, 2011), 28-29; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 76; İbn Rüşte, *El-A'lâku'n-Nefise*, 213.

¹⁶ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 42; Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 43; Esra Demiröz, *İslam Coğrafyasında Kağıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020), 13; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 122-124; David Hunter, *Papermaking-The History and Technique of an Ancient Craft*. (New York: Dover Publications, 1978), 19-20; Betül Kınay, *Nabia Abbott'un Eserlerinde Kur'an, Hz. Muhammed ve Kadın*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 3.

MÖ. V. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı Tarihçi Herodot birçok milletin yazı yazmak için deri ve türevlerini kullandığını kaydeder. Deri üzerine ilk yazılmış metinlerin varlığı MÖ. 2700'lü yıllara kadar dayanmaktadır. Günümüzde bulunmuş olan en eski deri belgeler ise MÖ. 2000'li ve 1600'lü yıllar arasında Mısır'da yazılmış olan deri parşömen rulolardır. Seleukos İmparatorluğu'nun Kralı Antiokhos Epifanis (MÖ. 175-164) Bergama'ya koyduğu papirüs satış yasağının ardından Bergamalılar yazı yazmak için özel bir işlemden geçen hayvan derileri kullanmışlardır. İlerleyen yıllarda bu yeni yazı aracına "Bergama işi" anlamına gelen "pergamen" ismi verilmiş olup kelime zamanla bugünkü ismi olan "parşömen" şeklini almıştır. Bu yazı malzemesi çoğu zaman daha kolay işlendiği ve ince olduğu için keçi ya da koyun derisi tercih edilirdi. Keçi ya da koyun derisi üzerindeki yün veya kılın keskin bir cisimle kazınıp birkaç gün kireçli suyun içinde bekletilmesinden sonra sünger taşı ile parlatılarak parşömen elde edilirdi. Aziz Pavlus'un Yeni Ahid'de bulunan Timoteos'a İkinci Mektubu'ndan da (4/13) öğrenildiği üzere o dönem değerli kitaplar sağlamlığı nedeniyle bu tür derilere yazılırdı.¹⁷

İlkçağda Yunanlılar parşömen, papirüs, beyaz ipek kumaş ve felcan¹⁸ üzerine yazı yazarlardı. İranlılar ağırlıklı olarak sığır, manda ve koyun derilerini tabaklayarak üzerine yazı yazmışlardır. Araplar develerin kürek kemiklerine, hurma yapraklarına ve lihâfa¹⁹ denilen malzemeye yazı yazarlardı. Modern kâğıdın mucidi olan Çinliler pamuk ve hint kenevirinden elde edilen Çin kâğıdına yazı yazarlardı. Hintliler yassı taş, bakır levha ve beyaz ipek üzerine yazı yazarlardı. Orta Asya'da çokça kullanılan Horasan kâğıdı ise keten bitkisinden imal edilirdi. Muhtemelen bu kâğıt yapımı Çinlilerle olan ticari ilişkiler sırasında öğrenilmiştir. Nedeni gelince Çinliler icat ettikleri kâğıdın ticaretinden çok büyük ekonomik karlar sağladılar. Komşu ülkelere bu malzemeyi bolca satarak büyük bir ekonomik faaliyet alanı oluşturmak istiyorlardı. Bu durumdan yola çıkan bazı kaynaklarda Horasan kâğıdının Emevîler döneminde, bazıları ise Abbasi Devleti zamanında ortaya çıktığını geçmektedir. Kimi kaynaklarda Horasan kâğıdının oldukça eski devirlerde kullanıldığını söylerken bazıları ise bu kâğıdın oldukça yeni olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca bazı kaynaklarda ise Horasan'da bulunan Çinli kâğıt ustaların Çin kâğıdının imal edilişi ile aynı yöntemler ile farklı malzemedan bu kâğıdı ürettiklerini söylerler. Horasan kâğıdı genel olarak ca'ferî, firavnî, nûhî, süleymânî, tâhirî ve talhî gibi birçok çeşitlere ayrılır. Bağdat şehrini kuran Abbâsîler kâğıt üretimine başlayana kadar bir süre daha papirüse ve parşömen denilen deri sahifelere yazı yazdılar. Bu da bize gösteriyor ki kâğıt Horasan bölgesinde çok önceleri değil Abbâsîlerin yeni kuruldukları yıllarda üretilmeye başlandığı kanaati oluşuyor. Öte yandan yazı yazıldıktan sonra ihtiyaç halinde silinip yeniden kullanılabilen bu parşömen derilerden oluşturulmuş

---

¹⁷ Horst Blanck, *Antikçağda Kitap*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000), 65; Palabıyık, "Okuma-Yazma Faaliyetleri", 43; Demiröz, *İslam Coğrafyasında Kağıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması*, 17-18; Palabıyık-Duman, Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı, 122-124; Mohammed Maraqtan, "Writing Materials In Pre-Islamic Arabia", *Journal of Semitic Studies*, XLIII/2 (1998), 288.

¹⁸ Felcan: Afrika'da bolca bulunan zebranın derisinden yapılan bir yazı malzemesidir.

¹⁹ Lihâfa: Beyaz ince taş levhalar olan yapılan bir yazı malzemesidir.

divan defterleri Muhammed bin Zübeyde denilen Halife Emîn döneminde (M. 809-813), kardeşi olan Me'mûn ile arasında yaşanan saltanat savaşı esnasında maalesef yağmalanmıştı. Bu devirde kullanılan kitaplar zırnıklı²⁰ tabaklanmış olan çok kuru kâğıtlara yazılırdı. Kûfe usulü tabaklama yönteminde ise işlem hurma ile yapılmakta olup kâğıda bu sayede yumuşaklık verirdi.²¹

Tarihte bilinen ilk modern kâğıtları Çinlilerin ürettiğini biliyoruz. Bundan dolayı kâğıdın ismi de muhtemelen kâğıdın yapımının yayılması gibi diğer ülkelere Çin üzerinden olmuştur. Çince kâğıt anlamına gelen "ku-chih" (kuşi) kelimesi bazılarına göre Çince'den Farsçaya, Farsçadan da Arapçaya geçmiştir. Muhtemelen kuşe kâğıtta ismini bu sözcükten alarak zamanla türetilmiştir. Alman antropolog Berthold Laufer'a göre ise kâğıt kelimesinin Uygurca 'kağat' veya 'kağas' kelimesinden türetildiğini söyler. Yine bazı Türk lehçelerinde kâğıt kelimesinin karşılığı olarak yer alan "kağat", "kağaz" gibi kelimeler öz Türkçe kelimelerdir. Bazı Türk boylarında "kağas" kelimesinin "ağaç kabuğu" anlamına gelmesi, Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ü Lügat-it-Türk isimli eserinde bu anlamda "kadız" veya "kazız" kelimesine yer vermesi bu olasılığı daha da güçlendirmektedir. Ayrıca bir diğer yazılı kaynak olan Yusuf Has Hâcib'in (ö. 1077) Kutadgu Bilig isimli kitabında kâğıt kelimesi "kâğıd" ya da "kâgaz" olarak geçmektedir. MS. V. yüzyıldan itibaren Çin'de çokça kullanılan ve bulunması çok zor olduğu için Sâsânî İmparatorluğu zamanında sadece bazı önemli devlet evraklarının yazımında kullanılan Çin kâğıdı, önce deniz vasıtasıyla Japon adalarına, oradan da Orta Asya'da ki Türk devletleri üzerinden İpek yolunu takip ederek İran'a kadar ulaşmıştır. Çinlilerin, Köktürk Devleti'nin zaman içinde zayıflaması üzerine o bölgedeki tarım havzasına bir dönem hâkim oldukları ve bu sırada bölgede yapılan kâğıt üretimini geliştirdikleri anlaşılmaktadır.²²

Günümüzde kullandığımız modern kâğıdın tarihini detaylı olarak incelediğimizde karşımıza doğunun en büyük medeniyetlerinden biri çıkmaktadır. Bugün elimizde olan verilere göre ilk kâğıt yaklaşık 2000 yıl önce Çinliler tarafından imal edilmiştir. Bu konuda dünyaca ünlü bir bilim insanı olan Alman etnolog ve sinolog Wolfram Eberhard (ö. 1989) kâğıdın bulunuş tarihini MÖ. 200'lü yıllar olarak vermiştir. Kâğıdın icadını Eberhard gibi bazı bilim insanları tarafından üç yüzyıl geriye götürülenler olsa da ne yazık ki bugünkü genel kabul kâğıdı MS. 105 yılında Çinli bir memur olan 'Ts'ai Lun'un ilk olarak bulduğu kabul edilmektedir. Fakat bilinenin aksine kâğıdın ilk mucidi 'Ts'ai Lun olarak bilinen MS. 121 yılında ölmüş olan Çin İmparatorluğunun kâğıt üretim sorumlusu olan bu kişi olmadığı aşikârdır. Ayrıca kâğıt Çin'de 'Ts'ai Lun'dan çok önce MÖ. II. yüzyılda bulunmuş olmakla birlikte kâğıt üretiminde 'Ts'ai Lun özellikle kâğıt dutu denilen ikincil olmayan yeni hammaddelerin kullanıma açması

---

²⁰ Zırnık: Günümüzde arsenik olarak bilinen maddedir.

²¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 76; İbn Rüste, *El-A'lâku'n-Nefise*, 213.

²² Yasemin Akkuş, "Klasik Türk Şiirinde Kâğıt (Kâğıttan Hayaller)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 33 (2015), 165; Ersoy, "Kâğıt", 24/163-166; Tsuen-hsuin, "Paper and Printing", 5/41-43.

neticesinde sürekli ve büyük miktarlarda üretim yapılmasına olanak sağlayan bazı yenilikler getirmiştir.²³

MS. V. asırdan itibaren Çin'de çok yaygın şekilde kullanılan kâğıdın tarihi hakkında Çin ve Orta Asya'da yapılan çeşitli arkeolojik kazılarda Marc Aurel Stein (ö. 1943), Paul Pelliot (ö. 1945), Folke Bergman (ö. 1946) ve Sven Hedin'in (ö. 1952) buldukları kanıtlar sayesinde mevzu daha da iyi aydınlanmıştır. Batılı arkeologların ve araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda mezarlarda, ören yerlerinde ve gözlem kulelerinde çok daha eski zamanlara ait kâğıt parçaları bulunmuştur.²⁴ Günümüzde bulunan en eski tarihli kâğıt örneği 1957 yılında Pa-chhiao'da bulunmuştur. Bu kâğıt parçası Han Hanedanı İmparatorlarından Wu-Ti (MÖ. 140-87) devrine tarihlenmekte birlikte kullanılmış olan kenevir liflerinden üretilmiştir. Ayrıca üstünde yazı yazılmış olan en eski tarihli kâğıt parçası ise 1942 yılında Chü-yen yakınlarında bulunan Tsakhortei'de çok eski olan bir gözetleme kulesinin yıkıntıları arasında bulunmuştur. Bulunan bu kâğıt parçası ise MS. 109-110 yıllarında üretilmiş olduğu yapılan testler sonucunda tespit edilmiştir. Bergman ise 1931 yılında Karahoto Bölgesi civarında MS. II. yüzyılın başlarına tarihlenen bir takım kâğıt belgeler bulmuştur. Hedin ise Tarım havzası Lou-Lan'da MS. 200'lü yıllara ait olduğu tahmin edilmektedir. Stein bulduğu kâğıt malzemeler Doğu Türkistan'da ki Uygur bölgesinde bulunan Niya'da MS. II. ve III. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Pelliot'un Kansu eyaletinde bulunan Bin Buda mağaraları ve Tun-Huang'ta MS. III. ve IV. yüzyıllara tarihlendirilen kâğıt malzemelerde bulmuştur. Mikroskopik analizler ve karbon 14 yöntemiyle incelenen kâğıtların üretiminde dut ağacı kabukları, kenevir, kendir ve kumaş paçavraların hep birlikte kullanıldığını göstermiştir. Bu ele geçirilen arkeolojik buluntular ışığında kâğıdın icadını Eberhard'ın verdiği tarihe daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.²⁵

Çin'de kâğıt ilk kâğıt üretimi Han Hanedanlığı devrinde MÖ. II. yüzyılda başlamış fakat Çin ve Tang hanedanlıkları devri olan MS. III. ve X. yüzyıllar arasında büyük ölçüde gelişip Çin imparatorluğunun dışına yayılmaya başlamıştır. Kâğıdın Çin haricinde yayılmasında en önemli faktörlerden birisi de Budizm inancı ile bu inanca ait olan yazılı metinlerin yayılmasında Çin İmparatorluğunun üstlendiği etkin rol olmuştur. Çin'in doğu tarafında bulunan Kore'ye ve güneyindeki Vietnam'a kâğıt Budist rahipler ile onların yetiştirdiği öğrencileri tarafından MS. III. yüzyıldan itibaren transfere başlanmıştır. Çin'in doğusundaki adalarda yaşayan Japonlar MS. VII. yüzyıl başlarında Kore Yarımadasından yine Budist

---

²³ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), 118; Ersoy, "Kâğıt", 24/163; Erik Orsenna, *Kâğıt Yolunda Küreselleşme Üstüne Küçük Elkitabı*, çev. Akın Terzi (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 41.

²⁴ Eberhard, *Çin Tarihi*, 71-72.

²⁵ Eberhard, *Çin Tarihi*, 118; Ersoy, "Kâğıt", 24/163; Josef Ritter von Karabacek, *Arab Paper* (London: Archetype Publications, 2001), 110; Orsenna, *Kâğıt Yolunda Küreselleşme Üstüne Küçük Elkitabı*, 41.

rahipler tarafından kâğıdın Japonya'ya getirmesiyle tanışmışlardır. Bu gelişmeler sonucunda MS. 610'lu yıllarda Japonya'da ilk kez kâğıt üretimi başlamıştır.²⁶

Çinlilerin Talas Savaşı sonrası yaşadığı büyük hezimetin ardından T'ang hanedanının yönettiği ülkede ortaya çıkan isyanlar nedeniyle Uygurlardan askeri yardım istemişlerdir. Uygurlar bu yardıma karşılık 100.000 adet ipek topu Çinlilerden alması sonucu Çin ekonomisi 760'lı yıllardan itibaren iflas etmiştir. Halk ipek kıtlığı nedeniyle kâğıttan elbiseler giymeye başlamış olup devletten maaş alan saray memurlarına ise tasarruf bonosuna benzer bir kâğıt verilerek maaş ödemeleri ertelenmiştir. İlerleyen aylarda ise saray memurlarının maaşlarının tamamına el konulmuştur. Talas Savaşı sırasında esir alınan kâğıt ustaları önce Semerkant'a getirilmiştir. Burada başlayan kâğıt üretimi ise yavaş yavaş dünyaya yayıldığını görüyoruz. Orta Doğu'ya geldiğimizde ise ilk kâğıt üretim tesisini Abbasi Halifesi Hârûnürreşîd (M. 786-809) döneminde H. 178/ M. 795 yılında Bağdat'ta açıldığını biliyoruz. İran asıllı Bermekî ailesinden Horasan Valisi olan Fazl bin Yahyâ el-Bermekî (ö. 193/808) önerisi üzerine kurulan bu kâğıt imalathanesinin benzerleri ilerleyen yıllarda Mekke, Trablusşam, Şam, Hama, Mısır ve Yemen gibi yerlerde de açılmıştır.²⁷

Bu alanda yapılan bir başka araştırma sırasında Mısır'da bulunan Feyyûm'da Avusturyalı Oryantalist Josef Ritter von Karabacek (ö. 1918) ve Avusturyalı botanikçi Julius Wiesner (ö. 1916) tarafından bulunan MS. 800-1300 yılları arasına tarihlenen kâğıt evraklarda da paçavra kullanıldığı anlaşılmıştı. Hâlbuki uzun yıllar boyunca kâğıdın Asya'da pamuktan imal edildiğini ve paçavradan kâğıt üretimini MS. XV. yüzyılda ilk kez İtalyanların ya da Almanların denediği tahmin ediliyordu. Mısır'da yapılan bu keşif sayesinde bu bilginde zaman içinde değiştiğini görmekteyiz. Bu şekilde yapılan atık malzemeden kâğıt imalâtında, uzun zaman kireçli suyun içinde bekletilen paçavra ve kenevir ile kendirden yapılan halat parçaları biraz sertliğini kaybettikten sonra taş havanların içinde tahtadan tokmaklarla dövülerek tamamen yumuşatılıyordu. Bu işin yapılması için sonradan su ya da rüzgâr gücüyle dönen ağır un değirmen taşları kullanılmıştır. Batı'da ileriki yüzyıllarda dillerine yerleşen "kâğıt değirmeni" tabiri bundan doğmuştur.²⁸ Günümüzde ABD Doları, Euro ve Türk Lirası'nın kâğıt banknotlarının üretiminde ağırlıklı olarak pamuk ve az miktarda da keten kullanılmaktadır.

---

²⁶ Tsien Tsuen-hsuei, "Paper and Printing", *Science and Civilisation in China*, ed. Joseph Needham (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 5/38, 41-43; Jonathan M. Bloom, *Paper Before Print. The History and Impact of Paper in the Islamic World* (New Haven: Yale University Press, 2001), 38-40; Hunter, *Papermaking-The History and Technique of an Ancient Craft*, 53.

²⁷ Ahmet Taşağıl, *Uygurlar-840'tan Önce* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021), 91,95; Akkuş, "Klasik Türk Şiirinde Kâğıt (Kâğıttan Hayaller)", 33, 2015, 165; Palabıyık, "Okuma-Yazma Faaliyetleri", 44; Tsuen-hsuei, "Paper and Printing", 5/41-43; Ersoy, "Kâğıt", 24/163-166.

²⁸ Karabacek, *Arab Paper*, 110.

1.2. Cahiliye Araplarında Yazı

Araplarda İslam Öncesi devire genel olarak, cahiliye devri ya da kahramanlık devri denirdi. Arapların cahiliyeti en fazla din işlerinde bulunurdu. Cahiliye kelimesi bugünkü anlamda olmayıp Araplar çeşitli ilimlerden tamamen bihaber değillerdi. Yahudilere emredilen On Emir Arapların topraklarında onlara inmiştir. Araplar bu yıllardan itibaren Yahudilerle sıkı ilişkilerde bulunmuşlardır. Bazı bölgelerde Yahudilerle bir arada yaşayıp aralarında yoğun kültür alışverişi olduğunu görüyoruz. Arapların Cahiliye Dönemi bir anlamda Yunanlıların ilk dönemlerine çok benzemektedir. Her iki millette de kendi uygarlığının gelişmesi sırasında yaşanan olaylar birbirlerine benzerlikler gösterir. En basitinden Arap ve Yunan alfabesinin kökenleri ortak olup Fenikelilere dayanmaktadır. Araplar göçebe yaşamları nedeniyle yollarını, su kuyularının ve otlakların yerlerini rahat bir şekilde bulabilmek için gökyüzündeki yıldızları kendilerine rehber edinmişlerdir. Bu nedenle astronomi alanında kayda değer ilerlemeler kaydetmişlerdir. Yıl boyu yaşanan iklim olaylarının zararlarından korunabilmek için sıcak ve soğuk mevsimleri öğrenmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle erken dönemlerden itibaren takvim ve astronomi ile ilgili çalışmalar yaparak Sümerlilerin icat ettiği ay takvimini kullanmışlardır. Düşmana baskın vermek ya da onlardan korunabilmek için iz sürmeyi çok iyi öğrenmişlerdir. Göçebe hayat ve ticaret Araplara iyi at yetiştirme fikri bu ihtiyaçlardan dolayı hâsıl olmuştur. Bu olayın sonucunda ise ünü dünyanın her yerine yayılan Arap atları ortaya çıkmıştır.²⁹

Asıl kökleri nereden gelirse gelsin Arap alfabesinin yazılı olarak ilk kez ne zaman kullanıldığı tam olarak maalesef bilinmemektedir. Bazı araştırmalara göre bu alfabe MÖ. 700 veya 600'lü yıllar civarında yazı dili olarak ilk kez Yemen tarafında kullanılmaya başlandığı tahmin ediyor. Bu tarihi temel aldığımızda Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği yıllarda Arapça aşağı yukarı 1200-1300 yıllık bir yazılı tarihe sahipti. Günümüzde elimizde bulunan arkeolojik verilere baktığımızda yazının Arabistan'da İslamiyet'ten asırlarca önce bilinip günlük hayatta kullanıldığını göstermektedir. Yapılan arkeolojik kazı ve keşif çalışmaları sırasında Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde en eskisi MÖ. VII. yüzyıldan kaldığı tahmin edilen birçok Arapça evraklar ve yazıtlar bulunmuştur.³⁰ Modern arkeolojik veriler ışığında Yemen bölgesinde yaşadığı düşünülen Himyer bin Saba'nın Arapçayı ilk kez yazan kişi olduğu söylenmektedir.³¹

Geçmişten günümüze kadar Arap alfabelerinde olduğu gibi Arap dilleri de kendi içlerinde Güney Arapçası ve Kuzey Arapçası olmak üzere ikiye ayrılır. Yaklaşık olarak on bin kitabeden oluştuğu bilinen Güney Arapçası vurgulu olmayan şekilde üç ıslıklı ses denilen tıslama sesiyle

---

²⁹ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, çev. Sadi Irmak (İstanbul: Tan Matbaası, 1965), 40; Ayhan Kalaycı, *İslam Öncesi Mekke Sitesinde Sosyal Yapı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 49-50.

³⁰ Naif Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2017), 126.

³¹ Leone Caetani, *İslam Tarihi*, çev. Hüseyin Cahid Yalçın (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2020), 1/164.

çıkarılan harfler ve kelimelerin sonuna eklenen belirli bir artikel denilen tanımlılık varlığıyla ayırt edilmektedir. Güney Arapça grubunun başlıca dilleri: Sebece, Maînce, Himyerîce ya da Mazabi, Hadramice ve Katabanca olarak sınıflandırılır. Ayrıyeten bu dilleri bölgenin dört kadim halkı tarafından kullanılmaktadır. Öte taraftan Güney Arabistan'da bu dillerin dışında başka diller de yine konuşulmuştur. Fakat bu diller bölgede ya hiç yazılmamış ya da çok nadir olarak yazılmak için kullanılmıştır. Örnek verirsek Himyerîler bazı kitabelerde Sebe dilini kullanmışlardır. Buna rağmen Himyerîler yine de çok fazla hatalar yaparak büyük olasılıkla kendi günlük konuşma dillerinden türetilmiş bir yabancı dil geliştirmiştir. Maînlilere ait olan kitabelerdeki düzensizlikler bize onların kelimeler ve yabancı dilbilgisine ait özellikleri ortaya koymuşlardır. Bu yapılan bilimsel sınıflandırmalar temel alındığında son olarak büyük olasılıkla köklü atalara sahip olan fakat Güney Arabistan'ın günümüze ulaşan kitabelerle hiçbir paralellik göstermemekle birlikte Güney Arabistan'da günümüzde kullanılan Arapçanın dışındaki modern diller dediğimiz Sokotri, Mehri, Harsusi, Cibbali, Basari, Hobyot dilleri vardır.³²

Kuzeyde konuşulan Arap dilleri grubunda ise sadece iki vurgulu olmayan ıslıklı ses ile birde kelimenin başına eklenen belirli bir artikelin olmasıyla tanıyabiliriz. Adı geçen bu diller genellikle Kuzeybatı Arabistan'ın vahalarındaki kasabalarda, Harra'nın taşlık bazalt çölü, Hisma'nın kumlu çölünde ile Orta Arabistan'da bulunan dağlık bölgeleri ve çevresinde keşfedilen kırk bin civarında yazıt bulunmaktadır. Güney Arap dillerinden farklı olarak Kuzey Arap dillerinin neredeyse tamamı birbirine oldukça yakındır. Kuzey Arap dillerini konuşanlar genellikle birbirlerini kolayca anlayabilmektedirler. Bu dillerin arasında âlimler tarafından genellikle Eski Arapça olarak anılan ve edâtu't t'arîf denilen belirtici tanımlık "el" artikeli kullanımıyla çok kolayca ayrılabilen Klasik Arapçanın atası bulunur. Tarihçi Herodot'un yorumundan yola çıkarak Arapların Afrodite yerine "el-ilat" yani tanrıça diye bir tabir kullandıklarını görüyoruz. Hatta Kur'an'da on ikinci sûre olan Yusuf Sûresi'nin başında bulunan "Elif, Lâm, Râ" harflerinden ilk iki harfin "el" kelimesini oluşturduğu ve Hz. Yusuf'un rüyasında kendine secde ettiğini gördüğü Ay'ı tasvir ettiği bazı yorumlarda geçmektedir. Diğer harf olan "Râ" ise rüyada ki güneşi sembolize ettiğine dair yorumlar vardır. Mısır panteonunda "Râ" güneş tanrısı olarak kabul edilir. İbrânî panteonunda ise "el" ay tanrıçasını sembolize etmektedir.³³

Bu verileri yorumladığımızda yüksek olasılıkla Eski Arapçanın MÖ. V. yüzyılın öncesine kadar giden bir dil olduğu görmekteyiz. Kitab-ı Mukaddes'e göre MÖ. 1000'li yıllarda yaşamış olan Hz. Süleyman'ın Sebe Kraliçesi Belkıs'a Hüdhüd kuşuyla bir mektup gönderip güneşe tapan

---

³² Robert G. Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, çev. Sami İnci (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 259-260.

³³ Ahmet Ağrakça, "Nabatîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/257-258; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 260-261; Sefika Trampa, *Cahiliye Tanrılarında Menâf*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020, 39-41.

bu Sebe halkını tevhide inanışa davetini anlatan ayetleri³⁴ incelediğimizde burada bir mektup gönderme hadisesinden bahsetmektedir. Bu ayetlerden yola çıkarak bölgede MÖ. V. yüzyıldan çok öncesinde yazının bilindiğini kanıtlamaktadır. Günümüzde hala hayatta olan İngiliz tarihçi Robert G. Hoyland'a göre İslam'ın gelişinden bir asır kadar önceye değin çok az yazıldığı sonucuna çıkartmasına rağmen bu iddianın sadece Hicaz bölgesi de Kuzey Arapçası için söylenebilir. Örnek verirsek günümüze kadar ulaşabilen en eski Nabat yazısı MÖ. 1850 senesine tarihlendirilmiş olup turkuaz madenleri üstüne yazılıdır. Bugün Mısır'da Kahire Müzesinde korunan bu tabletler ise tarihte ilk kez bir yazının alfabe sistemi içerisinde kullanan medeniyet olarak kabul edilen Fenikelilere ait olan en eski tarihli materyal olarak gösterilen Ahiram tabletlerinden yaklaşık olarak sekiz yüz yıl önceki bir devre tarihlendirilmektedir. Ayrıca Dedan bölgesinde Nabatîlerin öncesinden kalma MÖ. I. yüzyılın sonuna tarihlendirilen bir kitabede şunlar yazmaktadır: "Avs'ın kızı Selma'nın yaptırdığı Zeydharim oğlu Abdsamin'in cenaze anıtı" olduğundan bahsetmektedir. Dil Eski Arapçadır fakat kitabeler Dedan'da uzun zamandır kullanılan farklı bir yazı tarzında kaleme alınmıştır. Yine Kinde'nin ve diğer bazı Arap kabilelerinde başkenti olan Karyetülfâv'da, Hafam'ın oğlu olan İgl, kardeşinin mezarı için yakınlarda olan Sebelilerin yazısını kullanarak Eski Arapçayla şöyle bir ithaf metnini kaleme almıştır:

"Hafam oğlu İgl; kardeşi Hafam oğlu Rabibil için, hem kendisi için hem de çocuğu ve karısı için, Galvan halkının hür üyeleri olan çocukları ve onların çocuklarının çocukları ve kadınları için bu mezar taşını inşa etti. Ve İgl o mezarı tanrılarımız Kahl, Lah ve Attar eş-Şarik tarafından her zaman hiç istisna olmaksızın güçlü yahut zayıf herkesten ve onu satmaya ya da rehin vermeye teşebbüs edecek her fertten, gökyüzü yağmuru veya toprak yeşilliği verinceye dek teminat altına almasını sağlamıştır." şeklinde yazmıştır.³⁵

Ortadoğu'da tüm alfabelerin kaynağı olan iki büyük alfabetik gelenek bulunmaktadır. Bu gelenekler: Kuzeybatı Sami yaşayan Fenikelerin icat ettiği ilk alfabe olan Fenike ve Arap alfabesidir. Bu her iki alfabenin de Levant'ta ortaya çıkıp MÖ. 2000'li yıllardan itibaren bir süre sonra ortadan kaybolduğu tahmin edilmektedir. Öte taraftan Arap dil grubu, güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu gruplardan birincisi olan Güney Arap dil grubu bronz ve taş üzerine yazılan anıtsal kitabelerde büyük harflerle kullanılırken palmiye sapsarı ve tahta üzerindeki yazılarda genellikle küçük harflerin kullanıldığı 29 harften oluşmaktaydı. Bu güney alfabesi ilk zamanlar soldan sağa ya da sağdan sola şeklinde yazılmıştır. Diğer gözlemlenen bir yazı benzerlerine göre daha uzun olan yazı bir yönden diğer yöne satırdan satıra geçilebilir şekildedir. Fakat zamanla insanlar ağırlıklı olarak tercih edilen yön sağdan

³⁴ Neml Sûresi: 27/20-44.

³⁵ İhsan Süreyya Sırma, *Peygamberler Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 167; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 261; Ağırakça, "Nabatîler", 32/257-258; Orhan Seyfi Yüçetürk, "Belkıs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/420-421; Ömer Faruk Harman, "Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/56-60; Mustafa Aydın, "Arap Yazı Sistemi". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 10/4 (2018), 3.

sola olmasıyla birlikte bu şekil kullanım tek seçenek olmuştur. Güney Arap alfabesi bazen Arapça yazabilmek için kullanıldığını İslam'ın ilk dönemine kadar görmekteyiz.³⁶

Kuzey Arap grubunda kullanılan alfabe yirmi sekiz harften oluşmaktadır. Bu grupta harf biçimleri ve imla hususundaki yerel lehçelerle birlikte, Kuzey ve Orta Arabistan ile Babil'de ve diğer bölgelerde yerleşik olan Arap kabileleri arasında gözlemlenmiştir. Bu Arapların geliştirdiği alfabelerin yanında kimi yabancı medeniyetlerden alınmış çeşitli alfabelerin olduğu da tespit edilmiştir. Bu başka medeniyetlerden alınan alfabelerin en eskisi MÖ. 2000'li yıllarda Bahreyn ve Feyleke adalarında kullanılmış olan çivi yazısıdır. Dışarıdan alınan alfabelerin en önemlisi ise Arâmî alfabesidir. Ârâmîce, Persler Dönemi olarak adlandırılan MÖ. 539-334 yılları arasında Doğu ve Kuzeybatı Arabistan'da faal olarak kullanılmıştır. Ardından da Suriye ve çevresinde bulunan bütün yönetimler tarafından kullanılmıştır. Nabatîlerin bu başarısı, Ârâmîce sürümünün çok geniş bir bölgeye yayılmasına neden olmuştur. Ârâmîce Filistin'in MS. 135 yılındaki Roma egemenliğine tamamen girmesinden sonra bile birkaç asır boyunca yine kullanılmıştır. Akabinde Romalılara ve İranlılara bağlı olarak yaşayan vassal Arap kabileleri ana dillerini olan Arapçayı yazmak için bile Arâmî alfabesini kullanmışlardır. Ârâmîce farklı sesleri olan ve daha fazla ünsüzlere sahip bir dilin transfer süreci MS. VI. yüzyıla kadar günümüzde Arap alfabesi olarak kabul ettiğimiz hâline gelişine kadar yalnızca 22 harften oluşan Nabatî yazısının zaman içindeki gelişmesine öncü olmuştur.³⁷

Doğu Arabistan'ın dilsel durum hakkında elimizde maalesef çok az veri bulunmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi bu bölgede ve bölgeyi anlatan çok az metnin günümüze ulaşmasıdır. Hasa denilen Arabistan'ın kuzeydoğu kıyı kesiminde ise elli civarında oyulmuş şekilde mezar taşları bulunmuştur. Yerin ismi nedeniyle günümüz bilim insanları kitabelerin dilini Hasaitik olarak isimlendirmişlerdir. Bu metinlerin hemen hemen hepsi çok kısa metinlerden oluşup genellikle darb-ı mesel olmuş bir cenaze deyimine ek olarak sadece kişisel bir isimden falancanın anıtı ya da mezarı şeklinde bir yazıdan ibarettir. Bu sebeple bu dilin hakkında kesinlikle Kuzey Arapça grubuna dâhil olmasının dışında önemli bir şey söyleyebilmek zordur. Bu dilin yerli bir dil olması hususu bile kesin değildir. Ayrıca yüksek ihtimalle bu mezar taşlarının Sirhan Vadisi üstünden doğu-batı yönündeki ticaret yolunu çalıştıran bir göçmen Batı Arap kabilesinin anıtları olması bile mümkün olabilir.³⁸

Orta Doğu topraklarında Arap dillerinin yanında bir dizi yabancı dil de kullanılmaktaydı. Yapılan araştırmalarda Feyleke ve Bahreyn adalarından MÖ. 2000'li yıllara ait birçok Akad belgesi ile Helenistik Döneme ait birkaç tane Yunanca metin bulunmuştur. Kuzeybatı

---

³⁶ İlknur Günel, *Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 198-202; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 257.

³⁷ Ali Muzaffer Dinçol, "Ârâmîce", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/267-268; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 257-258.

³⁸ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 262-263.

Arabistan'da çok azda olsa Yunanca ile biraz Latince olarak kayalara oyularak yapılan kitabelerin bulunduğu olmuştur. Fakat yazısıyla birlikte olacak şekilde varlığı tespit edilen sadece Ârâmîce dilidir. Arâmîceye ait yazılar tahmin edilebileceği gibi en çok Tedmür ve Nabatî etkisinin hissedildiği bölgelerde görülür. Öte taraftan Ârâmîce yazılara daha çok bronz levhalar, sikkeler ve topraktan yapılan saksılar gibi farklı malzemelerin üstünde çeşitli metinler bulunmuştur. Ârâmîce Babil'de yaşayan kilise yetkilileri ile Doğu Arabistan'da bulunan din adamları arasında neredeyse kutsal bir dil olarak kabul edilirdi. Bazıları tarafından Süryânîce olarak adlandırılan Ârâmîce lehçesinde yazılmış olup günümüze kadar canlılığını koruyabilmiştir. Bu dilin yazışmaları sayesinde kanıtlandığı gibi Ârâmîce; Doğu Arabistan'da çok önemli bir yeri vardır.³⁹

Arap kelimesinin geçmişten günümüze her zaman iki farklı anlamı olmuştur. Asur Devleti zamanından beri belgelerde geçen bu kelime sadece Bedevi Araplar için olmayıp aynı zamanda kendi yaşamlarını ortak medeniyet sınırları dışında tutarak kendi içinde bir düzen kurmayı seçen yerleşik hayata geçmiş olan Hadari Arapları için kullanıldığını da bilmekteyiz. Yüksek olasılıkla bu Hadari Arapların çoğu sonraları çevrelerindeki hâkim kültür tarafından zaman içinde asimile edilmiştir. Fakat bazı kabileler kendilerini hâlâ Arap olarak kabul ettiklerine dair çeşitli ipuçları bulmaktayız. Örnek vermemiz gerekirse Havran'da Kanavat'ın yerlisi olup daha sonra Yunanistan açıklarında Taşoz adasında yerleşip MS. III. yüzyılda oğlu için Yunanca bir yazı kaleme alan Arap olduğunu söyleyen kâhin Rufinus vardır.⁴⁰ Benzer bir durumu Mısır'da görmekteyiz. Yemen bölgesinde yaşayan Arapların kullandıkları Himyerî dili gibi dillerde çeşitli mezar taşları Mısır'da bulunmuştur.

Bu yazıyı kaleme alan Rufinus'un neyi anlatmak istediği açık değildir. Yine bilinen bir gerçek vardır ki Araplar uzun süredir kehanet ilmindeki yetenekleriyle meşhur oldukları için Kâhin Rufinus kendi mesleki ününü artırmayı düşünmüştü olabilir. Öte taraftan Roma İmparatorluğu'nun en uzak eyaletlerinden olan Havran, Neced, Ürdün ve Suriye gibi bölgeler MS. IV.-VI. yüzyıllara ait çeşitli yazıtlarda fazla sayıda kullanılmış belirgin Arap adları bulunmaktadır. Bu bölgelerde görev yapan askerlerin maaşları ve askeri karargâhların artan ihtiyaçları buralarda çeşitli mal ve hizmetlere daha çok talebin olması anlamına gelmekteydi. Bu artışların sonucu olarak MS. IV. ile VI. yüzyıllarda ekonomik anlamda ticari bir patlamaya oluşturmuştu. Roma İmparatorluğu'nun son dönemine tekabül eden bu yıllarda bölgenin ticaret yollarını koruyan korunaklı başkentten uzak ileri karakol vazifesi için kurulmuş olan Basra'nın güneybatısında bulunan Ümmü'l-Cimâl ve Emesa'nın⁴¹ kuzeydoğusundaki Andarin gibi yerleşim yerleri güzel evler, tavernalar, kiliseler ve hamamlar ile köylerde yaşayan

---

³⁹ Mustafa Ömer, *Ceziretu'l-Feyleke*, (Kuveyt:1988), 55; Taner Yıldırım, *Ticaret'in Altın Çağı* (Elazığ: İksad Yayınları, 2022), 25-31; Arife Eray, "Kuveyt Lehçesi Üzerine Bir İnceleme," *Uluslararası Ortadoğu Kongresi* (Dil, Tarih ve Edebiyat) , 2017, 158-159; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 263.

⁴⁰ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 300.

⁴¹ Bu yer isimleri Mu'cem'de bulunamamıştır. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990).

zenginler vasıtasıyla hızla gelişen büyük kasabalara dönüştü. Araplar ise bu duruma kayıtsız kalmayarak yakın olsun ya da uzak olsun ortaya çıkan zenginlikteki bu hızlı artıştan ve fazlaca ihtiyaç duyulan iş gücü isteğinden etkilendiler. Ayrıyeten, Roma ve Sâsânî İmparatorluklarının çok kullandıkları bir uygulama olan savaşlarla ya da veba gibi salgın hastalıklara azalan nüfusun olduğu yerlerde devletler tarafından sonradan yerleştirilmiş olmaları daha mümkün gözüküyor. Yerleştikleri yerlerde bu Arap kabileleri bir anlamda bağlı oldukları imparatorluk kültürünü zaman içinde benimsemişlerdir. Yaşanan bu durum en çok Arapların yerleşik diğer gruplarla kısa sürede bütünleşmelerini kolaylaştırıp Hıristiyanlığa, Yahudiliğe ve kısmen de olsa Zerdüştlüğe geçmelerine neden olmuştur.⁴²

Yukarı bölümde değindiğimiz Arapçanın köklü bir geçmişi olduğunu dilbilimsel alanda yapılan çalışmalar bize bu durumu açıkça göstermektedir. Cahiliye Devri Arapçasında yazıyla ve yazı sanatı ile alakalı kelime ve terimler çok fazla miktarda kullanılmıştır. Şiirleri saymayıp sadece Kur'an-ı Kerim sûreleri içinde araştırma yaptığımızda bu tarzda kelime ve terimler çokça bulunmaktadır. Sadece Kur'an-ı Kerim ayetleri baktığımızda içinde konuyla ilgili aşağıdaki terimlere ve kelimelere sıkça rastlıyoruz:

Kırtas ya da Karatîs: Üzerine yazı yazılabilen kalın ve sert şekilde olan düz şey veya papirüse denir.

Rakk: Parşömen benzeri üzerine yazı yazılabilen özel deri yazı malzemesidir.

Asfar, kütüb, zukur, suhuf: Genellikle kitaplar sayfalar ve Tevrat, Zebur, İncil, Elvah gibi Mukaddes Kitap isimleri de geçmektedir.

Kalem, aklam: Kalem olarak geçmektedir.

Nûn: Bu harf bazı müfessirlere göre mürekkep hokkası olarak kabul edilmektedir.

Midad: Mürekkep anlamına gelir.

Ketebe, rakam, neseha (nestensih, nushatiha), hatta (nahuttuhu), emelle (yumlil), emla (tumla): Bu kelimelerin her biri, yazma, yazdırma ve nüshadan kopya çıkarma anlamına gelen kimi kelimelerdir.

Sefere, Katib: Yazı yazan yazıcıya denir.

Sicil: Bir mektubu mühürleyen kimse ya da mühürdara denir.

Hatem: Mühür ve yine onla aynı kökten türetilen ve "mühürlemek" anlamına gelen fiil çekimlerine denir.⁴³

---

⁴² Öztürk, Resul. "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru Ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Ağustos 2007), 143-145; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 300-301.

⁴³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ, 2003), 2/764.

Cahiliye Devrinde iki kişi arasında olan evlilik ve alışverişler sırasında olaya şahitlik etmesi için şahitler getirilirdi. Kimi erkek ve kadın arasında kabul edilen çeşitli şartlar antlaşma maddesi olarak saklanmak üzere bir şeye yazılıp belgelenirdi. İki taraftan biri yapılan ticaretten vazgeçip diğer tarafa ekonomik olarak zarar vermemesi için bu antlaşmaya şahit getirirlerdi. Bazı alışverişlerde ise taraflar antlaşma şartlarını bir kâğıda iki nüsha yazıp saklamayı tercih ederlerdi. Yine bu dönemde Araplar arasında yaygın olan faizli işlemlerde bu belgeli antlaşmalar çok meşhurdu. Bu durumlarda faizli borç veren kişiler anaparayı, anlaşılan faiz oranını, borç veren kişinin ve borç alanın isimlerini kâtiplere yazdırıp bu antlaşmaya iki kişiyi şahit tutarlardı. Benzer şekilde mevlana ile kölesi arasında yapılan çeşitli sözleşmelere de “kütüb” ismi verilen özel sayfalara kaydedilirdi. Kaydedilen bu antlaşmaya da “mükatebetü’r-rekik” ismi verilirdi. Kur’an-ı Kerim’de da bu tür olaylara çeşitli ayetlerde açıkça işaret edilmiştir. Cahiliye devrinde ahit, akit, misak, hesap, borç, rehin, ticari alışveriş gibi önemli işlerde fikir ayrılıkları çıktığında tekrar bu evraklara bakabilmek için “suhuf”, “mehank”, “sukük” ve “kütüb” gibi adlarla anılan özel sayfalara antlaşmayı yazıp onları muhkem yerlerde saklarlardı.⁴⁴

Cahiliye Dönemi Araplarının kervan ticaretinde, alışverişlerde ve şirket ortaklıklarında çeşitli ticari antlaşmalar yaptıkları bilinirdi. Dönemin Arapları ticarete çok mahir oldukları için pek çok şirket ortaklığı şeklini bilip bunları ticarete uygularlardı. Bu tür şirketler kendi içinde ticari ve tarım alanında olmak üzere iki çeşide ayrılırdı. Tüccarlar bazen eşit şekilde kimi zamanda belirlenen bir oran üzerinde hisselerine miktarınca bu şirketlere ortak olurlardı. Bu tür ticaretlerde bazen de bir tarafın sermayesine karşılık diğer tarafın da işletme işini yapmak üzere çeşitli ortaklıklar yapılırdı. Bu ticaret ortaklıklarında kar ve zarar durumu ortakların anlaşmaları bir oranda olurdu. Cahiliye Döneminde Araplarının zenginleri ile orta halli olan tüccarlar Şam’a, Yemen’e ve Debâ’ya gitme olup kervandaki deve sayısı bini geçen ticari kervanlara ortak olurlardı. Bu ticaret ortakları aralarındaki anlaşma koşullarını kâğıda yazıp birer kopyayı yanlarında sürekli bulundururlardı.⁴⁵ Bu hususla birlikte Arabistan Yarımadası’nın coğrafi konumu ile konuştukları dillerinin Sâmi dillere benzerliği nedeniyle Araplar; Asurlular, Bâbilliler, Fenikeliler, Ârâmîler ve Habeşliler ile aralarında tercümana gereksinim duymadan konuşup rahatlıkla ticaret yapmaktaydılar. Bu konjonktürel durum Cahiliye Devri Araplarında ticaretin hızla gelişmesine ve önemli bir gelir kaynağı olmasında katkısı büyüktür.⁴⁶ Bu bilgilerden yola çıktığımızda Araplar hem ortaklık hesaplarını yapabilmek için cebr ilminde hem de siyasi ve ticari ilişkiler kurmada oldukça beceriklidirler.

Geçmişten günümüze Arap alfabesini ilk kez kim tarafından icat edildiği hususunda insanlar ayrılığa düştüler. Hişâm el-Kelbî (ö. 204/819-?) bu konudaki fikrini şöyle belirtiyordu: “Bu

---

⁴⁴ Emrah Dindi, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültür* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 375.

⁴⁵ Cengiz Kallek, “Ticaret”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/135-137; Dindi, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültür*, 382.

⁴⁶ Murat Sarıcık, “Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayıruları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Aralık 2013), 110-111; Dindi, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültür*, 382.

alfabeyi ilk icat eden kişiler asıl Araplardan Adnân bin Üdd oğulları arasına sonradan yerleşen bir gruptur. İsimleri ise; Kelemûn, Ebû Câd, Huttî, Sa'faz, Hevvâz, Karîsât'tır." demektedir. Bu yeni oluşturulan şekil ve irab ile ilgili olarak İbnü'l-Küffî'nin (ö. 450/1058), hattında şöyle nakledildi: "Araplar kendi isimleri ile anılacak bir yazı oluşturdular. Daha sonra isimleri içinde bulunmayan yeni harfler icat edip bunlara 'revâdif' ismini verdiler. Bu harfler şunlardır: ذ, خ, ث, غ, ش, ظ, gibi harfleridir." demektedir. Hişâm el-Kelbî ayrıca yine bu konuyla ilgili şunları da ekler: "Bunlar Kuzey Arabistan ile Suriye arasında yaşayan Medyen hükümdarlarıydı. Hz. Şuayb'ın peygamberliği devrinde gölgelik gününde yakıcı bir bulut tarafından helak edildiler." demiştir.⁴⁷

Arap bibliyografya âlimi olan Muhammed bin İshak en-Nedîm şöyle rivayet etmiştir: İbn Ebî Sa'd'ın el yazısıyla yazdığı kişilerin isimlerini düzgün bir şekilde okudum: "Kelemân, Hâvez, Sâ'faz, Hâtî, Ebcâd, Karaset'tir. Bu adı geçen kişiler eski Araplardan kalma son grupturlar. Onlar Adnân bin Üdd ve benzerleriyle birlikte oturup kalkıyorlardı. Bunların arasında yaşayıp zamanla tamamen Araplaşınca bugünkü Arap alfabesini oluşturdular." demektedir. Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53 [?]) ise şöyle demektedir:

"Ben İbn Ebî Sa'd'ın sözünü doğru kabul etmem. Nedenine gelince Fars ve Arap alfabelerini ile diğer yazı karakterlerini ilk kez bulan ilk insan olan Hz. Âdem'dir. Hz. Âdem vefatından yaklaşık üç yüz yıl önce bu alfabeleri bulup çamurdan yapılmış olan tabletler üzerine yazmış ve bunları pişirmiştir. Yeryüzünde Hz. Nuh zamanında tufan olunca bu tabletler kurtulmayı başarmış insanlar yeniden çoğalınca her kavim kendi yazısını bulup onunla yeniden yazmıştır." der.⁴⁸

Kaynakları incelediğimizde Nuh Tufanının ne zaman olduğu hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.⁴⁹

Tarihçi ve el-Fihrist isimli eserin müellifi Muhammed bin İshak en-Nedîm şöyle demiştir: Doğruya en yakın olup aklın ve mantığın kabul edebileceği sözler doğru kişilerin söyledikleri sözlerdir. Arapça; Himyer, İrem, Havyel, Cedîs ve Tasm dilidir. Bu kabileler Arapların asıl atalarını oluşturmaktadır. Hz. İsmail annesi Hz. Hacer ile Mekke'ye yerleşip zaman içinde yetişip büyüyünce civarda yaşayan Cürhüm kabilesine bağlı Muâviye bin Mudâd el-Cürhümî kolundan bir kızla evlendi. Cürhümlüler Hz. İsmail'in çocuklarının dayıları olup tüm aile bu kabilenin dilini öğrenmiştir. İsmailoğulları aradan geçen zamanla kelimeleri birbirine ekleyerek farklı kelimeler türettiler. O günün şartlarında kullandıkları mevcut eşyaların hangi ihtiyaç üzerine ortaya çıkışına ve hangi maddeden üretilmesine göre onlara farklı birçok yeni isimler verdiler. Dil zamanla gelişince Adnânîler arasında iyi ve kolayca anlaşılabilir şiir doğmuştur. Mead bin Adnân'dan sonra şiir gelenekleşerek giderek çoğaldı. Arap kabilelerinin hepsi temelde aynı dil olan Arapça konuşur fakat bazı nedenlerle kendine has olan çeşitli lehçeleri vardır. Araplar Kur'an-ı Kerim'i korumak için Hz. Muhammed'in kendilerine

⁴⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 28.

⁴⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 28; Kasım Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/2 (Aralık 2020), 31-32.

⁴⁹ Ömer Faruk Harman, "Tüfan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/319-322.

gönderilmesinden sonra Arapçaya yeni bir şey katmamışlardır. Bu olayı doğrulayan örneklerden birisi şudur: Mekhûl bin Ebû Müslim (ö. 112/730), ders aldığı hocalarından şöyle rivayette bulundu: Arapça yazıyı ilk bulan kimseler Hz. İsmail'in neslinden gelen Teym, Nasr, Nefîs ve Devme'dir. Arapça harfleri detaylı bir şekilde icat etmişlerdir. Bu yeni icat edilen harflerin kendine has özelliklerini Kâdûr ile Nebet bin Hemeysa' bin Kâdûr vermiştir. Yine der ki: Enbâr şehrindeki eski İyâd kabilesinden bazı kimseler "ا, ب, ت, ث" harflerini icat etmiş olup Araplar da onlardan bu yeni bulunan bu harfleri almıştır.⁵⁰

İslam'dan önce en eski Arap yazısının ve Arap yarımadasına yayılması hususunda klasik eserlerimizde bazı rivayetler vardır. İbn Abbas der ki: Arapça yazıyı ilk kez yazan kimseler Bevlân kabilesinden üç kişidir. Bu kabile mensupları Enbâr şehrinde oturuyordu. Bunlar toplanıp ayrı ve bitişik harfleri ilk kez yazmayı icat ettiler. Bu kişiler Eslem bin Sidre, Merâmîr bin Mürre ve Âmir bin Cüdre'dir. Bunlardan Merâmîr harf şekillerini bulmuş, Eslem harflerin bitişik ya da ayrı yazılması kurallarını göstermiş, Âmir ise harflerin harekelemesini ortaya koymuştur. Bu üç kişi aynı zamanda Arapça heceleri Süryânîce heceleri ile kıyas etmişlerdir. Öncelikle Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Enbar halkından bazı kimseler bu üç kişiden yazıyı öğrenmişlerdir. Ardından da Hîreliler Enbar halkından bu yeni yazıyı öğrenmiştir.⁵¹

Basra dil okulunun önde gelenlerinden ve ahbâr ve şiir râvisi ile edebiyat ve dil âlimi olan Asmaî'nin (ö. 216/831) rivayet ettiğine göre: *"İlk kez Arapça yazı yazan kişi Enbar şehrinde biri olan Merâmîr bin Merve adında bir adamdır. Arapça yazı Enbar'dan da diğer bölgelere dağılmıştır."* Yine başka bir rivayete göre Asmaî şöyle demiştir: *"Anlatıldığına göre Kureyş kabilesine yönelik: 'Size kitap nereden geldi?' diye soru sorulduğunda onlar ise: 'Hîre şehrinde bize geldi.' dediler. Hîre'de yaşayan halka 'Kitap size nerede geldi?' diye soru sorulduğunda, Hîreliler ise 'Bize Enbar'dan geldi.' diyerek cevap verdiler."*⁵² Bu rivayetlere baktığımızda Arapçanın geçmişinin çok eskilere dayanmakla günümüze ulaşan Nabat yazı sisteminin Cahiliye Devrinde Hicaz Bölgesinde yayılmaya başladığını görmekteyiz. Ayrıca Nabat yazısı öncesinde Hicaz Bölgesinde kullanılan yazı sisteminin ise Yemen kökenli Himyerî yazısı olduğu daha yüksek bir ihtimaldir. Öte yandan bazı araştırmacılar Fenike Alfabesinin kökeninin Yemen'de yaşamış bir uygarlık olan Himyerî Alfabesine dayandığı iddiaları göz ardı edilmemelidir.⁵³

Lahmîler, Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra yerleştikleri bölgede Arapların ve yaşadıkları bölgenin siyasi ve askeri tarihinde çok önemli bir rol oynadılar. Yine Hîre şehrinin Cahiliye Devrinde önemli bir yerleşim merkezi haline gelmesine de önemli katkılarda bulundular. Bu

⁵⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 30.

⁵¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 30; Palabıyık, "Okuma-Yazma Faaliyetleri", 37; Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 159-160.

⁵² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, 212.

⁵³ Ferruh Kahraman, "Arap Harflerinin Kökeni: Kur'an'da Alfabe Kaynaklık Eden Kelimelerin Tahlili", *Nüşa*, 21/52 (2021), 5-7.

dönemde meşhur olan Edessa⁵⁴, Hatra⁵⁵ ve Palmira⁵⁶ gibi şehirlerin giderek güçlerini kaybetmelerine rağmen Hîre şehri Lahmîlerin başkenti olarak gelişimini sürdürdü. Irak bölgesindeki bu verimli topraklarda Arapların şehir hayatının sürmesini sağladı. Yaklaşık olarak üç yüzyıl boyunca Hîre şehri yüksek medeniyetlere ait değerleri içeren bir cazibe merkezi olmuştur. Bu tarihsel değerlerin en önemli parçası ise Arap alfabesinin bu bölgede ortaya çıkışı ve Arapçanın zamanla gelişimidir. Hîre şehri sahip olduğu coğrafi özellikleri nedeniyle eski Babil, İran, Bizans ve Arap kültürlerinin harmanlandığı ve Arap yazısının da ilk kez geliştiği önemli bir yerleşim merkeziydi. Öte yandan Arap yazısının ilk kez Enbar'dan Hîre'ye geldiği, Hîre'den ise Hicaz'a geçtiğine dair günümüze ulaşan çeşitli rivayetlerde vardır. Hîre halkı günlük rutin hayatlarında Arapçayı kullanırken yazı dilinde ise Süryânîceyi kullanıyorlardı. Ayrıca bölge halkı Yunanca, Pehlevice ve İbraniceyi de iyi derecede konuştukları bilinmekle birlikte yeri geldiğinde tercüman olarak görev yaptıkları biliniyordu. Hîre şehrinde ilimlerin bu denli hızlı gelişmesinde Lahmî hükümdarların çok önemli katkıları olmuştur. Lahmî kralları, ülkesinde yaşayan şairleri ve edipleri koruyup din adamı ile âlimlere kollayıp onlara saygı gösterirlerdi. Örneğin şiir ve edebiyata ilgi duyup şair ve edipler ile sohbet etmesini çok seven 'Amr bin Hind'in hükümdarlığı döneminde edebiyatın ve ilmin hızlı bir ilerleme kaydettiği bilinmektedir. Lahmî ülkesinin farklı bölgelerinden Hîre'ye gelen edip ve şairlerin hükümdarın sarayında gözetilip destek gördükleri bilinmektedir. Nu'man bin Münzir (580-602) döneminde de Hîre şehri bir kültür merkezi olma durumunu korumuştur. Hatim et-Tai (ö. 578 [?]), Esved bin Ya'fur (ö. 600 [?]), Nabiga ez-Zübeyânî (ö. 604 [?]) ve Hassân bin Sâbit (ö. 60/680 [?]) gibi Cahiliye Devrinin birçok önemli şairinin Nu'man bin Münzir'i metheden şiirler söyleyip hükümdarın ikram ve taltifine kavuştukları rivayetlerde geçmektedir. Ayrıca Hassân bin Sâbit Gassânî saraylarında Gassânî melikleri için söylediği kasideler sayesinde birçok kez bahşiş almıştır. Gassânî hükümdarı Amr bin Hâris'in huzuruna çıkıp söylediği "lâm" kafiyeli kaside bu türünün en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilir. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Arap şiirinin gelişmesine Lahmî ve Gassânî hükümdarları çok büyük katkı sağlamıştır. Yine Hîre şehrinde eczacılık, tıp ve felsefenin gelişip çeşitli bilim merkezlerinin kurulduğu bilinmektedir.⁵⁷ Bu dönemde kültür o kadar ilerledi ki nesep âlimi ve tarihçi Hişâm bin Muhammed Kelbî (ö. 204/819 [?]) Sâsânîler ile Arabistan'da ki Araplar arasındaki bilgilerin çok önemli bölümünü Hîre'de yazılmış olan kitaplardan öğrendiğini söylemektedir.⁵⁸ Enbar ve Hîre'nin bilim ve

---

⁵⁴ Urfa.

⁵⁵ el-Hade.

⁵⁶ Tedmür.

⁵⁷ Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 183-184; Mahmut Kelpetin, *Cahiliye Döneminde Arabistan* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 54; Marshall G. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 1/200-201; Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, 120; Mustafa Fırat, *Hassân b. Sâbit'in İslam Sonrası Şiirlerinde Cahiliye Döneminin Etkileri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 11.

⁵⁸ İmam Şiblî, *Hazreti Ömer*, çev. Fatih Güngör vd. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2004), 84.

kültür açısından gelişmelerinde Lahmîlerin hamisi konumunda olan Sâsânîlerin Cündişâpûr'da kurdukları bilim merkezinin etkisinin büyük olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Arap Yarımadası'nın kuzeyinde yaşayan bu yerleşik Araplar Arapçanın gelişimini ve Arap şiirini özellikle desteklemişlerdi. Resmi yazışmalarında bilhassa Arapçayı kullanmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Arapça metinleri yazarken ise çok sonraları Arap alfabesi olarak isimlendirilecek olan Nabatî alfabesini kullanmayı yeğlemişlerdir. Bu Arap krallıklarından günümüze kalan belgeler ile yazıtlar dışında maalesef günümüze pek bir şey ulaşamamıştır. Bu sebeple İslam öncesi dönemde bu bölgede Arapçanın gelişimini tam olarak takip edemiyoruz. Fakat MS. VI. asırdan günümüze kalan yazıtlar neredeyse günümüzdeki Arapça harflerle birebir benzer taşta kazınmış olan üç metinde dil gelişiminin son aşamalarını rahatlıkla görebiliriz. Ortadoğu'nun bu bölgesinde dönem için alışılmış olan uygulamaya bakarsak resmi evrakları ister Ârâmîce ister Yunanca olsun yerel dile çevirip yazmaktı. Bu Arap vassal devletlerinin aldıkları kendi dillerinde yazma kararı bu dönem için yeni ve bilinçli bir seçim olması muhtemeldir. Bu davranışları kendi anadillerinin kıymetini anlamış olduklarını ve kendilerinin bu dilin bir parçası olarak hissettiklerini göstermektedir.⁵⁹

1.2.1. Güney araplarda yazı

Kültür ve medeniyet açısından Arabistan Yarımadasının değişik bölgeleri birbirlerinden çok daha farklı durumdaydı. Fransız asıllı sosyolog Gustave le Bone (ö. 1931) İslam öncesi Arap medeniyeti hakkında kalem aldığı kitapta şöyle yazmıştır: "Arap Medeniyeti, Cahiliye Devrinde bile yüksek medeniyet seviyesine ulaşmış bir millet olmalıdır. Çünkü medeni açıdan ilerleme ve gelişme yasalarına göre vahşi ve yabani bir halde olan bir millet birden çok yüksek bir medeniyet zirvesine ulaşamaz." diyor. Ünlü tarihçi, coğrafyacı, seyyah ve edip Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Mu'cemu'l-Buldân adlı eserinde Kuleys ve San'a' anlatırken eski zamanlardan kalma ilginç eserlerden ve çeşitli tarihi kalıntıların varlığından bahsetmektedir. Yazdıklarında bazı mübalağalı yerler olsa da gerçek olan kısımlar da hiç az değildir. Benzer tarihi eserler açısından Suriye ve Irak sınırlarına bitişik şekilde olan Nu'manoğullarının başkenti olan Hîre ile Gassanilerin merkezi Havran kültür ve medeniyet açısından gelişmiş şehirler olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca Nabatîlerin önemli bir şehri olan Petra'da bulunan tarihi eserler günümüzde bile insanların gözlerini kamaştırmaktadır. Bazı Arap tarihçilerin iddia ettiğine göre eski zamanlarda Yemen bölgesi o kadar ilerleyip gelişmişti ki, hükümdarları İran topraklarını bile ele geçirmişlerdi. Bu duruma Semerkant şehrinin ismi kanıt olarak gösterilmektedir. Rivayetlerde Yemen'in Şemer isimli kralı Semerkant kentini yok etmek için temelinden kazıtmıştır. Bu nedenle Farslar bu şehre Şemer kazıdı anlamına gelen Şemerkend adını söylemeye başladılar. Zamanla bu isim Arapçalaşmış

---

⁵⁹ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 306; Aydın, "Arap Yazı Sistemi", 3.

olup Semerkant olup günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde bile az sayıda da olsa kalıntıları ulaşmış olan muhteşem binaların ve kalelerin kalıntlarına bakarak o şehirde bir dönem yüksek bir medeniyetin varlığının kesin delildir.⁶⁰

Meşhur ensâb âlimi, coğrafyacı, tarihçi ve şair olan Hemdânî (ö. 360/971'den sonra) Arabistan'da bulunan birçok tarihi esere el-İklil adlı kitabında değinmiştir. Ayrıca Sıfatu Cezîreti'l-Arab adlı eserinde ise şöyle yazmıştır: "Arapların şiirlerinde ve atasözlerinde bahsettikleri Yemen'in meşhur eski sarayları ve köşkerleri bir hayli fazladır. Bu eserlerle ilgili şiirler neredeyse kitaplar dolusudur. el-İklil isimli bu eserin sekizinci babında bunlar geçmektedir." Yazar eserinde daha sonra şunu yazmıştır: "Burada sadece eserlerin isimleri sayıyorum. Bu isimler ise şunlardır: Behir, Belam, Benbûn, Berâkış, Dahr, Erbab, Gaymân, Gumdân, Hekr, Hind, Huneyde, Ma'ın, Nâit, Revsân, Riyâm, Selhin, Sırvah, Şibâm, Umran, Zafar'dır." Bu yerlerden Nâit ve Gumdân'ın vaziyeti Mu'cemu'l-Buldan adlı eserde geniş olarak anlatılmıştır. Bu yerleşim yerlerinin gelişmişliği, ihtişamı ve şatafatı hakkında mübalağalı anlatımlar bulunmaktadır. Örneğin Selhin hakkında "yetmiş yılda inşa edilmiştir." diye yazılmıştır. Şibâm'ın hakkında ise; "Orada eşsiz kaleleri vardı." diye geçmektedir. Nâit Kalesi, Vehb bin Münebbih yaşadığı MS. VIII. yüzyıla kadar ayakta kalmıştır. Ünlü âlim Vehb, kalenin surları üzerinde bir kitabesinin olup onu okuduğunda ise 1600 sene önce inşa edilmiş bir yapı olduğunu görmüştür. Günümüzde de Avrupalı bazı araştırmacıların kalenin bulunduğu alana giderek yapılan incelemelerin sonrasında insanı şaşkınlığa sevk eden uygarlık gelişmeleri daha net bir şekilde anlaşılmıştır. Thatcher konu hakkında yazdığı makalesinde şöyle der: Güney Arabistan'da Mesih İsa'dan yüzyıllar önce çok gelişmiş bir uygarlık bulunmaktaydı. Mükemmel şekilde yapılan kalelerin ve surların günümüze ulaşan kalıntıları halen mevcut olup bu eserleri bölgeyi ziyaret eden çeşitli seyyahlar anlatmışlardır. Yemen ve Hadramut'ta bu tarihi yapılardan fazla miktarda bulunmakta olup birçoğunun üstünde halen kitabeleri vardır. San'a şehrinin yakınında bulunan bir kalenin hakkında meşhur coğrafyacı Zekeriyâ bin Muhammed Kazvîni (ö. 682/1283) Asaru'l-Bilâd adlı eserinde bu kalenin dünyanın yedi harikasından biri olduğunu savunmaktadır.⁶¹

Maden Çağı son devri olan Demir Çağı sonu denilen yaklaşık MÖ. 1300 ile MÖ. 330 yıllarını kapsayan Güney Arabistan'ın tarihini baştan yazmak için araştırmacıların keşfettiği on bin civarında kitabe bulunmuştur. Bu nedenle Doğu Arabistan'ın tarihinden Güney Arabistan tarihi yazmak daha kolaydır. Fakat ne yazık ki bulunan kitabeler bu MS. I. yüzyıla kadar düzenli bir şekilde dönemlerine göre tasnif edilmemişlerdir. Ayrıca bu kitabelerde neredeyse hiç Güney Arabistan haricindeki olaylardan da bahsedilmemiştir. Araştırmacılar kitabelerin tarzına uygun bir şekilde kronolojik sıraya göre dizmeye çalışmışlardır. Bu tür yöntemler ne var ki yoruma açık olmayan delillerden dışında bir şey sunamamıştır. Bu durumun başlıca

---

⁶⁰ Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed (Sîretü'n-Nebi)*, çev. Yusuf Karaca, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002), 94-95.

⁶¹ Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 95-96.

sebebi ise sabit bir tarih belirlemek için kesin olarak bilinen tarihlendirilmiş örnek bulunamamasıdır. Mevcut kitabelerde bölge dışında yaşanan önemli bir olaydan bahsedilmemesi bu işi zorlaştıran en büyük etkidir. Bundan dolayı erken dönem Güney Arabistan tarihinin ardışık olarak örüntülü bir olay sıralaması üretmek oldukça zordur. Öte taraftan Makedonyalı Büyük İskender'in yaptığı fetihlerinden sonraki dönem olarak kabul edilen Helenistik dönemden itibaren yabancıların, maceracıların, tüccarların ve kâşiflerden elde edilen anlatımlar ile birazcık da olsa aydınlanmıştır. Yine de karmaşık olayların ortaya çıkması ve hoş kokulu maddelerin ticaretinin bölgede başlaması gibi önemli gelişmelerin yaşandığı ilk yüzyıllar günümüzde bile belirsizliğini korumaktadır.⁶²

Arapların tarihte yazıyı kullanan en eski kolunun Güney Arapları olduğunu yapılan bilimsel çalışmalardan öğreniyoruz. "Galatı meşhur Lügati Fasihten evladır." sözü Araplarda yazı kültürü hakkındaki genel fikir için çok uygun bir sözdür. Aslına baktığımızda günümüze kalan ilk Arapça örneklerinin MÖ. VIII. ve VII. yüzyıla kadar gittiğini bilmekteyiz. Bugün bu orijinal Güney Arabistan asıllı yazılı kaynakların çoğu metal ve taş üzerine işlenmiş kitabelerinden ibarettir. İş ve ticaret ilişkilerinde, tarihi bir kısım haberlerin ya da şiir gibi bazı edebi ürünlerin naklinde araya yüzyılların girmesiyle tahrip veya yok olabilen eşyalar kullanılmış olmasından dolayı bu eserler bugün çoğu ortadan kaybolmuşlardır. Yemen'de bulunan en eski kitabeler, MÖ. VIII. ya da MÖ. VII. yüzyıldan kalmadır. Aribel Arapları denilen soyu devam eden asıl Araplardan olup Yemen'de yaşamış olduğu bilinen en eski halklardan biri "Sebe" kavmiydi. MÖ. XXV. yüzyılda yaşamış olan bu kavmin ilk izine Sümerler ait Ur şehri kazılarında rastlanmıştır. Sebe halkının oluşturduğu parlak medeniyetleri ile bölgedeki güçlü hâkimiyetleri muhtemelen MÖ. XI. yüzyıldan hemen önce başlamaktadır. Sebelilerden günümüze ulaşan kitabeler şu şekilde sıralanabilirler:

1. İlmuka ya da Almakah⁶³, Ester⁶⁴ ve Şems'e⁶⁵ sunulmuş ve tapınaklara yerleştirilmiş bronz tabletler üzerine işlenilmiş adak şeklinde kitabeler.
2. Tapınak, resmî bina ve abidelerin duvarlarında rastlanan yazılarda ya o binayı inşa eden ya da inşa işine yardım eden kişinin adını anmak üzere yazılmış mimarî kitabeler.
3. Önemli bir zafer ya da savaştan bahseden tarihî kitabeler.
4. Bazı binaların girişlerinde dikili mermer sütunlar üzerine yazılmış düzenleyici yasalar.
5. Lahitlere konulmuş cenazelerin defini ile ilgili kitabeler.

Bu yazılı kitabelerin bazılarının üzerinde çok ilginç ve dikkati çeken birkaç hukukî vesika da vardır. Bu vesikaları incelediğimizde Yemen'de uzun süren bir anayasa gelişmesinin

---

⁶² Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 61.

⁶³ Ay.

⁶⁴ Çoban Yıldızı.

⁶⁵ Güneş.

yaşanmış olduğunu bize anlatmaktadır.⁶⁶ Bu bilgilerden hareketle Sebelilerin çok eski devirlere ait yazılı kitabelerinin olmasına rağmen maalesef çoğu günümüze ulaşmadan yok olmuştur. Eğer bir gün daha eski devre ait yeni bir kitabe bulunursa Yemen bölgesindeki yazının kaynağı daha eski zamana kadar gidecektir.

Ünlü İngiliz seyyah, istihbaratçı ve siyasetçi Harry St. John Bridger Philby (ö. 1960) ve Suudi Arabistanlı petrol arayanlar, Yemen'in kuzeyinde bulunan Necran'a doğru giden yol üstünde Karyetü'l-Fav isimli bir yerde taşların üzerinde oymaların olduğu bazı yazıtların fotoğraflarını yayınladılar. Burası Cebel-i Tuveyk ile Vâdi ed-Devâsir kesiştiği yerin yaklaşık olarak 70 km. güneyindedir. Yine bu bölge Necran'ın 120 km. doğusunda olup es-Selil'in 50 km. güneybatısında bulunmaktaydı. Bu arada bu bölgede sonradan büyük saraylar olduğu anlaşılan oldukça büyük yapıların kalıntılarını buldular. Kayanın içine oyulmuş olan bir mağarada geniş resimler ve kitabeler buldular. Bölgede yaşayan insanlar buraya "Serdeb" ya da "Serdab" dedikleri ifade ediliyordu. Burada yapılan kazılarda ortaya çıkan yazılı malzemeler ile kitabelerde çokça vurgulanmış olan tanrı kabul ettikleri Kahl'ın, Kindelilere ait çeşitli kitabelerde sıklıkla beraberce kullanıldığı cümle olan "Karyat dhat Kahl"⁶⁷ tamlamasındaki "Kahl" olduğu tahmin edilmektedir. Yine buradaki yazılı eserlerde Vedd isimli putun adı açık bir şekilde yazılmıştır. Bu varsayımdaki en büyük dayanak ise Kindelilerinde Karyetü'l-Fav'da yaşamalarıdır. Bu mağaranın yakınında bir çeşme ve eski olduğu belli olan su kuyular vardı. Mevcut bu işaretler günümüzde çölün kuşattığı bu bölgenin geçmişte çok önemli bir şehir olduğunu göstermektedir. Karyetü'l-Fav'da bulunan yazıtlar Arap tarihi ve dili açısından çok önemlidir. Bu bölgede bulunan kitabeler Güney Arabistan Arapçasına ait olan ilk kitabeler olup milattan önceki dönemlere ait olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ulaşılan kalıntılar incelendiğinde saray, evler, tapınaklar, mezarlar, pazar yeri, duvar resimleri, büyük heykeller bulunmuştur. Ayrıca kazılar esnasında metal, cam ve fildişinden yapılmış çeşitli malzemeler, bazı araç gereçler ile çömlek parçaları bulunması burasının geçmişte çok önemli bir şehir olduğunu göstermektedir. Bulunan eserlerin yapılan incelemesinde MÖ. II. yüzyıla ait oldukları tespit edilmiştir. Bulunan eserleri inceleyen uzmanların eserlerin Sebelilere ait olduğunu fark etmişlerdir. Elde edilen verilerden anlaşıldığına göre Karyetü'l-Fav, Necran üzerinden Yemen'e oradan da Basra Körfezi'ne giden ticaret kervanlarının geçtiği kuzey-güney doğrultusundaki ticaret yolunu kontrol eden tarihi bir şehrin kalıntılarıdır. Genel olarak incelendiğinde bu bölge Cahiliye Devrinde terkedilmiş olup sonradan da zarar görmüş bir şehrin kalıntıları bulunmaktadır.⁶⁸

---

⁶⁶ Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 81-82; Safiyyurrahman Mübarek Furi; *Peygamber Efendimizin Hayatı ve Daveti*, çev. Halil İbrahim Kutlay (İstanbul: Sem Matbaacılık, 2016), 30.

⁶⁷ Güney Arapların inandığı bir pagan tanrısıydı.

⁶⁸ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, çev. Dursun Hazer-Fethullah Zengin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 1/164-165; Adem Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 19-20; Ömer Aras,

1869 yılında Fransa Milli Eğitim Bakanı tarafından Oryantalist Joseph Halévy'yi (ö. 1917), Marc Antoine Arnaud'un (ö. 1910) yarım kalan araştırmalarının bitirilmesi için görevlendirdi. Joseph Halévy, Arnaud'a göre daha donanımlı olarak Me'rib'e kadar seyahat etti. Bu yolculukta keşfettiği 686 tane kitabe ile geri ülkesine döndü. Bulduğu kitabelerin sürekli olarak bölgede yaşayan bedevilerin saldırısına uğramak korkusu ile çok meşakkatli bir yolculuk geçirmişti. Halévy, bu yolculuk sırasında, Roma yöneticilerinden Aelius Gallus'un (MÖ. 26-24) bir seferi sırasında geçmiş olduğu Biladu'l-Cevfi'yi keşfetti. Buradan ilerleyerek daha sonra ise Necran'a geçti. Maîn Devletinin zamanında başkenti olan Yemen'de ki Maîn harabelerini buldu. Bu harabelerin içinde keşfedilen çeşitli kitabelerde Maîn Krallarıyla ilgili bölgede ibadet edilen tanrılardan birçoğunun adlarını çözümlenmeyi başarmıştır. Yine San'a'da bulunan bu döneme ait bir kitabede Allah kelimesinin karşılığı olarak "Helle" kelimesinin kullanıldığını öğreniyoruz. Ayrıca yine bu kitabelerde Maînlilere ait coğrafi yerler, bölgeler ile kabilelerin adları da okunmuştur. Maîn ismi ilk kez MÖ. 2500 yılına ait Babillere ait kitabelerde "melik" olarak çevrilen "ümme" kelimesi ile beraber birçok kez geçmektedir.⁶⁹

Maîn halkı Arabistan Yarımadasının orta ve kuzeyine göç ettiklerinde doğal olarak önceden yaşadıkları Yemen'den buraya gelmişlerdir. Maîn halkı göç sonrası Filistin'in güneyi ile Ürdün ve Hicaz bölgesinin yüksek kesimlerinde bulunan topraklara yerleşmişlerdir. Maînlilerin bazıları ise günümüzdeki Yunan adalarından biri olan Delos Adası'nda ve Mısır'daki Kasru'l-Benât bölgesi ile Giza şehrine göç ettiğini Maînlilere ait kitabelerin burada bulunmasından anlaşılmıştır. Bu kitabeler üzerinde araştırmalar yapan uzmanların elde ettiği verilerden hareketle Mısır Suriye ve Akdeniz devletleri ile çeşitli ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. I. Batlamyus oğlu II. Batlamyus devrinin yirmi ikinci yılına tarihlenen Giza kitabesine bakılarak o dönemde Mısır'da Maînlilerin yaşadığı ticari kolonilerinin olduğu ortaya çıkmıştır. Muhtemelen II. Batlamyus'un yönettiği dönemlerde Maînliler, MÖ. III. veya MÖ. II. yüzyılda Mısır'ın kutsal tapınaklarıyla tütsü ticareti yapıyorlardı. Bazı araştırmacılar ise daha net bir tarih vererek bu kitabenin tarihini MÖ. 264 ile 263 yıllarına tarihlendirmektedirler.⁷⁰

Maînliler, bu ticarî faaliyetleri sebebiyle tanıştıkları deniz ticareti uğraşan ve alfabeyi bulan Fenikelilerden yeni harflerini öğrenip kullanmaya başladıkları tahmin ediliyor. Maînlilerin Sümerlilerden kalan çivi yazısını terk edip kısa süre içinde kendilerine oldukça yabancı olan bir alfabeyi almalarında Fenike alfabesinin daha basit olup ticarete daha çok kullanılması

"Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasi Tarihi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (2017), 70-71.

⁶⁹ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 112-113, 120; Yasin Uğraş, *Fransız Oryantalizmi ve Tasavvuf* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 59-60; Ali Himmet Berki-Osman Keskiöğlü, *Hâtemü'l Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 23; Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 99-100.

⁷⁰ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, çev. Hüseyin Maraz-Selahattin Yıldırım-Ömer Tozal (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 2/111-112.

etkili olmuştur. İlerleyen dönemlerde Maînliler aldıkları bu alfabeyi geliştirip hem Himyerî yazısının doğmasına vesile olmuş hem de Habeş yazısı ile Sebe yazılarının da gelişmesinde etkili olmuştur. Bu katkıya örnek verdiğimizde diğer alfabelerde gaiplik emaresi olan “hâ” harfinin Maînliler’de “sin” olması haricinde o alfabelerden bir farklılığının olmadığı söylenmektedir.⁷¹ Bu düşüncenin aksini iddia edenler Fenikelilerin alfabeyi ticaret sırasında Yemen Bölgesinden öğrenip kuzeye taşıdığını söylemektedirler. Bulunan kitabelerin bu fikri destekler mahiyette olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Yemen’de yaşayan devletlerden Katabânlılar ile Maînliler arasındaki ilişkiler düşmanlıktan daha çok dostluk üzerine kuruluydu. Bu nedenle zamanla Katabânlılar da Maînlilerle arası kötü olan Sebelilerin düşmanı oldu. Bu düşmanlığı Katabân alfabesinde bulunan izlerden görmekteyiz. Katabânlıların kullandığı söylenen alfabe ise Sebelilerden daha fazla Maînlilerin alfabesine yakınlığı bu bilgiyi doğrulamaktadır. Alman Oryantalist Fritz Hommel’e (ö. 1936) göre Katabân dilini Maîn dilinin bir lehçesi olarak kabul etmiştir. Bunun yanında Katabân dilinde Sebe alfabesinden geçen bazı öğeler bulunmaktadır. Bu durumun temel sebebi olarak birbirlerinin komşusu olan Yemenli iki halkın çeşitli ilişkiler sonucunda etkileşimler olmuştur.⁷² Bu durumun gayet doğal olduğunu günümüz etimolojik araştırmalarında da rahatlıkla görebiliriz.

Yemen’de bulunan bir diğer devlet Hadramut Krallığı’dır. Bu döneme ait olan çeşitli kitabelerde kullanılan dilin Sebe, Maîn ile Katabân dillerine oldukça benzeyip bu dillerin tek bir dilin farklı lehçeleri olması muhtemeldir. Bunun haricinde sahip olduğu kimi özellikleri ile Kuzey Arabistan’da konuşulan Arapçaya da çok yakın olduğu görülmüştür. Ayrıca dini inançlarında Güney Arabistan kurulan devletlerinde olduğu gibi Güneş Ay ve Venüs’ü kutsal sayan çok tanrılı bir dini inancı benimsemişlerdir.⁷³ Arabistan Yarımadasının güney cihetini araştırma yapan araştırmacılarından bazıları daha önce bu adla yönetimde olan iki tane kralın ismini bildikleri için bu krala el-İzz bin Amm Zehar’a bu durumdan dolayı III. el-İzz unvanını vermişlerdir. Belçikalı Oryantalist Gonzague Ryckmans (ö. 1969), göre III. el-İzz krallık döneminin MS. 200’lü yıllar civarında olduğunu kabul etmektedir. Hadramutlulara ait bulunan bir kitabede Hadramut Kralı el-Uzaylit’in oğlu el-İzz olarak yazılmış kralın ismi yer almaktadır. Bu bilgidен anlaşılın şudur ki bu kralın babası da bir hükümdardı. Fakat ne Amerikalı Oryantalist William Foxwell Albright (ö. 1971) ne de Harry St. John Bridger Philby gibi araştırmacılar bu duruma işaret etmemiştir. Muhtemeldir ki bu kral kendinden önceki kralın oğluydu. Bu yazıtın sahibi olan kişinin ismi, Hebsel Kurşem’dır. Bu kelime Biz

---

⁷¹ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 35.

⁷² İsmail Yiğit, “Sebe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/241-243; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 65.

⁷³ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 78.

Kurşem/Kureyşim yani Kureyş kelimesini ise Mekke halkı olan Kureyş kabilesinin ismiyle hatırlıyoruz.⁷⁴

Bulunan kitabelerin bazılarında Hadramut Kralı el-Uzaylit'in, Hindistan Tedmür ve Keşad'dan gelen Ârâmî misafirler gibi farklı ülkelerden tarafına gelen insanları kabul ettiğini dair bilgiler vardır. Ayrıca Ja 919 adlı yazıtta Enûd Kalesi'ne yaptığı seferi sırasında kendisine Kureyş Kabilesinden 10 kadının eşlik ettiği yazılmaktadır. Yazıtta ismi geçen Kureyş ile anlatılmak istenen Mekke'de yaşayan Kureyş Kabilesi ise yazılı bir belgede ilk defa bu kadar net şekilde Kureyş adına rastlanmış olduk. Bahsi geçen metinlerde Hindistan, İremoğulları, Tedmür ve Kureyş isminin geçmesi şüphesiz tarihçiler açısından oldukça önemlidir. Çünkü söz konusu dönemdeki bu ilişkiler Hadramut Devletinin uzak ülkelerle olan bağlantısına ve ticari ilişkilerine kanıt olabilecek türdendir. Hadramut'un diğer ülkelerle olan bağlantısı daha çok Kanâ Limanı üzerinden gerçekleşiyordu. Sonuç olarak ticari gemiler Kanâ limanına geliyor buradan da Hindistan, Umman, Fars ve Afrika topraklarına mal taşımak için buradan yola çıkıyorlardı.⁷⁵

Himyerlilerin "müsned" olarak adlandırılan ve harflerin birbirine bitişik olmadan yazılabilen bir yazısı vardı. Himyerliler buldukları bu yazıyı kendilerinden habersiz olarak yazının başkasına öğretilmesini yasaklamışlardı. Mekke civarında yaşayan Mudar kabilesi, müsned denilen yazıyı Himyer kabilesinden öğrenmiştir. Bu kabile göçebe bir hayat tarzına sahip olduklarından diğer sanat dallarında oldu gibi müsned yazıda da maalesef iyi bir düzeyde değillerdi. Göçebe yaşama dayanan bedevilik ile okuma yazma arasında büyük bir fark oluşturan yaşam tarzı çöl bedevilerinin genellikle yazıya çok gerek duymamaları nedeniyle yazıları kötüydü. Hatta bu yazıları gelişmeye açık olmaktan bile uzaktı. Bu nedenle günümüzde de olduğu gibi Bedevi Arapların yazıyı güzel bir şekilde yazamayıp onu geliştirememiş olması bedevi bir yaşamın karakterinden kaynaklanıyordu. Maalesef zamanla güneyde kullanılan müsned yazıya karşı kuzey Araplarının yazısı baskın gelerek müsned yazının zamanla yok olmasına sebep olmuştur. Mudar Kabilesinin yazı sorunu da onların tamamen bedevilik üzerine kurulu olan hayat tarzından kaynaklanıyordu. Yaşadıkları çağda Yemen, Mısır, Irak ve Şam gibi bölgelerinin halkalarına göre medeni yaşamdan son derece uzaktı.⁷⁶

Bu iddiamızın en önemli delili özellikle Batılı arkeologların ve araştırmacıların Yemen'den oldukça uzaktaki iç bölgelerden olan el-Arûd ve Necid bölgesinde milattan önce ve milattan sonraki devirlere ait çeşitli Sebe kitabelerini bulmuş olmasıdır. İslam'ın ortaya çıkmasından kısa süre önce bu bölgelerde müsned yazının birden ortadan kaybolması yarımada yaşayan Arapların yazılarını Kuzey İremiye yazılarından etkilenen yeni bir yazıyla değiştirdikleri

---

⁷⁴ Hüseyin Algül, "Hadramut", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/65-68; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 2/131.

⁷⁵ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 2/133.

⁷⁶ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ, 2004), 2/582.

hissini uyandırmaktadır. Bu yeni yayılan yazı Hıristiyan misyonerler ve Irak Araplarından olan Enbâr ve Hîre halkıyla yapılan ticaret yoluyla Hicaz Bölgesine yayılması daha mantıklı görünüyor. İleriki bölümlerde bu yazının Mekke'ye geliş hikâyesinde ticaretin oynadığı rolüne de değineceğiz. Bu yeni alfabe, İslam'ın nüzulü sırasında Mekke ve Medine halkının kullandığı alfabenin bizzat kendisidir. Böylece kuzeyden yayılan yeni alfabe iç bölgelerde müsned yazısının zamanla gözden kaybolup yok olmasına sebep oldu. Müsned yazısının zaman içindeki bu trajik yok oluşu Hicaz Bölgesinde yaşayan insanların müsned yazısının kültürel olarak bağlı olduğu Güney Arabistan kültürü ile olan ilişkisi de bu zaman zarfında kesildi.⁷⁷

Müsned yazısının zenginliğini anlayabilmek için günümüze ulaşan kitabelere bakmak yeterlidir. Müsned denilen güney Araplarının yazısı ile yazılmış olan Himyeri kitabelerinden şimdiye kadar bulunup okunabilenlerin toplam sayısı 2032'yi geçmiştir. Bu kitabelerden bir kısmı üzülecek belirtmek gerekirse batılı devletler tarafından Avrupa'ya gizlice kaçırılmış bir kısmı ise fotoğrafları çekilerek yerinde bırakılmıştır. İngiltere, Fransa ve Almanya müzelerine yasal olmayan yollarla kaçırılan orijinal kitabelerden bir kısmı taş, diğer kısmının ise üzerine yazı işlenmiş madeni levhalar oluşturmaktadır. Güney Araplarına ait kitabelerin 1032 parçası Eduard Glaser (ö. 1908), 686 parçası Joseph Halévy, 69 parçası Julius Oiten, 56 parçası Joseph Thomas Arnaud (ö. 1882), geriye kalan 189 parçası da diğer araştırmacılar tarafından keşfedilmiştir. Osmanlı Devletinde doğan Yahudi asıllı Fransız Oryantalist ve seyyah olan Joseph Halévy ile Julius Oiten'in keşfettikleri bu kitabelerin çoğu Yemen'de kurulan Maîn Devleti dönemine aittir. 2032 tane olan müsned yazısı ile yazılan bu tarihi kitabelerden 450 kadarı birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Bunlar çıkarılınca orijinal yazılar olarak toplam 1582 kitabe kalmaktadır.⁷⁸ Himyerililerden kalan bu kitabelerden öğrendiğimiz kadarıyla devletin başına 26 tane hükümdar geçmiştir. Bu kitabelerin bazılarının üzerinde ya kitabenin yazıldığı tarihler ya da olayın geçtiği tarihlerde yazılmıştır. Maîn Devletinden kalan kitabelerde ise 25 hükümdarın adı geçmektedir.⁷⁹

Yemen Tübbâları isteğiyle Himyerîlerin başkenti olan Zıfâr'da yazın sıcaklardan korunmak için beyaz mermerden yapılmış bir konağı bulunmaktaydı. Başkent Zıfâr'da, Belde-i Harâm denilen Mekke'den getirilen bir sütun vardı. Bu sütunun üst tarafında ilk kitaplardan alınmış şöyle bir metin bulunuyordu: "*Mülk, Zıfâr kimindir? Şerefli Himyer'indir. Mülk, Zıfâr kimindir? Şerefli Farşlılarındır. Mülk, Zıfâr kimindir? Tacir Kureyslilerindir.*"⁸⁰ Araplar bir taraftan Hindistan ve İran ile öte taraftan ise Habeşistan ve Mısır ile ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Ayrıca Suriye ve Irak üzerinden Anadolu ile de temas kurmuşlardır. Arabistan karayolları

⁷⁷ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/119; M. Fatih Duman-Korkut Dindi, *Cahiliye Döneminde Sosyal Hayat* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 52.

⁷⁸ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 113-114.

⁷⁹ Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 92-93.

⁸⁰ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, çev. Ali Bakkal (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013), 85-86, İbn-i Hişam, *Sîret-İ İbn-İ Hişam*, 1/111; Muhammed İbn İshak, *Siyer*, 106.

üzerinden Şam'a bağlardı. Bu nedenle özellikle sahil boyunca yaşayan Araplar ticaretle ilgilenirdi. Bu ilişkiyi kolaylaştıran temel unsur ise Sami milletlerinin herhangi bir tercümana ihtiyacı olmaksızın konuşabilmeleriydi. Kervanlar özellikle yazın güneyden kuzeye giderken kışında kuzeyden güneye mal taşıyıp ticaret yaparlardı. Bu ticaret kervanları deniz sahilindeki limanların yakınından geçirdi. Ticari kervanların sermayesi küçük ya da büyük hissedarların paylarından oluşurdu. Mekke'den Şam'a ya da Mekke'den Yemene seyahat otuz gün sürerdi. Kervanların uğrakları zamanla şehir haline dönüşerek büyümüştü. Arabistan sahillerinde yaşayan halk ise deniz vasıtasıyla baharat ve itriyat satışı ile uğraşırđı. En önemli ticaret Hindistan ile olurdu. O dönemlerde Hindistan'ın diğer ülkelerle olan ticaretine daha çok Araplar aracılık ederdi. Her yıl Arabistan Yarımadasında birçok panayırlar kurulurdu. Halk bu panayırlara adeta akın ederdi. İhtilaflar, sorunlar panayırdaki çözümlerle orada değiş-tokuş edilirdi. En güzel ve meşhur şiirler panayırdaki söylenirdi. Bu panayırların en büyüğü ise Ukaz Panayırı olup Zilkade ayının başında Mekke yakınlarında kurulur ve yirmi gün boyunca sürerdi. Arap kabileleri sürekli birbirleriyle savaşmaktan hiç geri durmazlardı. Fakat yılda dört ay Muharrem, Recep, Zilkade ve Zilhicce ayları insan öldürmenin haram sayıldığı aylardı. Bu aylarda adam öldüren ya da saldırı düzenleyenlere ağır cezalar verilirdi. Zaman içinde Arap lehçeleri arasında kısmen farklılıklar olmuştur. Arapçanın dil birliğini korumak için bu panayırlarda çeşitli konuşmalar yapılırdı. Akabinde birbirini tutan ya da tutmayan kelimeleri Araplar tarafından orada tartışılırdı. İslamiyet'in gelişi Arapçanın birliğine büyük bir hizmeti olmuştur. Arapça nahiv'ini de meydana getirip geliştiren İslamiyet'in kendisidir. Arapçanın insanlara hayrete düşüren yönü ise içerdiği kelime zenginliğidir. Bu durum Arapların dilsel zekâsı ile doğanın kanunlarını iyi incelemesiyle olmuştur.⁸¹ Bu konakta bulunan kitabeden anlıyoruz ki Kureyş Kabilesinin ticari yönü Araplar arasında bir anlamda darb-ı mesel olmuştur.

En eski döneme ait olan Sebe Kitabelerinin birinde Yadail Yenûf tarafından kayalara oyulmuş olan bazı havuzların bir ilâhenin adına yapıldığı belirtilmiştir. Bulunan bu kitabenin MÖ. 775'li yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir. Me'rib Ovasına yapılan sulama yapılarının inşası hakkındaki en eski yazılı metin büyük olasılıkla MÖ. 685 yılına aittir. Metinde bu konuda yapılmış olan çeşitli faaliyetlerden bahsetmektedir. Alman Arkeoloji Enstitüsü bünyesinde yapılan saha ve arkeolojik araştırmalarda Ezene Vadisinin aşağısında, ortasında ve güney tarafında eski su yapılarına ait çeşitli kalıntılar tespit edilmiştir.⁸²

Yemen'de kurulan Kinde Devleti'nin ilk başşehri Karyetülfâv şehrindeki MÖ. I. yüzyılın sonlarına ait kitabelerden biri olan Karyetülfâv Kitabesinde kardeşinin mezarı için yakınlarda kullanılan Sebelilerin yazısını ile Eski Arapçayla şöyle bir ithaf metnini kaleme almıştır:

---

⁸¹ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 38-39; Suat Aygür, *İslam Öncesi Cahiliyye Araplarda Tanrı Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 18.

⁸² Hüseyin Algül, "Himyerîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/62-63; Ömer Faruk Harman, "Arim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/373-374; İbrahim Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Salmat Basım Yayın, 2007), 23, 27.

Kitabenin günümüz Arapça okunuşu:

ربال لأخيه بني هفعم بن عجل
وأحفاده مرأته و لولده و له و
أحفادهم وأحفاده وأحفاده مرأته و
علوان آل من الحرائر نسائهم و
عثر و لاه و بكهل فأعاده
ونى و ضيق كل من أشرق
أبدا زوجاتهم و وشر
فلتمطر الا و خسارة كل من و
الأرض و دما السماء
سعبير

Kitabenin günümüz Türkçe anlamı:

İcl bin Heḫ'am kardeşi Ribial
bin Heḫ'am için bir mezar yaptırdı.
Onun için, çocuğu, karısı, torunları, torunlarının torunları
Ve Ulvân ailesinden hür kadınları için bir mezar yaptırdı.
Onu ve kadınlarını sonsuza değin onu, her türlü kötülük, sıkıntı ve zarardan tanrı Lah ve
'Asar Aşrak'ın korumasına verdi. Haydi, artık gökyüzü kan ağlasın, yeryüzü ise ateş
kussun.⁸³

Günümüzde okunarak tarihlendirilmiş olan Güney Araplarına ait metinlerden birisi de Himyeri takvimine göre 385 senesine tarihlendirilen bir yazıttır. Himyeri takviminin başlangıcını çoğu bilim insanı gibi MÖ. 115 olarak kabul edersek bu yazıtın tarihi yaklaşık MS. 270 yılına denk geldiğini söyleyebiliriz. Bu kitabenin sahibi olarak "Kral Zu Ridan" ve oğlu olduğu yazılıdır. Kral Yasir Yehen'am'ın diktirdiği bir diğer kitabe ise Himyeri takvimine göre 374 yılına miladi takvime göre ise MS. 259 yılına tarihlendirilmektedir. Bunların dışında Şemer Yeher'aş'ın yazdırmış olduğu Himyeri takvimine göre 396 Miladi Takvime göre MS. 281 yılına tarihlendirilen bir başka kitabe daha bulunmuştur. Bu Şemer Yeher'aş'ın ismi farklı metinlerde de geçmekte olup şahsını Zû Rîdan ve Sebe Kralı olarak nitelendirmiştir. Başka bir metinde ise kendisini Sebe, Hadramut, Zû Rîdan ve Yumnut Kralı olarak tanıtmıştır. Bu bilgi bize Şemer Yeher'aş'ın ilerleyen yıllarda krallığının topraklarını genişletip kitabede adı geçen

⁸³ Kemal Tuzcu, "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi* 4 (2009), 215-216.

diğer bölgeleri de zamanla ele geçirdiği anlamına gelmektedir. Bu kanımızın temel sebebi son kitabenin diğer metinlere göre çok daha geç döneme tarihlendirilmesidir.⁸⁴

Sebeliler, Hadramut, Zû Reydan, Yemnut ile dağlarda ve sahillerde yaşıyan bedevilerin hükümdarı olan Şürahbîl Ya'fer bin Ebî Kereb Es'ad'dan bir baraj yapmasını istemişlerdir. Bu barajın inşası sırasında işçilere barajın duvarına yapılış tarihinin yazılmasının emrini vermiştir. Bu baraj kalıntıları arasında bulunan bu kitabede: "Bu baraj Himyeri takvimine göre 564-565 yıllarında bitirildi." denilmektedir. Burada bahsedilen tarihi miladi takvimine göre çevirdiğimizde MS. 449-450 yıllarına denk gelmektedir. Abd Külâl bu olaydan sekiz yıl sonra Miladi Takvime göre MS. 457-458 Himyeri Takvimine göre ise 572-573 senelerinde içinde er-Rahmân sözcüğünün de geçtiği bir yazı ortaya koymuştur. Bu yazıda bulunan iki metnin Güney Arabistan'ın dini inanışları açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Birinci metinde geçen "Yeryüzü ve gökyüzünün ilahı" ile ikinci metin geçen "er-Rahmân" ismi ile anılmaktadır. Bu metinlerden yola çıkarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Yemenli yöneticilerinin İbrahimi gelenekten gelen tevhid düşüncesini bildikleri anlaşılmaktadır. Bu metinlerden başka Kral Şurahb Âl Yekef ya da Şürahbîl Yekîf'in isminin geçtiği iki kitabe daha bulunmuştur. Bu kitabelerden birincisinin tarihi Himyeri Takvimine göre 582 yılı yani Miladi Takvime göre MS. 467; ikinci kitabe ise Himyeri Takvimine göre 585 olup Miladi Takvime göre MS. 470 yılına tarihlendirilmektedir.⁸⁵

Bir diğer önemli tarihi metinler ise Gurâb Kalesi Kitabesidir. Bu kitabe Himyeri Takvimine göre 640 yılında olup Miladi Takvime göre ise MS. 525 yılında Habeşlilerin Yemenlilere karşı zafer kazanmalarının hatırasına Sümeyfa' Eşva' ve oğulları tarafından yazdırılmıştır. Bu kitabeyi kronolojik olarak Habeşlilerin Yemen hâkimiyeti devrinde burada yöneticilik yapan Ebrehe'nin (ö. 570 [?]), Himyer Takvimine göre 657 Miladi Takvime göre MS. 542 yılında Me'rib Barajı'nı tadilatından sonra baraj duvarlarının üstüne koydurduğu kitabe takip etmektedir.⁸⁶ Me'rib Barajı'ndaki bu uzun bir kitabeye göre, Bizanslılar, Etiyopyalılar, Persler, Lahmî hükümdarı Münzir, Gassanlı Hâris bin Cebele ve aynı kabileden Abikarib bin Cebele gibi en az beş komşu devletten elçiler geldi. Bu dönemde Ebrehe Kinda'ya Yezid bin Kabaşa isminde birini yönetici olarak atadı. Yezid bin Kabaşa'yı, "Kinda'nın vekili olmadığı bir dönemde vekil olarak atamış" ardında çıkan isyanları bastırmıştır.⁸⁷

Avusturyalı kâşif Eduard Glaser tarafından Arim harabeleri arasında Habeşlilerin Eryât kumandasında Yemen'i işgallerinden hemen sonra yaşanan Me'rib Seddinin yıkılışını anlatan iki tane kitabe bulmuştur. Oldukça uzun olarak kaleme alınmış bu kitabelerden biri MS. 539 ve ikincisi de MS. 565 yılında yazılmıştır. Cevad Ali'ye göre ise bu kitabelerin biri MS. 543 ve diğeri de MS. 554 yılına tarihlendirmiştir. Günümüze kadar ulaşan 136 mısradan oluşan bu

---

⁸⁴ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/51.

⁸⁵ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/51-52.

⁸⁶ Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 65-66; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/52.

⁸⁷ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 83-84.

metin Himyerîce olarak taşa kazınmış olup çok okunaklı olmayan oldukça kötü bir yazı ile yazılmıştır. Bu kitabelerden Habeş Kralı Necaşi'nin Yemen valisi olan Ebrehe tarafından yazdırılan ve "*bin'l-meti Rahmani'r-Rahim ve Mesihî ve Ruhul-Kudusi enne Ebrehe Azizu'l-Ahbiş ...*"⁸⁸ şeklindeki mukaddimeyle başlayan bu kitabede MS. 543 yılında yıkılan Arim Seddi'nin, Arap kabilelerin de desteğiyle seddin tamir edildiği yazılıdır.⁸⁹ Elimizdeki kitabelerden anlaşılıyor ki Yemen valisi Ebrehe güçlü ve iyi işler yapan bir idareci olarak halka kendini göstermiştir. Yemen'de keşfedilen bu kitabelerin bugün okunabilmesi sonucunda birçok su kanalı ve su bendinin yeniden yapılması ya da tadilat işleriyle uğraşmış olduğunu öğreniyoruz. Me'rib Seddi üzerinde 136 mısra olarak yazılı bulunan MS. 543 yılına tarihlendirilen Himyeri kitabesi Eduard Glaser tarafından yayınlanmış bulunuyor. Bu kitabenin metni taştan yapılmış olan bir dikdörtgen prizmasının dört cephesine yazılmıştır.⁹⁰

Güney Arabistan'da bulunan bir diğer tarihli metin ise Himyeri Takvimine göre 669 olup Miladi Takvime göre MS. 554 yılında yazılmıştır. Bölgede çalışmak yapan araştırmacılar bu metnin haricinde tarih bulunan başka bir kitabe bulamamışlardır. Bu kitabelerde tarihlendirilme yapılamamakla birlikte, MS. 439 ve MS. 554 yılları arasında yazılan kitabeleri incelediğimizde muhteva, ibare ve kullanılan kelimeler açısından benzerlik gösteren çok fazla metin bulmuşlardır. Bu olay bulunan kitabelerin birbirini tekrar eden mükerrer şekilde olup yukarıda bahsettiğimiz devre ait olma olasılığını güçlendirmektedir.⁹¹

Ayrıca yakın zamanlarda Güney Arabistan'da yapılan arkeolojik kazılar sırasında Yemenlilerin kendilerine has sikkeler darbettikleri görülmüştür. Bu sikkeler farklı madenlerden imal edilmiş olup daha çok bakır, gümüş ve altından yapılmıştır. Para basımında çok az miktarda olsa bu üç maden dışında diğer madenlerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Arkeolojik verilere göre Yemen bölgesinde yaşayan Güney Araplarının kendi bastıkları sikkelerinin haricinde Roma, Yunan, Habeş, Mısır ve İran paralarını da ticaretlerinde kullandıkları görülmüştür. Ayrıca Habeş ve Sâsânîlerin sırasıyla bölgeyi işgal ettikleri dönemde özellikle bu iki devletin sikkelerinin Arabistan genelinde geçerli olup kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sikkeler üstündeki kralların resimleri, münved yazı ile adları ve darbedildikleri şehrin ismi de yazılmıştır. Arkeolojik kazılarda bulunan diğer sikkelerde ise doğan, baykuş, öküz başı veya hilal gibi tasvirlerle süslenmiştir.⁹² Bu bilgilerden yola çıkarak

---

⁸⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ., 2003), 1/288; Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 93; Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 35; Algül, "Himyerîler", 18/62-63; Harman, "Arim", 3/373-374.

⁸⁹ Kitabenin Türkçesi: "Rahman'ın, Mesih'in ve Ruhul-Kudüs'ün kudret, inâyet ve lütfuyla bu hatıra taşın üzerine Habeş hükümdarı Erahmis Zeliman'ın vekili olan Ebrehe bu kitabeyi yazdırmıştır."

⁹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/288; Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 93; Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 35; Algül, "Himyerîler", 18/62-63; Harman, "Arim", 3/373-374; Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 46-47.

⁹¹ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/52.

⁹² Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu* (İstanbul: Kuramer Yayınları 2018), 272-273; Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 152-153; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 252.

burada kurulan medeniyetler beynelmilel bir ticaret ağına sahip olup diğer milletlerle sıkı ilişkiler kurmuşlardır.

1.2.2. Kuzey araplarında yazı

Arap alfabesinin temelini tam olarak nereye dayandığı günümüzde bile net değildir. Bu noktada İslam ve batılı kaynaklar genel olarak birbirinden farklı kanıtlar sunarlar. Özellikle Oryantalistler başta olmak üzere bazı Müslüman bilim adamlarının tezlerine göre Arap alfabesinin asıl kaynağı Nabatî alfabetidir. Nabatlar ise yazılarında kendi konuştukları dil olan Arapçaya ait bir alfabe olmayıp Süryanî ya da Arâmî alfabetini kullanmaktaydılar. Bu tezin dışında farklı bir diğer kanaate göre ise Arap alfabesinin kökeni Süryânî ya da Arâmî alfabetinden gelmemiş olabilir. İkinci grubun düşüncesine göre büyük olasılıkla bu alfabenin aslı Hz. İbrahim ve Hz. İsmail dönemine kadar uzanmış olan Süryânîce ve Arâmîceden daha önce kullanılmış olan Nabatî Alfabeti olarak adlandırılan ancak aslında en eski Arap alfabesi olan bir kökeni vardır. Öte yandan şöyle bir durumda vardır ki Nabatlar zaten Arap asıllıydı.⁹³ Üçüncü gruba göre ise Kuzey Araplarının yazı hatlarından biri olan Süryânî hattıdır. Bu yazı çeşidi Nabatîlerin ve Keldânîlerin kullandığı yazı çeşididir. Bazı araştırmacılar olaya dar açıdan bakarak bu yazıların eski oluşundan dolayı doğal bir yazı olduğunu iddia ederler. Hatta bu iddialarını bir adım öteye taşıyarak Nabatlar ve Keldânîlerin tarihteki en eski milletlerden biri olduğunu iddia etmektedirler. Bu genel ve kapsayıcı bir yargıdan daha çok kişilerin şahsi görüşüdür. İslam Öncesi Arap Devletlerinden Yemen’de kurulan Himyerliler “müsned” harfleri denen harflerle, kuzey bölgelerine egemen olmuş Nabatlılar da Nabat harfleriyle yazı yazıyorlardı. Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar ise yazıyı ticaret için gittikleri kuzey bölgelerden öğrendiler. Bu vuku bulan olay İslam dininin zuhurundan kısa süre önce olmuştur. Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar Arapçayı Nabat veya İbrani harfleriyle ya da Süryânî yazısıyla yazıyorlardı. Nabat harflerinden nesih yazısı, Süryânî harflerinden daha çok kullanıldığı Küfe şehrine nispetle Küfî yazı ortaya çıktı.⁹⁴ Öte yandan Nabat alfabesinin temelini oluşturan Fenike Alfabetinin kaynağının Yemen kökenli olduğu iddiaları da vardır. Ayrıca Hicaz bölgesinde Nabat alfabesinden önce Himyeri alfabesinin kullanıldığına dair bazı kitabelerde bulunmuştur.

Bu konu hakkında Tefsirci Theodoros, beş kitaptan oluşan Tevrat’ın birinci kitabının tefsirinde şöyle demektedir:

“Tanrı, Âdem’e Süryânî dilinin en fasihi olarak kabul edilen Babil halkının konuştuğu dil olan Nabatî diliyle hitap etti. Tanrı insanların dilleri birbirine karıştırınca milletler çeşitli

⁹³ Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur’an’ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, 118-119.

⁹⁴ Neşet Çağatay, *İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1957), 128; İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/779; Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 1/109-110; Nihad M. Çetin, “Yazı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/276-277.

yerler ve bölgelere dağıldılar. Babil halkının konuştuğu dil ise eskiden olduğu gibi kaldı. Daha çok köylülerin konuştuğu Nabatî dili hatalı olmakla birlikte değişikliğe uğramış hali Süryânîcedir.”

Başka bir kişi ise bu konu hakkında şöyle demektedir: “Kitaplarda ve okumada kullanılan bu dil açık ve anlaşılır olup Suriye ve Harran bölgesinin halkının konuştuğu dildir. Süryânî yazısını ilk kez âlimler bulup üzerinde ittifak etmişlerdir. Diğer eski yazılar da bu şekilde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir.” Bir başka kişi ise şöyle demiştir: “İncillerin birinde ya da başka bir Hıristiyanlara ait kitapta anlatıldığına göre, Seymûres isimli bir melek Âdem Peygambere günümüzde Hıristiyanların kullandığı yazı olan Süryânî alfabesini öğretmiştir.” Süryânîlerin kullandığı üç çeşit yazı vardır: 1- Meftuh denilen açık yazı ki buna “Estrancelâ” denmekle birlikte en büyük ve en güzel olanıdır. Bu yazıya sakıl yani ağır hat da denir. Arapçada bunun benzeri Mushaflarda ve yazışmalarda kullanılan yazıdır. 2- “Eskulusya” ya da “Skolastik” diye de adlandırılan muhakkak yazıdır. Yuvarlak denilen müdevver şekil de denilir. Bunun benzeri yazılar varrâkların kullandığı yazıdır. 3- Bir diğeri de “Sertâ” denilen yazıdır. Mektuplaşmaları bu yazıyla yaparlar. Arapçada bu yazının karşılığı rikâ hattıdır.⁹⁵

Harra Kabileleri Ürdün’ün kuzeydoğusundan Suriye’nin güneydoğusuna ve Arabistan Yarımadasının kuzeyine doğru uzanan bazalt taşlı çöl ile daha doğuda buluna diğer kumlu çöllerde Kuzey Arapça lehçesiyle yazılmış olan yaklaşık olarak 20.000 civarında duvar yazısı keşfedilmiştir. Avrupalı Oryantalistler tarafından ilk kez bulunan metinler Şam şehrinin güneydoğusunda bulunan volkanik bir yer olan Safa’nın hemen yanında bulunduğu için günümüz bilim insanları bu dile çoğunlukla Safaîtik ismini vermektedirler.⁹⁶ Safaî Yazıtları, kuzeyde Suriye’nin Salahiye şehrinde bulunan Fırat nehrinden, güneyde Arabistan Yarımadasına, doğuda Irak’ta bulunan er-Rutbah çölüne, batıda ise Ürdün’ün günümüzdeki başkenti Amman’a kadar uzanan çeşitli yerlerde bulunmuştur. Lübnan’da bu kitabelere benzeyen çeşitli kitabeler keşfedilmiştir. Öte yandan ne ilginçtir ki İtalya’da bulunan bir kitabenin de Safaî Yazıtlarından olduğu tahmin edilmektedir. Kuzey Suriye ile Kuzey Arabistan arasında kalan geniş bölgede bulunan Safaî Yazıtların keşfedilmesinden hemen sonra Alman Oryantalistler Friedrich Max Müller (ö. 1900) ve Ernst Otto Friedrich Hermann Blau (ö. 1879) bu kitabelerdeki işaretlerin anlamlarını çözmeye çalıştılar. Çalışma yaptıkları dönemde ellerinde çok az sayıda kitabe olması nedeniyle bunu başaramadılar. Fransız Oryantalist Joseph Halévy ise 1882 senesinde Safaî alfabesinin on altı harfini çözmeyi başardı. 1883 yılında Marthinus Wessel Pretorius’da (ö. 1901) çözülemeyenlerden sadece beş tane harfi çözebildi. 1901 yılına geldiğimizde Alman Oryantalist Ludwig Richard Enno Littmann (ö. 1958) geriye kalan tüm harfleri çözmeyi başardı. Günümüze kadar çözülen bu yirmi sekiz harfin farklı dizilimini taşıyan sekiz kitabe bulunmuştur. Bu kitabelerin Safaî alfabesinin çeşitli sürümleri olduğu tahmin ediliyor.⁹⁷

⁹⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 50.

⁹⁶ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı’ndan İslam’ın Gelişine Kadar*, 95-96.

⁹⁷ <http://www.siyerarastirmalari.com/kadim-kuzey-arap-yazitlari.html> (Erişim Tarihi: 14.10.2023).

Keşfedilen bu Safaî Yazıtlarının içerdikleri bazı tarihi olaylara ve metinlerde geçen Roma İmparatorları, Nebatî ve Yahudi Krallarına ait olduğu tahmin edilen kişi adlarının ya da içerisinde geçen yazılara bakılarak MÖ. VIII. ile MS. IV. yüzyıl arasında kalan döneme ait olduğu tahmin edilmektedir. Örneğin bu konuda tarihleme çalışmaları yürüten Enno Littmann, Hemzî Al Rem Savaşı'nın yaşandığı yılı anlatan kitabelerden birini, MS. 614 olarak tarihlendirmiştir. Enno Littmann'a göre bu kitabe, Kur'an-ı Kerim'in Rûm Sûresinde Bizans ile Sâsânî İmparatorlukları arasında gerçekleşmiş olan on yıllarca süren savaşa işaret etmektedir. Fakat Arkeolog Frederick Victor Winnett (ö. 1989) aynı yazıt için Perslerin Filistin bölgesine işgale geldiği MÖ. 40 yılı olarak tarihlendirmiştir. Enno Littmann, bulunan bu yazıtların tarihlendirme konusunda şunları kaydetmiştir: *"Rakamlarla yazılı bazı tarihler, 106 ile 147 ve 148 yıllarındaki Busra'ya atıf yapılmaktadır."* Yine kitabede geçen kimi isimler ise Üzeyne ismi Tedmür kralına; "Se Ve Ru" harflerinin ise Roma İmparatoru Septimius Severus'a (MS. 193-211) işaret etmektedir. İrlanda asıllı bir piskopos ve eğitimci olan John Mason Harden (ö. 1931) ve Frederick Victor Winnett adı geçen kitabelerdeki "E Ke Le De Se" adının MS. 268 yılında Roma İmparatoru olan II. Claudius (268-270); Yahudi Kral Jorfas isminin ise II. Herod Agrippa (MS. 66-73) olduğunu tahmin edilmektedir.⁹⁸

Safaî Kitabelerindeki yazılar genellikle "Le" harfi ile başlamaktadır. Bu harf kullanım amacı hitap cümlelerinde, falana, falandan ya da o kişi tarafından yazıldı şeklinde bir açıklama getirilmiştir. Safaî Kitabelerinin ilah isimleriyle bağlantı olarak bazense "He" harfiyle başladığı da bilinmektedir. He harfiyle başlayan bir Safaî kitabesinde, bu harfler ile bir bağlantısı olduğu düşünülen çeşitli özel adlar bulunmakta olup bu adlar oğul kelimesi sayesinde ancak birbirinden ayrılmaktadır. Diğer bir deyişle bu kişilerin nesepi ile birlikte zikredilmektedir. Bu nesep uzantısının yirmi ada kadar uzandığını da görmek pekâlâ mümkündür. Öte yandan bu kitabeler, Arapçada bulunan çeşitli harfleri fiil ve kelime içermektedir.⁹⁹

Batılı bazı Oryantalistler Semûd halkını buldukları kitabelerden ve klasik eserlerden öğrenmiştir. Semûd adının ilk kez Asurlulara ait metinlerde geçtiğini görmüşlerdir. II. Sargon'un (MÖ. 722-705) döneminden kalan bir metninde başka milletlerin adlarıyla birlikte "Tamudi" ve "Thamudi" olarak geçmektedir. Bu yazılı metinler Asurlular ile diğer milletler arasında yaşanan bir savaş nedeniyle yazılmıştır. Bu zorlu savaşın galibi Asurlular olmuştur. Bu adı Arabistan Yarımadası'nın birçok yerinde bulunan Semûd Kavmine ait yazılı çeşitli metinlerde ve Arapların klasik metinlerde bulmuşlardır. Bu yazıtlarda ise "Thamudeni", "Thamydenoi", "Thamudeni", "Thamy-ditai" şeklinde adları geçmektedir.¹⁰⁰

---

⁹⁸ Enno Littmann, "Osservazioni Sulle Iscrizioni Dî Harrân E Dî Zebed", *Rivista Degli Studi Orientali* 4/2 (1911), 193-198; Siyer Araştırmaları, "Kadim Kuzey Arap Yazıtları" (Erişim tarihi: 14.10.2023).

⁹⁹ Ali Al-Manaser, "Understanding Safaitic Inscriptions in Their Topographical Context", *Supplement to the Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 48 (2018), 1-10; Siyer Araştırmaları, "Kadim Kuzey Arap Yazıtları".

¹⁰⁰ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/289.

Semûdî Kitabeleri, Safaî Kitabelerinin dışında kalan yine Suudi Arabistan'ın kuzeybatısı ile Ürdün'ün güneyinde bulunan Kuzey Araplarına ait kitabelere bu isim verilmiştir. Bu kitabelerde yer alıp Semûdî manasına gelen “He, Se, Mim, Dal” harflerinden dolayı bu yazıtlara Semûdî Kitabeleri denilmiştir. Semûdî kelimesine baktığımızda Sebeî, Aşûr ve Safaî Kitabelerinde de geçmektedir. Örnek vermek gerekirse keşfedilen iki yazıtta, Benî Semûd ile Cüşem es-Safaî kabileleri arasında vuku bulan bir savaşa işaret edilmiştir. Günümüze kadar yaklaşık olarak yedi bin Semûdî Kitabe bulunmuştur. Antik Arap dili üzerine araştırma yapanlara göre Semûd kavmine ait kitabeler ikiye ayrılmaktadır: Birincisi eski kitabeler olup bu kitabeler en eski Semûd alfabesiyle yazılmıştır. Modern Semûd kitabeleri, gelişmiş Semûd alfabesiyle yazılmışlardır göre biraz değişmektedir. Semûd alfabesinin Tûr-i Sînâ alfabesiyle ilişkisi ve harflerinin şekilleri ve resimleri eski alfabeyle Yaucuda ve Müsned yazısıyla ilişkisi vardır. Bu yönden bunun araştırılması Arap alfabesinin gelişiminin öğrenilmesi açısından önemlidir.¹⁰¹ Öte yandan Arkeolog Frederick Victor Winnett, ilk önce bu kitabeleri A, B, C, D, E tarzında beş gruba ayırmış ama sonrasında bu gruplamadan vazgeçmiştir. Ardından ise yeniden bir değerlendirme yaparak harflerin şekillerini, yazım yönünü ve kullanılan terimleri temel alarak dört farklı gruba ayırmıştır:¹⁰²

A. Teymâî-Semûdî Kitabeleri: Arabistan'ın kuzeybatısında ki Teymâ'da yer alan bu kitabelerin çoğu “Lam, Mim” harfleriyle başlayıp kelimeler arasında kullanılan küçük çizgiler ya da noktalar nedeniyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu kitabeler, çoğunlukla sağdan sola doğru yazılmaktadır. Bu grupta kabul edilen kitabeler, MÖ. VI. ile MÖ. III. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiştir.¹⁰³

B. Necdî-Semûdî Kitabeleri: Orta Arabistan'da bir yer olan Necid bölgesinde bulunan bu kitabeler genellikle “Mim, Nun” harfleriyle başlayıp kendi ilahlarına dua, yalvarış ve yardım içerikli metinler oldukça çoktur. Yine sağdan sola doğru yazılan bu kitabelerin, MÖ. III. ile MS. I. yüzyıllar arasında yazıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰⁴

C. Hicâzî-Semûdî Kitabeleri: Ora Arabistan'da ki Hicaz bölgesinde yer alan bu grupta ki kitabeler, “Vav, Dal, Dal, Fe” olarak et-Tehiyettü ve es-Selâm ile lafzıyla başlaması nedeniyle diğer kitabelerden ayrılır. Ayrıca bu metinler çoğunlukla amûdî denilen dikey hat olarak yazılmıştır.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/293.

¹⁰² Al-Manaser, “Topographical Context”, 1-10; Siyer Araştırmaları, “Kadim Kuzey Arap Yazıtları II” (Erişim tarihi: 14.10.2023).

¹⁰³ Elnure Azizova “Teymâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/53-54; Siyer Araştırmaları, “Kadim Kuzey Arap Yazıtları II”.

¹⁰⁴ Zekeriyâ Kurşun, “Necid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/491-493; Siyer Araştırmaları, “Kadim Kuzey Arap Yazıtları II”.

¹⁰⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Hicaz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/437-439; Siyer Araştırmaları, “Kadim Kuzey Arap Yazıtları II”.

D. Tebûkî-Semûdî Yazıtları: Arabistan'ın kuzeybatısında bulunan Tebük MÖ. II. ile MS. IV. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Bazı araştırmacıların bu kitabelerin isimlendirilmesi hususunda fikir birliği yoktur. Kimi araştırmacılar Güney Safaî yazıtları diye adlandırırken, bir kısmı da bunların Semûdî ve Safaî Kitabelerini bir araya topladığı için “en-Nusûsü'l-Muhtelita” yani Karma Kitabeler tabirini tercih ettiler. Öte taraftan tüm bu kitabelerin Safaî Kitabeleri olarak kabul eden bazı araştırmacılarda vardır.¹⁰⁶

Avrupa ülkelerinde bulunan kimi müzelerde, bazı üniversitelerin kütüphanelerinde ve Oryantalistlerin topladığı evraklar içinde Semûd kavmine ait çeşitli metinler bulunmaktadır. Bu evraklarda çoğunlukla halkın şahsi işleri, dini konular hakkında ya da Semûd'un tapıkları tanrılara dualar vardır. Kimi araştırmacılar Semûd kavminden kalan bu kitabelerin bazılarının MÖ. VII. yüzyıla ait olduğunu söylemektedirler. MÖ. VII. yüzyıldan daha önceki döneme ait çeşitli kitabeler de bulunmaktadır. Fakat bulunan kitabelerin kahir ekseriyetinin tarihi milattan sonraki dönemlere aittir. Bu tarihi metinlerin bulunduğu ya da fotoğraflarının çekildiği bölgelere baktığımızda, Tebük bölgesi, Necid'de bulunan Hail bölgesi, Medâin-i Sâlih, Teymâ ve Hicaz bölgesine doğru uzanan dağ silsilesidir. Ayrıca bu bölgelerin haricinde Kızıldeniz kıyısında Kuzey Hicaz sahillerindeki Cidde taraflarında, Tebük bölgesindeki el-Vech, Tâif'te, Tur-i Sinâ, Şam'ın doğusundaki es-Safa'da ile Mısır'da çeşitli Semûdlulara ait metinleri bulunmuştur. Tüm bu saydıklarımızın dışında er-Rahbe, el-Harre ve Tedmür şehrinin kuzey batısında da o dönem ait çeşitli yazılı eserler bulunmuştur. Üstünde “Salm'e” ibadet nakışları bulunan Semûd metinleri keşfedilmiştir.¹⁰⁷ Bu bilgilere ek olarak Tâif kenti, Arap Yarımadasında bulunan Hicaz bölgesinin en eski bir yerleşim yerlerinden biriydi. Yine bu şehrin Cahiliye Dönemi dediğimiz devirdeki tarihini gerçek anlamda ortaya çıkarabilecek bilimsel çalışmalar günümüze kadar yapılamamıştır. Özellikle Tâif kentinin Sakîf kabilesinden önce yaşayan insanları hakkındaki bilgiler çok eksik olup birçoğu tartışmalıdır. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri ise eski kaynaklarda geçen rivayetlerin azlığı olup öte yandan var olan bazı rivayetlerin büyük bir kısmının realiteden uzak, iç tutarlılığının bulunmaması, abartılı ya da hayal ürünü çeşitli bilgiler içermesi, kimi zaman da dini ayinler hakkında bilgi sunulmasıdır. Ayrıca bu dönemin tarihini yeterli olarak açıklayacak kitabelere ulaşamaması mevcut olan bu eksikliğini daha da arttırmaktadır. Bütün bu olumsuz durumlara rağmen son dönemlerde şehrin etrafında keşfedilen Nebatî, Semûdî ve Arapça olarak yazılmış olan yazıtların çözümlenmesi sonrasında özellikle Tâif'in şehrinin Sakîf Kabilesinin öncesindeki tarihi olaylar hakkında faydalı bilgilere ulaşılabilir.¹⁰⁸

Yine Semûd kitabelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre Semûd kavminin gündelik hayatında çiftçilikle uğraşan yerleşik bir topluluk olduğu öğreniyoruz. Semûd kavminin bedevi halktan

---

¹⁰⁶ Kahraman, “Arap Harflerinin Kökeni: Kur'an'da Alfabeye Kaynaklık Eden Kelimelerin Tahlili”, 11-12; Casim Avcı, “Tebük”, TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/227-228; Sıyer Araştırmaları, “Kadim Kuzey Arap Yazıtları II”.

¹⁰⁷ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/292-293.

¹⁰⁸ Kelpetin, *Cahiliye Döneminde Arabistan*, 149.

daha çok yerleşik hadari insanların kültürel ve ekonomik düzeyine yakın olduklarını anlıyoruz. Yerleşik olarak yaşamlarını sürdürdüklerine dair arkeolojik ve kitabelerden elde edilen bilgiler bulunmaktadır. Yaşadıkları bölgede inşa edilip günümüze kadar gelen çeşitli mabetleri vardı. Semûd kavminin içerisinde konumu gereği ticaretle iştigal edenlerde vardı. İlerleyen zamanlarda bu bölgelerde yapılan çalışmalar neticesinde bu kavmin hangi mesleklerin yoğun olduğundan bahseden Semûd kitabeleri ortaya çıkabilir. Bulunacak yeni kitabeler bize Semûdluların çeşitli yönleriyle yaşadıkları dönemden bahseden bilgileri bu yazıtlar aracılığıyla elde edeceğiz.¹⁰⁹

Ayrıca Kuzey ve Güney Arapların kitabelerinden öğrendiğimiz kadarıyla tarım ya da ticaretten zenginleşen Arap toplulukları yalnızca bedevi kabilelerinden daha fazla hiyerarşik olmayıp aynı zamanda büyük bir işbölümü içinde çalışmak taraftarıydı. Örneğin Irak'ın Ninova şehri yakınlarında Partlar tarafından kurulan Hatra'da bulunan kitabede heykeltıraşlar, taş ustaları, metal işçileri, marangozlar, öğretmenler, yazarlar, doktorlar, muhasebeciler, tüccarlar, rahipler, kapıcılar ve şarap satıcıları gibi birçok meslekleri kitabede okumaktayız. Yine Güney Arabistan'da ise kayn denilen demirci, maktavî denilen derebeyi ve kebîr denilen ulu gibi bir dizi idari büronun o dönemlerde var olduğu bilinmektedir. Ancak bunların tam anlamıyla niteliği ve görevleri belirsizdir.¹¹⁰

Semûd halkının dini inancını incelediğimiz zaman Ba'l, Ba'le, Ba'let, Kâhil, Menât, Menâf, Şems, Radv ya da Ridâ, Yehû denilen putlarının olduğunu biliyoruz. Semûd'un inandığı diğer putları ise, Am, As, Aster, Asherd, Atîr, Bahl, Elâ, Dubur', Elt, el-Lât, Gam, Hâdî, Heyyic, Hilâl, Hûl, Hübel, Hudâ, Huveyl, İlah, İlahi, Kâhil, Kayn, Kehl, Melik, Mâlik, Neha, Ritl, Sehar, Sem', Semî', Semîn, Sîn, Zû Şerî, Semîn, Su'â, Salm, Sitar, Tanfet, Tecir, Useyr, Useyre, Useyrut, Vet, Veten, Yegûs ve Yesu'dur. Yukarıda zikredilen bu adların tamamı Semûdluların ilah adları olmayıp İbrahimi bir inanç temeli olan bu insanların Esmâü'l-hüsnâ olarak bildiğimiz Allah Teâlâ'nın sıfatlarını da kutsal olarak kabul etmişlerdir. Örneğin Sem' kelimesi, Arapçadaki Semi ya da es-Semi' yani duyan işiten anlamında kullanılmış olup herhangi bir ilahın adı değildir. Sem' sadece bazı ilahların sıfatıdır. İlahlara dua edenlerin ettiği dualarını işittiği anlamındadır. Bu nedenle bu ilahlara inananlar ona ettiği dualarını duyup dileklerine dönüt vermesi için Sem', Ya Semi' diye ilahlara hitap ederler. Bu tarz Sem'in dışında daha başka kelimeler de bulunmaktadır.¹¹¹ Yukarıda saydığımız putların içinden bazıları daha öne çıkmıştır. Medine ile Tebük arasında bulunan Teymâ yaklaşık olarak MÖ. 600 yılında bu Salm isimli ilaha ibadet edilen en önemli yerlerden biriydi. Teymâ yaşayan halk Salm'i görselleştirirken öküz kafasıyla sembolize ediyordu. Bu ilginç sembol Semûdluların oyma tekniğiyle yazdıkları metinlerinde de bulunmuştur. Teymâ halkının inandığı bazı tanrıların adları Semûd metinlerinde oyma metin tarzında bulunmaktaydı. Bu olay bize Semûd

¹⁰⁹ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/294.

¹¹⁰ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 166.

¹¹¹ Celal Kırca, "Semûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/500-501; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/294.

kavminin de bu ilahlara inandığı ve Semûd ile Teymâ arasında yakınlıktan kaynaklanan dinî ve kültürel sıkı ilişkilerin bulunduğunu göstermektedir.¹¹² Semûd kitabelerinde Semûdluların inandıkları putlar içinde, “Vedd” putunun da ismi geçmektedir. Vedd putu Arapların en eski ilahlarından birisidir. Araplarda önemli kabul edilen Ced-Hed ya da Ced-Heded putu için yapılmış mabetleri ve çalışan hizmetçileri vardır. Puta hizmet edenlere Araplarda Kasv adı verilirdi. Kasv denilen hizmetçilerden bazılarının adlarını kitabelerden öğreniyoruz. Örnek verirsek hizmetçi “İlya” veya “İlye” bunlardan biridir. Bu ismin muhtemelen eski devre ait Arap ilahlarından birisi olduğu tahmin edilmektedir. Zamanla Ced-Hed’in şansı sönmeye yüz tutup unutulunca yerini farklı ilahlar aldı. Ardından da geçen zaman zarfında etkisi hafızalardan silindi. Ced-Hed’in adı İslâm öncesi Cahiliye Döneminde Arapların taptığı putlar arasında geçmemektedir. Buna rağmen Ced-Hed’den geriye Abduced gibi eski Arapların ilahının adına benzeyen bazı adlar kalmıştır.¹¹³ Yine Menat putu Samilerin panteonunun en eski ilahlarından birisi olarak kabul edilir. Onun ismine en eski Babillilerin Bereket Tanrıçası İhtar’ın adlarından birisi olarak “Menutum” şeklinde Akad Kralı Kral Sargon (MÖ. 2334-2279) öncesi devirde ve MÖ. V. ve IV. yüzyıllara ait Lihyani metinleri ile Nabatî ve Semudî belgelerinde de bu isme rastlanmaktadır.¹¹⁴

Güney Arabistan’da ise Yemen’de Semûd kavmine ait olduğu tahmin edilen oyma tarzında yapılmış yazılar bulunmuştur. Yemen’de bulunan kitabeler bize Yemen ve Semûd arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bir olasılıkla geçmiş dönemde Semûd kavmi Yemen’de yaşayıp zamanla kuzeye göç etmiş olabilirler. Yemen’e çeşitli ziyaretlerde bulunmak için gelen Mısırlı bir heyet Hard’da bulunan Vâdi Şer ile Beytü Hamid’e çok uzak olmayan Halil Dağı’nın hemen yakınındaki Haceru’l-Mi’kâb denilen bölgede Semûd kavmine ait kitabeler buldu. Alman Oryantalist Hubert Grimme (ö. 1942) bulunan metinlerden çoğunluğunun Semûd kavmine ait olmasının zor bir olasılık olduğunu söylemektedir. Bu kitabelerin başka bir yerli kavmin insanlarına ait olabileceğini söylüyor. Hubert Grimme iddiasının temel dayanağı olarak bulunan bu metinlerin Semûd kavmine ait olduğunu kanıtlayan kesin bir delilin olmadığını ileri sürmektedir. Nabatî devrine tarihlendirilen birçok Semûd metinleri yine bulunmuştur. Nabatîlerin hüküm sürdüğü bu dönem MÖ. II. yüzyıl ile MS. III. yüzyıllar arasındaki 500 yıllık zaman aralığını kapsamaktadır. Bu tarz Semûdlulara ait metinler zaman zaman Nabatî metinleriyle de karışmaktadır. Hicaz Bölgesinde Semûd kavmine ait olduğu tahmin edilen bazı Nabatî metinleri bulunmuştur. Bu metinlerden biri MS. 267 yılına aittir.¹¹⁵

---

¹¹² Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/292-293.

¹¹³ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/294.

¹¹⁴ Adnan Demircan, “Son Peygamber’in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları” *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed* (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri) 13-15 Nisan 2007 Konya, (İstanbul: Fecr Yayınları, 2007), 67-68.

¹¹⁵ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/292-293.

Nabatî medeniyetinin günümüze ulaşan kitabeleri özellikle Hicr, Petra, Hubran, Salhud, el-Ula, İmtan, Mada ve Sina'da bulunan Vadiu'l Mekteb'de bulunmuştur. Bulunan kitabeler MS. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ancak okunmaya başlanmıştır. Şam şehri yakınlarındaki Demmer'de Nabatîlerin olduğu tahmin edilen bir kitabe bulunmuştur. Nabatîler yazı dili olarak Arâmîceyi kullanmış olup yazı olarak Arâmî yazısı kullanmalarına rağmen kendi aralarında Arapça konuşuyorlardı. Nabatîlere ait kitabelerde geçen adların Arap adları olması da bu iddiayı desteklemektedir. Esasen Nabatîlerin kullandıkları Ârâmîce asıl Arâmîceden bir nebze farklıdır. Nabatî Ârâmîcesinden bu halkın konuşmada ana dili olan Arapçanın etkileri bariz bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte Nabatîlerin günlük hayatta konuştukları Arapçayı, İslam'ın zuhurunda Arapların konuştukları lehçenin aynısı kabul etmek mümkün değildir. Bu iki farklı dönem Arapçasının arasında gelişim yasasının ortaya çıkardığı bir farkın bulunması çok doğaldır. Büyük olasılıkla Nabatîlerin kullandıkları Arapça ile Havran bölgesindeki Nemare harabelerinde keşfedilen İmruülkays bin Amr'ın mezarı üstündeki Arapça ile birbirine daha çok benzemektedir.¹¹⁶

Mezar taşı demişken Kuzey ve Orta Arabistan'da mezar taşları ile mezarlar üstündeki kitabeler çok basit işler olarak kabul edilir. Güney Arabistan'da vefat eden kişinin ismini ve ailesinin soyunu kitabeler yazmak oldukça yaygındır. Harra kabileleri içinde bir mezarı yapanlar mezarın kimin için yapıldığını kaydedip basit bir yazı ile "keder duyduklarını" söylemişlerdir. Bu mezar kitabelerindeki detaylı olmayan bilgilendirmelere baktığımızda yalnızca Nabatî Devletinin elitlerinin ve sonrasında da Medâin-i Salih'in önemli kişilerinin detaylı mezar kitabelerine sahip olduğumuzu görmekteyiz. Bu kitabelerde daha çok mezar ve çevresinde nelerin yapılabileceği ya da yapılmaması gerektiği yazılmıştır. Yine bu kitabelerde mevcut kurallara uymayanların sonunun ne olacağı gibi konuları anlatan bir nevi yasal belgeler olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu mevzu hakkında aşağıda örnek olarak verilmiş bir Nabatî mezar kitabesi tam olarak bu durumu göstermektedir:

"Bu mezar, Alkasi oğlu Kuhaylu oğlu Aydu'nun kendisi, çocukları ve torunları için olup elinde Aydu'nun elinden onaylı tapusu olanlar için ve hayatı boyunca Aydu'nun içine gömme izni verdiği kimse için yaptığı mezardır. Halkının Sevgilisi olan Nabatî Kral Haritat'ın¹¹⁷ dokuzuncu yılı olan Nisan ayında... Ve tanrı Duşara ve tanrıçalar Menat ve Kayşa, bu mezarı her kim ki ya satar ya satın alır ya rehin verir ya onu bir hediye diye sunar ya kiralar ya kendisi için herhangi bir belge düzenler ya da yukarıda yazılı olanlar dışında başka herhangi birini gömerse o kişi lanetinin hışmına uğratsın. Türbe ve onun yazıtı ise, Nabatîler ve Selemîler arasında sonsuza dek bozulmasın doğası gereği dokunulmaz kalsın."¹¹⁸

Yardım isteme tarzındaki Nabatî kitabelerinde ise iyilikte bulunmak için bir tanrıya çağırarak fiili Arap kitabelerinin büyük bir çoğunluğunun genel özelliğidir. Petra'da bulunan bin kadar

¹¹⁶ Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, 119; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 71, 75, 76.

¹¹⁷ Bazı kaynaklarda Kral Hâris olarak geçmektedir.

¹¹⁸ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 57-58; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 269-270; Zehra Gençel Efe, *İlk Dönem İslam Toplumunda Ölüm, Teçhiz ve Defin* (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019), 31-32.

kitabeden altı yüz tanesinde basit istek: “falanca hatırlanabilir”, “falanca iyi olabilir” ve “falanca kutsanabilir” tarzındadır. Yine aynı tarzdaki kısa niyazlar, Nabatî Krallığı'nın diğer bölgelerinde bulunan binlerce kitabe ve duvar yazılarında da bulunmaktadır. Öte taraftan dilek sahipleri ya kimi hastalıktan kurtulmak ya da bazı nimetlere sahip olmak için kendileri veya toplulukları ile ilgili bir yardım talebinde bulunmuş olabilirler. Safaîtik Kitabelerde yardım isteyen metinlerinde ise en sık adı geçen ilah, Tanrıça el-Lat'tır. el-Lat'tan kendilerine merhamet etmesi ve acıması istenirdi. August Fischer'de bu konuya değinerek kitabelerdeki bu Tanrı tabirinin çokluğu sebepsiz olmayacağını söylemektedir. el-Lat'ın rahatlık, esenlik ve bereket sağlaması istenirdi. Bedeviler ya da ticaret yapan Hadarilerin yaptığı göçlerinde kendilerine nezaret edip yolculuk sırasında hava olaylarının iyi gitmesi için ona dua ederlerdi.¹¹⁹

Nabatîlerin bilimsel çalışmalarını incelediğimizde onlarında astronomi ile uğraştığını görüyoruz. Harry St. John Bridger Philby, Nabatî takviminin miladı olarak MÖ. 40 yılı olduğunu tahmin etmektedir. Bunun nedeni gelince bazı kitabelerde Nabat El ya da Nabat İl olarak tarih atılmışken diğer kitabelerde farklı olarak Mebhaz bin Ebhaz şeklinde tarih atılmıştır. Araştırmacılar devrin insanların bu dönemde iki takvime de Nabat İl ya da Mab haz bin Ebhaz şeklinde tarih attığı fikrindedir. Bahsi geçen bu iki takvim arasında 50 ya da 75 yıl fark olduğu tahmin edilmektedir. İnsanlar önceden bu iki takvime göre iki farklı tarih koyarken daha sonra yaşanan karışıklıklar nedeniyle tek bir takvim kullanmaya başladılar. Kullanmadıkları diğer takvimini zamanla tamamen ihmal ettiler. Arap Dili ve Edebiyatı, Cahiliye Devri Arabistan Tarihi, Yemen'de bulunan kitabeleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan İngiliz Oryantalist Alfred Felix Landon Beeston'a (ö. 1995) göre ihmal edilip zamanla terk edilen takvim Nabatîlere ait olan Nabat El takvimidir. O dönemde kullanılmaya devam edilen takvim ise Mebhaz bin Ebhaz takvimidir. Beeston'un tahminine göre Sebelilerin son dönemindeki kitabelerinde kesin olarak işaret edilmese dahi Mebhaz bin Ebhaz takvimiyle tarih konulması daha yüksek ihtimaldir. Mebhaz bin Ebhaz başlangıç tarihi yapılan hesaplamalara göre MÖ. 118 ile MÖ. 110 yılları arasındadır. Arabistan Yarımadasında yaşayan insanlar MS. III. yüzyıldan itibaren bu takvimi daha sık kullanmaya başlamışlardır. MS. III. yüzyıldan önceki dönemlerde ise bölgesel olarak farklı çeşitli takvimleri kullanıyorlardı.¹²⁰

Nabatî Krallarından kendi adına ilk kez para bastıran kişi Prens III. Hâris'tir. III. Hâris günümüzde Şam şehrinde yönetici olduğu dönemlerde Seleukos Devleti hükümdarlarının bastırıldığı sikkelerini görmüş olup onlara benzeyen kendisi de sikke bastırmaya başlamıştır. Bu sikkelerden bazılarının üstünde III. Hâris ile Sacarous'un ittifaklarına işaret eden çeşitli

---

¹¹⁹ August Fischer, “Muhammad und Ahmad: die Namen des arabischen Propheten”, *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse*; 84/3 (Leipzig: Hirzel, 1932), 3-27; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 267-268.

¹²⁰ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 2/446.

resimler bulunması haricinde deve ve güzel kokulu ağaç resimleri de vardır.¹²¹ Öte yandan Nabatîler ilerleyen yıllarda Yunanlıları taklit edip onlar gibi para basmaya başlamışlardır. Yunanca “*Phil helene*” yani Yunanlıların dostu lakabını verilen III. Hâris’in adına basılan sikkelerin bir tarafında III. Hâris ‘in sağa bakan başı ile diğer tarafında ise zafer işareti anlamına gelen bir kadın resmi vardır. Sikkenin üzerindeki bu resmin arkasında III. Hâris ‘in Yunanca ismi olan Basileas-Areteou ile önünde ise “*Phil helene*” tabiri olan “Yunan dostu” cümlesi kazanmıştır. III. Hâris ‘in farklı şekillerde bastırıldığı sikkeleri de bulunmuştur. ¹²² Ayrıca II. Ubade’ye ait olan sikkelerin bir yüzünde bu hükümdarın kafası diğer yüzünde ise bir karkas kuşu işlenmiştir. Kuşun bulunduğu tarafta Nabatî yazısı ile yazılmış olan Melik Ubade ifadesi arka yüzünde ise Nabatî hükümdarı açıklaması yer almaktadır. Kafanın bulunduğu yüzde bir de sekizinci yıl ifadesi vardır. II. Ubade’nin sikkelerinin bazılarının üstünde bir baş yerine iki tane taş tasviri bulunmaktadır. I. Malik döneminin sikkelerine incelediğimizde bu paraların da bir yüzünde iki baş, diğer yüzünde ise karkas kuşu resimleri bulunmaktadır. Ayrıca bu sikkelerin üzerinde el-Melik Malik Meliku’l Enbat yani Nabatîlerin hükümdarı Kral Malik yazısı işlenmiştir.¹²³

Nabatîlerin kökenleri hakkında ortaya atılan iki farklı görüş incelendiğinde bu grubun Arap olması hususundaki kanıtlarında kimi eksiklerin olması diğer görüşe göre daha güçlü ve inandırıcı argümanlar olduğu söylenebilir. Bu görüşün en önemli kanıtı olarak Nabatîlerin kullandıkları yazı formu ve dillerinin Arabistan Yarımadasındaki Hicaz bölgesinde benzer bir şekilde kullanılması bunu destekler. Öte yandan Arap dili ve kültürünün ilerleyip gelişmesinde Arâmî, Nabatî, Asur ve Kureyş kültürünün büyük etkisi olduğu rivayet edilmektedir.¹²⁴

Arâmî lehçesi ve yazısı bulunduğu bölgenin ticaretinin de ana diliydi. Özellikle Ortadoğu’da yaygın şekilde kullanılırdı. Bu nedenle Nabatîlerinde ana dilleri Arapça olması ve kendi içlerinde bu dili kullanmalarına karşın yazılarında Arâmîceyi kullanmışlardır. Öte yandan Nabatîlerin bir Arap kabilesi olduğu fikri savunanların ortaya koydukları delillerin bir kısmı ise şöyledir:

- Nabatîler ile aynı devirde yaşamış olan Romalı ve Yunanlı tarihçiler onların Arapların soyundan geldiklerini söylemişlerdir.
- Nabatîlere ait yazıtlarda geçen ‘Ubâde, Hâris, Mâlik gibi kral isimleri ile Kehlân, Hubeyb ve Sa’îd gibi adlar Araplar arasında da sıkça kullanılmıştır.
- Nabatîler aynen Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar gibi putperest pagan bir inancına sahip olup onlarda Menât ve Uzzâ putlarını kutsal sayıp tapmışlardır.

---

¹²¹ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 105-108; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 68.

¹²² Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 72.

¹²³ Ağırakça, “Nabatîler”, 32/257-258; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 72.

¹²⁴ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 121-122.

- Nabatîlerin günlük hayatta konuştukları lehçeleri Arapçaya çok benzer olması hasebiyle kullandıkları yazı şekli de Arâmîceden daha fazla Kur'an hattına benzemektedir.
- Nabatîlerden kalan kitabelerde ve Arâmîce yazılmış olan belgelerde çok fazla sayıda Arapça sözcük bulunmaktadır.
- Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'a göre Nabatîler, Hz. İsmail'in oğlu olarak bilinen Nabayor'un soyundan gelmektedir. Hz. İsmail ise Adnanîlerin nesebinden gelen Arapların büyük atası olarak kabul edilmektedir.
- Abdullah bin Abbas, Kureyşlilerin Nabatî nesebinden gelip Hz. İbrahim'in Nabatîlerin yaşadığı yer olan Babil'de bulunan Kusa'da doğduğunu rivayet etmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin, Hz. İbrahim'in dünyaya geldiği yer olarak Kusa'yı işaret ederek Kureyş'in neslinin oradan geldiğini söylediği rivayet edilmektedir.¹²⁵

Kuzey Araplarının bir diğer kolu olan Lihyânîlerden kalan Lihyânî Kitabelerine baktığımızda kitabe sayısı açısından Kuzey Arap Kitabeleri içerisinde en az olandır. Merkezi Petra olan Arap Nabatî Krallığı'nın güney bölgesindeki başkenti olarak öne çıkan Ulâ'da günümüze kadar sadece 1560 kitabe ulaşılabilir. Bu bölge ise Lihyân Devletinin başkenti olduğu tahmin edilmektedir. Kimi araştırmacılar, Lihyân Kitabelerini Ulâ yakınlarındaki Deydân şehrine atıfla Deydân Kitabesi olarak da adlandırılmıştır. Mevcut kitabelerin çoğunun MÖ. VI. ile MÖ. II. yüzyılları arasına ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu devletin adının kitabelerde yazan Dadan Devleti ve Dadan Meliki gibi ifadelerinden yola çıkarak ilk başta Dadan ya da Deydân olarak isimlendirildiği sanılmaktadır. Daha sonraları yine kitabelerde adı geçen sözcükler nedeniyle devletin adı Lihyân Devleti olarak değiştirilmiştir. Kimi araştırmacılar ise Lihyân ya da Deydân Devletinin MÖ. VI. yüzyılın başlarında kurulduğunu söylemişlerdir. Ayrıca bu araştırmacılar Lihyân Devletinin üç döneme ayırmışlardır. Birinci dönem olarak MÖ. VI. ile MÖ. V. yüzyıllar arasındadır. İkinci dönem ise Lihyân Devletinin en geniş sınırlarına ulaşmış medeniyet olarak en fazla geliştiği dönemdir. Sonuncu olarak kabul edilen üçüncü dönem ise MÖ. III. yüzyılın sonuna kadar uzanan devletin yıkıldığı devre olarak kabul edilir.¹²⁶

Lihyân ya da Deydân Kitabeleri çeşitli şekillerde yazılmıştır. Buna rağmen Kuzey Arap kitabeleri içerisinde Güney Araplarının kullandığı Müsned Arap yazı tarzına en yakın olandır. Mevcut yakınlığın muhtemel sebebi Lihyânlıların Yemen bölgesinden kuzeye göç eden bir topluluk olmasında yatmaktadır. Bu benzerlikten ötürü Lihyân yazısının aslının Güney Araplarının Müsned yazısında bulunan harflerindeki bazı değişiklikler yapıp düzeltmelerden sonra ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Kitabelerde kelimelerin arasına boşluk bırakabilmek için kimi zaman amûdî denilen dikey yazı stili kullanılmıştır. Bu yazı

¹²⁵ Dinçol, "Ârâmîce", 3/267-268; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 121.

¹²⁶ Al-Manaser, "Topographical context", 1-10; Siyer Araştırmaları, "Kadim Kuzey Arap Yazıtları II"; Anadolu Ajansı (AA), "Suudi Arabistan'ın tarihi kültür kenti: Ula" (Erişim tarihi: 15.10.2023).

tarzında Vav harfi, harfi cer ve ismi mevsul, ardından da kelimelerle bitişik olarak yazılır. Öte yandan bu yazılar, genellikle paralel ya da paralele yakın mısralar halinde olup çoğu zaman sağdan sola doğru yazılmıştır. Bu kitabeleri kaleme alan insanlar, Güney Arap hatlarındaki genel durumun aksine kendi harfleri için belirli bir yazı stili maalesef geliştirememişlerdir. Bu durum yazım esnasında bir harf için çok farklı yazım şekillerinin oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca bazı araştırmacıların Lihyân Kitabelerindeki “Cim ve Mim” harflerinin şekillerindeki ayrılıkları temel alarak erken dönem Lihyân Kitabeleri ve çeşitli kitabeler şeklinde de ikili bir ayırım yoluna gitmişlerdir. Sonuç olarak mevcut kitabelere ilişkin bilgilerimiz şu an oldukça sınırlıdır. Bu nedenle kitabeler hakkında tarihçilere eserlerin sahipleri hakkında detaylı bir bilgi verecek tarihi belgeler elimizde yoktur.¹²⁷ Menat putu Samilerin panteonunun en eski ilahlarından birisi olarak kabul edilir. Onun ismine en eski Babillilerin Bereket Tanrıçası İştâr’ın adlarından birisi olarak “Menutum” şeklinde Akad Kralı Kral Sargon (MÖ. 2334-2279) öncesi devirde ve MÖ. V. ve IV. yüzyıllara ait Lihyânî metinlerinde bu isme rastlanmaktadır.

Tarihte Tedmür ismi ilk kez MÖ. XIX. yüzyılda Asur ticaret pazarı olan günümüz Kayseri şehri sınırları içindeki eski ismi Kaniş Karum olan Kültepe’de bulunan kitabelerde geçmektedir. Burada kitabelerin yazıldığına göre Asur Kralı I. Tiglath-Pileser’in (MÖ. 1116-1076) düşmanlarını önüne katıp Tedmürlülerin yaşadığı Kuzey Suriye’ye kadar kovaladığından ve Tedmür’ün o devirde bölgenin önemli şehirlerinden biri olduğu bahsedilmektedir.¹²⁸ Tedmürlülerin oluşturduğu medeniyet Yunan, Suriye ve Pers milletlerinin kültüründen harmanlanmış olup erken devir Arap kültüründe önemli bir yere sahiptir. Tedmürlülerin kökenlerine baktığımızda aslen Arap olup Amâlîka kabilesinin bir kolu olduğu söylenmektedir. Buna rağmen o devirlerde Suriye bölgesinde Hz. İsa’nın konuştuğu Arâmî dili ile yazısının oldukça yaygın olmasından dolayı Tedmürlüler de konuşup yazarken Arâmîceyi kullanırlardı. Halkla alakalı alınan genel kararlarda Arâmîce ve Yunanca kullanılmaktaydı. Halkın günlük hayatta konuştuğu diyalekte baktığımızda Nabatîlerde, Suriye’de ve Mısır’da konuşulan Batı Arâmîce ile benzer özellik göstermekteydi. Eğitilmiş ve zengin kesim Arâmîce ve Yunancayı konuşurken ticaretle uğraşanlar ve bazı alt gruptaki Tedmürlüler Arapçayı kullanılmaktaydı. Tedmürlüler, Büyük İskender’in komutanlarından Seleukos kurduğu Seleukos Devletinin kuruluşu olan MÖ. 1 Ekim 312 tarihinin milat olarak temel alındığı takvimi kullanmışlardır.¹²⁹ Kuzey Arabistan’da devletlerini kuran Nabatîler Bizans İmparatorluğunu örnek alarak para basarken Kuzey Arabistan’daki bir diğer medeniyet merkezi olan Tedmür Devleti ise Mısır’da basılan İskenderiye sikkelerine benzeyen çeşitli paralar basılmış olup sikkelerin üzerine Tedmür yöneticilerin resimlerini koymuştur. Tedmür Krallığının en meşhur kraliçesi olan Zenubiya’ya (ö. MS. III. yüzyıl sonları) ait ortaya çıkarılan bazı paraların bir yüzünde kraliçenin omuza kadar baş resmi olup resmin etrafında

¹²⁷ Siyer Araştırmaları, “Kadim Kuzey Arap Yazıtları II”; Al-Manaser, “Topographical context”, 1-10.

¹²⁸ Ahmet Ağırakça, “Tedmür”, TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/264-265; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 141.

¹²⁹ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 154.

Yunanca olarak “Septimiya Zenubi” yazılmıştır. Kuzey Suriye’de yapılan arkeolojik kazılarda Kraliçe Zenubiya’nın oğlu olan Vehbü’l-Lât adına darbedilmiş çeşitli sikkeler de bulunmuştur.¹³⁰ Ayrıca eski dönemlerden kalma tarihi eserleri ve harabeleri ile çok önemli bir antik kent olan Tedmür’de 2000’den fazla kitâbe olduğu tespit edilmiştir.¹³¹

Nabatîler gibi Tedmür’de yaşayan insanlarda soy olarak Arap idiler. Tedmürlülerinde Amelika’dan geriye kalan kalıntılarında oldukları tahmin edilmektedir. Bu da şunu göstermektedir ki çöllerde dolaşan bedevi Amelika Arapları bu devirde önemli bir ticaret merkezi olan Palmira vahasına yerleşmişlerdir. Kısa sürede Tedmür’ün yerleşik halkını da zamanla asimile ederek Araplaştırdıkları gibi kendileri de Tedmürlülerin sayesinde medenileşmişlerdir. Bu dönemlerde Suriye bölgesinde Arâmî dili ve yazısı yaygınlaştığından, Tedmür Arapları da yazı dili olarak Aramcayı kabul edip kullanmışlardır. Ayrıca Tedmürlülerin adları, mizaç ve diğer bazı özellikleri Arap olduklarını güçlendirmektedir. Kullandıkları yazı dili olan Arâmîcede bile Arapçanın dil rengi çok açıkça hissedilmektedir. Aynen Arapça da olduğu gibi Tedmür Ârâmîcesinden de kelimelerin sonlarında i’rabın bulunması bunu görüşü desteklemektedir. Bunun haricinde Tedmürlülerin kendi içlerinde farklı kabilelere ayırdıklarını görüyoruz. Bu şekilde örgütlenen bir toplumsal sistem genellikle Ortadoğu’da yaşayan Araplara hastır. İlkçağlardan günümüze kalan tarihi eserleri ve antik yapı kalıntıları nedeniyle önemli bir yerleşim yeri olduğu tahmin edilen Tedmür’de 2000’den fazla kitabe olduğu yapılan çalışmalar sonucunda tespit edilmiştir.¹³²

1850’li yıllardan itibaren Teymâ bölgesine keşif amaçlı ziyaret gezileri düzenleyen George Augustus Wallin (ö. 1848), Carlo Guarmini (ö. 1864), Charles Doughty (ö. 1877), Charles Huber (ö. 1880) ve Julius Euting (ö. 1883) gibi Avrupalı gezgin ve arkeologlar Teymâ’da bulunan tarihi buluntularla bölgenin çok eskiye dayanan tarihine dikkat çekmiştir. Özellikle Julius Euting tarafından 1883 senesinde bölgeden kaçırılıp Fransa’da ki Louvre Müzesi’ne teslim edilmiştir. Bu kitabe Teymâ’nın geçmişteki dini kültürünü yansıtan MÖ. V. yüzyıla ait Ârâmîce yazılı olan “Teymâ taşı” diye meşhur olup sonraki dönemlerde de Avrupalı arkeologların dikkatini bölgeye çevirmesine neden olmuştur. Kitabenin çevrilmiş metninde şu ifadeler geçmektedir: “İmran’ın oğlu Ma’anan’ın, kendi hayatı için, tanrı Salm’a sunduğu taht.” Bu kitabe sayesinde tarihinin çeşitli devirlerine ait Lihyânî, Ârâmî, Nabatî ve Semûdî dillerinde yazılmış kitabelerin birçoğu milattan önce yapılmış olan Radum, Eblak, Hamrâ gibi sarayları ile şehirleri çevreleyen surlarının harabeleri Teymâ Yarımadasının öteki bölgelerine kıyasla çok daha eskiye giden tarihiyle yeniden ehemmiyet kazanmıştır.¹³³

---

¹³⁰ Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 272-273; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı’ndan İslam’ın Gelişine Kadar*, 252; Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 152-153.

¹³¹ Ağırakça, “Tedmür”, 40/264-265.

¹³² Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 77; Ağırakça, “Tedmür”, 40/264-265.

¹³³ Azizova, “Teymâ”, 41/53-54; Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 19.

Bizans İmparatorluğu Hz. Peygamber devrinde Arap kervan liderlerine “syno-diarch” demektedir. Kelimenin sözlükteki anlamına baktığımızda “bir meclisin ya da toplantının idarecisi, lideri veya şefi” anlamına gelmektedir. Arabistan Yarımadasının kuzeyinde büyük bir vaha üzerine kurulan bir şehir olan Tedmür’de bir grup Tedmürlü tüccar MS. 193 yılında sevilen ünlü bir kervan liderinin anıtını diktiler. Anıtın üzerindeki kitabesinde şunlar yazıyordu: “Bu anıt Charax’tan¹³⁴ onunla birlikte buraya gelmiş olan kervanın mensupları tarafından kervan lideri Taymuras’ın hatırasına dikilmiştir. Çünkü o bütün kervanın giderleri karşılayıp kendi döneminde geçerli olan parayla 300 altın vererek kervan mensuplarını çok mutlu etmişti...”¹³⁵

Kuzey Araplarından kalan bazı kitabeler çözümlenip okunabilmiştir. Bunlardan en eski olanlardan birisi Birinci Ümmü’l-Cimâl Kitabesidir. Şam’ın güneyi ile Petra’nın kuzeyi arasına düşen Cezime bölgesindeki Havran yakınlarında Ümmü’l-Cimâl Köyünde bulunan iki farklı dilde Nabatîce ve Yunanca olarak yazılmış bir kitabe bulunmuştur. Bu kitabe Nabatî hattıyla yazılmış Arapça ilk yazılı kaynak olarak kabul edilir. Kitabe Havran yakınlarında Ümmü’l-Cimâl adlı bir yerde Oryantalist Enno Littmann tarafından bulunmuştur. Üstünde tarih bulunmayan bu kitabenin tarihi hakkında Fransız diplomat ve arkeolog olan Eugene Melchior de Vogue’a (ö. 1910) göre MS. 250 yılı, Enno Littmann’a göre ise MS. 270 yılı olarak tarihlendirilmiştir. Bu eser Tenûh Kralı Cezîme’nin hocası olan Fihri bin Selî’ye ait bir mezar taşının kitabesidir. Birinci Ümmü’l-cimâl Kitabesi olarak bilinen bu mezar taşının yapım tarihi, aynı zamanda Arap Krallarının Güney Araplarının kullandığı müsned yazının çeşitleri olan Semûdî, Lihyânî ve Safaî gibi yazı hatlarını bırakıp Nabatî hattını kullanmaya başladıkları dönemdir. Bu yazı hatları dışında yine Havran’da, Cebelu Safâ’da bulunan ve müsned yazısından türemiş oldukları anlaşılan kitabelere de “Safeviye” ismi verilmiştir.

Kitabenin eski Arapça okunuşu:

فهرقة بر هذا
جذيمة مرتي سالي بن
ت نوح ملك

Kitabenin günümüz Arapça okunuşu:

فهرقة بر هذا
جذيمة مرتي سالي بن
ت نوح ملك

Kitabenin günümüz Türkçe anlamı:

---

¹³⁴ Charax: Irak’ın güneyindeki Basra körfezinde bulunan eski bir liman şehridir.

¹³⁵ John Adair, *Hız Muhammed Örneğinden Hareketle Lider*, çev. Ali Çavuşoğlu (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012), 46.

“Bu, Tenûh Kralı Cezîme'nin hocası Fihri bin Selî'nin mezarıdır.”¹³⁶

Hicri Kitabesi yine yazılı ilk belgelerden biri olarak Medain-i Salih'de denilen Hicr'de bulunmuştur. MS. 267 yılına ait bir mezar kitabesi olan bu eser Abdumenât'ın kızı Rakuş'a aittir. Kitabe dokuz mısra halinde bitişik olarak yazılmış olan bu kitabenin sağında yukarıdan aşağıya olacak şekilde yazılmış bir satırda Semûd diliyle kısa bir özet mevcuttur. Bu eski kitabede Kuzey Arap yazısının birçok farklı özelliğini bulabiliriz.¹³⁷ Hicri dolaylarında eski Yemen lehçesi ve yazısı ile yazılmış bu gibi kitabelerin bulunması, bu bölge sakinlerinin Yemen taraflarından buraya göç etmiş oldukları olasılığını güçlendirmektedir. Zaten Güney Arap yazısı ile yazılmış olan bu kitabelerin dili yine Kuzey Arabistan lehçesiyle ilişkilisi vardır. Ancak bu ilişkiyi de iki grubun zamanla birbirleriyle karışmasının bir sonucu olabilir. Medâin-i Salih bulunan kitabelerinin de Ârâmî lehçesi ve Nabatî yazısıyla yazılmış olması, Nabatîlerin o dönemlerde bu bölgeyi ele geçirmesiyle açıklanabilir.¹³⁸ Ayrıca Hicr'de Ârâmîce, Nabatîce, Liyhânîce, Semûdca, Arapça, Grekçe, İbrânîce ve Latince birçok kitabenin olduğu yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu kadar farklı dilin bu bölgede olması burasının kozmopolit bir bölge olduğunun göstergesidir.¹³⁹

İlk Cahiliye dönemine ait olarak varlığından söz edilen en eski ve önemli yazılı örneklerden biride Lübnan'daki Dürzü Dağı'nın doğusundaki el-Anhâre denilen bir köyde Romalılara ait bir sarayın adı olan Nemâre'de bulunmuştur. Bu bölgedeki devlet sahibi Arap hanedanlarından biri olan Lahmîlerin İmruülkays bin Amr el-Lahmî adındaki ünlü krallarının mezarı üzerinde kazınmış MS. 328 yılına¹⁴⁰ ait olan bir kitabedir. Bu mezar kitabesinin dili tamamıyla Kuzey Arapça lehçesiyle yazılmıştır. İslam Öncesi Arap dönemine ait birtakım farklı kitabeler de keşfedilmiştir. Bu keşfedilen kitabelerde kullanılan yazı, Nabatî hattından türetilen ve Arap yazısının en eski stilini oluşturan Kûfi yazısıdır. Ayrıca bu mezar taşının dili Arapçanın eski kollarından olan Kuzey Arapça kolunun Adnânîce lehçesiyle yazılan bir anıt kitabe olduğu ileri sürülmüştür. Nabatî yazıyla yazılan ve Corci Zeydân'ın (ö. 1914) araştırması sonucuna göre Arâmîce bir ton taşıyan bu kitabenin dili yazıldığı döneme uydundur: Şu ana kadar öğrendiklerimiz içinde bizi en çok şaşırtan şey İslam Öncesi Arap yazısının en eski örneklerinin genellikle Arap Yarımadasının dışında; Nemâra, Harran ve Zebed'de bulunmasıdır.

Kitabe Eski Arapça okunuşu:

---

¹³⁶ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 297-298; Tuzcu “İslamiyetten Önce Arap Yazısı”, 217-218; Ali Bulut, “Arap Yazısı”, *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 308; Littmann, “Osservazioni Sulle Iscrizioni Di Harrân E Di Zebed”, 193-198; Muhittin Düzenli, “İslam Öncesi Araplarda Yazı ve Yazılı Kültür”, *Turkish Studies-Religion*, 18/2 (2023), 105.

¹³⁷ Bulut, “Arap Yazısı”, 309; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 299.

¹³⁸ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 59; Süleyman Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2003), 38-40; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/53.

¹³⁹ Ömer Faruk Karman, “Hicr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/454-455.

¹⁴⁰ Busra Takvimine göre 223 yılının Keslül ayı yedinci gününe tekabül eder.

مر القيس بر عمرو ملك عرب كله ذو اسر التچ (نفش) تي نفس
الاسديين وملك نزر و وملوكهم جا و عكدي مذحجوا وهررب
بزجى في حبيج نجرن مدينة شمرو و ملك معدو نزل بنيه
الشعوب ووكلهن فرسو لروم فلم يبلغ ملك مبلغه
عكدي هلك سنت ٣٢٢ يوم ٧ بكسلول بلسعد ذو ولده

Kitabenin günümüz Arapça okunuşu:

هذا القيس امرئ قبر ملك عمرو بن كلهم العرب التاجاز الذي
و الاسديين ملك و نزارا و ملوكهم وهررب مذحجا بقوته و.جاء
نزجي إلى شمرو مدينة نجران في معدا وملك بنيه وانزل.
لشعوب كله الفرس للروم فلم يبلغ ملك مبلغه
ليسعد الذي ولده (كانون الأول) هلك سنة ٣٢٢ يوم ٧ من كسلول. في القوة

Kitabenin günümüz Türkçe anlamı:

Burası, bütün Arapların hükümdarı olup krallık tacını giyen İmruülkays bin Amr'ın mezarıdır.

Ve bugüne kadar Esed ve Nizâr kabilelerini ile hükümdarlarını emri altına alarak Müzhic'i yenip onu sürdürdü.

Zaferi Şemer şehri olan Necrân'ın surların aşır Ma'ad'ı emir altına aldı.

Oğullarını kabilelerin başına geçirip temsilci kılıp onları diğer ülkelere akıncı olarak gönderdi. Pers ve Romalılar karşısında hiçbir hükümdar onun seviyesine ulaşmadı.

Bugüne kadar yaşayıp 7 Aralık 223 tarihinde öldü muvaffak olsun çocukları mutluluğa!¹⁴¹

Mezar kitabesinde gösterilen tarih olan MS. 105 yılında Romalıların yönetimine geçen Havran'ın başkenti Busra'ya atfen Busravî adı verilen ve aynı yıl başlayan takvimin tarihine göredir. Bu nedenle söz konusu olan 223 tarihine 105 eklendiğinde hükümdarın öldüğü tarih olan MS. 328 yılı ortaya çıkmaktadır. Bu arada kitabenin konusu olan hükümdar İmruülkays bin Amr ile ünlü muallaka sahibi şair İmruülkays bin Hucr'un (ö. 540) farklı kişiler olduklarını karıştırmamak gerektiğini hatırlatmak gerekir.¹⁴²

Vâdî-i Mürekkeb Kitabesi Nabatî yazısından klasik Arap yazısına geçiş döneminin farklı bir örneği olarak Tur-i Sina'da bulunan Vâdî-i Mürekkeb'de MS. II. ile IV. yüzyıllar arasında kervan tüccarları tarafından yazılmış bir kitabe olarak bilinir. Nabatîlerin başkenti Petra'ya

¹⁴¹ Tuzcu "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", 219-220; Corci Zeydân, *Târîhu âdâbi'luga'l-'arabiyye* (Kahire: tsz.), 1/28; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 59, 201-202; Carl Brockelman, *Târîhu'l-'edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr (Kahire: tsz), 1/63; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 261-298; Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*, 38-40; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/53.

¹⁴² Mehmet Yalar, "Cahiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyal Arka Planı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/ 2 (2005), 81; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 202; Bulut, "Arap Yazısı", 309-310.

çok da uzak olmayan bu yerde yazının Araplara ne zaman ve nereden gelmiş olduğu tam olarak bilinmemektedir.¹⁴³

Zebed Kitabesi 1879 yılında Alman Oryantalist Carl Eduard Sachau (ö. 1930) tarafından Halep'in güneydoğusunda bulunan Zebed harabelerinde keşfedilmiştir. Suriye Halep'in güneyindeki Kinnesrîn ile Fırat Nehri arasında bulunan Zebed Harabelerinde Süryânîce, Yunanca ve Arapça olmak üzere üç farklı dilde yazılmıştır. Bu kitabenin tarihlendirilmesi Selevkos Takvimi ya da Süryanî Takvimi denilen Helenistik bir takvimle yapılmıştır. MÖ. 311 yılında Suriye'yi yöneten ve Selevkos Devleti diye anılan devletin kurucusu olan I. Selevkos'un Filistin'in Gazze bölgesindeki askeri başarıları takvim başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Suriye taraflarında kullanılan bu takvime Selevkos Takvimi ya da Süryanî Takvimi denmeye başlandı. Bu yazıtın yapım tarihi Selevkos Takvimi göre 823 yani MS. 512 senesine tekabül eder. Bizim açımızdan önemli olan Arapça olarak yazılan bölümdür. Bu tek satırlık kitâbe ise Allah lafzı ile başlamaktadır. Bu kitabe kilisenin duvar çıkıntıları arasına yerleştirilmiş olan taş üzerindeki kitâbe kilisenin yapımında çalışan Arapların adlarını içermektedir. Zebed Kitabesi Nabatî yazısıyla yazılmasına rağmen harfler daha çok Arap harflerine benzemektedir. Yine bu kitabenin ilginç bir yönü ise Arapça metin bölümü "Bism-Al-İlah" kelimesi ile başlamaktadır.¹⁴⁴

Kitabenin eski Arapça okunuşu:

م الاله شرحو بر امت منفو و بر مر القيس (بسم) و شرحو بر سعد وسترو
وشريحو بتمي

Kitabenin günümüz Arapça okunuşu:

الإله بسم شرحو بن امت بن هنيء و نفويء امر القيس
أتموا. و شريح (شرحو بن سعدو، و ستر ستارساتر

Kitabenin günümüz Türkçe anlamı:

"Allah'ın adıyla (ya da Allah'ın yardımıyla). Şerah bin Ummet Menef ve Hani' bin İmru'u'l-Kays. Şerah bin Sa'd, Setr, (Satir veya Settar) ve Şerih (Şureyh) tamamladılar."¹⁴⁵

Bir diğer kitabemiz ise MS. VI. yüzyıla ait İkinci Ümmü'l-Cimâl Kitabesi olarak bilinmektedir. Nabatî alfabesi ile yazılmıştır fakat bu kitabede artık daha net olarak gördüğümüz şey Nabatî etkisinin dil üzerinde iyice azalmış olduğunu Arap etkisinin ise

¹⁴³ Bulut, "Arap Yazısı", 311.

¹⁴⁴ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/53; Bulut, "Arap Yazısı", 310-311; Yavuz Unat, "İslâm'da ve Türklerde Zaman ve Takvim", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, ed. Öcal Oğuz (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları, 2004), 15-24; Mustafa Aydın, "Arap Yazı Sistemi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 10/4 (2018), 3.

¹⁴⁵ Tuzcu "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", 221-222; Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 50.

arttığını görmekteyiz. Kitabelerin Nabatî alfabetiyle yazılmış olması rağmen Arap yazısının başlangıç aşamasında Nabatî yazısının çok önemli bir katkısı olduğunu göstermektedir.

Kitabenin günümüz Arapça okunuşu:

الله غفرا لاليه

بن عبدة كاتب

الحليد بن علي

عمري كتب عنه من

(يقروه)

Kitabenin günümüz Türkçe anlamı:

Allah onu affetsin

Ubeyd bin tarafından yazıldı.

Ali Bin El Halid

Hayatım hakkında yazıldı

(O okur)¹⁴⁶

Üseys Kitabesi Şam şehrinin 105 km. güneydoğusunda bulunan Üseys Dağı üzerinde bir grup Alman araştırmacı gezginler tarafından 1965 yılında bulunmuştur. Üseys Kitabesi ismi verilen bu kitâbe ise MS. 528 yılına tarihlendirilir. Zebed Kitabesinden yaklaşık olarak 15 yıl sonra yazılmıştır. Bu kitâbe tamamen Arapçayla yazılmış olmakla birlikte Cahiliye Devrine ait en önemli Arapça belgelerin başında gelir.

Kitabenin eski Arapça okunuşu:

ابراهيم بن مغيرة الاوسى

ارسلنى الحرث الملك على

سليمن مسلحه سنت

٤٢٣

Kitabenin günümüz Arapça okunuşu:

إبراهيم بن مغيرة الأوسى

أرسلني الحرث على

سليمان مسلحا سنة

٤٢٣

¹⁴⁶ Bulut, "Arap Yazısı", 311; Tuzcu "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", 224-225; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 51-52.

Kitabenin günümüz Türkçe anlamı:

“(Ben) İbrâhîm bin Mugîra el-Evsi. Hükümdar el-Hâris beni 423 yılında Süleyman Mesleme üzerine gönderdi.”

Burada Nabatî Takvimi ile Miladi Takvim arasında 105 yıllık fark nedeniyle 423 yılı yazılı olup bunun karşılığı MS. 528 yılıdır. Kitabede ismi geçen Hâris, Lahmîlerin hükümdarı III. Münzir (503,505-554) mağlup eden Hâris bin Cebele’dir (529-569). Hâris MS. 529 yılında Ayasofya’yı da yaptıran Bizans İmparatoru I. Justinianus (MS. 527-565) tarafından Suriye’deki ikamet eden Arap kabilelerinin lideri olarak atanmıştır. Ayrıca bu kitabenin ile Zebed Kitabesinin üslubu tarihlerinin birbirine yakın olması hasebiyle benzerdir. Üseys Kitabesi Arapların Cahiliye Devrine ait son kitabelerden biri olması nedeniyle önemlidir.¹⁴⁷

Havran Kitabesinin tarihine baktığımızda 1864 yılında Alman Oryantalist Johann Gottfried Wetzstein (ö. 1905) tarafından Şam’ın doğusundaki Havran’da bulunan bir kilise kapısının üstünde bulunmuştur. Taşa yazılı olan kitabe Talemü oğlu Şarehel’e ait olup MS. 568 yılına tarihlendirilen kitâbe ise tamamı Arapça olarak yazılmış bir belge olarak kabul edilmektedir. Kelimelerinin tamamının Arap harfleriyle yazılmış olan bu kitabede aşağı bölümde görüldüğü gibi çok belirgin bir üslupta Arapça ifadeler bulunmaktadır.

Kitabenin eski Arapça okunuşu:

انا سراحيل بن ظلمو بنيت ذا المرطول

سنت ٤٦٣ بعد مفسد

خير

بعم

Kitabenin günümüz Arapça okunuşu:

أنا سراحيل بن ظالم بنيت هذا المرطول

سنة ٤٦٣ بعد مفسد

خير

بعام

Kitabenin günümüz Türkçe anlamı:

“Ben Şurahil bin Zalim. Bu kiliseyi Hayber’in 463 yılında yıkılmasından bir yıl sonra inşa ettim.”

Bu kitabede yine Nabatî Takvimi esas alınıp 463 yılı geçmekte olup MS. 568 yılına denk gelmektedir. Bu kitabeyi çözüp Arapçaya tercüme eden Enno Litmann ise buradaki Hayber

¹⁴⁷ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 50; Bulut, “Arap Yazısı”, 312-313; Tuzcu “İslamiyetten Önce Arap Yazısı”, 222-223.

yıkılmasından bir yıl sonra cümlesinin esas itibariyle Gassânî prenslerinden birinin Hayber'e karşı düzenlediği saldırıyı anlattığını söylemektedir.¹⁴⁸

Bulunan bu kitabeler Arap alfabesinin ve yazısının ortaya çıkışı ile gelişimi hakkında bize çok önemli ipuçları vermektedir. Bu kitabelerden birincisi olan Ümmü'l-Cimâl kitabesi Arapçanın Kureyş Lehçesine çok yakın olan Nabatî yazısıyla yazılmıştır. Diğer bulunan kitabelerdeki yazılar ise daha çok İslam'ın zuhuru zamanındaki yazıya benzemektedir. Bu bilgilere dayanarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nabatî yazısının Arap yazısına doğru yaşanan gelişimin MS. IV. ve V. yüzyıllarda yaşandığını bu verilerden çıkararak söyleyebiliriz. Bu kitabeler içinde yukarıdaki bölümde de görüldüğü gibi Havran Kitabesi Nabatî yazısından Arap yazısına doğru yaşanan geçişin son merhalesini temsil etmektedir.¹⁴⁹ İslam'ın ortaya çıkışından sonra yazılmış olan Arapça ilk kitabe ise H. 4. veya 8. yıla ait tarihlendirilen Medine'de bulunan Sal' tepesindedir. Bu kitabede sırasıyla Ebu Bekir, Ömer ve Ali isimleri geçmektedir.¹⁵⁰

Bu kitabelerden edindiğimiz bilgiler ışığında MS. VI. yüzyıldan kalan Nabatî kitabelerinde Arapçanın etkisinin giderek arttığını görüyoruz. Burada değindiğimiz durum şu temel soru aklımıza getirmektedir: Kuzey Arabistan, Ürdün ve Sina bölgesinde yaşamış olan Nabatîlerin kullanmış olduğu yazı Hicaz Bölgesine hangi yollarla gelmiştir? Bazı klasik kaynaklarda yazının Hicaz Bölgesine gelişi hakkında bazı rivayetlerde anlatıldığı gibi Nabatî Devletine bağlı bir bölge olan Havran'dan Enbar'a oradan da Hîre'ye geçtiğini biliyoruz. Buralardan ise Dûmetülcendel üstünden Hicaz Bölgesine geçtiği belirtilmektedir. Fakat bir kısım araştırmacılar ise Enbar ve Hîre halkının bu dönemde Hıristiyan olup Süryânî yazısını kullanmalarını kanıt göstererek ortaya atılan bu görüşü kabul etmezler. Klasik kaynaklarda geçtiği gibi eğer yazı buradan Hicaz Bölgesine geçmiş olsaydı büyük olasılıkla bu Nabatî yazısı olmaz Süryânî yazısı olurdu. Öte yandan bu devre ait Süryânî yazısıyla yazılmış olan bir belge henüz bulunamamıştır. Elimizdeki kanıtlar dâhilinde bu yazıyla Arap yazısını şu an için karşılaştırma şansımız yoktur. Buna rağmen Hîre ve Enbar'ın Hicaz'a uzak olmasına rağmen bu iki bölge halkı arasında kısa süreli bir iletişim kurmuş olabilir. İslam'ın gelişinden kısa süre önce Mervan'ın babası Hakem bin Ebü'l-As'ın Hîre'den ıtriyat getirip Mekke'de sattığını biliyoruz. Ayrıca Ömer bin Hattâb yine Cahiliye Devrinde Hîreli Ka'b bin Adiy ile birlikte ortak ticaret yaptığı söylenmektedir. Dolayısıyla Hicaz Bölgesinin Nabatî Devleti üzerinden Suriye Şam ile olan ticari ilişkileri düşünüldüğünde Nabatî yazısının daha kısa bir yol olan Havran, Petra, Teymâ ve Ulâ üzerinden ticaret yolu vasıtasıyla Hicaz Bölgesine ulaşmış olması daha

---

¹⁴⁸ Tuzcu "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", 223-224; Bulut, "Arap Yazısı", 313-314; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 51.

¹⁴⁹ Ağırakça, "Nabatîler", 32/257-258; Bulut, "Arap Yazısı", 314.

¹⁵⁰ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 153.

güçlü bir olasılıktır. Bu kanımızı güçlendiren diğer bir olay hicretten sonra Medine’de Sukû’n-Nabat denilen bir Nabat Pazarının olduğu bilinmektedir.¹⁵¹

Bu bilgilerin dışında yukarıda bahsettiğimiz şehirlerde bazı tercüme çalışmalarının da olduğu tahmin edilmektedir. Arap ve İslam Edebiyatı üzerine çalışmalar yapan Irfan Shahid (ö. 2016), Cahiliye Devrinde Arapçaya yapılan İncil tercümelerinin gerçek olduğuna inanan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Shahid, bu teorisini Mezopotamya’da yer alan Hîre, Suriye ile Filistin çevresi ve Güney Arabistan’da bulunan özellikle Negrân merkezli üç ana bölge üstünden tezini temellendirmeye çalışmaktadır. Fakat Shahid, daha çok Arabistan Yarımadasının kuzeyinden haricinde güneyinde bulunan Negrân’a odaklanmıştır. Shahid’e göre MS. VI. yüzyılda Negrân tamamıyla bir Arap şehri görünümündeydi. Bu açıdan hareket edersek MS. IV. yüzyılda ve MS. V. yüzyılda Shadid Kitab-ı Mukaddes’in Arapçaya çevirilerinin kesin olarak yapıldığı inanmaktadır. Fakat Shahid MS. IV. yüzyılda yapıldığına dair sadece bir kanıt sunabilmektedir. Bu tek kanıt ise Saint Jerome’un (ö. MS. 419/420) Vita S. Hilarionis isimli eserinde litürjik formlu bir terimin büyük olasılıkla Arapça olarak geçmiş olmasıydı. Shadid’in MS. V. yüzyıla ait olarak bulduğu en önemli kanıt ise Hişâm el-Kelbî’nin (ö. 819) eserinin içerisinde geçmekteydi. Shadid’e göre bu eserden yola çıkarak MS. V. yüzyılda Negrân’da Arapçaya tercüme edilmiş Kitab-ı Mukaddes’in ya da en az bir İncilin olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca eserinde Hişâm el-Kelbî, MS. V. yüzyılda yaşamış en önemli Hıristiyan şairlerinden biri olan Ebû Nasr İbn Ravhân el-Barrak’ın Hıristiyan bir rahipten İncil öğrendiğini aktarmaktadır. Bu bağlamda Shahid Negrân’da öldürülen Hıristiyanları konu alan Süryânî dilinde yazılmış bir kaynak olan Himyerîler Kitabı’ndan da kendisine destek bulur. Bu kaynağa göre MS. 520’li yıllarda Negrânlı bir Arap Hıristiyan Negrân’da yaşanan Ashâbü’l-Uhdûd’de denilen Hıristiyan katliamına kanıt olması için Habeşistan kralına yanmış haldeki bir İncil’i göstermiştir. Shahid bu yanmış İncil’in Arapça bir kitap olabileceği ihtimalinden bahsetmiştir.¹⁵² Ayrıca Arap şairler Cahiliye Devrinde Manastırdaki yaşamı anlatan şiirler yazdığı bilinmektedir. Örnek verirse bazı şiirlerde geçen şu cümleler bu durumu bize gösteriyor: *“Yüzünün parlaklığı, tıpkı kendisini ibadete adanmış olan keşişin parlayan çerağı gibi gecenin zifiri karanlığını aydınlatır.”* Bir diğer beyitte ise: *“Bir keşişin bol zeytinyağına fitilini bandırdığı çerağ gibi çevresini aydınlatıyor.”* şeklinde geçmektedir.¹⁵³

Meşhur Arap bibliyografya âlimi olan İbnü’n-Nedîm, “Kitabu’l-Fihrist” adlı önemli eserinin ilk bölümünde diyor ki: *“Arap hattını ilk icat edenin kim olduğu hususunda tarihçiler birçok farklı görüşlere sahiptirler.”* demektedir. Bu görüşlerden birisinin sahibi olan Hişâm bin Muhammed el-Kelbi diyor ki: *“Bu yazıyı ilk icat eden kimseler Arab-ı Aribe’den bir grup insandır.”*¹⁵⁴ Diğer

¹⁵¹ Bulut, “Arap Yazısı”, 314.

¹⁵² Mahmut Aydın-Asım Duran, *Kur’an ve Hıristiyanlar* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019) 196; Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019)

¹⁵³ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 18-19.

¹⁵⁴ Muhammed Hamidullah, “Allah’ın Elçisi (Sav.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 2/7 (Mayıs 1988), 96.

bir görüşü savunanlar ise: “Araplar yazıyı İslamiyet’ten kısa bir süre önce öğrenmişlerdir. Ticaret için gittikleri Şam bölgesinden Nabat yazısını, Irak bölgesinden ise Kûfi yazıyı almışlardır. Kûfi yazıyı, Kur’an-ı Kerim ve dini eserleri yazmakta kullanırken, Nabatî yazısını ticari ve gündelik işlerinde kullanmışlardır.”¹⁵⁵

Ünlü nesep âlimi ve tarih müellifi Belâzürî (ö. 279/892-893), Arapların yazı yazmayı öğrenmeleri hakkındaki rivayetlerini yazarların önde gelenlerinden birisidir. “Fütûhu’l-Büldân”¹⁵⁶ isimli meşhur eserinin son bölümünde yazı konusuna özel bir bölüm ayırmıştır. Abbas bin Hişam bin Muhammed bin es-Sâib el-Kelbî-babası-dedesi ve eş-Şarkî bin el-Katâmî yoluyla rivayet edilmiştir: “Tay kabilesinden üç kişi Bakka (Bekka) köyünde toplandılar. Bu köy Enbar’ın arkasında Mekke ve Basra arasında bulunan bir yerdir. Bu kişiler: Eşlem bin Sidre, Mürâmîr bin Müre ve Âmir bin Cedere’dir. Bu üç kişi yeni hattı yani Arap yazısını icat ettiler. Ardından da Arap hecelerini Süryânî heceleri ile kıyas ettiler. Enbar şehrinin halkından bazı kişiler, onlardan bu yeni yazıyı öğrendiler. Sonra Irak’ta ki Hîre halkı da Enbar halkından bu yazıyı öğrendiler. Dûmetülcendel Hıristiyan Emiri Ukeydir bin Abdilmelik bin Abdilcin el-Kindî es-Sekûnî’nin kardeşi Bişr bin Abdilmelik, Hîre şehrine gelir, orada bir süre kalırdı. Bişr bin Abdilmelik’te kardeşi gibi Hıristiyan’dı. Bişr, bu ziyaretler esnasında Hîre halkından yazıyı öğrendi. Sonraları Bişr, birtakım işler için Mekke’ye geldi. Bu ziyaretler sırasında Süfyan bin Ümeyye bin Abdişems ile Ebû Kays bin Abdimenaf bin Zühre bin Kilab, Bişr’in yazı yazdığını gördüler. Bunun üzerine Bişr’den kendilerine yazı öğretmesini rica ettiler. Bişr ise o ikisine, ilk önce harfleri, akabinde heceyi öğretti; sonra da yazı yazmayı gösterdi. Ardından Süfyan bin Ümeyye ve Ebû Kays bin Abdimenaf yazı yazdılar. Bir başka rivayette ise Süfyan, Bişr ve Ebû Kays, ticaret yapmak için Tâîf’e geldiler. Gaylan bin Seleme es-Sakafî isimli Tâîfli onlarla dostluk kurup onlardan bu yazıyı öğrendi. Bişr bir süre sonra arkadaşlarından ayrılıp Mudar ülkesine gitmişti. Amr bin Zürrare bin Udes ise ondan yazı öğrenip bu özelliğinden dolayı Amr’a el-Kâtib ismi verilmiştir. Mudar Kabilenin büyük atası olan Mudar bin Nizâr’ın Arapça okuyup yazmayı Araplar içinde ilk bilenlerden bir olduğu geçmektedir. İlerleyen zamanlarda Mudarlıların birçoğu tarafından yazının bilindiği fakat kabilenin genelinin bedevî yaşam tarzına devam ettiği anlaşılmaktadır. Bişr, Mudardan sonra ise Şam’a gelip oradaki yaşayan bazı kişilere yazıyı öğretmiştir. Suriye topraklarında yaşayan Kelb kabilesine bağlı Tâbiha kolundan bir kişi yukarıda adı geçen Tây kabilesinden üç kişiden aynı şekilde yazı öğrenmiştir. Bu kişi ise Medine’nin kuzeybatısında bulunan Vâdilkurâ halkından bir kişiye yazıyı öğretti. Tâbiha kolundan olan bu adam zaman zaman Vâdilkurâ’ya gezmek için gelip bir süre orada otururdu. Vâdilkurâ bölgesinin halkından bazı kişilere de

---

¹⁵⁵ Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar İslam Tarih (Dinî-İçtimai-İktisadi-Siyasi Açından)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 116; Hamidullah, “Allah’ın Elçisi (Sav.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı”, 96.

¹⁵⁶ İslâm fetihlerini ve bu fetihlerden sonra gerçekleşen imar, iskân ve diğer kültürel faaliyetleri anlatan meşhur eseri. Mustafa Fayda, “Fütûhu’l-Büldân” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/258.

yazı yazmayı ve okumayı öğretti.¹⁵⁷ Ayrıca modern Arap yazısı alfabesini olduğu kadar yine musiki ile tıp ilminin Mekke'deki medeni gelişmelerini Hîre şehrine borçlu olduğu rivayet edilir.¹⁵⁸

İlerleyen zamanlarda bu üç kişi Bişr, Ebû Süfyân ve Ebû Kays, ticaret yapmak için Tâif'e geldiler. Sakif kabilesinin reislerinden olan Gaylan bin Seleme es-Sakafî onlarla dostluk kurdu ve bu üç kişiden yazı yazmayı öğrendi. Bişr arkadaşlardan ayrılıp Mudar ülkesine gitti. Amr bin Zürrare bin Udes Bişr'den yazı yazmayı öğrendi; bu sebeple Amr'a el-Kâtib ismi verildi. Bişr daha sonra Şam bölgesine geldi; oradaki bazı kişiler ondan yazı öğrendiler. Arapların Kelb kabilesinin Tâbiha kolundan bir adam da üç Tâî'den aynı şekilde yazı yazmayı öğrendi. Bu adam, Vâdi'l-Kurâ halkından bir kişiye yazı yazmayı öğretti çünkü o, el-Vadi'ye dolaşmak için gelir ve orada oturup vakit geçirirdi. O kişi de bu bölgenin insanlarından bazı kimselere de yazı yazmayı öğretti."¹⁵⁹

Günümüze ulaşan rivayetlerde Araplar içinde yazıyı ilk kullanan kişiler Kuzey Araplarından olan Tay kabilesinden Meramir bin Mürre ile Eslem bin Cedere'dir. Bu kişilerin kullandığı ilkyazı "el-cezm" ismiyle anılan bir yazı mevcut idi. Ünlü Arap dili âlimi Ebû Bekr Muhammed bin el-Hasen bin Düreyd'in (ö. 321/933) naklettiği bu iki kişi yazıyı Enbar şehri eşrafından olan Bişr bin Abdülmelik Kindi'den öğrenmişlerdi. Bu Bişr, Dûmetülcendel yöneticisi olan Ukaydir bin Abdülmelik'in kardeşi olup bir ara Mekke'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler sırasında burada dost olduğu Harb bin Ümeyye'nin kızı Sahba binti Harb bin Ümeyye ile evlenerek uzun Mekke'de uzun süre yaşamıştı. Bu anlatılardan şu önemli sonuç çıkıyor ki Araplar, İslamiyet'in zuhurundan bir süre önce Nabatî yazısını ticaret için gittikleri Suriye ve Ürdün, Kufi yazıyı Irak bölgesinden öğrendiler. Bu yazılardan Kufi yazıyı daha sonra Kur'an-ı Kerim ve diğer dini kitapların yazılmasında, Nabatî yazısını ise ticaret ve haberleşme işlerinde kullandılar. MS. VII. yüzyıl başlarında Arap yazısı Enbâr ve Hîre bölgesinden sonra Hicaz da önemli bir üslup farkı kazanmış oluyordu. İslam dininin zuhurunun ilk zamanlarda "Kutba" isminde bir hattat yetişerek Kûfi yazıdan dört farklı yazı icat etti. Nesih yazısının temeli olan Nabat yazısında meşhur hattat ise İbn-i Mukle (ö. 940) idi. Arapların kullandığı bu yazı stilleri uzun süre noktasız ve harekesiz olarak kullanıldığı söylenilse de Arap yazısının harekeleme çalışması ilk kez Hz. Peygamber devrinde bazı rivayetlerde daha öncesinde başlamış olup Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından devam ettirilmiştir. Yine Arap yazısına harekeleme faaliyetleri ünlü Irak Valisi Haccac bin Yusuf (ö. 95/714) döneminde devlet eliyle sürdürülmüştür. Rivayetlere göre Haccac döneminde bu işi ilk yapan kişi Nasr bin Âsım bin Amr el-Leysî el-Basrî (ö. 89/708 [?]) isimli kişiydi. Arapçanın ilk yazılışı ve gelişmesi bu şekilde olurken İslam'ın ilk dönemlerinde o kadar hızlı bir ilerleme kaydetmiştir

¹⁵⁷ Ahmed B. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013) 539; Nüreddin el-Halebî, *İnsânü'l-'uyûn* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife), 1/28; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mudar (Benî Mudar)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/356-358.

¹⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/354; Hamidullah, *Allah'ın Elçisi (Sav.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı*, 96.

¹⁵⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 539.

ki hattatlık bir anlamda güzel sanatların önemli bir kolu haline gelmiştir.¹⁶⁰ Öte yandan Arapça gramerine dair ilk kitabı yazan kişinin Hz. Ali olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶¹ Bu durumun doğal sonucu olarak yazı hatları sürekli gelişmeye başlamıştır. Mekki ve Medeni yazılarda kullanılan muselles, kufi, nim, mudevver, meşk, basri, tecavid, masnu', munabiz, satvati, murasaf, isfehani, firamuz ve sicilli olarak kabul edilir. Bu yazılardan daha sonra acem tarzı çıkmıştır. Bu adı geçen yazı tarzları ile okuturlardı. Yakın zamanlarda da acem yazı tarzından nasiri ve mudevver denilen yuvarlak şekilde olan iki çeşidi daha çıkmıştır.¹⁶²

Mekkelilerin yazıyı nasıl öğrendikleri hususunda "es-Sünen" isimli eserin sahibi Ebû Dâvûd'un oğlu olan hadis hâfızı Abdullah bin Ebû Dâvûd (ö. 316/929) Abdullah bin Muhammed ez-Zühri, Sufyan, Mücahid ve eş-Şa'bi vasıtasıyla şöyle bir rivayet nakletmiştir: *"Mekke'li Muhacirlere: 'Yazı yazmayı nereden öğrendiniz?' diye soru sordum. Onlar ise bana: 'Hîre halkından öğrendik.' dediler. Hîrelilere ise 'Yazı yazmayı nereden öğrendiniz?' diye soru sorduğumuzda ise: 'Onlarda Enbar halkından öğrendik.' diye bize cevap verdiler."* Abdullah bin Ebû Dâvûd bize, Ali bin Harb, Hişâm bin Muhammed bin es-Saib, Ükeydir bin Abdülmelik el-Kindi ve onun kardeşi bizim kullandığımız şu Arapça yazıyı Enbar ahalisinin kendisine öğrettiğini Bişr bin Abdülmelik vasıtasıyla şöyle söylediğini nakletti: *"Bişr bir dönemler Mekke'ye gitti. Orada Sahba binti Harb bin Ümeyye ile evlendi. Sahba'dan iki tane kızı oldu."* Ali bin Harb haricindekiler, Hişâm bin Muhammed'den rivayetle şöyle söylediler: *"Bizim şu kullandığımız adına 'cez' dediğimiz yazımızı Mekke'de Tay Kabilesinden olan bir topluluğun kullandığı ilk yazılan yazıdır."* İnsanlar arasında yine deniliyor ki: *"Taylılar doğu tarafta yer alan Bevlân'dandır."* Seleme bin Hazra ve Mürâmir bin Mürre ise Taylılar tarafından kullanılan bu yazıyı ilk ortaya çıkaran kişiler olduğunu söylenmektedir. Hucr bin Adî'nin (ö. 51/671) öldürülmesi mevzusunda Muâviye'ye oldukça öfkeli olan Hişâm ve Ali'nin dışındakiler: *"Bişr, Sahbâ binti Harb ile evlendiği zaman bu yazıyı kayınbiraderi olan Süfyân bin Harb'e öğretti."* dediler. Ardından da devamla: *"Ömer bin Hattâb ve Kureyş kabilesinden olup Mekke'de bulunanlar bu yazıyı yazmayı Harb bin Ümeyye'den öğrendiler."* Ebû Bekir ise şöyle söyledi: *"Muâviye ise yazıyı amcası Süfyân bin Harb'den öğrendi."* demiştir.¹⁶³ Bu bilgileri destekler mahiyette Hz. Ömer'in kabilesinden kadınlar dâhil birçok kişinin okuma yazma öğrendiğini de biliyoruz. Klasik kaynakların bir kısmı Mekke'de ilk yazıyı öğrenen Harb bin Ümeyye olduğunu yazmaktadırlar. Sebebine gelince Bişr'in Harb bin Umeyye'nin kızı Sahba ile evlendiğini söylenmektedir. İbnu'n-Nedim "Kitabu'l-Fihrist" isimli eserinde yazıyı öğrenen

---

¹⁶⁰ Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 128-129; İsmail Hâmi Dânişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Babiali Yayınevi, 1960), 1/19; Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 81-82; Julius Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret İşıltan (İstanbul: Ankara Matbaası, 1960), 34; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 195; İsmail Raci Faruki-Luis Lamia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu (İstanbul: İnkilab Basım Yayın, 2014), 275; İmam Şiblî, *Hazreti Ömer*, 327.

¹⁶¹ Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2015), 59.

¹⁶² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34.

¹⁶³ Abdullah b. Ebî Davud, *Kitâbü'l-Mesâhif*, çev. Abdülkadir Karakuş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 21-22.

kişinin Ebu Süfyan değil de kardeşi Harb bin Ümeyye olduğunu söyler. İbn Ebu Davud'un zikrettiği kişi ise Ebû Süfyân bin Harb (ö. 31/651-652) olması muhtemeldir. İbn Ebu Davud'un Kitabü'l-Mesahif isimli kitabında ise: "Bişr, Sahba binti Harb ile evlendiği zaman bu yazıyı Ebû Süfyân bin Harb'e öğretti." dediler ve devamla: "Ömer bin Hattâb ve Kureyş kabilesinden Mekke'de bulunan bazı kişiler bu yazıyı Harb bin Ümeyye'den öğrendiler." demektedir.¹⁶⁴

Dûmetülcendel'in Hıristiyan Emiri Ukeydir bin Abdulmelik bin Abdullah el-Kindî ve kardeşi Bişr bin Abdilmelik sık sık Hîre şehrine gelirdi. İki bu şehirde bir süre kalırlardı. Bişr bu ziyaretler sırasında Hîre halkından bu yazıyı öğrendi. Bişr bir gün bazı işleri nedeniyle Mekke'ye geldiğinde, Zühre bin Kilâb ile Harb bin Ümeyye Bişr'in yazı yazdığını gördüler. Bişr'den bu yazıyı kendilerine de öğretmesini rica ettiler. Bişr ise bu iki kişiye önce heceleri öğretip ardından da yazı yazmayı gösterdi, onlar da bu sayede okuma-yazmayı öğrendiler. Diğer bir rivayete göre de Bişr bin Abdilmelik, ticaret nedeniyle Irak bölgesinde bulunduğu bir dönemde Ebu Süfyan'ın babası Harb bin Ümeyye ile aralarında dostluk oluşmuştur. Bu dostluk sayesinde Harb bin Ümeyye, Bişr'den yazı yazmayı öğrenmişti. Daha sonra Bişr, Harb bin Ümeyye ile birlikte Mekke'ye gelmiş ve Harb'in kızlarından biri olan Sahba ile evlenmişti. Ömer bin Hattâb ve Mekke'de ki Kureyşlilerden oluşan bir grup Harb bin Ümeyye'den yazı yazmayı öğrendiler. Bu nedenle Mekke'de bulunan okur-yazarların çoğu Kureyş kabilesinden çıkmıştır.¹⁶⁵

Yukarı bölümde de değindiğimiz bu bilgilerden yola çıkarak Hıristiyan olan Bişr'in özellikle Hicaz Bölgesinde okuma ve yazmanın öğretilip yayılmasında çokça etkili olmuş bir kişidir. Ayrıca gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus ise bu Kuzey Arap yazısını Hicazlılardan ilk kez öğrenen ve öğreten şahısların genelde Hıristiyan olmasıdır. Diğer kaynaklarda da geçen bir bilgiye göre Fırat Nehrinin alt taraflarında yaşayan Hıristiyan Arapların okuma, yazma ve din hususlarında Hicaz'da puta tapan Araplara bir anlamda muallimlik yaptıkları bilinmektedir. Diğer ehemmiyetli bir olay ise Mekke'de Kuzey Arapçası ile ilk kez yazı yazmayı öğrenen kimse hususun açık olmamasıdır.¹⁶⁶ Dûmetülcendel hâkimi Ukeydir bin Abdülmelik'in kardeşi Bişr bin Abdülmelik, Süfyân bin Ümeyye, Ebû Kays bin Abdümenâf ve Gaylân bin Seleme bin Muattib es-Sekafi yine Cahiliye Döneminde yaşamış bir zatlardır. Ayrıca Amr bin Zürâre bin Udes bin Zeyd Cahiliye Devrinde Kâtib olarak anılmaktadır.¹⁶⁷

Ümeyyeoğulları Mekke'de okuma ve yazı yazmayı bilen bir aileydi. Kaynaklarda belirtildiğine göre Mekke'ye yazının ilk kez Ebu Süfyan'ın babası Harb bin Ümeyye vasıtasıyla girdiği

---

¹⁶⁴ Hamidullah, "Allah'ın Elçisi (Sav.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı", 96; İbn Ebû Dâvûd, *Kitabü'l-Mesahif*, 21-22; Hayati Yılmaz, *Hz. Peygamber'in (S.A) Soy Atlası* (İstanbul: Motto Yayınları, 2018), 220; İbrahim Sarıçam, "Harb b. Ümeyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/112; İsmail Yiğit, "Ümeyye b. Abdüşems", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012),42/302-303; Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 26-27.

¹⁶⁵ İbn Ebû Dâvûd, *Kitabü'l-Mesahif*, 21-22; Palabıyık, "Okuma-Yazma Faaliyetleri", 37-38.

¹⁶⁶ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 127.

¹⁶⁷ İbn Habib, *el-Muhabber*, 325.

kaydedilmektedir. Harb bin Ümeyye'nin yazıyı ticari seyahatleri esnasında çeşitli kişilerden öğrendiği söylenir. Dûmetülcendel reisi Ukeydir bin Abdümelik'in kardeşi Bişr bin Abdümelik, Harb'e okuma yazma öğretenlerden birisidir. Bişr, Harb bin Ümeyye ile birlikte Mekke'ye gelip daha sonra onun kızı ile evlenmiş, Mekke'ye yerleştikten sonra birçok kişiye yazı yazmayı öğrettikten sonra burada vefat etmiştir. Hz. Peygamberinde, çocukluk veya gençlik döneminde bu kişilerin hepsini tanımış olması muhakkaktır.¹⁶⁸ Diğer bir rivayette ise İbnü'n-Nedîm, Ömer bin Şebbe'nin Mekke Tarihi isimli kitabında kendi el yazısıyla şöyle yazdığını gördüm: "Bana Mudar âlimlerinden bir kısmı olayı şöyle anlattı: Bu Arapçayı ilk kez yazan kişi Benî Yahled bin Nadr bin Kinâne'den Cezm isimli birisidir. Araplar bu adamdan sonra yazı yazmışlardır." Başka bir kişiden Mekke'de yaşayan Kureyşlilere yazıyı öğretenin Ebû Kays bin Abdümenâf bin Zühre olduğu nakledilmekle birlikte kaynaklarda geçen zayıf bir rivayette ise bu kişinin Harb bin Ümeyye olduğu söylenmektedir.¹⁶⁹ Sonuç olarak bu rivayetlerden yola çıkarak Ümeyye'nin oğulları olan Harb, Süfyân ve Ebû Süfyân'ın hangisinin ilk önce yazmayı öğrendiğini bilemeyiz ama bu kardeşlerin hepsinin okuryazar olduğu bir gerçektir. Ayrıca Hz. Peygamber'in dedesi Abdümuttalib'in yaşadığı yılları göz önünde bulundurursak yaptığı yazılı antlaşmaları gördüğümüzde Bişr'in Mekke'ye gelişinden öncede okuma yazma bilenlerin olduğunu görmekteyiz. Ancak bu yazı Güney Araplarından Himyerîlerin müsned yazısı mı Kuzey Araplarından Nabatî yazısı mı bu husus şu an için bizim açımızdan muammadır.

Hîre şehri hakkında üst bölümlerde verdiğimiz bilgiyi doğrulayan bir başka rivayette ise şu bilgiler verilmektedir. Irak'ta ki Nasr bin Rabi'a sülalesinden olup Sâsânî hükümdarlarının valileri sıfatıyla merkezleri Hîre'de olmak üzere Arap sınırlarının Irak çölünde hüküm sürmüş olan bu valilerin tarihi Hîre kiliselerinde bulunan defterlerde kayıtlı olduğu bilinmektedir. Ünlü tarihçi Taberi Hişam bin Muhammed el-Kelbi'den naklen şunu söylediler: "*Ben, Araplara Kisra evlatları tarafından tayin edile gelen Nasr bin Rabi'a, sülalesi valilerinin soy, yaşadığı süreler ve tarihlerine dair haberleri, Hîre'de mevcut bulunan kiliselerde korunan defter ve yazılardan naklediyorum. Bu defterlerde Hîre halkının ve devletlerinin bütün tarihi yazılıdır.*"¹⁷⁰ Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi uzun zamandır Hîre'de yazı kullanılmaktadır.

Yine konu ile alakalı bir başka rivayette ise Hâlid bin Velîd (ö. 21/642) ve askerleri Enbâr'ın fetihten sonra güvenliği sağlayıp Enbâr halkını da emniyete kavuşturduğunda Hâlid Enbârlıların Arapça okuyup yazdıklarını görünce onlara dönerek: "*Siz kimlerdensiniz?*" diye bir soru sordu. Enbârlılar: "*Arabız ve bizden öncede bu bölgede oturan bir Arap kavminin yanlarına yerleştik. Bu Arap kavminin ataları Babil Kralı olan Nebukadnezzar'ın (MÖ. 1125-1104) Araplara musallat olması nedeniyle buraya yerleşmiş olup bizde sonradan yerleşip hâlâ*

---

¹⁶⁸ el-Cehşiyari, *Kitabül Vüzera vel Küttab* (Mısır: 1980), 2; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşîmi İlişkileri*, (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 218-219.

¹⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 30.

¹⁷⁰ İbn Cerir Et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, çev. Cemalettin Saylık, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 1/646-647.

buradayız.” dediler. Hâlid: “Enbârlılara Arapça yazmayı kimden öğrendiniz?” diye sordu. Enbârlılar ise: “Yazmayı İyâd’dan öğrendik.” şeklinde cevap verdiler.¹⁷¹

Yazının Hicaz bölgesindeki Mekke ve Medine’ye nasıl geldiğini anlamak için Arapların Cahiliye Devrinde ticaret güzergâhlarının nereye kadar uzandığını bilmemiz büyük önem taşır. Hz. Peygamber’in büyük dedelerinden Hâşim bin Abdümenâf (ö. 524 [?]) Kureyş Kabilesini yılda iki kez ticari yolculuğa alıştırarak ilk kimseydi. Bu durum Hâşim’in Suriye’de hüküm süren Gassânî hükümdarları tarafından himaye sözü almış olmasından ileri gelmekteydi. Bu sayede Kureyş Kabilesi Suriye topraklarına güven içinde rahatlıkla ticaret yapıyorlardı. Ardından da kardeşi Abdüşems bin Abdümenâf Habeş krallarından himaye sözü alması üzerine Kureyşli tüccarlar buraya da ticaret yapmaya giderlerdi. Muttalib bin Abdümenâf ise Yemen meliklerinden himaye sözü alarak özellikle kışın bu tarafa ticaret yapılmasını sağladı. Bir diğer kardeş Nevfel bin Abdümenâf ise Irak valilerinden himaye sözü almayı başardı. Bunun sonucunda Kureyş Kabilesi kış aylarında Habeşistan, Yemen ve Irak’a ticari seferler yaparken yaz aylarında ise daha çok Şam’a doğru kervan seferleri düzenlediler.¹⁷² Ayrıca Nabatîlerin Teymâ üzerinden Hicaz ile ticaret yaptıkları ve Medine’de Hz. Peygamber’in hicretinden sonra bile kurulan Nabat pazarı bulunması bu ilişkiyi doğrulayan önemli kanıtlardır. Bu ticari seyahatler sırasında onlarca ülke gören Araplar yazıyı ve kâğıt gibi yazı malzemelerini almaması imkânsız gözüküyor. Çünkü bu insanlar her yaptıkları ticareti peşin para ile yapmıyorlar. Ayrıca kervanın sahipleri her zaman tek kişi olmadığı için kendi aralarında ortaklık sözleşmesi yapıyor. Bu alışverişler sırasında Arapların temel matematikte var olan dört işlem ve yüzde hesaplamalarını iyi bildiklerini ticaretteki şöhretlerinden anlıyoruz.

Hâşim bin Abdümenâf işte yaptığı bu ticari seferler sırasında Gazze’de vefat etti. Yesribli olan eşi Selma binti Amr bin Zeyd ise Hazrec Kabilesinin Neccaroğulları kolundandı. Eşi vefat edince oğlu Şeybe ile kardeşlerinin yanında Yesrib’te yaşamaya başladı. Şeybe yedi yaşına geldiğinde bir Mekkeli tarafından kim olduğu sorulduğunda Hâşim bin Abdümenâf’ın oğlu Şeybe olduğu söyledi. Bunu duyan Mekkeli hemen Mekke’ye dönerek Muttalib bin Abdümenâf’ı Hicr’de bularak onu kınayan bir konuşma yaptı. Bu duruma üzülen Muttalib bin Abdümenâf ise hemen Medine’ye giderek yeğenini kendi teslim etmesi için yengesi ve kardeşleri ile görüştü. Onları ikna eden Muddalib yeğeni Şeybe’yi yanına alarak Mekke’ye doğru yola çıktı. Mekke’ye vardığında yanındaki çocuğun kim olduğunu sorduklarında Muddalib kölemdir diye cevapladı. Bundan sonra Şeybe’nin adı Abdülmuttalib (ö. 577) olarak anıldı.¹⁷³

Mekke’ye geldikten sonra Muttalib, Abdülmuttalib’e babasından kalan mal varlığından bahsederek bu malları ona teslim etti. Abdülmuttalib’in bir diğer amcası olan Nevfel bin

¹⁷¹ İbn Cerir Et-Taberî, *Târihu’t-Taberî*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 3/376.

¹⁷² Belâzürî; *Ensâbü’l-Eşrâf*, 1/94-95; İbn Cerir Et-Taberî, *Târihu’t-Taberî*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 2/258.

¹⁷³ İbnü’l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 2/17-18.

Abdümenâf ise kardeşi Muttalib'in vefatından sonra Abdülmuttalib'in elinden babasından kalan bir avlusuna el koyar. Bu olay üzerine Abdülmuttalib, Kureyş Kabilesinin ileri gelenlerinin yanına giderek amcasının kendine yaptığı haksızlığı engellemeleri ister. Fakat bu ileri gelen kişiler Abdülmuttalib'e: *"Biz, seninle amcan arasına girmek istemeyiz."* dediler. Bu nedenle desteksiz kalan Abdülmuttalib dayıları olan Neccaroğullarına olayları yazarak onlardan yardım istemiştir. Mektubu alan Zürâre bin Udes hemen yanına seksen tane atlı alıp Mekke Vadisi'ne kadar hızlı bir şekilde geldi. Abdülmuttalib ise dayısını karşılamaya çıktı. Abdülmuttalib: *"Dayıcığım hadi eve gidelim."* dediyse de dayısı onu dinlemedi. Zürâre: *"Hayır ben Nevfel'i görmeden önce eve girmem."* dedi. Hicr'de Kureyş'in önde gelenlerinin bulunduğu bir ortamda Nevfel'i bulup tepesine dikilir. Kılıcını kınından çekerek: *"Bu kutsal Kâbe'nin Rabbine kasem olsun ki ya yeğenimizin avlusunu ona geri verirsin ya da kılıcım seni şuracıkta doğrar."* dedi. Ardından Nevfel: *"Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki avlusunu geri yeğenime geri vereceğim."* dedi. Bu konuşmadan sonra Zürâre bin Udes orada hazır bulunanları şahit tutarak yeğeni Abdülmuttalib'e: *"Haydi yeğenim şimdi eve gidebiliriz."* dedi. Abdülmuttalib'in yanında bir süre kalıp hep birlikte umre yaparak geri Yesrib'e döndüler.¹⁷⁴

Mekke'de ki bu zorlu durum Abdülmuttalib'i bir bazı kabilelerle antlaşma yapmaya yöneltti. Verkâ bin Fülân, Bişr bin Amr ve Huzaa Kabilesinden bazı kişileri evine çağırarak onlarla Kâbe'de bir dostluk antlaşması yaptı. Bu antlaşma hükümlerini içeren bir belge de hazırladılar. Bu antlaşmaya göre sikâye ve rifâde de vazifeleri Abdülmuttalib'in şahsına veriliyordu. Abdülmuttalib zaman geçtikçe kavmi içinde şerefi ve itibarı artmıştır. Ardından ise sikâye vazifesini daha iyi ifa edebilmek için oğlu ile Zemzem Kuyusunu yeniden kazdı. Zemzem Kuyusu Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'in kuyusudur. Allah Teâlâ bu su kuyusunu Hz. İsmail'in su ihtiyacını karşılayabilmesi için çıkartmıştı. Abdülmuttalib'in kuyuya kazma sebebi daha önceden Cürhümlüler kuyuyu kapatmasıydı.¹⁷⁵

Ünlü nesep âlimi ve tarihçi Hişâm bin Muhammed Kelbî (ö. 204/819 [?]) şöyle rivayet etti: Dayıları olan Hazrecoğulları Abdülmuttalib'e amcası karşısında yardım edince o sırada güçlenmiş olan Huzâalılar Abdülmuttalib'i işaret ederek şöyle dediler: Allah'a kasem olsun ki bu vadide hilm açısından bu adamdan yüce, bu adam kadar yok edici ve kendini alçaltıcı şeylerden uzak duran bir kimse daha görmedik. Şüphe yok ki Hazrec Kabilesinden olan dayıları ona yardıma geldiler. Abdülmuttalib onların evladı olduğu kadar bizim de öz evladımızdır. Çünkü onun dedesi Abdümenâf, Hubbâ binti Huleyl bin Huzâ'a'nın efendisi olan Hubeşiyye'nin oğludur. Eğer biz ona yardım için biraz çaba gösterseydik ya da onunla müttefik olabilseydik ondan ve ailesinden yararlanabilirdik. O da bizden yararlanmış olurdu. Bu olay üzerine Huzâalıların önde gelenleri Abdülmuttalib'in yanına gelerek şöyle dediler: *"Ey Ebü'l-Hâris, bizim kavmimiz olan Benî Neccâr'ın oğlu olduğun gibi bizim de oğlumuzsun. Ayrıca*

¹⁷⁴ İbnü'l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/18-19; H. Ahmet Sezikli, "Abdülmuttalib" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/272-273.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/19.

bizler evlerimizin yan yana olması hasebiyle birbirimize komşuyuz. Aradan geçen zaman bizim Kureyş'e karşı bazılarımızın içinde oluşan düşmanlıkları yok etmiştir. Eğer kabul edersen seninle birleşip müttefik olalım." Bu yaşanan olay Abdülmuttalib'in de oldukça hoşuna gidip onlarla vahit kaybetmeden müttefik olmak istedi. Benî Mâzin bin Adî bin Amr bin Luhay'dan biri olan Ebû Yeser, Verkâ bin Abdülzuzâ, Hâcer bin Umeyr el-Kumeyrî, Süfyân bin Amr el-Kumeyrî, Abdülzuzâ bin Katan el-Mustalikî ve Hâcer bin Abdümenâf bin Dâtır çok sayıda önde gelen adamlarıyla birlikte Dârünnedve'ye gelip aralarında bir antlaşma belgesi yazdılar. Abdülmuttalib kendi ailesinden yedi kişiyle orada bulunmaktaydı. Orada ayrıca Erkam bin Nadle bin Hâşim de bulunuyordu. Öte taraftan bu toplantıya Abdüşems'ten ve Benî Nevfel'den herhangi bir kimse gelmedi. İttifak belgesini yazmayı bitirdikten hemen sonra onu Kâbe'nin duvarına götürüp astılar. Antlaşma metnini yazan kâtip Ebû Kays Abdümenâf bin Zühre idi. Yazdıkları antlaşma metin şöyleydi:

"Bismikellâhümme. Bu metin Abdülmuttalib bin Hâşim ve Huzâalı Amr bin Rebîa'dan bir grup arasında yapılan bir antlaşmadır. Bu antlaşmada, Efsâ bin Hârise'nin iki oğlu Mâlik ve Eslem de onlarla birlikte bulunmuştur. Denizlerin bir tutam yünü ıslattığı sürece yardımlaşma ve dayanışma hususunda hepsi ittifak ettiler. Bu birleştirici bir ittifak antlaşması olup ayrıştırıcı bir yönü yoktur. Yaşı büyük olan kişiler yaşı büyük olanlar ile yaşı küçükler ise küçüklerle ve burada olanlar olmayanlarla ittifak etmiştir. Bu kişiler kendi aralarında en sağlam şekilde sözle ve en güvenilir sözleşme ile sözleştiler. Bu ittifak antlaşması güneş Sebîr Dağını aydınlattığı, bir deve çöldeyken inlediği zaman, Mekke'nin her iki tarafındaki dağlar ayakta kaldıkları süre boyunca ve bir insan dahi Mekke'de yaşamaya devam edecek olursa uzun ve sonsuz sürecek bir ittifaktır. Güneşin doğuşu ittifaka güç verip gecelerin karanlığı da onun ömrünü uzatacaktır. Abdülmuttalib ve oğulları ile onlarla beraber olan Nadr bin Kinâne'nin diğer oğulları ve Huzâa'nın tüm adamları birbirine eşittirler. Bu kimseler birbirine sıkı sıkıya bağlı olup birbirlerine her zaman yardımcı olurlar. Abdülmuttalib ve ona tâbi olan herkes, karada ya da denizde, kırsalda veya ovada, Huzâa kabilesinden olup katilini arayan ittifak yaptıklarına yardım etmek zorundadırlar. Huzâa Kabilesinin de doğuda ya da batıda, dağda ya da çölde Abdülmuttalib'e, ailesine ve Araplardan onlarla beraber olan herkese yardım etmesi gerekmektedir. Antlaşmayı imzalayanlar Allah'ı bu anlaşmada kefil tuttular. Bu ittifakta sadece Allah kefil olarak yeter."

Abdülmuttalib bu anlaşmayı sürdürmesi için oğlu Zübeyr'e ölmeden önce vasiyet etmişti. Zübeyr de ölmeden önce kardeşi Ebû Tâlib'e antlaşmanın sürdürülmesini vasiyet etti. Ebû Tâlib de ölmeden önce kardeşi Abbas'a antlaşma hükümlerini vasiyette bulundu.¹⁷⁶ Bu iki olaydan yola çıkarak birkaç önemli tespitte bulunabiliriz. Öncelikle Mekke'de MS. VI. yüzyılın ilk çeyreğinde Mekke'de yazının kullanıldığını görüyoruz. Yine Mekke'de yazı malzemesinin olduğu hatta Hilfü'l-fudûl'e benzer bir antlaşmanın Kâbe duvarına asıldığını götürüyoruz. Yaklaşık bu olaydan bir asır sonra yaşanan Hz. Peygamber ve ailesine uygulanan boykot kararı Abdülmuttalib'in yaptığı antlaşma gibi "Bismikellâhümme" sözcüğü ile başlayıp Kâbe duvarına asılması bu geleneğin Arapların geçmişinde eski zamanlara dayandığını görüyoruz. Ayrıca birçok kaynakta Ümeyye bin Ebû's-Salt'a atfedilen "Bismikellâhümme" lafzının tarihinin daha eskiye dayandığı da görülmektedir.

¹⁷⁶ Belâzürî; *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/107-109.

İslam öncesi Arap devrinin sonları ile İslam'ın zuhuru sırasında yazılıp günümüze ulaşan herhangi bir yazılı vesikaya halen sahip bulunmamaktayız. Geçmiş dönemlerde bu tür metinleri gören tarihçiler tarafından anlatıldığına şahit oluyoruz. Bu bilgilerin doğruluğunu teyit eden tarihi birçok kaynakta Mekke ve Medine'de okuma yazma bilen bazı kimselerden söz edilmektedir. Yine o dönem yazılan evraklar hakkında birçok kayıt vardır. Örneğin el-Fihrist isimli eserin yazarı İbnü'n-Nedîm'in bildirdiğine göre, Abbasi Halifesi Me'mun'un (813-833) şahsi kütüphanesinde Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib bin Hâşim'in hattıyla yazılmış bir vesika bulunurdu. İslamiyet'in zuhurundan önce Araplar arasında yazı görüldüğü gibi tahminimizden çok fazla kullanılıyordu. Nitekim bu dönemde Arapların, Yahudilerin ve Hıristiyanların elinde İbrânîce ve Süryânîce dillerinde yazılmış mevcut birçok kitap bulunuyordu. Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu dönemde yazılı bazı Arapça metinlerin bulunduğu da düşünülebilir. Bu dinî ve hikmetli sözler içeren metinlerin haricinde ticarî hesapların, alacak-borçların kaydedildiği vesikalar, kölelerin kime ait olduğu belirten senetler, kişiler ve kabileler arasında yapılan çeşitli antlaşmalar, insanları korumak için verilen emânlara dair vesikalar ve önemli konularda için yazılmış mektuplar, mühür ve mezar kitabeleri birçok örnekler vardı. Bazen bu "itk" denilen köle azat etme olayı köle ile sahibi arasında geçen bir anlaşma üzerine satış suretinde olduğunda bu olaya "mükâtebe" denirdi. Bu şekilde Araplar kölenin değeri yani ne kadar para ettiği belirtilir hem de kölenin belirlenen bu parayı çalışıp kazanacağı paralarla ödeyince hür olacağına dair bir senet evrakı yazılırdı. Kölenin yaptığı bu ödemeler anlaşma yapılarına bazen de taksitlere bağlanırdı.¹⁷⁷

Arap bibliyografya âlimi ve el-Fihrist isimli eserin yazarı olan İbnü'n-Nedîm şöyle diyor:

"Abbasi Halifelerinden Me'mun'un saray arşivinde bir deri üzerine yazılmış şekilde Me'mun'un ve Hz. Peygamber'in dedesi olan Abdülmuttalib'in el yazısıyla yazıldığı tahmin edilen bir mektup bulunmaktaydı. Bu deri üzerine yazılan mektubun üzerinde çeşitli yazılar vardı. Bu mektupta şöyle yazılmaktaydı: 'Mekke ahalisinden Abdülmuttalib bin Hâşim'in San'a'nın Vezel bölgesinden Falan bin Falan el-Himyerî'den demirle tartılmış olan bin gümüş dirhem alacağı bulunmaktadır. Abdülmuttalib bu borcu ne zaman isterse borçlu kişi hemen ona vermekle mükelleftir. Allah Teâlâ ve iki melek bu duruma şahittir.' yazıyordu. Mektupta bulunan bu yazı incelendiğinde kadınların yazısına daha çok benziyordu."¹⁷⁸

Bu rivayette yukarıda yaptığımız yorumu doğrulayan bir başka olaya örnek teşkil etmektedir. Hz. Peygamber'in dedesine ait bu evrakı biraz daha detaylı incelediğimizde gerçek mi sahte mi olduğu daha kolay anlaşılabilir. Bu belgede San'a şehrinde yaşayan bir Himyerîlinin Abdülmuttalib'ten Yemen'de ki bir liman şehri olan Hudeyde şartlarında bin gümüş dirhem borç aldığını içeren bir belge olduğu söylenmektedir. Bu belgede yine "Allah ve iki meleğinin şahitliğinde" ifadesi geçmekle birlikte Abdülmuttalib tarafından söylenmiş bir kadın

¹⁷⁷ Nihad M. Çetin, "Araplarda Yazı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/276; Palabıyık, "Okuma-Yazma Faaliyetleri", 38-39; Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 120.

¹⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 31; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/354; Hamidullah, "Allah'ın Elçisi (Sav.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı", 96.

tarafından yazılmış gibiydi. Belgede geçen “İki melek” ifadesinden yola çıkarak bu adların orijinal belgede yazılı olan “iki Uzzâ” tasviri Lât ve Uzzâ isimli tanrıçaları yerine kullanıldığını tahmin edilmektedir. Bu belge günümüze ulaşmadığı için sahte mi gerçek mi olduğunu bilemeyiz fakat böyle bir belgenin sahte olması durumunda saray hazinesinde saklanmayacağı da aşikârdır. Mevcut evrak gerçek bir vesika ise muhtemelen Abdülmuttalib’in bir miktar nakit paraya sahip olup bunu zaman zaman güvendiği dostlarına borç olarak verdiği sonucuna ulaşabiliriz. Bu olay Abdülmuttalib’in oğlu Abbas’ın (ö. 32/653) Tâif halkına zaman zaman borç verdiği olayını doğrulamaktadır. Abdülmuttalib’in belli bir zenginliğe sahip olmasına rağmen sade bir yaşamı olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Ayrıca para kazanmakta olduğu asıl mesleğinin ticaret ve hayvancılık olduğunu da bilmekteyiz.¹⁷⁹

Araplarda Cahiliye Devrinde yazı ve yazı malzemesinin bilinip kullanıldığını doğrulayan diğer bir olay ise fal okları meselesidir. Güney ve Kuzey Araplarında bulunan fal oku uygulaması yüksek olasılıkla diğer bölgelerde şekil ve ehemmiyet açısından birbirinden oldukça farklı olsa da tüm Arabistan Yarımadasında bilinip yaygın olarak uygulandığını anlıyoruz. Bunun en açık örneğini Tedmür’de bulunan bir kitabede görüyoruz. Nitekim burada bulunan el-Lât Tapınağı’nda bulunan harika bir kitabede çekilecek kuralar için bir gümüşten yapılmış bir çanaktan bahsedildiğini görmekteyiz. Aynı zamanda Güney Yemen’de saptanmış olan ok ile kura çekme işinin “kurayla ok çekmek” tabiri ile bir kura yerine değinilmemesinden dolayı tam manasıyla uzun zamandır gelenekleşmiş bir uygulama olduğunu anlıyoruz.¹⁸⁰

Mekke şehrinde Hübel Kureys’in en büyük putu idi. Hübel’in ismi Hicr’de bulunmuş olan Nabatî yazıtlarında Zûşarâ ve Manutu denilen Menât ile birlikte geçmektedir. Kimi Oryantalist kaynaklara göre ise Hübel ay tanrısının Araplardaki karşılığı olduğu savunulmaktadır. Öte yandan Kelb kabilesinde Hübel sözcüğü soy ya da kişi adları olarak verilmesi bu putun ilk başlarda Kuzey Arabistan’da ibadet edilen tanrılarından olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Mekke’ye Amr bin Lühay tarafından dışarıdan getirildiği tarzındaki rivayetleri desteklemektedir. Hübel isimli bu put Kâbe’ye gelen hediyelerin konulduğu bir kuyunun hemen başında bulunuyordu. Cahiliye Devri Araplarının putların hemen önünde bulunan yapacakları bir iş için torbanın içinde “Ezlâm” denilen yedi farklı ok bulunurdu. Bu okların her birisinin üstünde farklı şeyler yazılı olmakla birlikte birisinin üstünde “Akl” yazılıydı. Aralarındaki kan davasını önlemek için ödenecek diyeti kimin karşılayacağı konusunda içlerinde anlaşmazlık çıkacak olursa burada bulunan okların yedisini de kullanırlardı. “Akl” yazılı oku kim çekerse diyeti o kişi öderdi. Okun bir tanesi üstünde ise “evet” yazılıydı. Bir işi yapacakları zaman şayet “evet” oku çıkacak olursa o işi hayırlı kabul edip yaparlardı. Bir başka okta “hayır” kelimesi yazılıydı. Bir işi yapmak veya yapmak istemediklerinde bu okları

---

¹⁷⁹ D.S. Margolouth, Muhammed ve İslam’ın Yükselişi, çev. Muhammed İkbâl Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 59.

¹⁸⁰ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı’ndan İslam’ın Gelişine Kadar*, 210.

çekerlerdi. Eğer “hayır” çıkarsa o işten vazgeçerlerdi. Bir başka okta ise “Sizdendir”; diğerinden de “Size katılmıştır”; bir başkasında ise “Sizden değildir” yazılıydı. Bu oklarla da bir kişiyi kendi kabilelerine alacakları zaman ya da aralarından birisinin soyu hakkında şüpheye düşerlerse çekildiğini biliyoruz. Kabileye dâhil etme duruma Araplar arasında “Mevla” olmak denmektedir. Bir başka okta ise “sular” kelimesi yazıyordu. Bu oku su aramak için toprak kazacakları zaman aralarında bu okunda bulunduğu diğer okla birlikte çekerler. Çıkan okun yazılı olmasına göre hareket ederlerdi. Bu ok çekme yetkisi sadece Beni Cumah’tan Safvan bin Ümeyye’ye aitti. Safvan’ın başkasına verdiği yetki olmadan hiç kimse fal oklarıyla ilgili bir şey yapamazdı. Bir kızı nikâhlamak, bir çocuğu sünnet ettirmek, bir cenazeyi gömmek istediklerinde veya aralarından birisinin soyu hakkında şüpheye düşerlerse yanlarında yüz dirhem ya da bir deveyi yanına alıp Hübel putunun yanına ok çekmeye giderlerdi. Bu hediyeleri oku çekmek görevi olan şahsa verirlerdi. Akabinde yanlarında getirdikleri kişiyi her ne amaçla getirmişler ise puta yaklaştırıp şöyle söylerlerdi: “Ey Tanrımız, bu falan oğlu filandır. Biz onun adına senden şunları istiyoruz. Bu hususta gerçek ne ise bize açık şekilde belirt.” Sonrasında burada görevli olan kişiye: Çek deyip o da okları çekerdi. Eğer çekilen okta “Sizdendir” yazısı çıkacak olursa o kişi de aynen onlardan biri gibi asil ve şerefli adam olurdu. Eğer üzerinde “Mulsak” yani “Sizden değildir” yazılmış olan ok çıkarsa sadece anlaşmalı bir adam olarak kabul edilirdi. Yine üzerinde “İlsak” yani “Size katılmıştır” şeklindeki ifadesi yazılmış olan ok çıkarsa bundan sonra bu kişi onların kabilesinden kabul edilip antlaşmalı biri olabilmekteydi.¹⁸¹ Ayrıca bu fal okların uzun gecelerde canı sıkılan Araplar tarafından kumar oynamak içinde kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Cahiliye Arapları bu fal okları ile “Meysir” adı verilen bir çeşit kumar oynarlardı. Kur’an-ı Kerim bu iki cahiliye geleneğinden bahsederek bunları haram kılıp yasaklamıştır. Kur’an-ı Kerim’de “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir. Bunlardan uzak durunuz ki kurtuluşa eresiniz.”¹⁸² ayetiyle değinilmektedir.¹⁸³ Yine bu durumu destekler mahiyette Cahiliye Devrinde Kâbe’nin damınının açık olduğu fal okları için Hübel’e gelen hediyelerin bir kuyuya doldurulduğunu biliyoruz. Bu değerli hediyeler Cahili Devrinin sonlarına doğru çalındığını bunun üzerine Mekkeliler Kâbe’nin üzerine dam yaptıkları çeşitli rivayetlerde geçmektedir.

---

¹⁸¹ İbnü’l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/13-14; İbn Şihab Ez-Zührî, *el-Megazi*, çev. Mehmet Nur Akdoğan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 27-29; Muhammed İbn İshak, *Siyer*, 82; İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm*, çev. Beyza Bilgin (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 63-64; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 2/245-246; İbn-i Hişam, *Sîret-i İbn-i Hişam*, 1/206-207; Muhammed b. İshâk; *Kitâbü’s-Siyer Ve’l-Meğâzî*, 57; Ebü’l-Velîd el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, çev. Yunus Vehbi Yavuz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 197-198; İbn Abdirabbih, *el-İkdü’l-Ferîd*, çev. Musa Kazım Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 3/281; Ömer Faruk Harman, “Hübel”; *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/444-445; Furi; *Peygamber Efendimizin Hayatı ve Daveti*, 42.

¹⁸² Maide Sûresi: 5/90.

¹⁸³ Mehmet Azimli, *Cahiliye Döneminde Dinî Hayat* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 139; Kelpetin, *Cahiliye Döneminde Arabistan*, 107; İzzet Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1/92; Mehmet Mahfuz Söylemez “İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı”, *Milel ve Nihal* 13/1 (Ağustos-2016), 85.

Cahiliye Devrinde fal oklarında yazının kullanılması ile ilgili bir başka örnekte ise Abdülmuttalib Zemzem Kuyusunu kazmak istediği için Kureyş Kabilesinin zorluk çıkarması üzerine şöyle bir adakta bulunmuştur: “Eğer on tane oğlu olurda oğulları babasını Kureyş’e karşı korumak için bir araya gelirlerse onlardan bir tanesini Kâbe’de Allah’a adak olarak keseceğim diye yemin etmişti.” Zamanla on tane erkek çocuğu olup onların kendisini koruyabilecek bir yaşa geldiklerine kanaat getirince vaktiyle vermiş olduğu adaktan oğullarını haberdar etti. Onlar da babalarına itaat ederek: “*Oğulları babalarına ne yapalım?*” diye sorunca Abdülmuttalib onlara: “*Sizden her biriniz farklı bir ok eline alıp üstüne ismini yazsın.*” dedi. Oğulları babasının dediklerini yaparak okları babalarına sırayla verdiler. Kâbe’nin içerisine girerek Hübel’in yanına kadar gittiler. Hübel’in birçok kez ok çekilmesine rağmen tüm oklar Hz. Peygamber’in babası Abdullah’a çıkmıştır. Kureyş’in ileri gelenleri Abdülmuttalib’in oğlunu kurban etmesine engel olup Tâif’te yaşayan bir kâhin kadınla görüşmesini istediler. Kâhin kadın oklara diyet ve oğlunun adını yazıp çekin dedi. Sizde diyet kaç deve ise o kadar artırarak diyet çekene kadar okları çekmeye devam edin şeklinde tavsiye de bulundu. Abdülmuttalib denilenleri aynen yaparak en son yüz deveye kadar artırınca diyet çekti. Bu olaydan sonra Araplar bir kişinin diyetini yüz deve olarak kabul emiştir.¹⁸⁴

Hz. Peygamber’in babası Abdullah Vehb’in kızı olan Âmine ile evlendirilmesi olayına gelirse Abdülmuttalib yine ilginç bir olayla karşılaşılıyor. Abdülmuttalib diyet olarak adadığı develeri kesme işlerini bitirip oğlu ile birlikte yolda yürümeye başladılar. Abdülmuttalib, oğlu Abdullah ile birlikte Vehb bin Abd-i Menaf’ın evine varıncaya değin yolda yürümeye devam ettiler. Vehb, yanına varınca Abdülmuttalib Âmine’yi oğlu Abdullah’a istedi. Bu konuda Abdülmuttalib olumlu bir cevap alınca oğluya beraber Benî Zühre’nin yanına gitti. Abdullah o esnada ismine Fâtıma binti Mürr denilen Has’amlı iffetli bir kadının yanına uğradı. Kureyş gençleri bazen onun yanına gidip onunla konuşurlardı. Ayrıca rivayet edildiğine göre Benî Esed bin Huzeyme kabilesinden olan bu kadın kâhinlik yapar, çeşitli konuları düşünür ve bazı kitapları okurdu.¹⁸⁵ Bu bilgiler ışığında Cahiliye Devrinde sadece erkekler değil kadınlarında okuma yazma bildiği hatta ellerinde kitap olduğu rivayetleri de bize ulaşmıştır.

İslam’ın gelişinden önceleri de Arabistan yarımadasında çocukların okuma yazma eğitimi için kullanılan Hıristiyan ve Yahudi küttâbların varlığından söz edilmektedir. Kız ve erkek öğrencilerin bir arada okuma yazma öğrendikleri bu şehirlerin arasında Mekke, Yesrib, Tâif, Hîre, Enbar, Dûmetülcendel ve Mekke ile Tâif civarındaki dağlık bölgede yaşayan şairleriyle meşhur bir Arap kabilesi olan Huzeyl kabilesi bulunuyordu. Şiirler, antlaşmalar, bonolar, mektuplar ve bazı önemli olaylar için yazılmış metinleri biliyoruz. Mekke ve Yesrib gibi şehirlerde yaşayan Hristiyan ve Yahudiler okumak için “Daniel’in Kitabı” tarzında bazı dini metinleri elinde bulundurduğundan bahsedilmektedir.¹⁸⁶ Yine kaynaklarda geçtiğine göre

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/13-14; Zührî, *el-Megazi*, 27-29; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 63-64, Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/245-246.

¹⁸⁵ Belâzürî; *Ensâbü'l-Eşraf*, 1/116-117; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/249-250.

¹⁸⁶ Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 44.

Mekke’de Abdülmuttalib bin Haşim’in himayesi altında yaşayan Edniye adlı bir Yahudi adamdan bahsedilmektedir. Bu Edniye isimli kişinin Harb bin Ümeyye’nin fitnesiyle öldürüldüğü için Abdülmuttalib’in ölen bu Yahudi’nin diyetini kendi kuzeni Harb’ten tazmin edip yakınlarına gönderdiği nakledilmektedir. Mekke’de sürekli ya da geçici ikamet eden yabancıların bazıları ticaret yapmak amacıyla veya zanaatkâr olarak burada yaşıyorlardı. Bu insanların çoğu Hıristiyan ya da Yahudi olan kimselerdi. Mekke yaşayan sakinleri arasında ayrıca Bizanslı Rumlar ve Sâsânîli Farslar da bulunmaktaydı. Mekke şehrinin nüfusu tahmini olarak yabancı kökenli olana köle ve mevlaları da katarsak aşağı yukarı 10.000 kişi civarındaydı.¹⁸⁷ İslamiyet’ten önce Arap yarımadasında okuma yazma bilenlerin sayısı az iken İslam dininin yayılmasına bağlı olarak, okuma yazma bilen kişi sayısı da hızla arttı. İslam’ın yayılmaya başlamasından sonra Müslümanlara ilk eğitim kurumları olan Mescid-i Nebevî bitişiğindeki suffe gibi Küttâblarda ders veren muallimlerin çoğunluğunu gayrimüslim olan Hıristiyan ve Yahudiler oluşturuyordu.¹⁸⁸ İleride belirleyip verdiğimiz isimler ile okuma yazma bilenlerin sayısının hiç azımsanmayacak seviye olduğu görülecektir.

Arap tarihçi, müfessir fikir ve siyaset adamı olan Muhammed İzzet Derveze’ye (ö. 1984) göre Arabistan Yarımadasının Hicaz bölgesinde yaşayan Araplar içindeki Hıristiyan ve Yahudiler sadece yabancı dillere ilgi duymuyorlardı. Onların dışında Mekkeli ve Medineli tüccarlık yapanlar az ya da çok herhangi bir yabancı dille vakıf olduklarını tahmin ediyoruz. Örneğin Mekke halkı sürekli olarak kuzeye ve güneye ticaret kervanları götürüyorlardı. Ticaret için sürekli gittikleri bu yerlerin çevrelerinde Arap kabileleri olsa da bu şehirlerdeki çoğunluğun dili Arapça değildi. Ticari ilişkiler ve yolculuklar sebebiyle onların bu dillerle bir parçada ilgilenmeleri gerekiyordu. Örneğin Mekke’de yaşayıp Sâsânîlerle ticaret yapan Abdullah bin Huzâfe (ö. 35/655-56) ve Mugîre bin Şu’be (ö. 50/670) gibi kişilerin Farsça konuşabildiğini biliyoruz. Arapların aşına oldukları yabancı diller içinde Latince, Yunanca, Süryânîce, Ârâmîce, Farsça ve Kıptice başta gelmekteydi. Yesrib’te yaşayan Arapların özellikle İbranice konuşan Yahudilerle ilişkileri oldukça sağlamdı. Konumu gereğince denizcilik vasıtasıyla dış dünya ile daha çok ilişki kuran Cidde halkı için de birçok yabancı dile aşına olmaları abartı olmaz. Yine denizcilerin meslekleri nedeniyle yabancı dil öğrenmeye çok önem verdikleri bilinmeyen bir şey değildir. Muhtemelen Arapçaya geçmiş olan pek çok Yunanca, İbranice, Farsça ve Kıptice kökenli kavramların zamanla Araplaştırılarak dillerine alınmış olmasında bu ticari ilişkiler temel etkindir. Arapçada kâğıt yaprağı anlamına gelen “Kirtâs” ve çoğul şekli olan “Karârtıs” kelimesi de Yunanca “Khartes” ve Süryânîce “Kartîsâ” kelimesi ile neredeyse aynıdır. “Levha ve Cedvel” anlamına gelen “Levh” kelimesiyle çoğul şekli olan “Elvâh” kelimesi ise Kitab-ı Mukaddes’te geçen Çıkış bölümünün 31. babının 18.

---

¹⁸⁷ Demircan, “Son Peygamber’in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları”, 48; W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammed’in Mekkesi*, çev. Mehmet Akif Ersin (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 66.

¹⁸⁸ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 123.

fıkrasındaki¹⁸⁹ geçen “Lah” kelimesinden farklı bir anlama gelen kelime değildir. Kur’an-ı Kerim ayetlerinin bir araya toplanma işi tamamlanınca bu kitaba verilecek ad konusu sahabeler arasında tartışılıp bazıları tarafından “sifr” adı teklif edilmiştir. Bu ismin Yahudilerin kullandığı bir kelime olması nedeniyle kabul görmeyip onun yerine Habeşistan’da kullanılan Mushaf kelimesinin bu kutsal kitaba verilmesi uygun görülmüştür. Bir başka örnek olarak Hz. Peygamber’in Habeşistan’da gelen sahabelere o yerin diliyle durumunu sorduğu ya da sahabelere Farsça latifeler yaptığı da rivayetlerde geçmektedir. Yabancı bir dilden Arapçaya aldıkları bu kelimelerin genel olarak ne anlama geldiğini biliyorlardı. Ayrıca bunun yanında Arapların çevrelerinde konuşulan yabancı dillere alaka duymalarının bir nedeni bazı Arapların ilgilendikleri dillerin kitaplarını görmesi olabilir. Bazı Araplarının yabancı dillerle bu kadar ilgilenmesinin sebebi ellerinde bulunan dini ve dini içerikli olmayan kitaplar olabilir. Bu kitaplara sahip olan kişiler Hicaz’da ve komşu ülkelerdeki okuma yazma bilen kişilerle ilişki kurmalarını kolaylaştıran bir realitedir. Bu durum onların farklı dillerde kitapları görmüş olmaları ihtimalini güçlendirmektedir.¹⁹⁰

İslam öncesinde Araplar yalnızca ticari yazışmalar için değil aynı zamanda diğer devletlerle olan siyasi işlerinde de yazıya ihtiyaç duyuyorlardı. Kimi araştırmacılar Mekke’nin İslam öncesi dönemde bir çeşit Yunan şehir devletleri benzeri cumhuriyet hükümeti gibi yönetildiğini söylerler. Bu tür yönetim sisteminin olduğu yerlerde siyasi, ticari ve toplumsal sorunları çözmek için yine fikir alışverişinde bulunulan sabit bir toplantı yeri vardı. İşte Mekkeli Araplarda bu kurumun adı Dârünnedve idi. Dârünnedve’de düşmanlardan korunmak, ticaret yolları güvenilir hale getirmek, savaş veya barış gibi siyasi kararlar alıyorlardı. Burada karar verilip kayıt altına alınan anlaşma ve diğer önemli metinler Arap edebiyatında oldukça yaygındır. Bu kayıt altına alınan metinlerde özellikle Arapların kendi aralarındaki savaşları ile ilgili olaylar ve Hilfü’l-Fudûl¹⁹¹ gibi anlaşmalar zikredilmiştir. Benzer bir örnekte ise Lakî bin Ya’mer el-İyâdî, Sâsânî Kirasının altmış bin kişilik ordusuyla kendi üzerlerine savaşmak için yola çıktığını anlatan kendi kavmini ikaz ettiği manzum bir mektup kaleme almıştır. Kaynaklar Arapların sadece bu siyasi ve ticari anlaşma metinleri ile kalmayıp bunların dışında farklı alanlarda yazılar yazıyorlardı. Bazı râvilerinde belirttiği gibi Araplar yılın belirli mevsimlerinde panayırarda şiir yarışmaları yaparlardı. Yine bu yarışmalarda seçilen en güzel kasideleri Kubatî denilen kumaşın üzerine altın suyu ile yazarak Kâbe’nin duvarına Muallakat-ı Seb’a¹⁹² ismini vererek astıklarını rivayet etmektedirler.¹⁹³ Bu olay bize

---

¹⁸⁹ Tanrı Sina Dağı’nda Musa’yla konuşmasını bitirince, üzerine eliyle antlaşma koşullarını yazdığı iki taş levhayı ona verdi. Kutsal Kitap, “Mısır’dan Çıkış 31” (Erişim tarihi: 01.02.2024).

¹⁹⁰ Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, 1/286-287; Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 144; Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/242-248.

¹⁹¹ Mekkeli bazı Kureys kabilelerinin, Mekke’de haksızlığa uğrayan insanlara yardım etmek amacıyla yaptıkları Hz. Peygamber’in ve amcası Zübeyr’in de katıldığı antlaşmadır.

¹⁹² Arapların İslam öncesi dönemde yedi kimi kaynaklara göre on şaire ait seçkin kaside koleksiyonuna verilen genel isimdir.

göstermektedir ki Arapların arasında yazının ve yazı malzemesinin bilindiğinin en önemli işaretiydi.

Arapların şiir ravileri ile ahhâr âlimleri, Tevrat'ta geçen bazı olaylar ve durumlar hakkında Ümeyye bin Ebü's-Salt, Adî bin Zeyd bin Hammâd el-İbâdî ve bir grup diğer şaire ait çeşitli şiirler rivayet etmişlerdir. Bu şiirler bahsedildiği gibi gerçekten bu şairlere ait ise Tevrat'ı ve onun hikâyelerine bildiklerini gösterir. Bu kişilerden en meşhuru Hicaz bölgesinde tek bir yaratıcıya inanan Hanîflerden biriside Ümeyye bin Ebü's-Salt'dır. Ümeyye Hz. Peygamber zamanında hala hayatta idi. Aslen Mekkeli olup sonradan Sakif kabilesinin yerleşmiş olduğu Mekkelilerin badiyesi olan Tâif şehrinde doğmuştur. Ümeyye, İslam öncesi dönemde Hz. Peygamber'in kendisini dinlediği, tevhid inancına bağlı iyi bir hatip ve şair olan Kus bin Sâide ise İyad kabilesindedir. Ümeyye'nin asıl ismi Ebu Rebia oğlunun ismi ise Abdullah'tır. Ümeyye, yaşadığı dönemde ibadetle ün kazanmış, zina yapmayan, puta tapıcılığı kabul etmemiş ince ruhlu bir şair olup onun babası da şairdi. Ümeyye'nin bazı şiirleri günümüze kadar gelmiştir. Ümeyye, kutsal kitapları okumuş, Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa oldukça aşina bir kimse idi. Fil Vakasından sonra Ebrehe'nin ölümü ile MS. 572 yıllarında Zu Yezen oğlu Seyf'in Yemen'in yönetimini tekrar ele geçirip hükümdar olması üzerine Kureyş kabilesi tarafından elçi olarak Yemen'e gidip hükümdarı kutlamış olup kasideler takdim etmişti. Şiirlerinde Hıristiyan ve Yahudi dininin ortak esaslarından aldığı dini hususlar göze çarpar. Kur'an-ı Kerim'in 64. Sûresi olan Tegâbün Sûresinde kıyamet günü hakkında kullanılan "yevm üt-tegabun" cümlesini ilk defa şiirlerinde kullanan odur. Bazı rivayetlere göre de Ümeyye "bismikellâhümme" cümlesini de ilk kez kullanan kişidir. Yine bu tabiri Mekke halkı kabul edip uzun yıllar yazdıkları yazıların başında kullanmağa başlamışlardır. Ne ilginçtir ki bu tabir Abdülmuttalib ile Huzâ'alı Amr bin Rebîa'dan bir grup arasında yapılan bir antlaşmada ve Kâbe'ye asılan Boykot Antlaşmasında da kullanılmıştır. Ayrıca Hudeybiye Antlaşması yazılırken Mekkelilerin itirazı üzerine "Bismikellâhümme" tabiri yazılarak kriz aşılmıştır. Mekke'de Ümeyye'den başka Hz. Hatice'nin amcasının oğlu Varaka bin Nevfel gibi Arapça dışında farklı dilleri bilen insanların var olduğundan bahsedildiğini de hatırlatmak istiyoruz. Rivayetlerde yine Mekke'ye yakın bir yerde yaşayan kutsal kitaplar hakkında bazı bilgilere sahip olarak olan Süleym kabilesinden Kays bin Nuşbe'den de bahsedilmektedir.¹⁹⁴

---

¹⁹³ İbrahim Şanlı, *Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Nesir* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 22; Muhammed Hamîdullah, "Hilfû'l-Fudûl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998),18/31; Süleyman Tülüçü, "Muallakat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2020), 30/308; Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 18; Düzenli, "İslam Öncesi Araplarda Yazı ve Yazılı Kültür". 104.

¹⁹⁴ Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 153; Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi*, 123; Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*, 110; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/365, Mustafa İslamoğlu, *Üç Muhammed* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009), 146; Azimli, *Cahiliye Döneminde Dinî Hayat*, 54; Margolouth, *Muhammed ve İslam'ın Yükselişi*, 53; Mehmet Çelen, *Çağımızın Meseleleri ve Pratikleriyle Siyer-i Nebi* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 329-330; Leone Caetani, *İslam Tarihi*, çev. Hüseyin Cahid Yalçın (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2020), 3/495-497.

Bir diğ er ş aİR ise Adî bin Zeyd bin Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (ö. 600 civarı) isimli kiş idir. MS. 550 senesi civarında Hîre'de doğ muştur. Adî aslen Temîm kabilesinden olup Yemen'den Hîre'ye göç etmiş Hıristiyan bir ailedendir. Adî'nin babası ve dedesi, Hîre ve çevresine hâkim olan Sâsânî Krallığı'na bağı lı olarak bölgeyi yöneten Lahmî hânedanının hizmetinde bulunmuştur. Bu nedenle Adî de Medâin'de Sâsânî sarayında eğitim alıp ve terbiye görmüş olup bu esnada Farsçayı da öğrendi. Ayrıca Adî hem Arapça ve hem de Farsça okuyup yazabilen eğ itimli bir Hıristiyan'dı. Belki de aynı zamanda o dönemde Irak'taki aydınların kullandığı dil olan İremililerin diliyle de yazabildiği rivayet ediliyordu. Hem Farsçayı hem de Arapçayı konuşup yazabildiği için Kısra Hürmüz'ün (579-590) ve özellikle oğlu Kısra Hüsv e Pervîz'in (590-628) devrinde sarayda Arapça yazış malarında kâtiplik ve tercümanlık yapmıştır. Bu vazifesinin dışında bir ara Sâsânî Devletini temsilen 579 yılında Bizans'a elçi olarak gönderilip Konstantiniyye dönüşünde Ş am'a uğradığı da rivayet edilir. Yaşamının büyük bir bölümü Medâin ve Hîre saraylarında geçen Adî, Hîre Devletine kral olması için yardım ettiği III. Nu'mân bin Münzir'in (580-602) kızı Hind ile evlenerek kralın en yakın adamlarından oldu. Adî'nin Lahmîlerin başkenti Hîre'de ki etkisini ve itibarını çekemeyenler Sâsânî Devletini çıkarları yerine Arapların çıkarlarına destek verdiğ ini ileri sürerek Adî'nin Lahmîlerin kralının gözünden düşmesine sebep oldular. Bu olaydan sonra Adî kralın emri üzerine hapsedilip ardından boğ durulmuştur. Adî bin Zeyd'in idam edilmesi Sâsânîler ile Lahmîlerin arasını bozması nedeniyle Lahmî Devletinin çöküşünü hızlandırdığı rivayet edilir. Adî'nin kendisi devrine göre yüksek kültür sahibi olan kişilerden birisiydi. Ş iirlerinde özellikle zühd, dine bağlılık, tasavvuf, düşünce ve tefekkür konularına daha çok yer vermiştir. Hıristiyan olması nedeniyle onun Tevrat ve İncil'e ait kimi bilgileri ş iirlerinde kullandığı söylenebilir. Hemdânî, Adî'nin söylediği bir ş iirde Âdem, Havva, yılan ve cennet hikâyesini anlattığı dair beyitlerini rivayet etmiştir. Bu beyitler iradenin zayıflığıyla ilgili birçok bilgi içeren Tevrat'ın ilk bölümü olan Tekvin kısmından alınmış beyitlerdir. Bu beyitlere baktığımızda gerçekten de onun ş iirinde geçiyorsa değ indığımız bu beyitler günümüze ulaşan Tevrat hikâyelerini anlatan Arap dilindeki en eski ş iir olarak kabul edilir. Tevrat hakkında bilgi sahibi olması hem Hıristiyan olması hem de etraftaki Yahudilerin olması nedeniyle çok uzak bir olasılık olarak görünmüyor.¹⁹⁵

Yesrib'in İslam öncesinde eğitim ve öğretim durumuna klasik kaynaklara baktığımızda erkekler içinden çok az kişinin okuma yazması vardı. Yesribli Yahudiler ise günlük hayatta Arapça konuşmalarına rağmen yazı dili olarak İbrani alfabesiyle kullanıyorlardı. Ayrıca Yahudilere ait Beyt'ul-Midrâs'dan bahsedildiğini görüyoruz. Hem eğitim öğretim faaliyetleri ve hem de adalet işlerinde kullanılan bu kurum sahip olmaları Yahudilere avantaj sağlamıştır. Öte yandan Yesribli Yahudilerin kutsal kitaplarının olması putperest olan ve okuma yazma çok bilmeyen komşuları Araplar üzerinde Yahudiler lehine pozitif bir psikolojik üstünlük

---

¹⁹⁵ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/365; Muzaffer Özcanoğlu, "Adî b. Zeyd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/382.

sağlıyordu. Yine Yesrib'te Cüfeyne adındaki bir Hıristiyan Arap gençlere okuma yazma öğrettiği kaynaklarda geçmekteydi.¹⁹⁶

İslam öncesi dönemde, Hicaz bölgesinde okuryazarlık oranı oldukça düşük bir düzeydeydi.¹⁹⁷ Bedevilerde okuma yazma bilen yok denecek kadar azken, hadari denilen yerleşik yaşam sürenlerde ise az sayıda erkek ve kadını geçmiyordu.¹⁹⁸ Ünlü İslam Tarihçisi Belazurî, İslam zuhur ettiğinde Mekke'de Kureyş kabilesinde yazı bilen on yedi kişi vardı. Bunlar Ömer bin Hattâb, Ali bin Ebi Talib, Osman bin Affan, Talha bin Ubeydullah, Yezîd bin Ebî Süfyan, Ebû Ubeyde bin Cerrah, Ebû Huzeyfe bin Utbe, Kureyş'den Süheyl bin Amr el-Âmirî'nin kardeşi Hâtıb bin Amr, Ebû Seleme bin Abdilesed el-Mahzûmî, Eban bin Sa'îd, kardeşi Hâlid bin Sa'îd, Abdullah bin Sa'd, Huveytib bin AbdulUzzâ, Ebû Süfyan bin Harb, Muaviye bin Ebî Süfyan, Cüheym bin es-Salt ve Kureyş'in yanaşıklarından olan el-Alâ bin el-Hadram demiştir. İsimlere baktığımızda bu kişilerin çoğunu Medine'de Hz. Muhammed'in kâtipleri arasında görmekteyiz.¹⁹⁹

Araplar hakkında şu hususu belirtmeliyiz ki Cahiliye Devrinde Araplar arasında yazı, klasik kaynaklarda adı geçen kişilerden herhalde daha çok kullanılıyordu. Bu düşüncemizi temellendirme açısından o devirde İbranice ve Süryânîce yazılmış birçok kitaplar insanların elinde bulunuyordu. Bu arada Varaka bin Nevfel gibi bazı Hıristiyan Arapların elinde ise İbranice ve Arapça metinlerin bulunduğu da kaynaklarda geçmektedir. O dönemde mevcut olan bu dini ve hikmetli eserlerin haricinde ticari hesapların tutulduğu, alacak vereceklerin yazıldığı evraklar, kölelerin mülkiyetine ait senetler, bireyler ve kabileler arasında yapılan ikili antlaşmalar, kişilere verilen emânlara dair metinler ve önemli durumlar için yazılmış çeşitli mektuplar, antlaşmalarda kullanılan mühür ve mezar kitabeleri bolca bulunmaktaydı. MS. VII. yüzyıl başlarında kullanılan Arap yazısı ise Enbar ve Hîre'den sonra Hicaz Bölgesinde de hissedilecek şekilde bir üslup farkı oluşmaya başlamıştır.²⁰⁰

Bir diğer örnekte ise Cahiliye Devri Arap hekimleri arasında adı geçen kişi ise Züheyr bin Cenâb'dır. Züheyr, Kudâa kabilesine bağlı alt boylarından biri olan Kelb kabilesinin üyesidir. Yemen Valisi Ebû Yeksûm Ebrehe, Mekke'ye Kâbe'yi yıkmak yola çıkıp Necid bölgesine vardığında, Züheyr'in bizzat onunla görüştüğü rivayet edilmektedir. Arabistan Yarımadasında Kelb Kabilesinin reisi, tabibi hatibi ve şairi olarak tanınmıştır. İleri görüşlülüğü nedeniyle kabilesi kendisine kâhin ismini de vermiştir. Bu devirde kâhinler aynı zamanda çeşitli

---

¹⁹⁶ Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*, 116; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/187; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 93-94; Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, çev. Cemal Aydın (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 280.

¹⁹⁷ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986), 95.

¹⁹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/760.

¹⁹⁹ Belâzurî, *Fütûhul-Büldân*, 539-540, Halife b. Hayyat, *Et-Târîh*, çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 83.

²⁰⁰ Hüseyin Ali Ed-Dâkûkî, "Hîre", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998),18/122-124; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 116-117.

hastalıkların tedavisi ile de ilgilenmekteydiler.²⁰¹ Yine Cahiliye Devrinde, Tâif yakınlarında yaşayan bir Hıristiyan rahip vardı. Bu rahip, Hz. Peygamber'in küçük yaşlardayken büyük olasılıkla "rams" denilen çapak ya da "remd" denilen göz iltihabına yakalanmış olduğu ve bu rahibin göz rahatsızlığını tedavi ettiğine dair Halebi'nin İnsan ul-Uyûn isimli eserinde bilgiler vardır.²⁰²

Araplar içinde kitabeleriyle ünlü olan Huzeyl Kabilesinin Lihyan kolunun şairleri yazdıkları şiirlerini havi divanları ile nam salmıştır. Bu kabile yaşadığı yer Mekke yakınlarında bulunmaktaydı. Huzeyl Kabilesinden olan Zilme isimli bir hayat kadının küçük bir kız çocuğuyken kabileye ait okula gidip bu okulda okuyan öğrencilere ait "kalem" ve "mürekkep kapları" ile oyun oynadığını anlatan bir kaydın edebiyat, dil, tarih, hadis ve Kur'an ilimleri alanındaki eserleriyle tanınan âlim İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) eserinde bulunuşu bizi oldukça şaşırtmaktadır. Bu kadının, okul yaşı gelince ne kadar basit seviyede bir kurum olursa olsun sonuçta bu okulda eğitim görmesi muhtemeldir.²⁰³

Mekkeli okuryazarların listesi şöyledir.

1. Abdullah bin Amr bin Âs,
2. Abdullah bin Cahş,
3. Abdullah bin Mes'ûd,
4. Abdullah bin Ömer,
5. Abdullah bin Sa'd bin Ebî Serh el-Âmirî,
6. Abdullah bin Sa'id bin As bin Ümeyye
7. Âişe binti Ebî Bekr (okur, fakat yazamaz olduğu da söylenir),
8. Alâ bin Hadramî,
9. Ali bin Ebi Tâlib,
10. Amr bin As
11. Beğît bin Âmir bin Hâşim,
12. Ca'fer bin Ebî Tâlib,
13. Cuheym bin Salt bin Mahreme bin Muttalib,
14. Ebân bin Sa'id bin As bin Ümeyye,

---

²⁰¹ Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 40.

²⁰² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/802.

²⁰³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/760-761.

15. Ebân bin Sa'id bin Hâlid bin Huzeyfe,
16. Ebû Huzeyfe bin Utbe bin Rebîa,
17. Ebû Mûsâ el-Eş'arî,
18. Ebû Seleme bin Abdülesed el-Mahzûmî,
19. Ebû Süfyân bin Harb bin Ümeyye,
20. Ebû Ubeyde bin Cerrâh,
21. Ebü'l-Kays bin Abdümenâf,
22. Ebû Bekr bin Ebî Kuhâfe,
23. Fâtıma binti Hattâb,
24. Habbâb bin Eret,
25. Hafsa binti Ömer bin el-Hattâb,
26. Hâlid bin Sa'id bin Âsî bin Ümeyye,
27. Harb bin Ümeyye,
28. Hâtib bin Amr,
29. Huvaytib bin AbdülUzzâ el-Âmirî,
30. Kerime binti. Mikdad,
31. Mahreme bin Muttalib bin Abdümenâf,
32. Mansûr bin İkrime bin Âmir bin Hâşim,
33. Muaviye bin Ebi Süfyân,
34. Nadr bin Hâris,
35. Osman bin Affân,
36. Osman bin Sa'id,
37. Ömer bin el-Hattâb,
38. Sa'id bin Zeyd (Hz. Ömer'in eniştesi),
39. Sa'îd bin Hâlid bin Huzeyfe,
40. Şifa binti Abdullah,
41. Şurahbil bin Hasene,

42. Talha bin Ubeydullah,
43. Ümeyye bin Ebü's-Salt
44. Ümmü Külsûm binti Ukbe,
45. Ümmü Seleme (okur fakat yazamaz),
46. Varaka bin Nevfel,
47. Yezid bin Ebî Süfyân.²⁰⁴

Medineli okuryazarların listesi ise şöyledir:

1. Abdullah bin Revâha,
2. Abdullah bin Selâm,
3. Abdullah bin Ubey bin Selûl,
4. Abdullah bin Zeyd,
5. Abdurrahman bin Cebr bin 'Amr,
6. Beşîr bin Sa'd,
7. Ebû 'Abs bin Kesîr
8. Enes bin Mâlik,
9. Evs bin el-Havli,
10. Hudayr el-Kâtib,
11. Ma'n bin Adî,
12. Muaz bin Cebel,
13. Münzir bin Amr,
14. Râfi' bin Mâlik,
15. Sa'd bin er-Rebî',
16. Sa'd bin Ubâde,
17. Sa'id bin Zürâre,
18. Süveyd bin Sâmit,

---

²⁰⁴ Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 118-120; Yaşar Akaslan, *Mescid-i Nebevi'nin Gölgesinde Ashab-ı Suffe* (Ankara: TDV Yayınları, 2022),185.

19. Ubey bin Ka'b,
20. Üseyd bin Hudayr,
21. Zeyd bin Sâbit.²⁰⁵

Yine Belazûri eserinde: Mekkeli atibe denilen yazı yazan hanımlar içinde; Ümmü Süleymân eş-Şifâ' binti Abdullâh, Varaka bin Nevfel'in kız kardeşi Kuteybe binti Nevfel, Hz. Peygamber'in eşi ve Hz. Ömer'in kızı olan Hafsa el-Adeviyye, Ümmü Külsûm binti Ukbe, Aişe binti Sa'd bin Ubade adlarını vermektedir. Aişe binti Sa'd bin Ubade, yazıyı bana bizzat babam öğretti demiştir. Ayrıca Kureyme binti Mikdad'ın adını veren Belazûri, Müslümanların annesi Aişe'nin Mushaf'ı okuduğunu ancak yazı yazamadığını, müminlerin annesi Ümmü Seleme'nin ise okur lakin yazı yazmaz olduğunu sözlerine eklemiştir. Muhammed Hamîdullah (ö. 2002) ise kendisi şaire bir hanımdı ve okuyup yazması vardı demektedir.²⁰⁶

Kâbe'nin tamiratıyla ilgili başka bir rivayette ise hırsızlıkla alakalı bir durum olmayıp MS. 605 yılında yaşanan bir sel nedeniyle Kâbe oldukça zarar görmüştür. Kureyşliler Kâbe'yi yeniden sağlam bir şekilde yapmak için temellerine kadar yıkmışlardır. Bu tamirat sırasında Kâbe duvarlarından birinin üzerinde yazılı olan bir taş bulmuşlardır. Bu yazılı taşta ise şöyle söylenmekteydi: *"Silf bin Abkar, Rabbine 3000 yılının başından selâm eder."* şeklindedir. Bu durum büyük olasılıkla Hz. Muhammed'in, risâlet öncesi devirde otuz beşli yaşlarda Kâbe'nin yeniden inşası sırasında Hacerülesved'in yerine tekrar konulmasıyla alakalı olarak çıkan tartışmada hakemlik yaptığı olayda yaşanmıştır. Bu olaydan bir süre sonra ise Arapların kâtiplerinden biri olan Esîd bin Ebü'l-Îs, Mertîn kabri yakınındaki Sur Mescidinde yaşanan bir selin ortaya çıkardığı yazılı bir taş buldu. Bu taşta ise: *"Ben Esîd bin Ebü'l-Îs'im, Allah Abdümenâf oğullarını rahmetiyle muamele etsin."* deniyordu.²⁰⁷

Aynı olayın bir başka versiyonu farklı bir rivayette şöyle geçmektedir. Meşhur siyer ve megazî yazarı muhaddisi olan Muhammed bin İshâk'ın (ö. 151/768) şöyle konuştuğunu rivayet etti: Bana Yahya bin Abbâd bin Abdullah bin Zübeyr şöyle anlattı. O da yine babası Abbâd'ın kendisine şöyle dediğini rivayet etti: Kureyş Kabilesi Kâbe'nin temelinde ya da ona çok yakın bir mevkide devekuşu yumurtası boyutunda rulo şeklinde bakır levhalar buldular. Bu bakır levhaların birinin üzerinde şöyle yazılmıştı: *"Burası kutsal ve azamet sahibi olan Allah'ın mukaddes evidir. Burada yaşayan halkın rızkı şuradandır. Burada yaşayan halkın ileri gelenleri onun hürmetini hiçbir zaman çiğnemez."* Diğer levhada ise şöyle yazmaktaydı: *"Arap kabilelerinden falan oğullarının dışı bir ceylan yavrusu, bu kabilenin Allah için delil getirdikleri bir burhandır."* Yine bize Ahmed şöyle anlatarak dedi ki: Bize ise Yunus olayı anlattı. O da İbn

---

²⁰⁵ Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 120.

²⁰⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 539-540; Hamidullah, "Allah'ın Elçisi (Sav.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı", 96; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/681; Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve Mekke* (İstanbul: İz Yayınları, 2007), 72; Algül, *İslam Tarihi*, 95.

²⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 31-32.

İshâk'ın kendisine şöyle söylediğini rivayet etti: Tarafıma rivayet edildiği üzere, Kureyş Kabilesi Hacerülesved'in hemen önünde ya da Makâm-ı İbrahim'in bir tarafında Süryânîce olarak yazılmış bir yazı bulmuşlardır. Yazıyı okumaya çalıştıklarında ne yazdığını anlayamamışlardı. Bölgede yaşayan Yahudilerden okuryazar olan bir adam gelip Kureyşlilere bu yazıyı okudu. Bulunan metinde ise şöyle yazıyordu: *"Ben, kutsal Bekke'nin sahibi Allah'ım. Bekke'yi, gökleri ve yeryüzünü yarattığım zaman güneş ve ayı bir kalıba döktüğüm gibi bu ikisini yedi meleklerle kuşattığım gün yarattım. O melekler, Kâbe'de bulunan kalasları durmaya devam ettiği müddetçe var olmaya devam edeceklerdir. Bekke'nin halkı için suda ve sütte hep bereket vardır."* Yine bir diğer rivayete göre ise Kureyş Kabilesi Makâm-ı İbrahim'de bir kitabe buldular. Bu kitabenin üstünde şunlar yazıyordu: *"Mekke mukaddes bir beldedir ve o yerin rızkı üç farklı yoldan gelir. Orasının halkına, kutsal belde Mekke'nin hürmetini çiğnemesi asla helâl değildir."* Bize Ahmed anlatıp şöyle söyledi: Bize de yine Yunus anlattı. O da Zekeriyâ bin Ebû Zâide'den, o ise Âmir eş-Şa'bî'nin şöyle söylediğini rivayet etti: Bana Makâm-ı İbrahim'in temelinde ya da Kâbe'nin tavanında elbise veya benzeri eşyanın korunduğu bir kutuda bulunmuş olan bir levhada şu cümlelerin yazılı olduğunu metni okuyan kişi anlatıp şöyle dedi: *"Ben Allah; Bekke'nin tek sahibiyim. Bekke'yi yedi meleğin varlığına bağlı olarak inşa ettim. Halkına ise hayvanların etinde ve sütünde bereketli kıldım. Bekke halkının rızıklarını şu üç yoldan yarattım. Bu yerin halkına Mekke'nin hürmetini çiğnemesi asla helal değildir."*²⁰⁸

Ahbâru Mekke isimli eseriyle ünlü olan tarihçi Ebû'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 250/864 [?]) dedem bana İbrahim bin Muhammed, Reşid bin Ebi Küreyb ile babası ve Abdullah bin Abbas'ın şöyle söylediğini rivayet etti:

"Kureyş Kabilesi tamir için Kâbe'yi yıkıp Hz. İbrahim'in yaptığı temellerini buldukları da temele koyulmuş taşların birinde yazı buldular. Bulunan bu yazıyı okuyamayınca yazıyı okutmak için Yemen'den bir rahip ile adam getirttiler. Bu iki kişi bulunan bu yazıyı okudular. Bulunan yazının metninde şöyle yazıyordu: 'Ben kutsal belde Bekke'nin sahibi olan Allah'ım. Gökleri ve yeri; güneşi, ayı ve şu iki dağı yarattığım zaman onu insanlara Harem yapıp Hanîf yedi hükümdarla burayı korudum. Halkının rızkını üç yoldan verdim. Mekke'ye ise ancak üç yoldan girilir: Vadinin yukarısından, vadinin aşağısından, bir de başka bir istikametten girilir. İşte Mekkelilerin rızık yolları bunlardır. Mekke halkı için eti ve suyu bereketli kıldım.' demektedir."

El-Ezrakî bu ifadenin kitabının başka bir yerinde ise Zebur'da geçtiğini yazmıştır. El-Ezrakî başka bir rivayette ise: Dedem bana Osman ve Muhammed bin İshâk'ın şöyle söylediğini rivayet etti: Leys bin Ebî Süleym; Hz. Muhammed'in peygamberlik vazifesinden kırk sene önce Kureyş Kabilesinin Kâbe içinde yazılı bir taş bulduklarını iddia etti. Bu anlatılan bilgiler doğruysa bu olay meşhur fil yılında olmuştur. Bu yazıda şunlar yazmaktadır: *"İyilik eken hayranlık, kötülük eken ise pişmanlık biçer. Sizler kötü işler yapıyorsunuz ancak dikenden üzüm toplanması gibi yaptığınız kötülüğe karşılık yine de iyilik buluyorsunuz."*²⁰⁹ Sonuç itibari ile Kâbe'nin bir bölgesinde Arapların çok sık karşılaşmadığı bir dilde yazılmış bir metin

²⁰⁸ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 152-153; İbn-i Hişam, *Sîret-î İbn-î Hişam*, 1/260; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 84.

²⁰⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 83-85.

bulunmuştur. Bu durumda Mekke'de çok önceleri yazının bilinip farklı dillerde kitabe ya da madeni levhalara yazıların yazıldığını görmekteyiz.

1.3. Cahiliye Araplarında Kâğıt

Araplardaki kitabelerin dayanıklılığı ile ilgili olarak zamanın yıpratıcı ve yok edici etkilere karşı koyabilmesinin asıl sebebi gibi görünen çölden geçenlerin kurduğu kamplarının bıraktığı izlerle karşılaştırma Cahiliye Dönemi Arap şairlerince gözlemlenmiştir. Bu özellikleri sebebiyle kitabeler uzun yıllar boyunca Ortadoğu ve Greko-Romen halkları tarafından yaptıkları işlerini, aldıkları kararlarını, umutlarını, özlemlerini, dualarını ve niyazlarını yazmak için kullanılmıştır. Çoğunlukla bu mesajlarını gelecek dönemlere iletmek için hem yazdıkları metine hem de üzerine oyulan yere saygınlık ve otorite oluşturan çok güzel anıtsal bir yazı geliştirmişlerdir. Dünyadaki bazı uygarlıkların edebiyatından geriye sadece epigrafik malzemelerden başka geriye kalan çok az materyal vardır. Ayrıca kitabelerin okunabilirlik durumu neticesinde tamamının az veya çok halk tarafından ulaşılabilen metinler olduğu manasına gelmektedir. Öte yandan kitabelerin birçoğu için resmiyette durum böyleydi. Üstelik bu kitabeler bir anlamda siyasi veya dinî kuruluşun lideri tarafından tüm topluluğun adına yönetilenleri ve yürütülen ilkeleri anlatan bildiriydi. Bazıları ise bilerek zengin bir koruyucunun yüce özelliklerini daha kibar bir şekilde kendi kimlik bilgilerini sergilemeye çalışan ya da bir topluluğa olan üyeliklerini, ahlaki ve yol gösterici ilkelerine bağlılıklarını ifade eden kişisel açıklamalarıydı. Bu anlaşılma isteği kolaylık açısından dönemin ihtiyacı düşünüldüğünde bu kitabeler her insanın ya da kültürel topluluğunu kendini ifade edebilme imkânına sahip olmasına rağmen oldukça sınırlı kalan kitabeler daha çok öncekilerin tekrar eden ortak ifadelerden çokça yararlanma eğilimindedir. Kitabe türlerinin sayısı maalesef kitabe sayısına göre azdır fakat her bir kitabenin kapsamı oldukça geniş olup bazı kitabeler birden fazla türdeki öğeleri birleştirdiği görülebilmektedir.²¹⁰

Taş ya da metal malzeme üzerine yazı yazmak oldukça zor bir iştir. Ayrıca taş üzerine bir şeyler yazmak için kullanılan malzeme portatif olmayıp portatif olan metal üzerine yazının yazılmasında fazla maliyetliydi. Bu mali nedenlerden dolayı günlük basit işlemleri kaydetmek için taş ya da metal malzeme pek kullanılmamıştır. Günlük işler için daha çok üzerine mürekkeple ya da boyayla yazı yazılabilecek bazense kolaylıkla malzemenin üstündeki boyanın kazınabilmesi için kullanışlı olan ucuz malzemeler bulunmalıydı. Öte taraftan Cahiliye Dönemi Arap şiirinde kullanılan yazı malzemesi ile ilgili fazlaca atıf araştırmacılara yazı yazmak için kullanılan temel malzemeler hususunda önemli fikirler vermektedir. Böylelikle bu malzemelerin bazılarının şunlar olduğunu öğrenmekteyiz: Özellikle Mısır'da yetişen papirüs gibi bitkiler ve sorkun denilen ağacının sapsarı, pamuktan ve ketenden yapılmış kumaşlar, hayvan kemikleri, topraktan yapılmış çanak çömlek parçaları ve çeşitli

---

²¹⁰ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 265.

hayvanların derileri kullanılmıştır. Bunların dışında Doğu Arabistan'da Sümerlerin bulduğu çivi yazısıyla yazılmış bazı metinlerde kullanılan ürünlerin resmi pulları ile makbuzlarında kilden yapılmış tabletler ve mühürler kullanılmıştır. Bunun yanında bu malzemeler kullanım kolaylığı olmasına rağmen kitabeler kadar dayanıklı değildir. Kayaların üzerinde yüzyıllar boyunca az da olsa yıpranmış halde on binlerce kitabe bulunmuşken palmiye saplarına yazılmış şekilde sadece birkaç yüz metin bulunmuştur. Bu yazıların bulunduğu palmiye saplarının diğer tarafında ise yazılmış halde yalnızca birkaç düzineden fazla metin bulunamamıştır. Palmiye sapları üzerine yazılan belgelerin hepsi Güney Arabistan'da kullanılan alfabeye yazılmıştır. Bu kitabelerin bizi aydınlatamadığı asıl şey toplumun yazma alıştırmaları, genellikle ticari konulardaki özel mektuplar ve çeşitli hizmetlerin onayları gibi konuları içermektedir. Yüksek olasılıkla bu belgeler geçmişte tapınaklarda toplanan arşivlerin bir parçasıydı. Yapılan bu önemli keşifler yakın dönemlerde gerçekleşmiş olup araştırmacılar için birçok gizemi içinde barındıran dünya hakkında yeni bakış açıları sunarak bilinmeyen pek çok şeyin keşfine kapı aralamaktadır.²¹¹

Arapların kültür tarihi incelendiğinde sanıldığığının aksine Araplar sadece basit materyaller üzerine yazı yazmadıkları görülmektedir. İmkânlar dâhilinde kubati, rakk ve sicil gibi değerli malzemeleri de yazı yazma işinde kullandıklarını biliyoruz. Araplar kullandıkları yazı malzemesine baktığımızda üzerine yazı yazılabilen parşömene benzeyen beyaz ince deriye "rakk" ismini veriyorlardı. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "rakk"²¹² kelimesi geçtiği gibi tomar olarak nitelendirilen büyük kâğıt anlamında "sicil"²¹³ kelimesi de geçmektedir. Araplar en basit halinde bulunan deri malzemeye cild demişlerdir. Araplar "rakk" denilen deri malzemenin üretimini zamanla geliştirerek tabaklama sırasında kullanılan kirecin yanına hurma katarak bu sayede daha yumuşak bir deri mamulü elde etmişlerdir. İslam sonrası parşömen üretiminde keçi, koyun, ceylan, buzağı ve büyük ihtimalle genç eşeklerin derisi kullanmışlardır. Parşömen üretiminde bol olması nedeniyle en çok koyun derisi tercih edilmiştir. Ayrıca iyi kalitede parşömen üretmek için derisi kullanılacak hayvanın vücudunun ve derisinin sağlıklı olmasına bilhassa dikkat edilmiştir. Parşömen üretimi ilk başta deriyi kıllardan temizleme işlemi ile başlamıştır. Sonrasında derinin içe gelen yüzü artık et ve yağları arındırmak için tıraşlanmıştır. Tıraşlanmış olan deri ahşap gergilerde gerilerek kurutulup üzerinde ki deri tarafına tebeşir tozu serpilmiştir. Derinin yüzeyinin ponzataşı sürerek pürüzsüz hale getirilip getirilmediği hususunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hazırlanan bu parşömenler üstüne yazı yazılmadan önce çeşitli renklere boyanarak da kullanılmıştır. Tabaklama sırasında minimum on farklı bitki türü kullanılmıştır. Örneğin deriyi tabakladıktan sonra safran gibi bitkisel malzemeler ile boyayarak sarı rengin tonlarında deri üretimini yapmışlardır. Yine deriye beyaz renk veren bir bitkiden elde edilen

---

²¹¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/764; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 263-264.

²¹² Tûr Sûresi 52/3.

²¹³ Enbiya Sûresi 21/104; Fil Sûresi 105/4.

deriye “*kudüm*” ve deriye kırmızı renk veren bitkiden elde edilen deriye ise “*edim*” denmektedir. Sonrasında tabaklamada kullanılan malzeme içeriği ve tabaklama yapılan yönteme göre deri değişik isimlerle adlandırılmıştır.²¹⁴ Kuzey Afrika ülkesi olan Fas’ta geleneksel olarak yapılan deri tabaklama işleminin halen yaşatılmaktadır. Fes şehrindeki Şuvvara Tabakhanesinde asırlardır eski Arapların kullandığı doğal yöntemler ile rengârenk derileri günümüzde üretimi sürüyor. Yine Cild kelimesi günümüzde halen özellikle el yazması eski kitapların dış yüzey kaplamasının adı olarak kullanılmaya devam edilmektedir.²¹⁵

Yunancada ise papirüs rulosu için kullanılan “*byblos*” kelimesi zamanla “kitap” anlamını almış olup kütüphane sözcüğü olan “Bibliothek” kelimesine dönüşmüştür. Araplar kâğıda asıl isim olarak “*kirtas*”²¹⁶ kelimesini kullanırken, beyaz sayfa ya da parşömene ise “*varak*” veya “*mührak*” derlerdi. Yunanlılar ise bitkiden elde ettikleri yazı malzemesi olan papirüse genellikle “*khartes*”, Latince “*charta*” ve Ârâmîcede ise “*katis*” denilmektedir. Kirtas²¹⁷ kelimesi Kur’an-ı Kerim’de “kitap yazılan kâğıt” manasında da geçer. Kelime, Kur’an-ı Kerim’de, geçmekle birlikte bugünkü kullandığımız modern kâğıdı MS. 105 yılında Çin’de, Ts’ai Lun’un bulduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bazı kaynaklarda ise kâğıdın icadını iki yüzyıl kadar geriye götürseler de genel olarak Ts’ai Lun’un bulduğu genel olarak bilim dünyasında kabul edilmektedir. Öte yandan Çince kâğıt anlamına gelen ku-chih sözcüğü, kimilerine göre Çince Farsçaya geçmiştir. Sonra da ku-chih kelimesi Farsçadan da Arapçaya geçmiştir. Berthold Laufer (ö. 1934) bu konuda farklı bir görüş ortaya atarak bu sözcüğün köken olarak Uygur Türkçesinde “*kağat*” veya “*kağas*” kelimesinden geldiğini söyler.²¹⁸ Ayrıca bu tür diller arası kelime geçişine bir örnek verirsek Kur’an’da elli kez geçen “ümme” kelimesidir. Etimolojik çalışmalara göre bu kelime ilk kez Sümerlerde geçmekte muhtemelen Sami dillerine oradan da Arapçaya geçmiştir.²¹⁹

Ünlü Müfessir Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî (ö. 1270/1854) Arabistan’da ana yazı malzemesi olarak kullanılan kirtas’ı, Arapların bulduklarını söylemektedir. Bugün kullandığımız modern kâğıdı ise Arapların ancak 750’li yıllardan itibaren kullanmaya başladıklarını bildirmektedir. Üstüne yazı yazılabilen bütün malzemeler, düz hurma kabukları, hurma yaprakları ve diğer şeyler Arapların gözünde yazı malzemesi olarak sayılmıştır. Ayrıca tabaklanmış ince deriden yapılan rakk yazı malzemesi en çok kullandıkları yazı materyalidir. Komşu olmaları hasebiyle

---

²¹⁴ Maraçten, “Writing Materials In Pre-Islamic Arabia”, 290; Demiröz, *İslam Coğrafyasında Kağıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması*, 19-21; Watt, *Hz. Muhammed’in Mekkesi*, 85.

²¹⁵ <https://www.haber7.com/seyahat/haber/3085821-fasin-yuzlerce-yillik-tabakhaneleri> (Erişim Tarihi: 22.04.2023).

²¹⁶ Kirtas kelimesi yerine bazen de kurtâs ya da kartâs denilmektedir.

²¹⁷ En’am Sûresi 6/7, 91; Watt, *Hz. Muhammed’in Mekkesi*, 85.

²¹⁸ Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 43-44; W. Montgomery Watt, *Kur’an’a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 46-49; Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur’an’ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, 120-121; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 122-124; Mehmet Emin Katurcı, *Kelime Köken* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021), 57-58.

²¹⁹ Watt, *Hz. Muhammed’in Mekkesi*, 40.

Arapların yazı malzemelerini daha çok Farslardan ithal ettikleri bilinmektedir. Farslardan alınan bu yazı malzemelerini ağırlıklı olarak sığır, koyun, manda ve vahşi av hayvanların tabaklanmış deriler oluşturmaktadır. Araplar ayrıca kendi yaşam alanlarında bolca bulunan beyaz yassı taşlara, demir ve bakır gibi madenlere, yapraksız ve düzgün haldeki hurma dallarına, hurma yapraklarına, develerin ve koyunların yassı kürek kemiklerine yazı yazdıkları rivayet edilmektedir. Yine Alûsi, Cahiliye Dönemindeki Arapların okuma yazma mevzundaki durumlarını şöyle değerlendirmektedir: “Arapların dillerinde bulunan kelimeler ile ilgili örnekler verirsek, yazı ve yazı yazma aletlerine özel olarak konulmuş çeşitli lafızlar ile onların sözlüklerinde bulunan kimi kelimelerin yazının Araplarda tahminlerimizden çok daha önce bulunmasının delillerinden olabileceğini iddia eder. Eğer Araplar Cahiliye Döneminde yazıyı ve yazı malzemesini bilmeselerdi şiirlerinde ve dillerinde yazıyla alakalı onlarca kelimeler olmazdı. Bu lafızlardan bazıları ise şunlardır: “Midâd²²⁰, devât²²¹, melîk²²², unbûbe²²³, mihbere²²⁴, sahife, suhuf, kitab, kırtas, satır, kalem, şekil, harf, nokta, muhrak, esfar ve sifr” olarak sayılabilir. Diğer bir rivayete göre ise Cahiliye Dönemi Arapları, yazı malzemesi olarak bilinen kamıştan yapılmış kalem, kömür tozu kullanılarak “sengi” denilen bir çeşit yapışkan madde ve aydınlanma için kullanılan kandil isinden üretilen özel bir mürekkep yapıyorlardı. Ayrıca kâğıt olarak ise daha çok “rakk” denilen parşömen tarzındaki deri, taş levhaları, kubati denilen kumaş, develerin kürek kemikleri ve topraktan yapılan çanak-çömlek kullanırlardı. Kırtas kelimesi Cahiliye Devrine ait birçok şiirde de geçmektedir.²²⁵

Geçmişte yazı yazmakta kullanılan kalemler daha çok kamıştan yapılıyordu. İslam’ın ilk dönemlerinde benzeri şekil ve biçimde çeşitli kalemler kullanılıyordu. “Midad” denilen yazı mürekkebi ise elimizdeki mevcut bilgilere göre kömür tozundan, zamk ya da ağaç sakızı gibi yapışkan bir maddeyle kandil isinin karıştırılması sonucunda elde ediliyordu. İslam öncesinde Arapların kâğıt yerinde kullandığı en eski yazı malzemesi “rakk” adını verdikleri Tâifte de üretilen ince bir deri parçalarıydı. MS. II. yüzyıldan kalma bir yazı Arapların kumaşlar üzerine de yazı yazdıklarını gösteriyor. Yazı yazmak için kullanılan en uygun kumaş Mısır’da dokunan “kubati” adı verilen bir kumaştı. Araplarda İslam’dan önce yazılan en ünlü şiirler olan “Muallekât-ı Seb’a” denilen yedi askı şiirleri bu “kubati” kumaş ya da deve derisi üzerine yazılmaktaydı. O dönemlerde yazı yazmak için rakk veya kubati bulunmazsa kemik,

---

²²⁰ Mürekkep.

²²¹ Hokka.

²²² Hokka içerisine konan yüne denir.

²²³ Kalem ucunun açılmış hâli.

²²⁴ Mürekkeplik.

²²⁵ İsmail Durmuş, “Kur’an’ın Nüzülü Sırasında Arap Nesri”, *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 294; Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 42; Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, 1/76; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 121-122; William Murr, *Kur’an Mahiyeti, Öğretisi ve Kitabı Mukaddeslerle İlgili Tanıklığı*, çev. Abdulkadir Karakuş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 35; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 127-128; Maraçten, “Writing Materials In Pre-Islamic Arabia”, 292.

tahta ya da hazf denilen testi, çömlek, taş parçalarının üzerine yazıldığı da oluyordu.²²⁶ Günümüzde benzer yöntemler Afrika kıtasının fakir bölgelerinde tahta üzerine kömür ile yazarak ders alan binlerce öğrenci bulunmaktadır.

Araplar yazıyı nasıl dışardan almışsa yazı araç ve gereçlerinin isimleri de başka dilden gelen kelimelerle ifade edilmekteydi. Örneğin yazı yazmada kullanılan kamışına Kalem ve çoğul haline Akiâm denilirdi. Bu kelime Yunancadaki “Kalamos” ve Süryânîcedeki “Kalümâ” kelimelerini bize hatırlatmaktadır. Ayrıca Arapçada kâğıt yaprağı anlamına gelen “Kırtâs” ve çoğul şekli olan “Karârtıs” kelimesi de Yunanca “Khartes” ve Süryânîce “Kartîsâ” kelimesi ile neredeyse aynıdır. Levha ve Cetvel anlamına gelen “levh” kelimesiyle çoğul şekli olan “Elvâh” kelimesi ise Kitab-ı Mukaddes’te geçen göç bölümünün 31. babının 18. fıkrasındaki geçen “Lah” kelimesinden farklı bir şey değildir.²²⁷

Arap yarımadasındaki Hicaz bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Tâif, özellikle deri işlemeciliği konusunda bütün Arabistan Yarımadasında çok ünlüydü. Tâif halkının çoğunluğunu oluşturan Beni Sakîf kabilesi, tabaklayıp işledikleri kösele, sahtiyan ve diğer derileri satmak için her tarafa kervanlar gönderiyorlardı. Ayrıca bir kısım tüccarlar Arap Yarımadasının her yerinden bu derileri satın almak için kervanlar halinde Tâif’e geliyordu. Deri üretiminin sırrını ellerinde bulunduran Tâifli Sakîfliler bu sırlarını yabancı hiç kimseye öğretmiyorlardı. İşlenmiş deriler o dönemlerde ve daha sonraki İslami dönemlerde bile çok büyük ehemmiyet taşıyordu. Bu derilerden mamul olan at eyerleri, deve semerleri, ayakkabı, çadırlar, yağ tulumları, su tulumları, su kovaları ve hurçlar üretiliyordu. Cahiliye Devrinde bitkilerden ve bitki liflerinden ip üretimi tam olarak bilinmediğinden dolayı bu amaçla kullanılan kayış, kaytan gibi bütün araç gereçlerin hepsi deriden imal ediliyordu. Yine yazı yazma işinde kullanılan Mısır Papirüsü bu bölgede çok az miktarda bulunan madde olması ve parşömen üretiminin ise hem yoğun bir emek istemesinden hem de fiyatının çok pahalı olması nedeniyle yazı küçükbaş hayvanların tabaklanmış ince derileri üzerine yazılıyordu. Bu deri imalatı için gerekli olan bol su ise Tâif şehrinde çokça bulunmaktaydı. Tâif, Mekke ve Medine gibi kurak değil aksine yağmur mevsimlerinde bol yağmur alıyordu. Ayrıca bu suları bünyesinde depolayan Tâif dağlarının eteklerinde bolca pınarlar akıyordu. Tâif’te üretilen bu deriler nedeniyle oluşan kötü kokuyu tarif eden bir Arap tarihçi kuşların Tâif üzerinde uçarken kokudan dolayı birden bayılıp yere düştüğünü anlatmaktadır.²²⁸

Kaynaklarımız, Mekke’de icra edilmekte olan sanatların bazılarını şu şekilde sıralamaktadır: Marangozluk, demircilik, kılıç yapımı, şarap ticareti, yağ ticareti, deri ticareti, terzilik, dokumacılık, ok yapımı, yazı malzemeleri ticareti ve tefeciliktir. Bizans İmparatorluğundan

---

²²⁶ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi (Tarihi't temeddünni'l-İslami)*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/327.

²²⁷ Dânişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/200.

²²⁸ Çağatay, *İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 138; W. Montgomery Watt, *Hız Muhammed Mekke’de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020) 36; Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 288.

ithal edilen ve yukarıda belirtilen alanlarda kullanılan mallar için Mekkeliler, yüzde on oranında bir vergi koymuşlardı.²²⁹ Bu bilgilerden yola çıkarak Araplar yazı malzemelerinin bir kısmını kendileri üretip diğer bölümünü de Bizans, Sâsânî, Hint, Habeş, Mısır ve Çin gibi devletlerden elde ettiklerini görüyoruz. Bu nedenle Araplar bazı yazı malzemelerinin hepsini üretmese de yaygın ticaret ağı sayesinde rahatlıkla getirtebiliyorlardı.

1.4. Cahiliye Araplarının Hanîflerinde Yazı ve Kâğıt Kültürü

Yazı ve kâğıt mevzusunda ele aldığımız bir diğer önemli konu ise Araplar içindeki tek tanrıya inanan Hanîf, Hıristiyan ve Yahudi olan kimselerdir. Bu kişileri konumuza dâhil etmemizin temel sebebi bu kişilerin çoğunun okuma yazma bilmesi, yabancı dili olması, şairliği ve ellerinde bazı kitapların mevcut olmasıdır. Hz. Muhammed'in doğumundan hemen önce Arap yarımadasında tek Allah'ın olduğuna inanan Hanîf denilen ya da tevhid ehli tek tanrıya inanan birçok kimse bulunuyordu. Hanîf kelimesinin Süryânîceden gelip ilk önce Sâbiîler için kullanıldığı tahmin edilmektedirler. Arapların Sâbiîlerin puta tapmadıklarını biliyorlardı. Hatta Hz. Peygamber risalet sonrası putların aleyhinde konuştuğu zaman Mekkeliler Hz. Muhammed için Sâbiî olmuş tabirini kullanmışlardır. Bazı Müslüman âlimlere göre ise "Hanîf" sözcüğü Arapça "hanef" mastarından üretilmiş olan bir sıfattır. Arapça sözlüklerde "hanef" kelimesi sapıklıktan uzak durup tevhidi bir anlayışa sahip bir Allah'a yönelen Hz. İbrahim'in ve Hz. İsmail'in tevhid kaynaklı dinine bağlı olmak anlamında kullanılmıştır. Bu kişiler bir anlamda tevhidi açıdan İslam'ın ilk öncü kuşağı sayılabilirler. Bu kişilerin içinde Yahudiliği ve Hıristiyanlığı kabullenmeyip sadece Hz. İbrahim'in getirdiği tevhid dinini bulmaya çalışıp o dini tekrar yayabilecek bir peygamberin gelmesini büyük bir sabırla bekleyenlerde vardır. Bir de puta tapmayan Yahudi ya da Hıristiyan olan Araplarda Hicaz Bölgesinde bulunmaktadır. Fakat bu bekleme döneminde Hanîf, Yahudi ve Hıristiyan olan kişilerin dini fikirleri Hicaz Bölgesinde yaşayan halkın çoğunluğuna yayamamıştır. Bu üç grubun kendi içlerinde ve aralarında tek bir tanrıya inanmak ile puta tapmamak dışında maalesef bir ilişki ve ortak bir ibadet yöntemi de de yoktur. Bu kişilerden bazılarında Hz. İbrahim'in suhurlarından bazı bölümlerin olduğu da rivayet edilir. Ayrıca bu suhuf parçalarından bir bölümünün Abbasi Halifesi Hârûnürreşîd'in (786-809) devrine kadar saklı kalıp bu dönemde Keldânî dilinden Arapçaya tercüme edildiği bilinmektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'de de bu hususla alakalı Hz. İbrahim'e ait çeşitli hükümlerin bahsi geçmektedir.²³⁰

Arabistan Yarımadasında yaşayan Hanîf, Hıristiyan ve Yahudi olan Arapların isimleri ve sayıları konusunda çeşitli ihtilaflar vardır. O kişilerden kimisi Hz. İbrahim'in dini olan

---

²²⁹ Margolouth, *Muhammed ve İslam'ın Yükselişi*, 30; Mehmet Bölükbaşı, "Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/13 (2020), 92.

²³⁰ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 15; Caetani, *İslam Tarihi*, 1/322; Aygür, *İslam Öncesi Cahiliyye Araplarda Tanrı Anlayışı*, 20.

Hanîfliği araştırmak için birçok ülkeyi dolaşmaya, kimisi Hıristiyan kimisi de Yahudi olmaya karar vermiş olup bazıları ise Hz. İbrahim'in dinine göre veya O'nun dini olarak kabul ettiği şekilde ibadet etmeye başlamıştır. Bu kimselerin hiçbiri putperest olmayıp hepsi bir tek tanrı inancına sahiptir. Bu Arapların adları şöyle zikredilmektedir: Küleyb bin Rebîa, Zeyd bin Amr bin Nüfeyl, Kus bin Sâide, Riâb eş-Şenî, Erbâb bin Riâb, Süveyd bin Âmir el-Mustalikî, Vekî bin Seleme bin Züheyr el-İyâdî, Adî bin Zeyd bin Hammâd el-İbâdî, Umeyr bin Cündeb el-Cühenî, Hanzale bin Safvân er-Ressî, Âmir bin ez-Zarb el-Udvânî, Ebû Kerb Es'ad el-Himyerî, Ebû Kays Sırme bin Ebu Enes, Varaka bin Nevfel, Ubeydullah bin Cahş el-Esedî, Osman bin Huveyris ve amcasının oğlu Lehâ, Şeybe bin Rebia bin Abdişems, Ebû Âmir el-Evsî, Abdüttâbiha bin Sa'leb bin Vebra bin Kudâa, Seyf bin Zûyezen, İlâf bin Şihâb et-Temîmî, Abdullah el-Kudâî, Ebû Kays Sayfî bin Âmir, Züheyr bin Ebû Sülmâ, Zeyd bin Cahş, Ebu'l-Heysen bin Teyhan el-Yesribi, Hâlid bin Sinân bin el-Absî, Abîd bin Ebras el-Esedî, Ebu Kays en-Neccar el-Yesribi, Mültemis bin Ümeyye el-Ken'ânî, Ka'b bin Lüey bin Gâlib, Es'ad bin Zürâre, Amir bin ez-Zarb, Abîd bin Ebrasî, Ümeyye bin Ebû's-Salt, Eksem bin Sayfî, Kusay, Hâşim, Abdülmuttalib, Abdullah bin Abdülmuttalib, Ebu Zerr Gifari, Üveys el-Karanî, Addâs ve Selman-ı Farisi'yi görüyoruz. Bu kimselerin dışında Cihâr denilen put Mekke yakınlarındaki Ukâz'da bulunup Hevâzin Kabilesine aitti. Cihâr denilen bu putun hizmetkârı Hıristiyan olan Avf ailesiydi.²³¹

Hanîf olarak bilinen ilk kişilerden birisi de Yemen Tübbalarından Ebû Kerib Es'ad el-Himyerî'dir. Bu tübbanın yaşadığı devirle ilgili bilgiler maalesef çelişkilidir. Kur'an-ı Kerim'de "Bunlar mı güçlü, Tübba'nın kavmi ve ondan öncekiler mi? Onların tamamını helâk ettik; çünkü onlar günaha gömülmüşlerdi."²³² olarak geçen tübba kavminin Sebe, tübbanın ise Ebû Kerib Es'ad el-Himyerî olduğu tahmin edilmekle birlikte tübbanın yaşadığı devre ait birbirinden farklı tarihler verilmiştir. Tebâbia Devri denilen Himyerî Devleti'nin ikinci dönemi olan IV. yüzyılın başından 525 yılına kadar devam eden ve krallarına "tübba" denilmesinden dolayı Ebû Kerib'in bu dönemde yaşadığı tahmin edilmektedir. Yine rivayetlere göre IV. yüzyılın sonunda Ebû Kerib Es'ad ordusu ile Orta Arabistan'da ki Hicaz Bölgesine kadar ilerlemiştir. Sonrasında Şemmer'in kullandığı unvana, "Tihâme ve Necid Araplarının da kralı" eklenmiş olup bu kralla ilgili birtakım efsaneler ortaya çıkmıştır. Bazı kaynaklarda ise Ebû Kerib Es'ad'ın MÖ. 703-669 yılları arasında Sebe Devletinde hükümdarlık yaptığı ve kitabelerde isminin "Sebe, Hadramut, Zûreydân, Yemanet, Necid ile Tihâme kralı" olarak geçtiği belirtilmektedir. Ayrıca Kâbe'ye ilk kez örtü giydirdiği, peygamber mi yoksa hükümdar mı olduğunun tartışılmalıdır. İbn Abbas bir rivayetinde Ebû Kerib Es'ad için nebî, Kâ'b ise kral olduğunu öne sürmektedir. Yine Hz. Muhammed'den, "Tübbaya küfretmeyin, zira o Müslüman olmuştur" ve "Ebû Kerib Es'ad'a küfretmeyin çünkü o Kâbe'ye ilk kez örtü giydirendir" anlamında hadisler nakledilmektedir. Bir rivayete göre Ebû Kerib Es'ad bir

²³¹ Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları", 66; Şaban Kuzgun, "Hanîf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/38; Adnan Demircan, *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 274-277.

²³² Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Duhân Suresi - 34-39. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 23.02.2024).

keresinde Mekke'ye gelip altı gün kalmıştır. Bu ziyaret sırasında rüyasında Kâbe'ye bir örtü giydirdiğini görmüş olup hemen ertesi gün Kâbe'ye rüyasında gördüğü aynı kumaştan bir örtü giydirmiştir. Burada ki ikinci gecesinde başka bir kumaştan yine örtü giydirdiğini görünce bu seferde o kumaştan bir örtü yaptırmıştır. Burada ki üçüncü gecesinde farklı bir kumaştan daha örtü örttüğünü görünce bu kumaştan bir örtü daha giydirmiştir. Bu nedenle Kâbe'ye ilk kez örtü giydiren kişi diye tanınmıştır. Bazı kaynaklarda ise Ebû Kerib'in Hz. Muhammed'den 700 sene önce yaşayıp peygambere gıyabında iman ettiği bildirilmektedir. Diğer bazı rivayetlerde ise onun Zebûr'a inanan bir kimse olup bu kitapta Hz. Peygamber'in özelliklerini bulduğu nakledilmektedir. Medine şehrinin tarihine yönelik eserleriyle bilinen Semhûdî ise Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin Medine'de bulunan evinin ilk kez bu tûbba tarafından Hz. Muhammed için özellikle yaptırdığını kaydetmektedir. Bu söylenen rivayete göre Hz. Peygamber'in doğumunda 650 sene evvel Yesrib'e ilk gelen tûbba gelecekte bu şehirde bir peygamberin geleceği kendisine bildirildiği için bu evi yaptırıp gelecek peygambere verilmek üzere bir tanede mektup bırakır. Mektupta Ebû Kerib kendisine inandığını bildirip kıyamette kendisine şefaathçi olmasını istemektedir. Ebû Eyyûb el-Ensârî eline ulaşan bu mektubu Hz. Peygamber'e verir. Hz. Peygamber'e bu mektup okununca peygamberimiz, *"Merhaba ey sâlih kardeş!"* diyerek onu yüz yıllar sonrasında selâmlar.²³³

Ka'b bin Lüey, Hz. Peygamber'in büyük büyük dedesidir. Hicaz'da yaşayan Araplar içindeki en eski Hanîf inancına sahip olan kimselerden olduğu rivayet edilir. Yine Cahiliye Devrinde Ka'b bin Lüey'in Kureyş Kabilesini haftada bir gün toplayarak içinde hutbe de okunan haftalık bir ibadet yaptığı bilinmektedir. Ayrıca o dönemde bu yapılan ibadete "Yevmül-arabe" yani "Araplık Günü" veya "Maruzat günü" denilip Ka'b'ın ise bu güne Cuma ismini verdiği nakledilmektedir. Yine Hac zamanında da halkına hitap ederdi. Bir Hac Hutbesinde: *"Siz şu haremınız olan Kâbe'ye çok saygı gösteriniz, onu güzelce süsleyiniz, ona sınıksız sarılınız. Pek yakında onun hakkında çok önemli bir haber gelecek. Peygamberlerin en sonuncusu kerîm peygamber buradan çıkıp insanlığa gönderilecektir. Mûsâ ve İsâ da insanlara bu haber ile geldi."* derdi.²³⁴

Arapların tarihinde bildiğimiz en eski Hanîf inancına sahip olan kişilerden birisi şair Mühelhil bin Rebîa kardeşi muallaka sahibi İmruülkays bin Hucr'un dayısı olan Küleyb bin Rebîa (ö. 495) isimli kişidir. Küleyb bin Rebîa kayınbiraderi Cessâs tarafından bir saldırıda yaralanır. Besûs Savaşından önce ağır bir şekilde yaralanan Küleyb kardeşi Mühelhil'e Cessâs'dan intikamını alması için tek bir tanrı inancına sahip dininin kurallarını barındıran on beyit söyler:

"Kendisinden başkasına tapılmayan arşın ilâhına istiğfar ettiğini, mülkün sahibi, yeri yayan ve semayı yükseltenin Allah olduğunu, zalimlere karşı Allahuekber demiştir. Kayınbiraderi Cessâs'ın kendisini kallesçe saldırıp yaraladığını, kardeşi Mühelhil'in buna

²³³ Ömer Faruk Harman, "Tûbba", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/455-456; Kuzgun, "Hanîf", 16/33-39.

²³⁴ Mustafa Güven, "Câhilî Arap Aklı ve Kur'an'ın Buna Yöneltiltiği Eleştiriler", *Bilimname* XXVII (2014/2), 125.

cevap verecek kudretinin bulunduğunu, intikamını almasını, barışa hiçbir zaman yanaşmamasını, eğer barışırsa Mühelhil'i tek olan ilâha şikâyet edeceğini, sözlerine karşı çıkarsa hâkimler hâkiminin huzurunda kendisi ile hesaplaşacağını söyler.”

Bu olaydan sonra Vâil bin Kâsıt'ın oğulları Bekir ile Tağlib'in soyundan gelen Benî Tağlib ve Benî Bekir arasında yaşanan düşmanlık nedeniyle kırk yıl süren Besûs savaşları başlamıştır.²³⁵

Hâlid bin Sinân bin Gays el-Absî (IV. ya da VI. yüzyıl [?] Cahiliye devrinde yaşamış sâlih bir kişi olarak bilinir. Gatafân kabilesine mensup cengâverlikleri ile ünlü bir aile olan Abs oğullarından olduğu nakledilir. Hâlid yaşadığı devrin tarihi net olarak bilinmemektedir. Günümüze gelen bazı rivayetlerde milattan önce, bazılarında ise milattan sonra IV. yüzyılda ya da Sâsânî Kısırâsı Enûşirvân devrinde (531-579) yaşadığı söylenmektedir. Kızının ya da oğlunun Hz. Muhammed ile risalet sonrası görüştüklerine dair rivayetleri göz önüne alırsak Hâlid'in Hz. Peygamber'in doğumundan hemen önce yaşadığını söylemek daha mantıklıdır. Başka bir rivayete göre Hz. Muhammed, Hâlid bin Sinân'ın kendisini Medine'de ziyarete gelen kızı ya da oğluna, *“Merhaba ey kardeşimin çocuğu!”* diyerek övgüde bulunmuştur. Hâlid'in çocuğu olan kişi Hz. Peygamber'den İhlâs Sûresini dinleyince kendilerine babasının da aynı sözleri söylediğinden bahsetmiştir. Abs kabilesi üyeleri içlerinde Hâlid bin Sinân gibi tevhid akidesine inanan bir Hanîf ve Hz. Peygamber'in risaletini haber veren bir kimsenin olmasından dolayı övünürlerdi. Yine başka bir rivayete göre Hz. Peygamber Medine'de kendisini ziyarete gelen Abs kabilesinin heyetine Hâlid bin Sinân'ın durumunu sorup onun hakkında, *“Hâlid kavminin kaybettiği bir nebidir.”* demiştir.²³⁶

MS. 520 yılı civarında Züheyr bin Ebû Sülmâ (ö. 609 [?]) Necid'de bulunan Kasım bölgesinin kuzeybatısında olan Hâcir'de yaşayan Abdullah bin Gatafân kabilesi içinde doğup burada yaşadı. Muallaka şairi olan Züheyr bin Ebû Sülmâ ise ne kadar inancı konusunda net bilgi sahibi olmasak bile şiirlerinde geçen cümleler onun Hanîf olma ihtimalini güçlendirmektedir. Örneğin bir şiirinde: *“Gizli kalması amacı ile içinizdekileri Allah'tan saklamayın. Her ne kadar saklasanız da yine de Allah onları bilir.”* Bu sebeple Alman Oryantalist Karl Dyroff (ö.1938), Almanca olarak yazdığı *“Züheyr'in Şiirleri”* isimli eserinde Muallaka şairlerinden olan Züheyr bin Ebû Sülmâ'nın şiirlerinin tıpkı peygamberlerin sözlerine benzediğini söylemektedir. Muammerûn denilen Arapların uzun ömürlülerden biri olan Züheyr'in Hz. Muhammed ile görüştüğü rivayet edilir. Hz. Muhammed'in Züheyr hakkında, *“Allah'ım! Beni onun şeytanından koru!”* diye söylemesi üzerine Züheyr'in ölene kadar bir daha beyit söylemediği söylenir. Yine uzun ömürlü bu şairin gördüğü söylenen rüyasında: Züheyr gökten uzatılan bir ip görmesine rağmen elini uzatır ancak ipe yetişemez. Bu rüyanın üzerine Büceyr ve Kâ'b'ı çağırıp onlara rüyasını tabir ettirmiştir. Rüyanın tabirini öğrenen Züheyr: *“Oğullarım! Âhir zaman peygamberinin gelme vakti yakın fakat ben yetişemeyeceğim ama siz araştırıp bularak ona iman edin”* diye vasiyet etmiştir. Züheyr ahlaklı, vakarlı, sakın, vakur ve iffetli bir adamdı.

²³⁵ İsmail Durmuş, “Mühelhil b. Rebîa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/333-335.

²³⁶ Ahmet Önkal, “Hâlid b. Sinân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/288.

Her zaman kendi kabilesinin ve diğer kabile üyelerinin iyiliğini istemiş olup çevresinde ki insanlara ahlâkı ve barışı telkin etmiştir. Hz. Muhammed'in risaletinden önce hak din ve kutsal kitaplar hakkında şiir yazarlardan birisiydi. Hanîf denilen şairlerden olup tüm kâinatı yaratan Allah'a, öldükten sonra tekrar dirilmeye ve insanların hesaba çekileceğine inanıyordu.²³⁷

Hanîflerden biri olan Kus bin Sâide, Hz. Muhammed'in ilk vahyin gelişinden kısa bir süre önce öldüğü nakledilen Araplar arasında efsanevî bir şahsiyettir. Bazı kaynaklarda en az 180, 300 veya 350 yaşında olduğu hatta 600 ya da 700 yaşında vefat ettiğini iddia eden kaynaklar vardır. Arabistan'da Hanîf olanlarda biride Kus bin Sâide el-İyâdî'dir. Yaşı çok geçkin bir ihtiyarken, Ukaz Panayırında insanlara kızıl bir deve üzerinde çok ünlü olan bir konuşma yapmıştı. Hz. Muhammed'in panayırdaki bu hitabeyi dinlediği ancak kendisi hala tebliğ için vazifeli olmamıştı. Kus dahi Hz. Peygamber'in panayırdaki olduğunu bilmiyordu. Ukaz Panayırında yaptığı vaazın genel özeti şudur:

"Ey nas, geliniz, dinleyiniz, belleyiniz ve ibret alınız. Yaşayan ölür, ölen fena bulur, olacak olur, yağmur yağar, otlar biter, çocuklar doğar, analarının babalarının yerini alır. Olayların ardı hiç kesilmez. Kulak veriniz. Gökte haber var. Yerde ibret alacak şeyler var. Yeryüzü bir karış elvan. Gökyüzü bir yüksek tavandır. Yıldızlar yürür, denizler durur. Gelen kalmaz, giden gelmez. Acaba, vardıkları yerden hoşnut olup mu kalıyorlar. Yemin ederim. Allah'ın indinde bir din vardır ki şimdiki denizden daha sevgilidir. Allah'ın bir gelecek Peygamberi vardır ki, gelmesi pek yaklaştı. Gölgesi başınızın üstüne geldi. Ne mutlu ol kimseye ki, ona iman edip o da ona hidayet eyleye. Vay o bedbahta ki, ona isyan ve muhalefet eyleye. Ey cemaat nerede babalarımız ve atalarımız? Süslü köşkler ve taş binalar yapan Ad ve Semud kavmi nerede? Nerede, fani dünya varlığına mağrur olup kavmine: Ben sizin en büyük rabbinizim diyen firavun? Bu yer onları değirmende öğüttü, toz etti. Evleri yıkılıp ıssız kaldı. Yerlerini yurtlarını şimdi köpekler şenlendiriyor. Sakın onlar gibi gaflet etmeyin. Baki kalan sadece Cenabı Haktır ki, birdir eşi ve benzeri yoktur. Doğmamış ve doğurmamıştır. Tapılacak olan ancak O'dur. Ölüm ırmağının girecek yerleri var ama çıkacak yeri yok. Büyük, küçük, hep göçüp gidiyor. Giden geri gelmiyor. Biliyorum ki herkesin başına gelen bana da gelecektir."

Bir gün Hz. Muhammed: "Kus'un Ukaz'da okuduğu hutbesini tam olarak bilen var mı?" diye sormuştur. Hz. Ebu Bekir orada ayağa kalkıp ezberinden bu hutbeyi okumuştur. Ayrıca Kus bin Sâide için şöyle tasvir edilmektedir. Cahiliye Arapları içinde öldükten sonra tekrar dirilmeye inanan ilk kişi olup insanlar karşısında ki belagatinin Araplara arasında darbimesel haline gelen kişi olarak nakledilir. Kus bin Sâide'nin Hıristiyan olduğu sanılsa da aslında ne iddia edildiği gibi Necranlı bir rahip ne Hıristiyan değildir. Kus bin Sâide'nin konuşmalarına bakarsak Hanîf olma olasılığı daha yüksektir.²³⁸

Bir diğer Hanîf olan Ümeyye bin Ebü's-Salt Tâif'de dünyaya gelmiştir. Devrin büyük bir şairlerinden biri olup Tevrat ve İncil'i okuyup incelemiştir. Kur'an-ı Kerim'de geçen ve kıyamet anını anlatan "Yevm et tegabün" cümlesini ve "Bismikellâhümme" kelimesini

²³⁷ Kuzgun, "Hanîf", 16/33-39; Süleyman Tülücü, "Züheyr b. Ebû Sülmâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/540-542.

²³⁸ Demircan *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 274-277; Kuzgun, "Hanîf", 16/33-39; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 18; Mehmet Azimli, *Cahiliye'yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 72-73.

şiiirlerinde ilk kez kullanan odur. Yaşadıkları devirde bir peygamberinin geleceği beklentisi vardı. Bazen ise bu peygamberlik vazifesinin kendisine geleceği vehmine kapılırdı. Bu nedenle Hz. Muhammed'i peygamberlik görevi verilince ona inanmayıp kendisine rakip kabul etmiştir. Bunun ile de yetinmeyen Ümeyye, Bedir savaşından sonra Kureyşli müşriklerden öldürülenlerin cesetlerinin atıldığı kuyuyu göstererek: "Eğer Muhammed gerçek bir peygamberi olaydı akrabalarını öldürmezdi" gibi çeşitli sözler söylemiştir. Hz. Muhammed Ümeyye'nin söylediği şiiirlerini beğenirdi. Hatta Ümeyye için şöyle demiştir: "Şiiirleri sanki inançlı bir mümin ağzından çıkmış gibidir." derdi. Hz. Muhammed'in böyle düşünmesinin sebebi Ümeyye şiiirlerinde Allah'ın varlığını ve birliğini anlatıp ahiretten, cennet ve cehennem hayatından bahsedirdi. Bir şiiirinde şöyle söylüyordu: "Yaşadığım sürece Allah'a şükretmekten hiç ayrılmam. Ne Allah'ın üstünde başka bir ilah, ne de Allah'a yaklaşabilecek başka bir tanrı vardır. Ey insanoğlu fenalıktan çekinin ki Allah'tan hiçbir şeyi gizleyemezsin." demektedir. Ümeyye bin Ebü's-Salt Kıyamet günü yaşanacaklar hakkındaki bir şiiirinde şöyle diyordu: "Ey ölüye ağlayan kişi onlar artık mezarlarında yatıyorlar. Üstlerinde kendi mallarından sadece bir kefen parçası bulunmaktadır. Onları bırak kendi hallerine çünkü öyle bir gün gelecek ki ölmüş olan kişileri tıpkı uykularından uyandırıldıkları zaman gibi çağırılacaklardır. Onlar ise bu davete başka bir durumda katılacaklar. Bazıları çıplak, bazıları ise giyinmiş şekilde geleceklerdir." demiştir. Şiiirlerin Ümeyye ait olduğu kabul edersek bu şiiirlere bakarak Cahiliye Devrindeki akil insanların, Ehl-i Kitab'a ait kitaplar hakkında bilgi sahibi olup bu bilgilerin Arabistan Yarımadasında yaygın olduğuna kanıt oluşturur. Ayrıca başka bir şiiirinde Ümeyye bin Ebü's-Salt, Hanîf dininin kıyamete değin sürecek tek din olduğunu söylemektedir.²³⁹

Zeyd bin Amr bin Nüfeyl Mekke'de tanınan bir Hanîf idi. Kabilesi olan Adiyogullarının tanınmış ailelerinden birinde yaşanan olay adetlerin dini inançları zamanla nasıl yok ettiği görülüyordu. Hz. Ömer'in dedesi Nufeyl'in iki ayrı eşinden Hattâb ve Amr isminde iki oğlu bulunmaktaydı. Nufeyl'in vefatı üzerine adetlerince Hattâb'ın annesi üvey oğlu olan Amr ile evlenmiştir. Bu evlilikten Zeyd isminde bir erkek çocuğu olmuştu. Bu nedenle Hattâb, Zeyd'in hem amcası, hem aynı anneden olan erkek kardeşi olmaktaydı. Zeyd, Varaka bin Nevfel gibi Kureyş Kabilesinin putperest inançlarının yanlış olduğunu anlayabilen Mekke'de ki nadir insanlardandı. İbn İshâk'ın Esmâ bint Ebû Bekir'in anlattığı olayı şöyle rivayet etmiştir: Zeyd bin Amr bin Nüfeyl bir gün sırtını Kâbe'ye dayamış şekilde şöyle söylerken işittim: Ey Kureyş cemaati! Zeyd'in nefsinin kudreti elinde olan Allah'a and olsun ki, benim dışında sizden hiç kimse İbrahim dininde bulunmamaktadır. Ardından ise şunları ekledi: Allah'ım! Eğer ben sana ibadetlerin en sevimsisinin ne olduğunu bilsem aynen sana o şekilde ibadet ederdim ancak bun onu bilmiyorum. Sonra da yere eğilerek elinin ayasının üzerine secde ediyordu. İbn İshâk'ın yine şöyle söylediğini rivayet etti: Hz. Ömer'in babası Hattâb bin Nüfeyl, Zeyd bin Amr'a işkence ettiği için Zeyd, Hattâb'dan kaçarak Mekke'nin tepelerine çıkmıştı. Mekke'nin

²³⁹ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 17; Demircan, *Cahiliye Araçları*, 125; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/365; Kuzgun, "Hanîf", 16/35.

tam karşısında bulunan Hira mağarasını bu dönemde kendine mesken edindi. Hattâb, Kureyş Kabilesinin saygısız gençlerinden bazılarını Zeyd'in üzerine salarak: Onun Mekke'ye girmesine müsaade etmeyin derdi. Bu emirden sonra Zeyd sadece gençlerin haberi olmadığı zaman Mekke'ye girebiliyordu. Bu durumu öğrenen bazı Mekkeliler bunu Hattâb'a ulaştırdılar. Kureyşliler Zeyd'i kendi dinlerini bozup içlerinden biri ayrılıp Zeyd'e tabi olur diye onu çoğu zaman yanlarından uzaklaştırıyor ve ona işkence ediyorlardı. Hattâb, üvey kardeşi Zeyd'in Kureyş Kabilesinin dinini terk ettiği için Hattâb onu sürekli kötüleyip ona işkence ediyordu. Böylece Zeyd bin Amr da kavminin kendisine yaptıklarını normal karşılayanlara şunları söyledi: *"Allah'ım! Ben haram sayıyorum onlar için oralar konaklama yeri değildir. Benin evim ise mahallenin tam ortasında bulunmaktadır. Safâ tepesinin yanındadır, güneşliğin sahibinin yanında değildir."* demiştir.²⁴⁰

Tarihçi Muhammed bin İshâk'ın şöyle söylediğini rivayet etti: Tarafıma rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Zeyd bin Amr bin Nüfeyl hakkında şöyle bahsetmiştir: Putları ilk olarak eleştirip bana da onları yasaklayan kimse odur. Bir gün Kâbe'yi yanımda olan Zeyd bin Hârise ile tavaf etmeye başlamıştım. Tavaftan sonra Zeyd bin Amr'ın yanına uğradım. O dönemler Mekke'nin dışında bir yerde yaşıyordu. Kabilesinin dinini bıraktığı için Mekkeliler ona kılıç çekince Zeyd'de onlardan uzaklaşıp Mekke'de bulunan bir dağın tepesine yaşamaya başlamıştı. Yanına giderek oturdum. Zeyd bin Hârise'nin yanında taşıdığı torbanın içinde Kureyşlilerin putlara kestikleri kurbanlardan alınmış biraz et parçası vardı. Ben o zamanlar genç bir delikanlıydım. O torbanın içindeki eti Zeyd'e doğru uzatıp şöyle dedim: *"Ey amca! Bu yiyecekten biraz ye!"* dedim. Zeyd ise bana dönerek şöyle söyledi: *"Ey kardeşimin oğlu! Belki o et putlarınıza kestığınız diğer kurbanlardan olabilir."* dedi. Ben de ona: *"Evet!"* diyerek cevap verince *"Ey kardeşimin oğlu! Eğer sen deden Abdülmuttalib'in kızlarına bu hali sorsaydın, benim putlara kesilen kurbanların etlerini yemeyeceğimi sana derlerdi. Benim bunlar gibi herhangi bir yiyeceğe ihtiyacım yoktur!"* dedi. Sonra sırasıyla putları, onlara tapan insanları ve putlara kurban kesen kimseleri ayıplayıp: *"Bu yapılanlar batıl şeylerdir. Kimseye ne zarar ve ne de fayda verirler."* dedi ya da buna yakın bir şeyler söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber dedi ki: *"Bu durumu öğrendikten sonra hiçbir zaman puta dokunmadım ve putlar için hiç kurban kesmedim. Sonrasında Allah Teâlâ beni peygamberlik şerefine nail eyledi."*²⁴¹ İbn İshâk yine şöyle rivayet etmiştir: Zeyd, Hz. İbrahim'in dini olan Hanîflik üzerine araştırma yaparak bu hususta doğru bilgi edinmek için Mekke'den ayrılmaya kati olarak karar verdi. Zeyd ne zaman yola çıkmaya niyet ederse eşi Safiyye bint el-Hadramî hemen Hattâb bin Nüfeyl'e bu durumu bildirirdi. Buna rağmen Zeyd, ehl-i kitab olan ve Hz. İbrahim dinini bilen akil bir kişiyi bulup ondan bu tek tanrılı dini öğrenmek için Şam'a gitti. Şam'da aradığını bulamayınca oradan da Musul'a geçip bütün Cezîre bölgesini gezip dolaştı. Sonrasında tekrar

²⁴⁰ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 168-170; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 57; Watt, *Hız. Muhammed Mekke'de*, 132-133; Martin Lings, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, çev. Nazife Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 80-81; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/217.

²⁴¹ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 170-171; Halit Özkan, "Zeyd b. Amr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/316-317.

geri dönüp Şam şehrine geldi. Şam'da Zeyd bir süre dolaştı. En sonunda el-Belkâ denilen bir yerde bulunan kilisenin rahibinin yanına geldi. Rivayetlere göre bu rahip bölgede Hıristiyanlığı en iyi bilen kişiydi. Rahibe Hz. İbrahim'in dini olan Hanıflık hakkında sorular sordu. Rahip ise Zeyd'e dönerek şöyle söyledi:

"Sen öyle bir din hakkında soru soruyorsun ki, bugün ne o dini bilen ve ne de sana bu hususta bilgi verebilecek olan başka bir kişiyi bulamazsın. Hz. İbrahim'in dini hakkında bilgisi olanlar çoktan yok olup gittiler. Ancak senin geldiğin topraklardan Hz. İbrahim dini olan Hanıflık üzere gelecek olan bir peygamberin gönderilmesi çok yakındır. Hemen memleketine gerisin geriye dön. Belki şu anda gelecek olan o peygamber gönderilmiş olabilir. Çünkü bu zamanlar o peygamberin gelme zamanıdır." dedi.

Rahiple görüştüktan sonra Zeyd, Yahudilik ve Hıristiyanlık hakkında yeterince bilgi sahibi olduğu kanaatine varınca bu iki dinde de kendisinin tatmin olacağı herhangi bir şey bulamamıştı. Rahip Zeyd'e bu de söyleyince hemen Mekke'ye gitmek için hemen yola koyuldu. Lahm topraklarından geçerken üzerine saldırtıp Zeyd'i öldürdüler. Varaka bin Nevfel Zeyd'in vefatını duyunca çok üzüldü bunun üzerine bir ağıt yazmıştır. Hz. Muhammed'de Zeyd'i övüp onun kıyamet günü geldiğinde "*Büyük bir halkın değerini tek başına kendinde taşıyarak diriltileceğini*" söylemiştir.²⁴²

Kaynaklardan bildiğimiz kadarı ile Mekke'de ki en eski Hıristiyanlardan biri olan Kureyş kabilesinin Esed kolundan patrik Osman bin Huveyris'dir. Osman bin Huveyris'in hayatı tarihçilerce iyi bilinmesine karşın Hıristiyan oluş serüveni henüz tam olarak bilmemektedir. Osman bin Huveyris, İbn Cefne olarak bilinen Hâris bin Ebû Şemir'in kardeşi olan Bizans'ın Suriye yöneticisi Amr bin Ebû Şemir'e gidip, "Kureyş Kabilesinin size itaat etmesini istiyor musunuz?" diye sorunca melik ise "Evet" diyerek cevap verdi. Bu cevabın üzerine Osman ise, "Benim adıma bir mektup yazıp beni onların hükümdarı yap." dedi. Bu konuşmanın üzerine Suriye Meliki, Osman'ın bu dileğini hemen yerine getirdi. Ayrıca Mekke'de ikamet eden her bir kabilenin Osman'a sürekli olarak vergi ödemesini mecbur etti.²⁴³

Osman bu atama mektubuyla Mekke'ye geri döndüğünde Kureyşliler bu durumun kabul edilemez olduğunu belirterek Suriye Melikine bir elçilik heyeti gönderdiler. Melik ile görüşmek için huzura çıkararak ona, "*Osman bir ahmak! Ayrıca senin gibi akıllı bir melik bize böyle şeyler yapmaz. Gerçek şu ki biz senin üstümüzdeki tüm haklarını kabul ediyoruz. Bizler dürüst ve doğru insanlarız yine kendi topraklarımızda ünlü bir mabet olan Kâbe'nin sahibiyiz.*" dediler. Sonundan melik durumu anlayıp Osman'ı kendi sarayından kovdu. Bu olayın akabinde Osman direkt olarak Bizans İmparator ile görüşmek için Konstantiniye'ye doğru yola çıktı. Osman İmparatorla konuşmak istiyordu. Bizans İmparatoruna bağlı olan Suriye Meliki bu durumu işitince derhal Bizans İmparatorun teşrifatçısı ile tercümanına Osman'ın

²⁴² Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzi*, 171-172; Watt, Hz. Muhammed Mekke'de, 132-133; Lings, Hz. Muhammed'in Hayatı, 80-81; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/217.

²⁴³ İbn Habîb, *el-Münem-makfî ahbâri Kureyş*, yay. haz. Hurşid Ahmed Faruk (Beyrut: İlmü'l-Kütüb, 1405/1985), 154; Muhammed Hamidullah, "İslam Öncesi Mekke'de İki Hristiyan Osman b. El-Huweyris ve Varaka b. Nevfel", çev. Havva Esmâ Akış, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 15 (Temmuz 2023), 167-168.

imparatorun huzuruna çıkıp konuşmasına engel olmalarını söyleyen gizli bir mektup gönderdi. Ayrıca Osman'ın kafasını bile kaldıramaması için gerekli olan tüm şeyleri yapmalarını istedi. Günün birinde Bizans İmparatoru geçit törenine katılmak için sarayından çıktığında durumu fırsat bilen Osman imparatorun huzuruna çıkıp ona hitap ederek saygılı bir şekilde konuştu. İmparatorun tercümanı ise melikin dileğini yerine getirip imparatora şöyle dedi: *"Bu adam çok belli ki bir deli! Benim vatanımda bulunan bir dağın zirvesinde gizlenmiş büyük bir hazine yatıyor. Ey hükümdar eğer siz bana maddiyat hususunda yardım edebilirsiniz bu dağı yıkarak tüm hazineyi ortaya çıkarabilirim diyor."* İmparatorun tercümanı bu yalanı Suriye Melikinın kendisine gizlice yazdığı mektubunda geçen ifadelerle göre söylüyordu. Bu konuşmanın sonrasında imparator yoluna devam etti. Osman bu olayın sonrasında neye uğradığını bilmeden hızlıca orayı terk etti.²⁴⁴

Bir gün yine Osman Konstantiniye'de dolaşırken Bizanslı küçük çocuklara eğitim veren bir öğretmen ile karşılaştı. Osman üzgün bir şekilde öğretmenin yanına oturdu. Tesadüf eseri bu öğretmen aslen Arap kökenli idi. Osman'ın yanına oturduğunu görünce sanki bu misafire özel yazılmış gibi Arapça olarak bir mısra okudu: *"İşte durum böyle, yeni gelen benim kıyafetimi doldurdu."* Osman, bu öğretmenin Arap olduğunun farkına varınca elbisesinden tuttu. Öğretmene kendisine kim olduğunu söylemediği müddetçe ona geri bırakmayacağına dair yemin etti. Kendisinin de tıpkı onun gibi bir Arap olduğunu da söyledi. Öğretmen ise: *"Lütfen benim ile konuşma. Suriye Meliki sizin durumunuzla ilgili konuyu tercüman ile teşrifatçıya bir mektupla yazdı. İşin açığı burada kimse size bu saatten sonra yardım edemez. Ancak bana ihanet etmeyeceğine dair söz verirsen sana yararlı bir şey söyleyebilirim."* deyince Osman ona söz verdi. Arap öğretmen devamında şöyle konuştu: *"İmparator senin önünden geçtiği anda ona şöyle bir söz ile seslen!"* gibi nasıl imparatorla konuşacağını öğretti. Sonrasın da yine Osman'a: *"Eğer seni mütercim yanına çağırırsa, onu elbisesinden yakalayıp üstündeki kıyafetlerini hemen parçala ve akabinde onun hakkında şöyle söyle: 'Bana bu kötülüğü yapan adam işte bu kişidir.' diye söyledikten sonra farklı bir tercümanın gelmesinin rica et."* diye de sözlerine ekledi. Bizans İmparatoru önünden geçtiği vakit muallimin dediklerinin aynısı yaptı. İmparator bu duruma sessiz kalmayarak gerçekten Osman'ın yaşadığı hikâyesini kendine anlatabilmesi için hemen farklı bir tercüman çağırttı:

"Ben Arap hacılarının sürekli ziyaret ettiği kutsal mabed Kâbe'nin içinde bulunduğu Mekke şehrinde oturuyorum. Suriye Meliki İbn Cefne'den milletimin Hıristiyanlığı benimsemeleri için başlarına beni hükümdar olarak görevlendirmesini dilemişim. Milletimden olan bazı kişiler, bana karşı isyan edip sundukları hediyeler ile İbn Cefne'yi bana karşı cephe almasını sağladılar. Bunun üzerine İbn Cefne beni sınır dışı edip kovdu. Ben de bu nedenle sizin huzurunuza kadar geldim. Ayrıca Melik benim sizinle konuşmamı engelleyip bana zarar vermeniz için tercümana gizli bir mektup yazmış. İşte olaylar tam olarak böyle oldu. Şayet siz

---

²⁴⁴ Hamidullah, "İslam Öncesi Mekke'de İki Hristiyan Osman b. El-Huveyrıs ve Varaka b. Nevfel", 169-171; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 122.

bana bir beraat verirseniz ve beni halkımın başına hükümdar olarak atayabilerseniz Arapların tamamının sizi destek vermeleri ve dininizi girmeleri için onları zorlayacağım.” dedi.²⁴⁵

Bu konuşmanın üzerine imparator talep edilen mektubu yazıp Osman’a verdi. Osman’a onur cübbesi denilen bir hilat hediye edip bir de yaldızlı eyer takılmış olan bir katır verip şöyle söyledi: “Suriye melikinin senin üstünde herhangi bir otoritesi yoktur.” diye de sözlerini ekledi. İmparator kendi mührü ile mühürlü olan mektubu ona teslim etti. Osman Bizans İmparatorluğunun topraklarındayken, günümüze kadar ulaşamayan bazı şiirler yazmıştır. Osman’ın şairane eserlerinden bir kısmını örnek olarak sonradan nakledilmiştir: “Biz Suriye Melikinin başkentine ulaştığımızda, bazı insanlar şaşkınlık yaşadı.” Osman Bizans İmparatorunun mektubunu Suriye Melikine getirince melik Osman’a kendisinin değer verdiği kişilerin adlarını sordu. O ise içlerinde Saîd bin Âs ve Amr bin Lüeyy’in kabilesinden Ebû Zî’b bin Rebîa’nın adlarının olduğu bazı Kureyşlileri isimlerini zikretti. Bazı kaynaklarda ise Osman’ın hükümdarlığını Mekkelilerin kabul etmemesi üzerine tekrar Suriye’ye dönüşünde yaşadığı rivayet edilmektedir. Bu adı geçen kişiler o vakitler ticaret için Suriye’ye gitmişlerdi. Melik bu adları kişileri buldurup onları hapse attırdı. Ebû Zî’b demir zincirlere vurulmuş haldeyken öldü. Ancak Saîd bin Âs, Utbe bin Rebîa ve Ebû Ümeyye bin Muğîre’nin fidyesinin Mekkeliler tarafından ödemesi üzerine serbest bırakıldı. Bir başka rivayette ise onların özgür bırakılmasını aracılık eden kişiler Hişam ve Ebû Ümeyye’dir. Muğîre’nin adı geçen oğullarının eşi Saîd’in kız kardeşi olması nedeni ile yardım etmişlerdi. Saîd kendini kurtaran kız kardeşlerinin kocalarını övmek için çeşitli şiirler yazdı. Osman’ın durumuna gelince o Melikin yanından ayrılamadan vefat etmiştir. Melik kendi egemenlik alanı daralır korkusu ve kıskançlık nedeniyle onu zehirlettiği rivayet ediliyor. Bu yaşanan durum akrabalarına tarafından duyulunca kuzeni olan Varaka bin Nevfel, Osman için yas tutup şöyle bir ağıt söylemiştir:

“Osman’ın iki kızı, babalarının pusuya düştüğünü öğrensinler mi?
Mesaj taşıyan kişi getirmek için hayatını riske attı,
Kıskançlık kurbanının haberini ilgili varislerine.
Osman’a ağlayacağım, yapmam gerektiği gibi,
Melik Amr’a hatırlatacağım, hiç kimse ona hatırlatmasa bile.
Bu doğru mu Huveyris’in oğlu (Osman),
Cilalı bir vazoda sana zehir verdikleri?
Yoksa o belirlenen saatinde gelen bir ölüm mü?
Çünkü ölüm yolunu iyi bilir.
Hayatta iken Osman, halkına bir övünç kaynağıydı;
Şimdi o mezarının altında gömülü.
Benim vücudum parçalanmış (?) geldiği zaman,
Onun ölüm haberini halkıma söyledim; “o uzun ömürlü”;
İbn Cefne bu alçak dünyada kral olarak atandı,

²⁴⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 122; Hamidullah, “İslam Öncesi Mekke’de İki Hristiyan Osman b. El-Huveyris ve Varaka b. Nevfel”, 169-171.

Ruhum kapalı mezarda olan birini arıyor.
Vallahi yaşayacak olursam, ondan alacağım (melikliği)
Acımasızca bir kılıç darbesiyle (intikam alacağım).”²⁴⁶

1.5. Cahiliye Dönemi Araplarında Astronomi, Nesi ve Kâğıt

Araplar diğer milletler gibi astronomi ilmiyle çok hemhal olmuş bir halktır. İlk kez ay takvimini yapan Sümerler ve ilk kez güneş takvimini yapan Mısırlıların komşusu olması bu alanda onlara bir örneklik teşkil etmiştir. Araplar ilk önce ay takvimini kullanmaya başlamış olup sonrasında bu takvimi güneş takvimine eşitlemeye çalışmışlardır. Ayrıca dini inançları gereği haram ayı belirleme, artık gün ekleme ve nesi gibi çalışmaları nedeniyle karışık bir takvim hesabı ortaya çıkmıştır. Bu takvim çalışmalarına İslam’ın gelişinden çok önce başlamaları ve bu görevi bir aileye vermeleri nedeniyle bu takvim hesaplamaları sırasında kayıtlar tutulup nesi defteri tarzında bir kayıt tutmaları muhtemeldir. Bu durumda bize Cahiliye Devrinin başlarından itibaren Arapların kâğıt ve yazıyı bildiklerini göstermektedir. Bu nedenle astronomi ve nesi konusuna ayrı bir başlık açmış bulunuyoruz.

Araplar ucu bucağı olmayan Arabistan çöllerinde yollarını bulabilip idame edebilmek için çok gereksinim duydukları astronomi ilmi ile ilgili temel bilgileri Bâbilliler ve Keldânîlerden almışlardır. Çünkü Keldânîler astronomi ve gökyüzüyle ilgili çalışmalarda diğer topluluklara göre çok ileri bir seviyede idiler. Keldânîlerden astronomi alanında etkilenmeleri iddiamızın en önemli kanıtı Arapların bildiği yıldızların çoğunluğunu Arapçada verilen ismi ve yıldızların anlamı Keldânîlerin adlandırmasıyla neredeyse aynı olmasıdır. Örneğin Arapçada geçen “Merib” yıldızının Keldânî dilindeki birebir karşılığı “Mirdah” kelimesidir. Yine Arapçada bir yıldız ismi olan “Zuhal” sözcüğünün Arapçada anlamı ise “yükseklik” olduğu bilinmektedir. Keldânî dilinde “Zuhal” yıldızının ismi “Kavun” olup bu sözcüğünde o dilde “yükseklik” manasına gelmektedir. Benzer tarzda dünya medeniyetlerin en önemli temsilcilerinden kabul edilen eski Mısırlılar, Hintliler ve Yunanlılar da yıldız kümelerinin isimlerini ve buldukları yerleri isimleri gibi astronomiyle ilgili bilgileri Sümerler aracılığıyla Keldânîlerden öğrenmişlerdir.²⁴⁷

İlkçağda Sümerler ile Keldânîlerin dışında Mısırlıların ve Babililerin yıldızlar hakkındaki inançlarının neredeyse tüm Orta Doğu milletlerini etkilediği anlaşılmaktadır. Araplarda etkilenen milletlerin başında gelmektedir. Araplar özellikle yıldızları, hava durumu tahminlerin haricinde özellikle geceleri çölde yönlerini bulmak ve mevsimleri belirleyebilmek için gözlemekteydiler. Bazı Arap Kabileleri yine bu yıldızlardan bir kısmına tapıyorlardı.

---

²⁴⁶ Muhammed Dayfallah el-Batâyine, "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri", *Bellekten* 63 (1999),869-934; Hamidullah, "İslam Öncesi Mekke'de İki Hıristiyan Osman b. El-Huveyrıs ve Varaka b. Nevfel", 169-171; Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 122; Hakan Şahin, "İslâm Öncesi Mekke'de Sivil Toplum", *Liberal Düşünce Dergisi* 78 (2015), 45-48.

²⁴⁷ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 114; Demircan, *Cahiliye Arapları*, 160-161.

Örneğin Sebe ve Himyerîler Güneşe; Cüzâm ve Lahm kabileleri “Müşteri” olarak bilinen Jüpiter’e; Kinâne kabilesi Aya; Esed kabilesi “Utârid” denilen Merkür’e; Kays kabilesi ise “Şî’râ” olarak adlandırılan Sirius yıldızına, Temim Kabilesi ise “Deburan” adındaki iki yıldızla tapıyordu. Bu sebeple Kur’an-ı Kerim’de, Şî’râ’nın rabbinde Allah olduğu ifadesi ilgili ayette²⁴⁸ geçmektedir.²⁴⁹

Necid Bölgesinde yaşayan Araplar ile Hicaz Bölgesindeki Arapların çok eskilerden beri Yemen’de yaşayan Araplar ile kendi devirlerindeki gelişmiş medeniyetler ile sıkı ilişkileri vardı. Bu gelişmiş ülkelerden gereksinim duydukları tüm bilgi ve donanımı kendi ülkelerine taşırlardı. Necid Arapları ile Hicaz Arapların kullandığı dili, sözcükleri, haberleri ve ile şiirleri birlikte gelişmiş medeniyete sahip bütün dillerden ne ilginçtir ki daha zengin bir dil yapısına sahipti. Bu zengin dil sayesinde Hicaz ve Necid Araplarının burçların adlarını, burçların şekillerini, yıldızların isimlerini ve yörüngeleri hakkında bilgi sahibi olduklarını anlıyoruz. Araplar bu gökyüzündeki cisimlerinin göründükleri ne zaman ve nerede görebileceklerini biliyorlardı. Ayrıca gündüzün ve gecenin her vaktinde yıldızların ufka göre açı ve konumları hakkında önemli bilgilere sahiptiler. Bu bilgiler ışığında bütün yolculuklarını karanlıkta kara ve denizlerde çok rahat bir şekilde yolu bulabiliyorlardı.²⁵⁰

Araplar için çok büyük bir ehemmiyete sahip olan astronomi bilgisi dönemin bedevi hayat tarzı için vazgeçilmez derecede önemliydi. Bu durumun temel sebebi Arabistan’da gündüzleri havaların sıcak hasebiyle kervanlar çoğunlukla geceleri yolculuğu tercih ederlerdi. Bu tür yolculuklarda kaybolma ihtimalinin yüksek olması nedeniyle yönler ve yollar yıldızlar aracılığıyla bulunmaktaydı. Rüzgârların devamlı olarak çöllerin yüzeylerini değiştirmesi sebebiyle yollarında değiştiği için gökyüzünden faydalanmaya zorunlu kılmıştır. Bu yöntemi uygulayan Araplar denizlerde de yollarını kolaylıkla bulabilmekteydiler. Bu gibi olayların sonucunda devrin Araplarının, astronomi ilmi hakkında kendi devrinin insanlarına göre çok iyi bir durumda oldukları rahatlıkla söylenebilir. Arapların genelinin kendi ihtiyacını görebilecek kadar astronomi bilgisine sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Arap kabileleri içinde astronomi ilminde Mürre bin Hemmâm eş-Şeybanoğulları ve Mâriye bin Kelboğulları yetenekleri ile öne çıkan kabilelerin başında gelir. Yine Amr bin Ümeyye gibi bazı şahısların bu konuda uzmanlaştıkları da rivayet edilmektedir.²⁵¹ Tarih kaynaklarda geçmişte Hz. Muhammed’in büyük dedelerinden Ebû Kebşe adlı bir kişinin Mekkelilerin taptıkları putları

---

²⁴⁸ Necm Sûresi: 53/49.

²⁴⁹ Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 108; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 115-116; Berki-Keskioğlu, *Hâtemü'l Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı*, 22; Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 17-18; Kalaycı, *İslam Öncesi Mekke Sitesinde Sosyal Yapı*, 45.

²⁵⁰ Musa Carullah Bigiyef, *İslam Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslam'da Takvim Nizamı*, çev. Halil Aldemir-Ahmet Yasin Küçüktriyaki (Ankara: Ankara Okulu Yayınları Ankara, 2020), 15.

²⁵¹ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 114-115; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 108-109; Dilek Çelenk, *Hz. Peygamber'in Mekke Devrinde Karşılaştığı Sıkıntılar* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2018), 33.

bırakıp gökyüzündeki cisimlere tapmalarını halka emrettiğini bilmekteyiz.²⁵² Ebû Kebşe hakkında yaptığımız araştırmalarda Hz. Muhammed'in baba tarafından dedesi olmadığı anlaşılmıştır. Öte yandan Ebû Kebşe'nin sütanesi Halîme'nin kocası Hâris bin Abdüluzâ ile anne tarafından dedesi olan Hz. Peygamber'e çok benzediği söylenen Vehb bin Abdümenâf'ın künyelerine de Ebû Kebşe denilmekte idi. Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber'e bu kişiler ile arasında bağlantı kurmaları ya da puta tapan Araplardan başka bir inancı sahip olup yıldızlara tapan Ebû Kebşe el-Huzâî'ye benzetmeleri nedeniyle Hz. Muhammed'e İbn Ebû Kebşe demektedirler.²⁵³

Günümüzde astroloji olarak bilinen Araplarda ilm-i ahkâm-ı nücûm şeklinde isimlendirilmekteydi. Bu gök cisimlerinin, insanların kaderi ve bazı olaylar üzerinde çeşitli etkileri olduğu inancıyla gelecekte yaşanacak olaylar hakkında kehanetlerde bulunmaktı. Bu işlerle ilgilenen Müneccimler ise belirli bir işler hakkında uğurlu ya da uğursuz olduğuna dair takvim çizelgeleri hazırlarlardı. Seneler, aylar, günler ve saatlere göre ayarlanmış olan bu takvimlere bakılıp yapılacak işler için en uygun vakitlerin seçilmesine çalışılıyordu. ²⁵⁴ Günümüzde bile devam eden bu gelenekten haberi olan Cahiliye Devri Araplarının astronomi ve astroloji sahasında ileri gittiğinin en önemli göstergesidir. Bu inanç Araplar arasında maalesef İslam'ın zuhurundan sonrada devam etmiştir. Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim (ö. 10/632 [?]) vefat ettiğinde güneş tutulması yaşanmıştır. Bu durum üzerine Hz. Peygamber bir kişinin ne doğması ne de ölmesi nedeniyle ay ya da güneşin tutulmayacağını söylemiştir. Cahiliye Devrinden kalma bu tür inanç ve davranışlardan Müslümanları nehyetmiştir.²⁵⁵

Cahiliye Devri Araplarının astronomi ile ilgili bilgileri elde ettiğimiz önemli bir kaynaktan şiiirlerdir. Nitekim Cahiliye devri şairlerinin divanlarını incelendiğinde astronomi ve gökyüzü dair birçok kelime bulunmaktadır. Bu tür şiirlerde anlatılan durumlarda mecaz ya da istiarede denilen teşbihlerde sınırlı bir ifadede geçmekle birlikte gökyüzünün genel durumu ve yıldızların hareketlerinden yol çıkılarak hava durumunu ifade ediyordu. Dönemin Arapları yıldızların zaman içindeki değişikliklerin doğa olayları ile doğrudan ilişkisi olduğuna inanıyorlardı. Arapların inanışlarına göre yağmurun yağması, bir kişinin işlerinin iyi ya da kötüye gitmesi her zaman yıldızların yıl içindeki hareketiyle alakalıydı. Benzer tarzda bazı olayların yaşanmasında, uğurlu veya uğursuz olmasında da yıldızlar etkili olmaktadır. Araplar doğuda şafak söktüğü zaman batıda ise ona karşılık ya da rakip olarak başka bir yıldızın battığını varsayıyorlardı. Bu sayede 28 tane yıldızın gökyüzü hareketini devamlı bir şekilde takip edebiliyorlardı. Araplar tüm doğa olaylarına farklı yıldızların neden olduğuna inanıyorlardı. Bulutların renginden ve şekillerinden yola çıkarak yağmur hakkında bir fikre

---

²⁵² Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 363.

²⁵³ Ali Yardım, "Ebû Kebşe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1994), 10/176; Asri Çubukcu, "Halîme" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1997), 15/338.

²⁵⁴ Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 108.

²⁵⁵ Asri Çubukcu, "İbrâhim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 21/273-274; Efe, *İlk Dönem İslam Toplumunda Ölüm, Teçhiz ve Defin*, 48.

ulaşıyorlardı. Arapların inancına göre gökyüzündeki beyaz bulutlar az miktarda, kırmızı bulutlar orta seviyede, kara bulutlar ise çokça yağmur getiren bulutlar olarak bilinmekteydi.²⁵⁶

İlkçağ tarihine baktığımızda ilk kez ay takvimini yapan bir Ortadoğu halkı olan Sümerlerdir. Bu takvim sonraları Babil, Asur ve Keldânîler üzerinden birçok farklı millete ulaşmıştır. Bu takvimim kullanan milletlere baktığımızda Araplar, İbraniler ve Yunanlılar başta gelmektedir. Meton Sistemi denilen takvimi Yunanlı astronom Meton MÖ. V. yüzyılda ilk kez güneş esas alan takvime göre 19 yıl, ay takvimine göre ise 19 yıl 7 aya tekabül ettiğini hesaplamıştır. Farklı bir şekilde anlatırsak ay, güneş takvimi hesabına göre her 19 yılda 235 defa dönmektedir. Bu hesabı doğru kabul edersek güneş takvimine göre her 19 yılda 228 ay olurken, ay takvimine göre ise 235 kamerî ayı olmaktadır. Çinli Konfüçyüs'ün (ö. MÖ. 479) eserine Edîb Muhammed Mekîn es-Sînî tarafından düzgün ve anlaşılır biçimde yanlarına kısa şerh tarzında notlar düşerek çevirdiği Kitâbu'l-hivâr isimli eserinde şu bilgilere geçmektedir: *“Yunanlı astronom Meton'un yaşadığı dönemden yüzyıllar öncesinden beri bu yöntemin neredeyse aynısı Çinliler tarafından da kullanılmaktadır.”* Diğer kaynaklara baktığımızda Çin halkının yılın aylarını hilale göre belirleyip yılları ile mevsimlerle ise güneşe göre hesap yapılan çok eski ikili bir takvim gelenekleri vardır. Bu ay takvimi ayın, güneş takvimini esas alarak her 19 yıl süren dönüşüne dayanmaktadır. Çinliler tıpkı diğer toplumlarda olduğu gibi ay takvimine göre her 19 yılda bir kez ay takvimine fazladan 7 ay eklerlerdi. Bu artık ay ekleme yöntemimi tarihte ilk kez kim kullanmıştı sorusuna yanıt olarak Çin Ansiklopedisinde şu bilgiler bulunmaktadır: *“Çin'de çok uzun yıllar önce tahta çıkan Kral Jou (MÖ. 2211-2375) vezirine şöyle emretti: Her yıl 360 günden oluşacak artan günleri ise dört mevsimin sürekli olarak sabit kalabilmesi için artan aylara dönüştür.”* yazmaktadır. Yahudi Hahamlar tıpkı Çinliler gibi MS. IV. yüzyılın başlarında yer alan 320 senesinde ayları hilalin durumuna göre belirleyip yıllar ile mevsimleri ise güneşe göre hesapladıkları bir takvim yaptılar. Bu yaptıkları yeni ay takvimine göre her 19 yıla 7 ay eklemeye başladılar. Bazı klasik kaynaklarda Arapların bu takvim sistemini Hicaz Bölgesindeki birçok kentte yaşayan Yahudilerden öğrendikleri nakledilmektedir. Araplar Yahudilerden öğrendikleri her 19 yıla 7 ay eklemeye sistemini nesi de kullanmaya başlamışlardır. Ay takvimi esasına göre her 19 yıla göre 7 ay ekleme yapar oldular. Bunun sonucunda ay takvimini de güneş takvimine göre 19 yıla dönüştürmeye başladılar. Güneş takvimlerine göre her 19 yılda bir kez ayın dönüşüne göre yeniden belirlenen takvimde daha az hatanın bulunması nedeniyle çok daha değerli ve kadim bir takvimdir.²⁵⁷

Araplarda Takvim olayına gelince Cahiliye Devrinin Arabistan Yarımadasında birbirlerinden çok benzer olmayan ve her ikisi aynı dönemde geçerli iki farklı takvim kullanılıyordu: Bu takvimlerden birincisi Yıldız takvimi ve ikincisi ise kameri-şemsi denilen Ay-Güneş

---

²⁵⁶ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 115.

²⁵⁷ Bigiyef, *İslam Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslam'da Takvim Nizamı*, 22.

takvimidir. İlk takvim olan Yıldız Takvimi'ne göre bir güneş yılını, her birinin 13 gün olduğu 28 tane menzil denilen duraklara ayrılıyordu. Bu bilgi günümüzdeki birçok insanın tuhafına gidecek ama günümüzde Birleşmiş Milletler bütün dünya ülkelerinde geçerli olmasını istediği her ayın 28 gün olduğu 13 ayın 364 güne tekabül ettiği yıldız yılı esasına dayanan ultramodern bir takvim teklifi hazırlamıştır. Arapların binlerce yıl önce kullandığı Yıldız Takvimi sanki bu projenin öncüsü konumundadır. Arapların Yıldız Takvimi için bu takvimi ilk kez yapanlar birbiri ardına 13 günlük ya da bu süreye çok yakın aralıklarla doğup batan 28 tane yıldız seçmişlerdir. Bu takvim sistemi orijinal bir güneş takvimi olmalı ki tüm mevsimler daima belirlenen aynı yıldızın doğduğu ilk anda başlamaktadır. Araplarda kullanılan bir diğer takvim ise Ay-Güneş Takvimi denilmekteydi. Bu takvim ayın hareketlerini temel almakla birlikte, güneşin hareketlerini de takvimde hesaba katmaktaydı. İşte bu nedenle bu takvime Ay-Güneş Takvimi ismi verilmiştir. Güneş'in hareketlerine ayak uydurabilmek için bu takvimde genellikle her üç yılda bir kez ya da iki yılda bir fazladan ay olarak on üçüncü aya tekabül eden fazladan bir ay ekleniyordu. Herkesçe malum olduğu gibi güneş yılı ortalama olarak 365 gün 5 saat 48 dakika ve 45 saniye sürmektedir. Diğer takvim olan ay yılı esaslı takvim ise 354 gün 8 saat 48 dakika olarak hesaplanmıştır. Her iki takvim arasında yaklaşık olarak 10 gün 21 saat fark bulunmaktadır. Bu hesaba göre küsuratları bir kenara bırakırsak 30 güneş yılında toplam 10.958 gün bulunmaktadır. 30 güneş yılına karşılık aynı devre ay takvimi hesabına göre ise 30 yıl ve 11 ay ve 4 gün geçmiş olacaktır. İşte bu arada gün farkını 30 Kameri yılda bir kez güneş takvimi ile aralarında uyum sağlamak üzere için Araplar 11 ay ilavede bulunarak sorunu çözmüşlerdir. Bazen de her üç yılda bir araya fazla bir ay koyarak takvimleri eşitlemeye çalışmışlardır. Bu ay ekleme olayını yıl rakamlarıyla ifade ettiğimiz zaman 3., 6., 9., 11., 14., 17., 20., 22., 25., 28. ve son olarak 30. yıllarda bir ay ekleme yapılabileceği görülecektir. Diğer bir deyişle 30 güneş yılına 11 ay ekleme durumu gerekecektir.²⁵⁸ Kimi zamanda 19 yıla yedi ay ekleyerek bu eşitliği sağlamak durumunda kalmışlardır. Ayrıca geriye kalan 3 saatlik farkla birlikte her 30 yıldaki hataların miktarı aşağı yukarı 4 gündür. Her 210 senede 27,5 gün hata yapılmak olup bu hatalar hiç düzeltilmeksizin öyle bırakılsa hicri 222 yılda bir ay kayıp gerçekleşirdi.²⁵⁹

Araplardaki bir diğer ilginç astronomik hesaplama ise Güneş Takvimine göre bir yıl 365 gün 5 saat 48 dakika ve 45 saniye olması nedeniyle her yıl 6 saat yakın bir süre artık olarak kalır. Bu artık zaman her dört yılda şubat ayına eklenerek tam bir gün olur. Fakat Araplar günümüzdeki her dört yılda bir artık saati kendi takvimlerine eklemezlerdi. Bunu yerine yaklaşık olarak 6 saatlik olan yıllık artık zamanı dört yılda bir takvime eklemek yerine aradan

---

²⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2,/784-785; A. Necati Akgür, "Takvim", *TDV İslam Ansiklopedesi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/487-490; Bayram Ayhan, "Kadir Gecesi'nin Tespiti Problemi", *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş (Ankara: Hazar Matbacılık, 2018), 510; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 25-26; İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), "Takvimler I: Takvimin Doğuşu ve Jülyen Takvim" (Erişim tarihi: 13.11.2023.); Başkent Üniversitesi, "Takvimler-7" (Erişim tarihi: 13.11.2023).

²⁵⁹ Leone Caetani, *İslam Tarihi*, çev. Hüseyin Cahid Yalçın (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2020), 2/25, 30,31, 67; Bigiyef, *İslam Öncesi Araplarda Nesî Sistemi ve İslam'da Takvim Nizamı*, 67.

120 yılın geçmesini beklemişlerdir. Bu zaman zarfında 696 saat olan artık zaman 29 gün şeklinde yani bir ay takvime eklenirdi. Bu tehir etmelerinin temel sebebi kendi dini inançlarına göre yılın bazı günlerinin şanslı ya da şanssız olmasıdır. Her dört yılda bir gün artık zamanı eklediklerinde uğurlu günlerin bir anlamda uğursuz günlere dönüştüğü inancı vardır. Bu inançlarını sürekli koruyabilmek için artık saati eklemeyi 120 yıl sonrasına bırakmışlardı. Sonunda takvime 29 günden oluşan artık olan tam bir ay ekliyorlardı. Araplar bu hesaba da çoğu zaman tam olarak uymuyorlardı. Onlar genellikle yuvarlama yöntemini kullanıp yukarıda da bahsettiğimiz üç seçenekten birinden faydalanarak her üç yıla bir ay ekliyorlardı. Bu hesap sistemine göre kameri takvimde günlerin dönüp güneş takvimine göre aynı zaman dilimine tekrar denk gelmesi kameri takvime göre 12 ay eklenmiş olup 36 yılda bir gerçekleşir.²⁶⁰ Bu karışık matematiksel işlemlere şaşırılmış olabiliriz. Araplar devrin önemli tüccarlarından olduğu için matematik ve ticarete iyi olmak zorundadırlar. Bu işi öğrenebilmek için çocuklar küçük yaştan itibaren ticari kervanlara katılıp teorikte öğrendikleri bilgileri pratiğe döküyorlardı. Hz. Peygamber'in amcaları ile birlikte yaptığı ticari seferler bu duruma bir örnektir. Ayrıca Araplarda bulunan matematiksel hesaplama yetenekleri Kur'an-ı Kerim'de ki miras ilgili ayetlerde görmekteyiz. Kur'an-ı Kerim'de şöyle emredilmektedir:

"Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir."²⁶¹

Cahiliye Araplarında Nesi kültürüne gelince Araplar Cahiliye devrinde ayları diğer Araplara karşı bazen ertelerler ve bazen de helal olan aylardan birini haram, haram olan ayı ise helâl kılarlar ya da bu ayı tehir ederlerdi. Araplar içinde ayları ilk kez erteleyen ve aylardan haram kılınmış olanı haram kılan, helal olanı da helal kılan kişiye Kalemme's'dir. Hz. Peygamber'in büyük dedelerinden Kusay bin Kilâb Mekke şehrini hâkimiyet altına aldıktan sonra nesi görevini Kureyş Kabilesinin bir müttefiki olan Kinâne kabilesinin sorumluluğuna bırakmıştı. Muhammed Hamidullah ise Kinâne Kabilesinin üyeleri özellikle astronomi ile ilgili matematiksel hesapları çok iyi bildiklerini iddia etmektedir. Hamidullah bu sebeple Kusay'ın nesi görevini bilerek bu kabileye verdiği söylemiştir. Ayları nesi etme yani erteleme vazifesi alan Kinâne kabilesinden bu görevi icra edenlere ise kalemme denilmektedir. Kalemme'ler Arapların hem fıkıhçıları ve hem de fetva veren kişilerdi. Klasik kaynaklarda adı geçen Kinâne kabilesinin dini meselelerde hüküm veren konumunda olduğunu rivayet edilir. Araplar birçoğunun geçimini mızrak ve kılıçlarıyla yaptıkları yağma ve çapuldan kazandıkları için savaşın yasak olduğu üç haram ayın peş peşe gelmesi ekonomik açıdan onları sıkıntıya

²⁶⁰ Bigiyef, *İslam Öncesi Araplarda Nesi Sistemi ve İslam'da Takvim Nizamı*, 19.

²⁶¹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Nisâ Suresi - 11-12. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 08.03.2024.).

sokardı. Bu ilk Kalemme Huzeyfe bin Abd bin Fukaym bin Adıyy bin Âmir bin Sale bin Hâris bin Mâlik bin Kinâne bin Huzeyme'dir. Huzeyfe'den sonra bu vazifeyi oğlu Abbâd bin Huzeyfe devralmıştır. Abbâd'dan sonra bu görevi Kale' bin Abbâd üstlenmiştir. Kale'nin vefatından sonra oğlu Ümeyy bin Kale' görevi üstlenip sonrasında onun oğlu olan Avf bin Ümeyye yerine geçmiştir. Daha sonrasında Avf'ın vefatı üzerine oğlu Ebû Sümâme Cünâde bin Avf göreve gelmiştir. Ebû Sümâme Kalemme'nin en sonuncusu olmuştur. İslam dini geldikten sonra bu âdeti kısmi olarak kabul etmiştir. Araplar haclarını tamamladıkları zaman Ebû Sümâme'nin yanına toplanırlardı. Ebû Sümâme ise dört haram ay olan Zülkade, Zül Hicce, Receb ve Muharrem'i haram kıları. Bu aylardan birini helal kılmayı dilediği zaman genellikle Muharrem ayını helâl kıları. Araplar da bu emri kabul edip Muharrem'i helâl kıları. Muharrem ayının yerine ise Safer ayını haram kılınca Araplar da Safer ayını haram kabul ederlerdi ki bu sayede haram olan dört ayın sayısı değişmesin.²⁶² Safer ayını işaret ettiklerinde onların içinden Kalemme kalkıp şöyle söyledi: *"Ey Allah'ım, ben onlar için iki Safer ayından birini helâl kılıp birinci saferi ve diğerini gelecek yıla erteledim."* derdi. Bu ilandan hemen sonra Araplar Safer ayı ile Rebiülevvel ayına Safereyn derlerdi. Bunun dışında Rebîülâhir ayı ile Cemâdelülâ ayına Rebâyın; CemâdelâHîre ayı ile Receb ayına Cemâdeyn; Şaban ayının yerine Receb, Ramazan ayının yerine Şaban, Şevval ayının Ramazan, zilkade ayının yerine Şevval, Zilhicce ayının yerine Zilkade olarak değiştirirlerdi. Bu erteledikleri Saferülevvel dedikleri Muharrem ayına ise Zilhicce derlerdi. Açıklamanın yapıldığı yani Saferülevvelin ertelendiği yıl Muharrem ayında hac yapıp Kalemme tarafından bu yılın bir ayı iptal edilirdi.²⁶³ Bu kadar karışık bir takvimi olan Araplarda kâğıt, defter, kitap ve yazının olması imkânsız gibi gözüküyor. Bunların dağıtılıp tekrar toparlanması yıllık çetelelerin tutulması artık günlerin ve saatlerin hesaplanıp eklenmesi çok iyi bir astronomi ve aritmetik bilgisi gerektirmektedir. Bu bilgiler sadece sözel kültürle öğrenilmesi çok zor olup yazısız ve kâğıtsız kayıtların tutulamayacağı fikrindeyiz.

Kalemme olarak adlandırılan nesi görevlisi Kâbe'nin avlusuna gelip halkın huzurunda Ay takvim ile Güneş takvimi arasında bulunan farkı kaldırdığını halka ilan ederdi. Cahiliye Devrinde yaygın bir şekilde kullanılan nesi uygulaması Kureyş kabilesi tarafından ayakta tutmaya çalışılıyordu. Kureyş Kabilesi "el-Eşhürü'l-Hurum" denilen haram dört ayın yanında kendi menfaatlerini korumak için kendilerine özel "basl" uygulamasını da geliştirmiştir. Kureyş Kabilesi dışındaki Araplar sadece senenin dört ayından faydalanabilirken, Kureyş Kabilesi geriye kalan sekiz ayı da kendi uhdelerinde haram ay sayarak bu sayede senenin tamamında serbest şekilde ticaret yapabilme şansı elde etmişti. Cahiliye Devrinde Arapların dini ibadetler ile ilgili hesapları ay takvimi esasına göre yaptıklarından aylar hilalin ilk kez

---

²⁶² İbn-i Hişam, *Sîret-î İbn-î Hişam*, 1/79-81; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 125-126; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 219-220; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/291; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/786-787; İsrâfil Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 85; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1/201-202; Caetani, *İslam Tarihi*, 1/197-198; Mustafa Fayda, "Nesî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/578-579.

²⁶³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 187-188.

görülmesi ile belirleniyordu. Fakat bu astronomik hesaplama sonucu bazı zamanlarda hac mevsimi kış ortasına, bazen de yazın en sıcak dönemlerine denk ediyordu. Bu sıcak ve soğuk mevsimlerde ise olağandır ki Araplar hac yapmak için Mekke'ye ziyarete gelmeyebilirdi. Hac öncesi Ukâz ile başlayıp Zülmecâz ve Mecenne panayırlarıyla devam eden yoğun ticari süreç sonunda buradan Arafat'a çıkılırdı. Eğer bu dönem uygun bir mevsime denk gelmezse doğal olarak katılımcı azalır bu durumun akabinde ticaret zayıflardı. Bu duruma mahal vermemek için her üç yılda bir kez tüm kabilelerden birer temsilci davet edilerek Mekke'de adeta bir milli meclis kurulurdu. Bu toplantılarında her yıl Dârünnedve'de yapılması olasılığı yüksektir. Bu toplantıda o yılın aylarına bir ay eklenerek bu sayede hac mevsimi olan haram ayların vakti sürekli tarım ürünlerinin yetiştiği mevsime denk getirilirdi. Müseylimetülkezzâb, peygamberlik iddiasında bulunmadan bir süre önce sihirbazlık öğrenebilmek için çeşitli bölgelere yolculuklar yapmış olup özellikle astronomi ve astroloji alanlarında bilgiler edinmiştir. Kur'an-ı Kerim'de:

“Doğrusu Allah'a göre ayların sayısı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına uygun olarak on ikidir; bunlardan dördü haram aylardır. İşte doğru olan hesap budur. O aylarda kendinize zulmetmeyin, müşrikler sizinle topyekûn savaştıkları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın. Bilin ki Allah buyruklarına karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir. Aylara ek yapmak, inkârcılığı artırmaktan başka bir şey değildir, inkârcıların daha da sapmasına yol açmaktadır. Onlar (ayların sayısını) Allah'ın yasakladığı aylara uyarlamak üzere, bu eklemeyi bir yıl helâl bir yıl haram sayıyorlar ki, böylece Allah'ın haram kıldıklarını meşru hale getirsinsinler. Bu yaptıkları kötü işler kendilerine güzel görünüyor. Allah inkârcılar topluluğunu doğru yola iletmez.”²⁶⁴ ayeti kerimelerin nüzülü ile nesi tamamen yasaklanmıştır.

Öte yandan Hz. Muhammed'de Veda Haccı esnasında bu nesi uygulamanın kesin olarak kaldırıldığını Müslümanlara belirtmiştir.²⁶⁵ Ebû Sümâme Cünâde bin Avf Hz. Ömer halife olduğu dönemde hac yapanların, Hacerülesved'in önünde birikip izdihama sebep olduklarını görünce: *“Ey insanlar! Ben Hacerülesved'in bir komşusuyum. Onun yanından derhal uzaklaşın.”* diye bağırıştır. Hz. Ömer bu konuşma üzerine Ebû Sümâme'ye elindeki kamçısıyla vurarak *“Ey boş kovan! Allah Teâlâ İslam dinini gönderdiğinde o senin ululuğunu yok etti. Bunların tamamı Cahiliye Döneminde kalmıştır.”* dedi.²⁶⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak Arapların astronomi çalışmaları Halife Me'mûn devrine kadar önemli bir gelişme yaşanmamıştır.

---

²⁶⁴ Tevbe Sûresi 9/36-37.

²⁶⁵ Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, 85; W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammed Medine'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 355; Canon Edward Sell, *Kur'an'ın Tarihsel Gelişimi*, çev. Elif Özen-Mehmet Akif Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 171-172; Caetani, *İslam Tarihi*, 1/189; Hacı Mehmet Altuntaş, *Cahiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2021), 159; Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 241-242; İhsan Süreyya Sırma, *İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 34; İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 56.

²⁶⁶ Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, 187-189.

1.6. Cahiliye Araplarında Şiir ve Kâğıt

Arapların tarihte en meşhur oldukları alanlardan biri de herkesin bildiği gibi şiirdir. Araplar şiiri o kadar içselleştirmiş ki bir anlamda günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Cahiliye Devrinden başlayarak uzun zaman boyunca sürdürülen şiir geleneği Arapların dillerinin ve yazılarının gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Araplar beğendikleri şiirleri bir yandan ezberlerken bir yandan da panayırlarda birinci olan şiirleri Kâbe'nin duvarına asıyorlardı. Ayrıca Lahmî Krallarından bazıları bu şiirleri bir divanda toplatarak kaybolmasını önlemeye çalışıyordu. Yine şiirleri incelediğimizde birçok yazı malzemesi ile ilgili kelime geçmesi Araplarda yazının çok geç tarihlerde geldiği tezini bir anlamda yalanlamaktaydı. Bu bilgilerden yola çıkarak Arapların uzun zamandır yazıyı kullandıkları ve yazı malzemelerinden haberdar olduklarını görüyoruz. Bu nedenle Cahiliye Devri şiiriyle ilgili kısmı birinci bölümün sonuna ekleme ihtiyacı hissetmiş olduk.

Şiir tarihine baktığımızda ilk insan kadar eskidir. Tarihte şiir söylememiş hiçbir millet bulamayız. Her millet iyi ya da kötü bir şekilde kalbinde hareketler hissedip bir şeyler terennüm etmek ihtiyacı hissetmiştir. Böylece insanlar şiir dilini ilim dilinden çok daha önce geliştirmiştir. Şiir bir anlamda milletlerin karakterlerinin aynası olmuş ve yaşanmış olayların hikâyesini günümüze taşımıştır. İnsanoğlunun hafızasında kalmış en eski edebi eserlerin şiir olmasının nedeni bundandır. Araplarında içinde bulunduğu Sami milletleri özellikle hayallere en çok düşkün olan bir ırktır. Bu nedenle şiir sanatında birçok milletlerden çok ileri gittiklerini görmekteyiz. Sami milletlerinin en eski yazılı eseri olan Tevrat'tır. Tevrat'ı incelediğimizde Eyyub'un Seferi gibi bazı bölümler neredeyse tamamen şiirden oluşmaktadır. Yine Davud'un Mezmurları da şiirlerden oluşan bir kitaptır. İbranilerde şiir tahmini MÖ. 1000'li yıllarda Süleyman Peygamber devrinde en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Araplarda İslam sonrası Halife Me'mûn devri ilim ve sanatta nasıl ki bir altın çağ yaşandı ise İbranilerde Süleyman Peygamberin devri öyle bir parlak dönemdir. Kaynaklara göre hem Me'mûn hem de Hz. Süleyman şiir yazan şairdirler. Araplarda da büyük ataları olan Samilerden gelen duygusallık yanında birde dillerinin zengin olması şiirin hızla ilerlemesine neden olmuştur. Çöl hayatı Arapların şiire olan ilgisinin artmasında yardımcı olmuştur. İsrailoğullarında şiirin genel karakteristiği aşığılanma ve kırgınlıktan temelli olduğu halde Araplar şiirlerinde esas konuyu yiğitlik ve cesaret oluşturur. Araplarda özellikle şiir o kadar yaygın hal almıştır ki şiir söylemeyen kimse çok azdı. Bu nedenle Arap kadınlarının içinden bile çok sayıda şair çıkmıştır. Birçok kişi daha edebiyat hakkında pek bir şey öğrenmeden hemen şiir söylemeğe başlamışlardı. Arapların kendi aralarında başlıca eğlencelerinden birisi de şiir söylemekti. Arap şiirinde nazımla şiir okuyup yazma çok daha sonraları ortaya çıkmıştır. Araplar daha önceleri atasözleri benzeri kısa veciz ibareler ya da darb-ı meseller tarzında söylemişlerdir. Şiir sanatı daha fazla bedevilerin yaşadığı çöllerde yaygındı. Çöl hayatının özgürlüğü, sürekli seyahate dayalı göçebelik ve devenin hareketlerindeki ritimler Arapları şiir söylemeye yöneltmişti. Şiirleri okurken develerin başlarını aşağı doğru eğip daha hızlı yürümeleri Arapların dikkatini cezbetmiştir. Bu çöl hayvanı büyük olasılıkla şiirin ahenginden etkilenip

duygusallaşıyordu. Yürüyüşü sırasında çoğu kez adımlarını bu şiirin ahengine uydururdu. Şiirlerdeki vezinli söyleyiş işte bu durumdan dolayı doğmuştur. İlerleyen zamanlarda uzun ve kısa heceler ile söyleyişler ön plana çıkmıştır. Araplarda nahiv ve aruzu bir sisteme kavuşturan meşhur dil ve edebiyat âlimi olan Halîl bin Ahmed (ö. 175/791) bu konudaki kurallarını ortaya koymadan evvel Arapların vezin hakkında eski temel bilgilerin çoğuna sahipti.²⁶⁷

İslam Öncesi Araplara dair İslam tarihinde ve gerekse diğer İslami ilimlerde kullanılan cahiliye yakıştırmaları kullanım alanlarını incelediğimiz zaman bu kullanımın dini ve ahlaki açısından cahilce olarak tanımladığı davranışlar için kullanıldığı görüyoruz. Cahiliye teriminin günümüzdeki anlamdaki cehalet yani sosyal ve kültürel açıdan bilgisizlikle çok fazla alakalı değildir. Bu durumu temellendirme açısından baktığımızda kültürel anlamda söz konusu devirde zirvede olan birçok şairler ve edipler bulunmaktaydı. Mekke civarında yapılan panayırarda seçilen “Muallakât-ı Seb’a “ denilen Yedi Askı Şiirleri bugüne değin edebiyat ve sanat alanındaki değerlerinden bir şey kaybetmeden günümüze ulaşan Arap Edebiyat Tarihinin birer şaheseri konumundadır. Bu nedenle Cahiliye Devri bizim bugün anladığımız şekilde ki gibi “bilgisizlik” anlamında değildir.²⁶⁸ Araplar ikamet ettikleri yer itibarıyla birbirleriyle, komşularıyla ve uzak bölgelerle ticari faaliyetlerinden dolayı da sıkı ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Bu ikili ilişkiler sonucunda Araplar, şahsi tecrübeleri ve ilişkide oldukları diğer kültürler sayesinde birçok ilim, marifet ve maharet öğrenmişlerdir. Bu ilimler: “İlmi nücûm denilen astronomi ya da astroloji; tarih, esâtîr ve ensâb; dil, şiir ve nesri kapsayan edebiyat; mehâbbu’r-riyâh ve envâ; tıp, tâbir, hayl, zecr, kehanet, arâfet, feraset, iyâfet ve kıyâfet olarak sıralanabilir.”²⁶⁹ Böyle aşılamayan şaheser tarzında şiirler yazılması Arapların şiirinin birden ortaya çıkıp gelişmesine bağlı değil uzun yıllar süren bir bilgi birikimine delalet etmektedir.

Arap şiirini incelediğimizde oldukça eski bir geçmişe sahip olduğunu görüyoruz. Araplar birbirlerine şiirlerini okumak ve şiir dalında yarışma yapmak için belirli yerlerde ve zamanlarda kurulan panayırları özellikle kullanırlardı. Bu panayırlar ticaret kadar sosyal ve edebi sohbetlerin yapıldığı bir buluşma yeri idi. Bu panayırlarda her yıl şiir yarışmaları yapılırdı. Kureyşlilerin en beğendiği şiir güzel sayılıp birinci kabul edilirdi. Panayırlarda yapılan şiir yarışmalarında müsabakayı kazanan şairlerin şiirleri kubati denilen bir kâğıt veya beze ya da bir deve derisine yazılıp putlardan uzak olmaması için Kâbe’nin duvarına asılırdı.²⁷⁰ Bu bilgilere rağmen modern dönemin bir edebiyat eleştirmenin yaptığı

---

²⁶⁷ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 42-43; Kalaycı, *İslam Öncesi Mekke Sitesinde Sosyal Yapı*, 60.

²⁶⁸ Sırma, *İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*, 9.

²⁶⁹ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 13; Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 36.

²⁷⁰ Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 37; Mahmud Esad Seydişehirî, *İslâm Tarihi*, yay. haz. Ahmet Lütfü Kazancı-Osman Kazancı (İstanbul: Marifet Yayınları, 1983), 170-182; Seyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1/164; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 44-45.

değerlendirmeye göre: “İslam Öncesi Devirde yaşayan Araplardan bir kişinin bazı nedenlerle bestelediği sadece birkaç dizeden ibaret olan şiirleri dışında başka şiir yoktu. Bu dönemde yazılan ilk uzun epik şiirler ise ilk kez Haşim bin Abdimenaf ve oğlu Abdülmuttalib yaşadığı VI. asrın başlarına aittir. Basit şiir denilen recez olarak adlandırılan basit ve kısa şiir tarzı bu bölgelerde uzun zamandır varlığını sürdürüyordu.” demektedir. Bu düşünceye katılmamakla birlikte sözlü olan İslam öncesi Arap nesrinin tamamının günümüze ulaşmamasının bir sebebi çok eski dönemlerde nesire gereken ehemmiyetin verilmemesi, şiirlerin tamamının yazıya geçirilmemesi ve her zaman ölçü ile kafiye kullanılmamasıdır. Cahiliye Döneminde Arapça yazılı kaynaklar kimi ilim adamlarına göre yok denilecek kadar az olduğu iddia edilse de bu olay tam olarak öyle değildir. Cahiliye Döneminde kitabeler ve şiirler oldukça fazla miktarda bulunmaktadır. Bu dönemde yaşayan Arap hükümdarları özellikle şairlere çok fazla desteklemişlerdi. Ayrıca her bir hanedanın ya da hükümdarın kendi şairi vardı. İslam öncesi Arap Edebiyatının temelini teşkil eden eserler arasında şunlar sayılabilir: 1. Şiirler, 2. Darb-ı meseller, 3. Hutbeler, 4. Tarihi rivayetler, 5. Menkıbeler, 6. Masallar, 7. Önemli olaylar (eyyâm), 8. Hikâyeler, 9. Hikem, 10. Vasiyyet denilen tek bir kişiye yapılan hitap türüdür.²⁷¹

Araplarda şiir sanatı İslam öncesi dönemi Arap edebiyatının temel esasını oluşturur. Araplar arasında iyi bir şairin olması, kabilelerin çok övündüğü bir şeydir. İslam dininin zuhuruna yakın zamanlarda Araplar arasında en iyi şairlerin şiirleri Kâbe'nin duvarına asacak kadar önem verirlerdi. Muallakât-ı Seb'a ismi verilen yedi ya da on şiirden oluşan bu eserler dilden dile dolaşırdı. Şairler, Arap kabileleri içinde çok saygın bir konuma sahiplerdi. Şiir sahasında iyi şairlere sahip olabilmek kabileler için çok mühim bir meseleydi. Her Arap kabilesinin şairlerinin meşhur şiirlerini, soylarına dair bilgileri, kahramanlarını anlattıkları destanları, övündükleri özellikleri ve anıları, yaşanan önemli olayları kaydettikleri bir kitapları olduğu söylenir.²⁷²

Arapların bu kadar meraklı ve yetenekli oldukları şiirleri günümüzde üç kısma ayrılarak incelenmektedir. Konuyla ilgili gerek klasik gerekse de çağdaş araştırmalara bakıldığında bu dönemin Tarih Öncesi Devirlerden MS. V. yüzyılın başlarına kadar olan zamanı Birinci Cahiliye Devri olarak adlandırılmaktadırlar. İkinci Cahiliye Devri ise MS. V. yüzyılın başından İslamiyet'in gelişine kadar olan dönem ise kapsamaktadır. İslamiyet'in gelişinden günümüze kadar ise İslam Sonrası dönem olarak adlandırılmaktadır. Birinci Cahiliye Devrinin en önemli özelliği ise genelde edebi ürünleri, özelde de şiiri ile ilgili çok fazla bir bilgiye rastlanamamasıdır. Ancak bu durum söz konusu dönemde hiçbir şiirin söylenmediği anlamına gelmemektedir. Zira İkinci Cahiliye Devrine ait oldukları kabul edilen şiir örneklerinin hem biçim hem de içerik bakımından gayet mükemmel oluşlarından dolayı bu seviyeye gelinceye dek Birinci Cahiliye Devrinde çok güzel şiirler ortaya konulmuş olması gerekmektedir. Ancak günümüze de çok az sayıda ulaşılan şiirin ara dönem örnekleri ile bir

---

²⁷¹ Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 36-37.

²⁷² Adnan Demircan, *Cahiliyye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed* (Ankara: Fecr Yayınları, 2007), 87.

değişim sürecinden geçtikleri tahmin edilebilir. İslam sonrası dönemden günümüze çok şiir ulaşmasına rağmen şiirlerin seviyesi giderek düşmüştür.²⁷³

İkinci Cahiliye Devrindeki Arapların, din, dil, edebiyat, ahlak, sosyal yaşam gibi yönlerden Birinci Cahiliye olarak adlandırdığımız erken dönem Araplarından oldukça farklılaştıklarını görüyoruz. Yine bu dönemde, Arapların şiiri kalıplarına uygun bir hale getirdiğine hatta ilk şiir formuna uygun kasideler söylediğine inanılmaktadır. Bu nedenle Muhelhil lakabıyla ünlenen şair Adî bin Rebâa bin Hâris bin Mürre et-Tağlibî (ö. 525 civarı), ardından da bu şairin yeğeni olan ünlü muallaka sahibi olan meşhur şair İmruülkays ve diğer şairlerin ortaya koydukları şiir örnekleri ile hem biçim hem de içerik bakımından iyice gelişmiştir. Bu dönemin şiiri Arapların sosyal yapısının bir çeşit aynası olarak değerlendirilmek durumundadır. Bundan dolayı şiir Arapların bütün bilgilerini içine alan, bilgilerin özenle korunmasını sağlayan, sürekli başvurup yararlandıkları bir çözüm makamı, daha başka bir ifadeyle “*Arapların bilgi ve kültür hazinesi*” anlamına gelen üzere Dîvânu'l-'Arab olarak isimlendirilmiştir.²⁷⁴

Bu hususla alakalı olarak ünlü müellif Corcî Zeydân (ö. 1914) kendi görüşünü şöyle belirtmektedir: İslam Öncesi Dönemdeki Araplar farklı kabileler ve nesepleriyle tanınmışlardır. İslam Öncesi Arap Tarihini birinci ve ikinci cahiliye dönemi olarak ayırabiliriz. Babil ve Yemendeki yerleşik Araplardan günümüze kadar ilk Cahiliye dönemine ait nesir sanatıyla ilgili çok az şey ulaştı. İkinci Cahiliye döneminde Araplar arasında pek az hatip, şair, hekim veya kâhin ortaya çıkmıştır. Bu dönemden önce onlar daha çok Âd, Semûd, Sâlih ve Hûd kavimlerinin anlatılan hikâyelerini ezberlemişlerdi. Uzun bir süreden beri bu hikâyeleri Araplar biliyorlardı. Ayrıca Araplar Birinci Cahiliye Dönemine ait sadece birkaç şairin ismini de biliyorlardı. Eğer bu andıkları şair ve hatiplerden daha fazla olsaydı bütünüyle onların isimlerini hafızalarından silemezlerdi. İslam'ın gelişinden önceki ilk yüzyılda yani beş yüzlü yıllardan sonra bir anda Araplar arasında hatipler, şairler ve hekimler çoğaldı. Bu yaşanan olay sonucunda Arap dilinin veya edebiyatın yükselişi bir nevi Arap Rönesans'ı olarak değerlendirilmektedir. Bu Arap Rönesans'ı sadece şiir ve edebiyat alanında olmamış çok ilginçtir ki aynı zamanda dini alanı da yaşanmıştır.²⁷⁵ Nitekim ünlü İtalyan Oryantalist ve Arap Edebiyatı Tarihçisi Carlo Nallino'ya (ö. 1938), Corcî Zeydân ile aynı kanaatte olup kendi düşüncesine kanıt olarak ilk dönem Arap âlimlerinin fikirlerini kendi yazılarında paylaşmaktadır. Carlo Nallino'nun fikirleri örnek aldığı Arap Edebiyatının en büyük nesir yazarlarından biri olan Câhiz (ö. 255/869) ve diğer ilk dönem Arap âlimlerinin görüşüne göre Arap şiirinin başlangıcının İslam'ın zuhurundan en fazla 150 ila 200 yıl önceye kadar gidebileceği şeklindeki tezleri vardır. Bu tezlerin ancak olgunlaşmış mevcut

---

²⁷³ Yalar, “Cahiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyal Arka Planı”, 79

²⁷⁴ Algül, *İslam Tarihi*, 95.

²⁷⁵ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*,1/37-38; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî, el-'Asru'l-câhilî* (Kahire: Dâru'l-Maârif, tsz.), 175.

örneklerden yola çıkarak değerlendirilmesi halinde isabetli kabul edilebilecektir.²⁷⁶ Burada İslam'dan önceki dönem şair ve hatiplerinin genel olarak az olmasından söz edilse de Cahiliye Dönemi Araplarının şairlere ve hatiplere ne kadar değer verdiklerini tüm tarihçiler tarafından bilinmektedir. İşte bu nedenle ilerleyen bölümlerde de değindiğimiz gibi bu sayı azımsanmayacak kadar çoktur.

Bazı modern dönem Arap Edebiyatçıları yukarıda örnek verdiğimiz Batılı Oryantalistler gibi İslam'dan önceki Araplarının hayatlarının ilkel insanlara benzeyen bir yaşamları olduğu için nesir sanatına pek gerek duymadıklarını söylerler. Mısırlı Edebiyat eleştirmeni Tâhâ Hüseyin (ö. 1973), dini, siyasi veya diğer nedenlerden ötürü nesir sanatının Emevîler döneminde ve Abbâsîler döneminin ilk yıllarında ancak oluştuğunu söyler. Bu tanımlama hususunda bizim mantığımızı uymayan temel şey şudur: Bazı müelliflere göre MÖ. V. yüzyılda bile Araplarda nesir benzeri sanatlar varken MS. V. yüzyılda nesir sanatının Araplarda yeni başlaması hiç mantıklı değildir. Araplar sanki eski dönemlerde akıl, mantık ve hayal meydanında hiçbir şey yapmadılar. Gerçek olan durum şu ki; bilimsel olarak İslam öncesi dönemde nesir sanatının gücünü teyit etmek için yeterli yazılı kaynak olamamasıdır. Çünkü bu konuda yeterli sayıda ve doğru birçok kaynağa ihtiyacımız vardır. Birinci ve İkinci Cahiliye Döneminde nesir sanatının varlığının tümünden reddetmek bizim açımızdan doğru bir yaklaşım değildir. Eğer bu tür görüşleri ya da fikirleri doğru kabul edersek bu konuda tarihçilerin ve araştırmacıların görüş birliği ettikleri nesir sanatı ile tanınan ve dünyaca meşhur olan bir millete haksızlık etmiş oluruz. Eski dönemlerde yaşayan Arapların naklettikleri bir kısım nesir, nasihat, hitabet, darb-ı mesel ve vasiyetlerin günümüze kadar gelmesi bizim görüşümüzün en önemli kanıtıdır. Bu tür eserleri meydana getiren belagat sahibi fasih kişiler ve meşhur hatiplerdir ki eserlerini yaymamaları ya da kaydetmemeleri mümkün değildir. Bu tür eser verenler hayatlarında buna sürekli ihtiyaç duymakla birlikte insani fitratları bunu gerektirir. O dönemlerde fasih söz ve belagatli bir üslup Arapların çok hoşuna gider ve onlara etki ederdi. Şiir, nesep, kabilelerin menkıbeleri ve gurur duydukları şeylerin sicili bir nevi kültürlerinin divanıydı. Bu yüzden Arapların arasından büyük edebiyatçıların, hatiplerinin ve şairlerin çıkmasına hiç şaşırılmayıp garipsememek gerekir. Şiirden bir satır bazen kabileyi yükseltir, bazen de bir satır alçaltır. Bu sebeptendir ki, Araplar kabilelerinde yetişen iyi bir şaire sevindikleri kadar çok az şeye sevinirlerdi.²⁷⁷ Yine bizimle benzer görüşleri savunan Mısırlı Arap dili ve Edebiyatı âlimi Şevkî Dayf'ın da (ö. 2005) söylediği gibi, Arap şiiri gelişim açısından Birinci Cahiliye Dönemindeki şeklini alıncaya kadar geçirdiği merhaleler bize karanlık olup bunun tek nedeni bu aşamaları gösterecek olan şiir örneklerinin çok fazla elde bulunmamasıdır.²⁷⁸

---

²⁷⁶ Carlo Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye* (Kahire: 1954), 53, 54.

²⁷⁷ Ali Muhammed Sallâbî, *Siyer-i Nebi*, çev. Mustafa Kasadar vd. (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 36-37.

²⁷⁸ Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî, el-'Asru'l-câhili*, 188.

Benzer birçok Arap edebiyatçıda Araplar İslam Öncesi Arap dönemine ait birçok şeyi kayıt altına aldığı söylenmektedir. Fakat kayıt altına alınan şiirlerin ve mensur eserlerin maalesef birçoğu kaybolmuştur. Arapların yedi kıraat imamından biri olup hem de Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Ebû Amr bin Alâ şöyle diyor: “Araplar tarafından söylenen sözlerin çok azı bizim zamanımıza erişmiştir. Eğer Araplar tarafından söylenen tüm şiirler bize erişmiş olsaydı, size çok sayıda şiir erişmiş olurdu.” Bu sebepten dolayı biz ancak var olan şiirleri ispat edebiliriz ancak başka hiç şiir yoktur diyemeyiz. Bir şiirin İslam Öncesi çağa ait bir şiir olduğunu doğru olarak bilirsek bu beyitteki kelime ve anlamları o çağın Arapların bildiğini söyleyebiliriz. Anlamları bulamadığımız zaman Araplar bunun açıklamasını de anlamını da bilmiyorlar diyebiliyoruz. Bu ön yargılarımızdan dolayı Arap edebi ve fikir hayatının büyük bir parçası yıkılmış oluyor.²⁷⁹

Bizim şahsi düşüncemize göre Arapça âlimi olan Ebû Hilâl el-'Askerî'nin (ö. 400/1009 yılından sonra) şu sözleri yukarıda bahsettiğimiz bu sığ fikirlere karşı en güzel cevap olan sözlerin başında gelmektedir: “Sen, Arapların neseplerini, tarihlerini, önemli günlerini ve olaylarını ancak şiirlerinin genelinden öğrenebilirsin. Bu itibarla şiir, Arapların divanı, akli ürünlerinin hazinesi, edebiyatlarının kaynağı ve ilimlerinin deposudur.”²⁸⁰ Bu olayın bir benzerini özellikle Sovyetler dönemini Kazakistan'ın da görmekteyiz. Sovyetler tarafından dini ve kültürel yönden büyük Basım altına Kazak âlimleri dini bilgileri şiirlerinin içine gizleyerek Kazak Türklerinin inançlarını ve kültürlerini sonraki nesillere aktarmayı başarmışlardır. Bu nedenle Arapların ve Türklerin dilsel gelişimi şiirlerle paralellik göstermektedir.

Günümüzde Cahiliye Devri şiiri ile ilgili bilimsel yöntemlerle yapılan bir istatistiksel çalışmaların sonucunda ortaya çıkan veriler bizim kanaatimizi doğrulamaktadır. Bu çalışmada 200 yıllık bir süreyle sınırlı tutulan İkinci Cahiliye Dönemi dediğimiz MS. 400-600 yılları arasına yaşamış olarak hesaplanan şair sayısı, ne İtalyan Oryantalist Carlo Nallino'nun ileri sürdüğü gibi 80'den biraz fazla²⁸¹ ne de Tarihçi Corci Zeydân'ın belirttiği gibi sadece 125 kişidir.²⁸² Tam tersine İkinci Cahiliye denilen bu dönemde ki şair sayısı 312 olarak hesaplanmıştır. Bu döneme ait günümüze ulaşan şiir sayısı 1882 olup bu şiirlerin içinde bulunan beyit sayısı ise 16954 olarak belirlenmiştir.²⁸³ Fakat kaynaklarda bu hususla ilgili olarak verilen sayısal bilgiler aslında bu sayının söz konusu istatistik çalışmasında yer alan rakamlarının tahmini olup bu sayıların çok üzerinde olduğunu bize göstermektedir. Şöyle ki Hamâse isimli şiir kitabının sahibi Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) İslam öncesi Arap şiirinde kaside ve maktûalar haricinde kalan, recez vezninde söylendiği için urcûze ismi verilen

---

²⁷⁹ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslam (İslam'ın Doğuşu)* çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 92.

²⁸⁰ Ebû Hilâl el-Hasen el-'Askerî, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, (Kahire: 1320), 104.

²⁸¹ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 55.

²⁸² Zeydân, *Târîhu âdâbi'luga'l-'arabiyye*, 1/64

²⁸³ Yalar, “Cahiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyol Arka Planı”, 82.

14.000 şiirin olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda VIII. yüzyılın Arap şiirinin en büyük nakilcisi olarak kabul edilen Hammâd er-Râviye'nin (ö. 160/ 776-777) 27.000 kaside, diğer bir şair olan Asma'î'nin (ö. 216/831) ise 16.000 urcûze tarzında şiiri ezbere bildikleri rivayet edilmiştir. Bazıları ise daha da ileri giderek Ebû Damdam isimli ravinin hepsinin ismi Amr olan seksen ya da yüz kadar farklı şairden ezbere şiirler okuyup rivayet ettiği kaydedilmiştir.²⁸⁴

Yine Cahiliye Devrine ait şiirlerin günümüze ulaşmasında önemli rolü olanların başında Lahmî Devleti gelmektedir. Arabistan'ın kuzeyinde yer alan Lahmî Devletinin yöneticileri özellikle Kuzey ve Orta Arabistan tarihi ve kültürü üzerindeki oldukça etkili olmuştur. Arap Edebiyatında ilk kez Arap şiirinin divanını oluşturulmasını isteyen kimse Lahmî Krallarından birisi olan III. Nu'mân'dır. Hammâd er-Raviye'nin rivayetine göre Lahmî Kralı III. Nu'mân'ın emri üzerine o döneme kadar söylenen Arap şiirleri defterlere yazılarak beyaz sarayının altına gizlice gömüldü. Muhtar bin Ebû Ubeyd Hîre'nin başına geçince adamları sarayının altında büyük bir hazine bulduklarını söylediler. Muhtar'da bunun üzerine söylenen yeri çabucak kazdırıp bu şiirleri ortaya çıkarttırdı. Diğer bir rivayette ise Nu'mân bin Münzir'in hazırlattığı bu şiir divanı Hz. Ebubekir döneminde Hîre'nin fethi sonrasında ilginç bir tesadüf üzerine bulunmuştur. Ele geçirilen bu şiir divanı Arap Edebiyatı ile ilgili olanların o döneme kadar bilinmeyen birçok şiirlerden haberdar olunmuştur. Günümüz Arap harflerinin tarihsel gelişiminde de daha öncede değindiğimiz Hîre merkezli kurulmuş olan Lahmî Devletinin Arap krallarının oynadığı rol çok önemlidir.²⁸⁵ Ayrıca Arapların tarihi ile ilgili bazı kitapların Lahmî Krallarının kütüphanesinde saklandığı daha sonra bu kitapların Müslümanların eline geçtiği de rivayet edilmektedir. İbn Hişâm (ö. 218/833) bu eserlerin birçoğunu görüp Kitâbu-t Ticân isimli eserinde bir bir anlatmıştır.²⁸⁶

MS. X. yüzyılda yaşamış olan Şarih'in rivayet ettiğine göre ilk önce en meşhur yedi kaside biraya toplanarak Muallakât adı verilmiştir. Klasik kaynaklarda yaptığım taramalar sonucunda her yazar farklı şairin ismini bu yedi şairin içine alabiliyor. Klasik İslam kaynaklarında Muallakât olarak kabul edilen bu şiirlerin şairleri ise şöyledir: "İmruülkays bin Hucr (ö. 540 dolayları), Abîd bin Ebras (ö. 555 [?]), Tarafe bin Abd (ö. 564 [?]), Hâris bin Hillize (ö. 570 [?]), Amr bin Külsûm (ö. 584 veya 600), Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]), Züheyir bin Ebû Sülâmâ (ö. 609 [?]), Antere (ö. 614 [?]), Alkame bin Abede (ö. 3/625 [?]), Meymûn bin Kays el-A'şâ (ö. 7/629 [?]) ve Lebîd bin Rebîa (ö. 40 veya 41/660 veya 661) olarak rivayet edilir. İslam öncesi Araplarda çok beğenilen bazı kasidelerin kubati denilen kumaşlara altın

---

²⁸⁴ Ahmed b. Muhammed b. Ebûbekr İbnu Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, (I-VIII), tah. İhsan Abbâs (Beyrut: tsz), 2/12; Yûsuf İbnu Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-zâhîre* (Kahire: tsz.), 1/420; Yalar, "Cahiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirinin Sosyal Arka Planı", 82; Düzenli, "İslam Öncesi Araplarda Yazı ve Yazılı Kültür", 104.

²⁸⁵ Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/69; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/353; Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 17.

²⁸⁶ Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, 90.

ile işlenerek Kâbe-i Şerif'in duvarlarına asıldığı bilinmektedir. Bazı kaynaklarda ise kubatinin keten bezinden imal edilen kâğıt tomarları olup altın suyu ile yazılıp Kâbe duvarına asıldığı rivayet ediliyor. Kâbe duvarına asılan bu meşhur şiirlere Muallakatu's-seb'a deniyordu. Bu şairlerden biri olan İmruülkays bin Hucr'un amcasının kızıyla yaşadığı yasak aşk macerasını bir sevda hikâyesi gibi şiirleştirip anlattığında maalesef Kâbe'nin duvarına yazılıp asılmıştır. İşte bu ahlaki yozlaşma nedeniyle İslam gelene kadar Araplara çok büyük etki etmiş olan Muallakât şiirleri Kur'an-ı Kerim'in nazil olmasından sonra sönük kalmışlardır. İslam'ın gelişinden sonra şiirin eski gücüne ulaşamaması Kur'an-ı Kerim'in belagatte eşsiz bir kitap olmasından kaynaklıdır. Bu üstün belagatin karşısında geçmişte yapılan bu adetlerin İslam tarafından yasaklanması üzerine putlarla ilgili, nesep ve kahramanlıklarla övülen şiirlerin hiçbiri kalmayıp ortadan kalkmıştır.²⁸⁷

Araplara göre içlerinden çıkan önemli şairlerin yaşadığı dönemi ise dört devire ayırır. Birinci devire Cahiliye Dönemi şairleri ismi verilmiş olup yukarıda da ismini verdiğimiz İmruülkays bin Hucr (ö. 540 yılı civarında), Züheyr bin Ebû Sülmâ (ö. 609 [?]) ve Tarafe bin Abd (ö. 564 [?]) gibi kişiler vardır. İkinci Devire Muhadram Dönemi şairleri denilmiş olup bu kimseler hem Cahiliye hem de İslam Dönemine tanıklık eden Meymûn bin Kays el-A'sâ (ö. 7/629 [?]), Ebû Mihcen es-Sakaffi (ö. 30/650) ve Lebîd bin Rebîa (ö. 40 veya 41/660 veya 661) gibi kişiler bulunmaktadır. Üçüncü devire ise İslam Dönemi şairleri denilmiş olup en büyükleri Emevî devrinde yaşayan Ebû Mâlik Gıyâs bin Gavs bin es-Salt el-Ahtal (ö. 92/710-11), Cerîr bin Atıyye (ö. 110/728 [?]) ve Ferezdak'tır (ö. 114/732). Dördüncü devire ise Abbasi Dönemi şairleri ismi verilmiş olup Ebû Nüvâs (ö. 198/813 [?]), Asmâî (ö. 216/831) ve Ebû Firâs el-Hamdânî (ö. 357/968) gibi şairler vardır. Bir Arap atasözüne göre Araplarda şiir İmruülkays ile başlayıp Ebû Firâs ile sona ermiştir. Hz. Peygamber şiirin iki yararını kabul buyuruyorlardı. Birincisi yararı: "Kur'an-ı Kerim'i anlama konusunda şiirlere başvurulması olup hatta bir hadisi şerifinde buyuruyorlar ki: Kur'an-ı Kerim'de bir kelimenin anlamını yorumlama konusunda şüpheye düşerseniz, Kureyş Kabilesinin eski şiirlerine başvurunuz." diyordu. İkincisi yararı: "İslam'ın aleyhinde söylenen hicviyelerin karşı yapılan reddiye alanında şiir söylemekle övünmüşlerdir." Çünkü Hz. Peygamber'in kanaatine göre: "Şiirin açtığı yaralar yine şiirle şifa bulur." demektedir. Şairler ücret mukabilinde aynı kişi için hem övgü hem de eleştiri yazabilirlerdi. Bu nedenle Araplar şairlerin kendilerinden çekinilirdi. Kendisine yöneltilen hicivden Hz. Peygamber'de rahatsız olurdu. 630 yılında Mekke'yi fethettiği zaman ilan ettiği emandan Abdullah bin Ziba'râ (ö. [?]) ismindeki hiciv şairini ayrı tutmuştur. Mekke'den kaçan bu şair sonradan Müslüman olmuştur. Bu olayla ilgili bir diğer

---

²⁸⁷ Mehmet Hakkı Suçin, *Yedi Akı Şiirleri* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2020), 14-16, 27-28; Tülüçü, "Muallakât", 30/308-310; Berki-Keskioğlu, *Hâtemül' Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı*, 25; Mehmet Yalar, "İslami Arap Şiiri ve Hz. Peygamber", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 69; İsmail Güleç, "İslam'da Şiir ve Şair Algısına Dair Kimi Tespitler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 13/13 (2014), 2-3; İsmail Durmuş, "Eski Arap Şiiri", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 198; Musullu Abdullah Hasib, *İmruülkays Kasîde-i Mu'Allakası'nın Şerhi*, yay. haz. Zehra Gözütok Tamdoğan (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021), 15-16; Nusreddin Boleli, "Klasik Dönem Arap Şiirine Dair Önemli Kaynaklar ve Tesbitler I", *Şarkiyat Mecmuası* 11 (2007), 2-7; Durmuş, "Mühelhil b. Rebîa", Ek-2/333-335.

örnek Hz. Peygamber, Müslümanları hicvedip Mekkeli müşrikleri tahrik eden şiirler yazan ünlü Yahudi şairi Ka'b bin Eşref'i öldürmek isteyen Müslümanlara izin vermiştir. Hz. Peygamber sadece bununla da yetinmeyerek hicivlere karşı şiirler yazmak üzere Hassân bin Sâbit gibi şairlere görevler vermiştir.²⁸⁸

İslam Öncesi Arap şiirine hakkındaki temel bilgilerimiz genellikle şiirlerin toplanması ile ilgili ilk çalışmaların başladığı tarih MS. VI. yüzyıl olarak kabul edilirdi. MS. VIII. yüzyılda yoğun şekilde toplanmaya başlanmış olan derlemelerden günümüze ulaşanlar ile yetinmek zorunda kalıyoruz. Uzun süredir araştırmacılar arasında bu şiirlerin gerçekten var olup olmadığı konusunda hararetli bir tartışma yaşanıyordu. Fakat son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda İslam Öncesi Arapların yüzyıllar boyunca süren sözlü geleneklerini nasıl güçlü bir şekilde koruyabildiğini göstermiştir. Bu ilginç tartışmanı çıkmasında çok şüpheli bir görüşte olan araştırmacıların Arap milletinde var olan ve çok ehemmiyet verdikleri şiiri görmezden gelmelerine sebep olmuştur.²⁸⁹ Öte yandan Arabistan'da İslam Öncesi Arapların devrine ait şiirlere somut delil olarak maalesef az sayıda kitabe ile sınırlıdır. Ancak şiir divanlarında kaydı tutulan şiirlerin sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Elimizdeki mevcut bilgilere göre Araplara ait en eski iki şiir İslam'dan 500 yıl öncesine ait bir Yemen bölgesinde Tanrılara yazılan mersiyelerdir. Ayrıca Orta Arabistan'da söylendiği bilinen en eski şiir ise Hz. Peygamberin nübüvvetinden 150 yıl öncesine aittir. Bu şiir "hica" adı verilen hicvetme türündedir. İslam Öncesi Arap şiirinde en çok işlenen konu bilindiği üzere savaş ve kahramanlıktır. Didaktik şiir ise diğerleri kadar olmasa da yine de Araplara arasında yaygındır. Lirik şiirler ise o dönemki kasidelerin nesip veya teşbib denilen giriş bölümlerinde görülür.²⁹⁰

Hicaz bölgesinde yaşayan Araplarının temel geçim kaynağı genellikle ticaret ve hayvancılık olduğu için hayat tarzları da buna mukabil tamamen veya kısmen göçebe idi. Bu göçebe yaşam sonucunda İslam Öncesi Arapları develerinin üzerinde uzun yolculuklara zarfında darb-ı meseller, ninniler ve nazım türünden bazı şeyleri belli bir kuralla okurlardı. Gerek develerin üzerinde sallanmaları nedeniyle oluşan ölçüler, gerekse develerini hızlı veya rahvan sürmelerine göre değişen farklı ölçüler Arapların şiir ölçülerini bulmalarına neden oldu. Bu durum Arapların şiir sanatında söz sahibi olmaları sebep olan temel etkenlerdendir. Şiir sanatı neredeyse Arap'ın her şeyiydi. Arapların en soylusundan tutun da en fakir veya mecnununa kadar şiir bilmeyen bir kişi toplumda neredeyse yoktu. Bir kabileyi aşağılayan,

---

²⁸⁸ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 45-46; Emin Uz, "Klasik Türk Edebiyatında İzleri Görülen Marjinal Bir Edip: Ebû Nüvâs", *Bilimname* 47 (2022), 343-376; Nurullah Yılmaz, "Klasik Arap Edebiyatında Aykırı Bir Şair Ebû Mihcen es-Sakafî", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24/4 (2020), 1607-1615; Carl Brockelmann, "Emeviler Döneminde Şâm ve İrâk'ta Arap Edebiyatı", çev. Selman Yeşil, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2014), 249-255; Güleç, "İslam'da Şiir ve Şair Algısına Dair Kimi Tespitler", 2; İsmail Güleç "Hz. Peygamber'in Müslüman Olmayan Şairlere Karşı Tutumu", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 20/20 (2018), 257.

²⁸⁹ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 272.

²⁹⁰ Güleç, "İslam'da Şiir ve Şair Algısına Dair Kimi Tespitler", 2; Güleç "Hz. Peygamber'in Müslüman Olmayan Şairlere Karşı Tutumu", 257.

rezil rüsva eden, onu göklere çıkararak ve kavimler üstü bir yere koyan temel faktör şiirdi. Şiir, bazen savaş başlatırken, bazen de yaşanan kanlı savaşları durdururdu. Tıpkı Yunus Emre'nin dediği gibi: “Söz ola kese savaşı, Söz ola bitire başı, Söz ola açılı aşı, Bal ile yağ ede bir söz” aynen Araplarda vücut bulmuştur. Kısacası şiir, Arapların siyasi, kültürel, maddî ve manevî her açıdan yaşamlarının tam ortasında yer alıyordu. O dönemlerde şiirsiz bir Arap, Arapsız bir şiir düşünmek neredeyse imkânsızdı.²⁹¹

Arapların bilinen en eski şiiri yakın zamanda Yemen'in günümüzdeki başkenti olan San'a²⁹² şehrinin güneydoğusundaki Vadi Kaniya'da bulunmuştur. Bu şiir Vadi Kaniya'da bulunan dağın zirvesindeki bir türbenin çok yakınında bulunan Yemenlilerin Güneş Tanrıçası olan Şems Aliyyat'a ithaf edilen bir şiirdir. Büyük olasılıkla MS. I. yüzyılın sonları ile MS. II. yüzyılın başlarına tarihlendirilen bu kitabe Güney Arabistan alfabesi ile yazılmasına rağmen Güney Arabistan'ın günümüzde bildiğimiz dillerin hiçbirine benzememektedir. Öte yandan kitabenin bulunduğu yer olan Himyerilerin kendi dilinde de yazılabilir olmasına rağmen bu şekilde yazılmamıştır. Kitabe üzerindeki metin yirmi yedi mısradan oluşmaktadır. Her mısradan, mısrayı dört vuruşlu bir nazım formuna benzeten üç tane kelime bölücü bulunmaktadır. Tanrıçaya yazılan bu şiir kafiyeli olup her satır kendi dilinde “hk” harfleriyle bitmektedir:

“Korunmanızı istiyorum, çünkü tüm işi başardınız.
Hinvan avında yüzlerce canavarın kanını akıttınız.
Zu Fesad kabilesinin başını dik tutmasına vesile kıldınız.
Ve Yahirli Alhan'ının göğsünü açtınız...
Eli açıklığınız sebebiyle yağmuru daima güzel kokulu kıldınız,
Bize yardım ettiniz, ey Şems, çünkü siz yağmuru sağlayan zatsınız.
Ve size yalvarıyoruz ki, sürekli yağmur yağdığı anda kutsanabilsin halkımız.”²⁹³

İkinci en eski şiir ise aşağı yukarı MS. I. yüzyılın sonları ile MS. II. yüzyılın başına denk gelen aynı dönemden kalma ama Yemen'den farklı bir bölge olan Necef Çölü civarındaki En Avdat ya da Ayn-u Abdât denilen yerde çok daha kısa olup Arapça olan ikinci bir metin bulunmuştur. Bu metnin Taymallahi'nin oğlu Cermallahi'nin, ilahı olan Obodat'a bir heykel sunduğunu anlatan Nabatî kitabesinin bir parçasından müteşekkildir. Şiirin bitiminde devam eden metinde yine Nabatî alfabesini kullanmasına rağmen metin Arapça olarak devam etmiştir. Elde edilen bu metne göre, Nabatîlerin başkenti Petra'da düzenlenen Venüs festivalinde insanlar Hz. Meryem'i Arapça olarak çeşitli ilahilerle övüyorlardı. Bu şiirde sahip olduğumuz bilgi tam olarak ilahları öven bir ilahinin ya da ünlü bir şiirin parçası olabilir:

“Çünkü O (Obodat), hiçbir ödül veya yeğleme ummaksızın işini yapar.
Ölüm bizi sık sık arayıp bulsa da, O hiçbir fırsat vermemiştir.
Sıklıkla yaralansam da, benim ortadan kalkmama izin vermemiştir.”²⁹⁴

²⁹¹ Palabıyık, “Okuma-Yazma Faaliyetleri”, 36.

²⁹² Mustafa L. Bilge, “San'a”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/88-90.

²⁹³ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 271-272.

Bir başka şiir ise şarkı formunda yazılıp okunmuştur. MS. 370'li yıllarda Sarazen Kraliçesi Maviye'nin zaferlerinin ardından Sarazen halkı tarafından şarkılar söylenerek zaferi kutlanmış olması buna kanıt olarak gösterilebilir. Fakat Müslüman âlimlerin çoğu karmaşık şiirlerinden oluşan "kaside" ya da "kasâid" denilen şiir türünün daha çok MS. 500'lü yıllar civarında doğmuş olduğu konusunda aynı fikirdeydiler. Bu yeni şiir türün ortaya çıkması Gassaniler ve Lahmîler gibi güçlü krallıkların siyasi ve askeri olarak güçlenmesiyle aynı yıllara denk gelmekteydi. Şiirdeki gelişmeyi hızlandıran durum hükümdarların şairlerin koruyucusu olduğu sonucuna daha mantıklı görünmektedir.²⁹⁵ Son iki yüzyılda yapılan arkeolojik keşifler sonucunda bulunan kitabelerde Arap şiirinin bilinen tarihlerden çok eski dönemlere kadar gittiğini görmekteyiz. Cahiliye Döneminde önceki bölümlerde bahsettiğimiz şiirlerin haricinde yazılarak kayıt altına alınmış farklı şiirlerin olduğu da rivayet edilmiştir. Ayrıca kaynaklarda yine Murakkış el-Ekber'in (ö. 550) şiirlerini deri üzerine yazdığı rivayet edilmektedir.²⁹⁶ Bu bilgilerden yola çıkarak Arap yazı ve şiiri aslında bilinenin aksine çok eski dönemlere dayandığını bilahare görmekteyiz.

Cahiliye Devrinde MS. VI. yüzyılın başında yavaş yavaş konularda değişiklikler oluşmaya başlamıştır. İkinci Cahiliye Devrinden günümüze az sayıda şiiri ulaşan en eski şairlerden birisi Mühelhil bin Rebâa (ö. 525 civarı) isimli şairdir. Cahiliye Devrindeki en meşhur Arap şairlerinden biri olup Arap şiirini ilk kez ince duygularla seslendirmiştir. Meşhur Arap şairlerinden muallaka sahibi İmruülkays bin Hucr'un dayısıdır. Hatta bazı rivayetlere göre İmruülkays'ın şiir sanatını dayısı Mühelhil'den öğrendiği söylenir. Ayrıca kaside türünde söylenen ilk şiiri MS. V. yüzyılda Mühelhil tarafından ortaya konulmuş olup çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Söyleyiş tarzı belli bir sıraya göredir. Şair şiirinde öncelikle terk ettiği çadırını anlatıp sonrasında arkadaşlarına artık durmalarını söyler. Farklı çadırları aramak için yola düşen insanların anılarını anlatır. Sonra şiirde bu kez sıra aşka gelir. Aşkın insana yaşattığı acılarını anlatıp sonrasında çölün yaşattığı sıkıntılarını ve atının zaafalarını söyler. Şiirin sonunda nihayet bahşiş alabilmek için efendisini metheder. Arapların meşhur kasidelerin büyük bir çoğunluğu İslam'ın nüzulünden önce söylenmiştir. Muallakât denilen bu eserler gerçek birer şaheser olan şiirlerdir. Günümüze kadar ulaşmış olan Muallakât'ın dili neredeyse tamamen aynıdır. Bu geçmiş dönemlere ait şiirler MS. IX. yüzyılda bir araya toplanmıştır. Muallakâtlar Arap şiirinin en mükemmeli, en vecizi, dilce en zengin olarak kabul edilir. Sonrasında gelen Arap şiiri ise maalesef Muallakât'a göre zayıf kalmıştır.²⁹⁷

---

²⁹⁴ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 272; World History Encyclopedia, "Nebati Krallığı" (Erişim tarihi: 20.03.2024); The Umm El-Jimal Project, "Experiences at a Socio-Religious Crossroads" (Erişim tarihi: 20.03.2024).

²⁹⁵ Hüseyin Elmalı, "Kaside", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/562-564; Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 306-307.

²⁹⁶ Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 18.

²⁹⁷ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 43-44; Suçin, *Yedi Akı Şiirleri*, 14-16; Tülücü, "Muallakât", 30/308-310.

Cahiliye Devri şairlerin toplum nezdindeki yerine baktığımızda ne kadar önemli bir konumda olduğunu görüyoruz. İslam Öncesi Araplarda şairlere hem bilgin, hem tarihçi, hem de kâhin olarak kamuoyuna hâkimdiler. Genel olarak Arapların ruhunu en çok etkileyen şey belîğ bir sözdü. Bu saygının dışında şairlerin bazıları cinlerin ilhamlarına erişmiş sayıldıkları için kendilerinden korkulurdu. Bu korku bazen o derece ileri giderdi ki onların arzusuna göre çadırların yeri bile değiştirilirdi. Hatta kabilenin açacağı savaşlar bile onların oyu ile belirlenirdi. Savaşlarda elde edilen ganimetlerden en çok payı bile bu şairler alırdı. Bazen bir şair iki kabileliyi birbirine düşürüp savaştırırdı. Bu yüzden Araplar için bir büyük şairin kendi kabilesinde yetişmesini bir komutanın yetişmesine tercih etmekteydiler. Hangi kabilenin içinde bir büyük şair bulunursa diğer kabileler onu ziyaret etmek için giderlerdi. Bu ziyareteler sırasında özellikle kadınlar çalgı çalıp oynayarak sevinçlerini gösterirlerdi. Şairler bir anlamda kabilenin ırzının ve namusun koruyucusu addedilirdi. Araplar özellikle şairlerin hiciv edilmekten çok korkardı. Hz. Ömer dahi iki şair arasında çıkan anlaşmazlıklarda özellikle hüküm vermekten kaçınarak hükmü şair olan Hasan bin Sabit'e bırakırdı. Savaşlarda bir şair esir düşerse kendisinden hiciv etmeyeceğine yönelik söz alındıktan sonra ancak serbest bırakılırdı. Bazı durumlarda ise esir edilen bir şairin dili bir kayış parçasının yardımıyla bağlanırdı. Bir şair her kimi överse o kişinin toplum içinde itibarı artıp kızlarına çok rahat bir şekilde eş bulunurdu.²⁹⁸

Şairler aynı zamanda savaşlardaki cengâverlikleri ile ün kazanırlardı. Birçok kasideler yazmış olan Mühelhil bin Rebâa bile kardeşinin öldürülmesi nedeniyle çok uzun süren savaşlara katılmıştır. Bir diğer şair Mühelhil yeğeni olan İmruülkays bin Hucr öldürülen babasının intikamını alabilmek için Arabistan Yarımadasını yangın yerine çevirmişti. Bununla da yetinmeyen İmruülkays Bizans İmparatorunun yanına giderek yardım isteyip müttefik aramıştı.²⁹⁹ Bizans İmparatorunun yanında umduğunu bulamayan İmruülkays, geri dönüş yolunda Ankara'nın Elmadağ yakınlarına geldiğinde kimi kaynaklara göre zehirlendi kimi kaynaklarda ise hastalanıp burada vefat ettiği rivayet edilir. Ankara'da Bizans soylularının gömüldüğü Ankara Kalesinin karşısında bulunan günümüzde Hıdırlık Tepe denilen yere gömüldü. Daha sonra buradaki mezarının üstüne türbe yapılarak İslami bir kimliğe büründürülmüştür. Bu türbe elimizdeki kaynaklara göre 1930'lu yıllara kadar ayakta olup fotoğrafları günümüze ulaşmıştır. 1980'li yıllarda Irak Hükümetinden Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na gelen resmi evraklarda ilginç bir konu geçiyor. Bu evrak Dışişleri tarafından Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ilgilenilmesi için gönderilmiştir. Gönderilen resmi evrakta Ankara'da bulunan ünlü şair İmruülkays'ın mezarının restore edilmesi karşılığında ünlü Türk şairi Fuzûlî'nin (ö. 963/1556) Kerbelâ'da bulunan mezarının tamir edileceği bildiriliyordu. Aslına bakılırsa böyle bir çalışmanın 1960'lı yıllardan itibaren yapılmak istendiği iki ülke

---

²⁹⁸ Sırma, *İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*, 35; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 45.

²⁹⁹ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 45; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 230-231; Suçin, *Yedi Akı Şiirleri*, 33; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 193; Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, 38; Altuntaş, *Cahiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası*, 15, 95.

arasında yapılan resmi protokol gereği Türk heyeti Eylül 1970 tarihinde teknik incelemelerde bulunup proje hazırlamak için Bağdat'a gitmiştir. Bu ziyaret sırasında çeşitli görüşmeler yapıldığını fakat herhangi bir sonuç alınmadığını bilinmektedir. Türkiye Dışişleri Bakanlığının bu meselenin öncesi hiç yokmuş gibi resmi evrakı Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne havale etmesi maalesef tarihimize ve kültürümüze olan ilgisizliğin bir tezahürüdür. İmrülkays'ın türbesinin restorasyonu projesi ise çeşitli nedenlerle akim kalmıştır.³⁰⁰

Araplar kendi aralarında şiir okuyup dinlemek için sık aralıklarla toplantılar yaparlardı. Bu toplantılar bir anlamda şiir kulübü işlevi görmekteydi. Kabile içinde yaşanan birçok sosyal sorunları şiir okuyarak bu şiir meclislerinde çözerlerdi. Kurulan ticari panayırlarda bile en mühim mesele şiir olurdu. Birbirine küs olan şairleri panayırlarda barıştırmak Arapların başlıca eğlencelerinden biriydi. Özellikle panayırlarda kurulan bu şiir toplantıları bir anlamda eski Yunanlıların olimpiyat oyunları benzetilmektedir. Mekke yakınlarında kurulan Ukaz Panayırı bu tür toplantıların yapıldığı yerlerinin en önemlisiydi. Panayıra gelen Araplar zaman buldukça her kabile kendisinin en ünlü şairini getirip diğer kabilelerin meşhur şairleri ile yarış yaptırırdı. Yarışmadaki şiirlerin genel konusu dönemin olayları, intikamı almanın tadı, kabilelerin asaleti ve misafirperverliğin önemi anlatılırdı. Ayrıca bu konuların dışında çöllerin sakinliği, geyiklerin çevikliği ve sürati, çöllerdeki vahaların güzelliğine de methiyeler düzülürdü.³⁰¹ Ayrıca yaşanan bazı felaketler bile şiir konusunda yarışmaya vesile olurdu. Örnek verirse ünlü kadın şair Hansa iki kardeşinin düşmanları tarafından öldürülmesi nedeniyle kendisini Arapların en şansız kişisi ilan etmiştir. Mekke'de bunu duyan Ebu Süfyan'ın eşi Hind binti Utbe devesine atlayıp Ukâz Panayırına gelerek Arapların en şansız benim diye Hansa ile şiir yarışına girişmiştir. Kabilelerin soy sop yarışmaları da bu guruptan sayılırdı.³⁰²

Yukarda değindiğimiz hususlar dışında Arap şiirinin en önemli konularından biri ise mersiyelelerdir. Arabistan Yarımadasında bazı kadınlar vefat eden kişiler için ücretli bir şekilde ağlamayı meslek edinmişlerdi. Bunlar, cenaze evine gidip vefat edenin arkasından onun yaptığı iyiliklerini anlatarak feryat figan ağlarlardı. Bu gelenek zamanla mersiye denilen bu tarzda şiirlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Mersiye tarzındaki bu şiirleri en çok söyleyenler Arap kadınlardı. Vefat edenleri methettikleri şeylerin başında cömertlik ile cesurluk gelmekteydi. Eğer vefat eden kişi başkası tarafından öldürülmüşse biraz da insanları intikam için tahrik ederlerdi. Bu alanda en meşhur olan kadın şair ise Hansa'dır. Hansa üç kez

---

³⁰⁰ İbn Habib, *el-Muhabber*, 261; Hamza b. Hasen İsfahânî, *Târîhu Sinî*, çev. Habip Demir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 80; Ahmet Savran, "İmrülkays b. Hucr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/237-238; Çağın Polisi Dergisi, "Ankara'nın Gizemli Şairi İmrülkays". Erişim tarihi: 23.08.2023; Haber Ankara, "Ankara'nın Gizemli Şairi İmrül Kays Kimdir? İmrül Kays Şiirleri..." (Erişim tarihi: 23.08.2023); Fikriyat, "Kayseri, Kays'tan Gelmesin?" (Erişim tarihi: 23.08.2023); Derin Tarih, "Hıdırlık'ta Kim Yatıyor" (Erişim tarihi: 23.08.2023).

³⁰¹ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 44.

³⁰² Elnure Azizova, "Ukâz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/61-62; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 44-45.

evlenmiş bir kadın olup İslam dönemine yetişmiştir. Arapların en büyük şairleri arasında kabul edilmektedir. Hz. Muhammed Hansa'ya şiirlerinden okutup bundan çok keyif alırdı. Hansa'nın dört tane oğlu olmuştur. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında yaşanan Kadisiye Savaşına dört oğlu ile birlikte katılmıştır. Hz. Ömer, Kadisiye Savaşında oğullarının tamamı şehit düştüğü için Hansa'ya 200 dirhem aylık bağlamıştır. Hansa H. 24 yılında vefat etmiştir.³⁰³ Benzer ağıt geleneği İslam Öncesi Türklerde “yuğ” denilen cenaze törenlerinde ağıtçı tarafından yapılırdı. Okudukları ağıt tarzındaki şiirlere ise “sagu” denilmekteydi. Türkler İslam'a girdikten sonra sagu kelimesi yerine mersiye tabirini kullanmışlardır.

Cahiliye Döneminde şiirin yanında Ensâb, Hitabet, Ahbâr, Eyyâmu'l-Arab ve hikmetli sözler gibi düz yazıya ait kimi örneklerin de var olup yazıya aktarıldığı anlaşılmaktadır. Rivayet edildiğin göre İbnu'l-Kelbî (ö. 204/ 819-?), Hîre'deki Hıristiyanlara ait kiliselerde atıl vaziyetteki kitapları bulup gün yüzüne çıkarmıştır. Bunun sonucunda Arapların Ensâb, Ahbâr ve günlük yaşamı ile ilgili bilgileri bu kaynaklardan rivayet etmiştir. Arap tarihçisi ve edibi olan Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) el-Eğânî isimli kitapta geçen bir rivayette ise Cahiliye Dönemi Arapların elinde bulunan bir nesep kayıtlarının olduğu kitaptan bahsedilir. Bu tür kitaplarda Ensâb ilminin yanında büyük olasılıkla ahbâr, hitabet, şiir ve Eyyâmu'l-Arab ile ilgili konularda da bilgiler bulunmaktaydı. Bu hususlar birbiriyle ilişkili olan konulardır. Ensâb ve Ahbâr'la ilgili bir nakil yapılacağı zaman bu konularla alakalı şiirler de rivayet edilirdi. Bu durumda bir şiir nakledilince onun söyleniş sebebiyle ilgili olaylar ve orada geçen kimselerin nesepleri de zikredilir.³⁰⁴

İslam'dan önceki dönemlerde hitabet sanatında Araplar çok ileri bir seviyede idi. Hitabet sanatı Araplar açısından neredeyse şiir kadar önemlidir. Buna en büyük delil İslam öncesi ve sonrası birçok hatibin hutbesi tıpkı meşhur şiirler gibi günümüze kadar ulaşmıştır. Düşüncelerini güzel sözlerle anlatmak ve hutbe irad etmek Araplar tarafından oldukça önemsenmektedir. Tâif ile Nahle arasındaki Ukâz bölgesinde kurulan Ukaz Panayırında hatiplerin yaptıkları bazı güzel konuşmalar orada bulunanlar tarafından ezberlenirdi. Bu tür panayırarda Arapların hatipleri başlarında sarık, ellerinde ise asa ya da bir mızrak alarak ayakta belîğ konuşmalar yaparlardı. Elleriyle çeşitli işaretler yaparak konuşma sırasında dinleyenlerin daha çok dikkatini çekmeye çalışırlardı. Bazen bu nutukları deve üzerinde oturarak söylerlerdi. Kureyş Kabilesi bu nutuklarda kullanılan beğendiklerin bazı kelimeleri kendi lehçesine ait olarak kabul ederdi. Bu sayede Arapçanın Kureyş lehçesi en fasih Arapçaya sahip olurdu. Diğer Arap lehçelerdeki müstehcen olan sözler kesinlikle Kureyş Lehçesine giremezdi. Bütün bu konuşmalar sırasında bile bir çeşit yarışma havası hâkim olurdu. Kus bin Sâide'nin Ukâz panayırında verdiği hutbe Araplar arasında meşhur olup günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca bu panayırardaki saf ve duru Arapçaya verdikleri öneme

---

³⁰³ M. Faruk Toprak, “Mersiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/215-217; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 44.

³⁰⁴ Bulut, “İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi”, 18.

binaen çocuklarının saf Arapça öğrenmeleri için mekân olarak seçilen badiyenin de Arapların dil eğitimi açısından önemini hatırlatmak istiyoruz. Hz. Peygamberinde bu badiyelerden birinde 4 yaşına kadar kaldığını bilmekteyiz.³⁰⁵

Geleneklerine bağlı Arapların çoğunluğu doğuştan itibaren belagete ve hitabete çok düşküdü. Dilleri son derece zengin içeriklerle doluydu. Düşüncelerini daha çok teşbih ve istiarelerle süsleyip belîğ bir üslupla anlatırlardı. Bazen aralarında silahla çözemedikleri bir konuyu sadece belagatle çözebilirlerdi. Mekke'de ki Dârünnedve'de en mantıklı cümleler kuran kişi değil en belîğ konuşan kimse kazanırdı. Bu dönemde yaşayan Arapların dilsel ve görsel zekâsını metheden pek çok hikâyeler bulunmaktadır. Örneğin rivayetlere göre deve üzerindeki iki kişi yolda seyahat ederken ezberlerinden satranç oyunu oynarlardı. Bir çocuğun sadece ayağının şekline bakarak babasını kim olduğu anlaşılabilir. Yerlerdeki izlerden insan ve hayvanı çok rahat bir şekilde takip edebilirlerdi. Yıldızlardan çok rahat geceleri yönlerini bulabilirlerdi. Yine bulutlardan hava durumu tahminleri yaparlardı. Bölgede bulunan kuşların çıkardığı seslerden çeşitli hüküm çıkarırlardı.³⁰⁶

Bir başka rivayette ise Cahiliye Devrinde hikmetli sözler ile ilgili birtakım yazılı belgeler bulunduğunu elimizdeki veriler göstermektedir. Örnek verirsek bir rivayete göre Cahiliye Devrinin önemli şairlerinden biri olan Âmir bin ez-Zarib, Gassânî Kralının kendisine ağır bir ceza vermesini engellemek için şöyle söylemiştir: *"Benim elimde bir ilim hazinesi vardır. Senin beğendiğin bende olan ilmin kaynağı kendime rehber olarak edindiğim bu ilim hazinesinden alınmadır. Onu buraya gelirken geride bırakıp öyle geldim. Eğer bu hazine kavmimdekilerin eline geçerse onların hepsi de benim gibi yüksek ilme nail olurlar. Bana izin verirsen memleketime dönüp bu hazineyi sana getireyim."* Bahsettiği bu hazine aslında içinde hikmetli cümlelerin bulunduğu bir kitaptır. Bu kitabın içinde atasözleri, belîğ sözler, şiir ve ahbâr hakkında bilgiler bulunmaktadır. Negrân ya da Hecer hükümdarı bir mektup yazarak Cahiliye Devrinde yaşamış olan bir diğer hikmetli sözleriyle bilinen ünlü bilginlerinden Eksem bin Sayff'ye (ö. 612-[?]) kendisine rehber edinebileceği hikmetli sözlerini veciz bir şekilde yazıp derhal kendisine göndermesini dilemiştir. Cahiliye Devrinde ve şimdiki bazı mektuplarda "Falancadan falancaya" ifadelerini ilk kez kullanan kişinin dönemin ünlü Arap bilginlerinden Kus bin Sâide (ö. 600) olduğu zikredilmektedir. Yine Kus bin Sâide'nin Ukâz panayırında kızıl devenin üzerinde verdiği meşhur hutbe günümüze kadar gelmiştir. Eksem bin Sayff ve Kus bin Sa'ide gibi âlim kişilerin hikmetli konuşmalarını yazıya geçirmiş olmaları da yüksek bir olasılıktır.³⁰⁷

Kuşkusuz Cahiliye Devrine ait sözlü kültürün yazıya geçirilme aşamasını tefsir, hadis ve lügat gibi ilimlerde de yaşanmış olan benzer hadiselerden ayrı bir şekilde incelemek hatalı bir

---

³⁰⁵ Palabıyık, "Okuma-Yazma Faaliyetleri, 37; Seydişehrî, *İslâm Tarihi*, 170-182; Seyithanoğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 1/164; Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 44-45.

³⁰⁶ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 36.

³⁰⁷ Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 18-19.

davranış olur. Aslında sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş süreci bir bütün halinde olup geçiş sırasında hareketler birbirlerini tetiklemiştir. Bu kültürel gelişmeyi hızlandıran en temel unsur özellikle Emevîler zamanında başlayan tedvin döneminden sonra başlıca yazı malzemelerinin giderek rahatlıkla elde edilmesidir. Bu durumla birlikte rivayetlerde ve şiirlerde geçen birçok yazı malzemesinin isminin geçmesi önemlidir. Kanaatimize göre Cahiliye Devri Araplarının Çin, Hint, Mısır, Habeş, Bizans ve Farslarla olan iletişimleri sayesinde Çin üretimi kâğıdı Cahiliye Döneminde bilip kullandıkları da büyük bir olasılıktır. Hz. Ömer'in (634-644) halifeliği devrinden itibaren defter, kitab, mushaf ve kürrâse kelimelerinin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Kitab kelimesi Cahiliye Devri şiirinde "yazmak" manasında mastar olarak kullanılıyorken daha sonraları yaygın kullanım sonucunda kitab fiili anlam kayması yaşayarak isimleşmiştir. Cahiliye Devrinde ise günümüzdeki anlamda kitab kelimesinin karşılığı olarak zebûr ya da sifr sözcükleri kullanılıyordu. Bu sözcüklerle karşılanan kitab kelimesi daha çok Ehl-i kitaba ait olan dini eserleri kapsıyordu. Örneğin H. I. yüzyılın ikinci yarısında Abdülhakem bin Amr tarafından isteyenin oyun oynadığı, isteyenin ise kitap okuyabildiği bir kütüphane kurulduğu bilinmektedir. Yine aynı devirlerde Dahhâk bin Müzâhim'in (ö. 105/723) kurduğu bir okulda 3000 civarında talebe olduğu söylenmektedir. Emevî Devletinin kuruluşundan sonra birçok kütüphanenin kurulduğu kaynaklarda geçmekte olup bu dönemde Vehb bin el-Münebbih (ö. 114/732) gibi birçok kitap okuyan kişilerden de kaynaklara da bahsedilmektedir. Bazı rivayetlerde geçtiğine göre Hz. Ali'nin halife olduğu dönemden başlayarak Kur'an Mushaflarını çoğaltan ve ismine verrâk denilen kişilerin sayısının arttığı gözlenmiştir. Ayrıca yine bu dönemde kâğıdın da artık ucuz ve bolca bulunan bir malzeme olarak dükkânlarda satılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda geçtiğine göre ilk verrâk olarak Mâlik bin Dînâr'ın (ö. 131/ 748) adı zikredilmektedir. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak henüz erken sayılabilecek bir devirde okur-yazar olan insanların sayısının çok önemli bir seviyeye ulaştığını görüyoruz. Bunun dışında daha da önemli olan şey sözlü rivayetlerin yazıya geçirilme çalışmalarının H. I. yüzyıl gibi erken bir dönemde başladığını göstermektedir.³⁰⁸ Bu durum Cahiliye Dönemi Araplarının yazı ve kâğıt alanında belli bir birikim sahibinin olmasının doğal neticesi olarak söyleyebiliriz.

---

³⁰⁸ Hoyland, *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*, 273; Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", 19-20; Adnan Demircan, "Eğitim", *İslam Medeniyeti Tarihi*, ed. Mehmet Azimli (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 107.

2. BÖLÜM

İSLAM SONRASI ARAPLARDA YAZI VE KÂĞIT

2.1. İslam Sonrası Araplarda Yazı

2.1.1. Erken islami dönemde yazı (610-632)

İslam davetinin 610 yılı itibarıyla başlamasıyla kâğıt ve yazı konusundaki ilerlemeler gittikçe zenginleşmiştir. Hatta bazı olaylarla birlikte bile anılmaya başlamıştır. Hz. Peygamber'in risaleti akabinde İslam'ı tebliğ etmesinin ardından insanlar Müslüman olmaya başlamıştır. Bu kişilere nazil olan Kur'an-ı Kerim ayetlerini öğretebilmek için öncelikle Arapça okuma ve yazma öğretilmesi gerekiyordu. Bu görev İslam dinine giren okuma yazma bilen kişiler tevdi edilerek Müslümanlar arasında okuma ve yazma faaliyetleri kısa sürede arttı. Özellikle bu iş için İslam dinine giren Erkam bin Ebü'l-Erkam el-Mahzûmî'nin evi kullanılmış olup zamanla bu ev Müslümanlar arasında Dârülerkam olarak adlandırılmıştır. İlk ayetlerin nazil olmasından itibaren İslam dininin eğitime önem vermesi Arapçanın gelişimi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber'in risaletinden önce monoteist dinlere inanan Arapların oluşturduğu kültür birikimi üzerine Müslümanların gayretleri ile kısa sürede çok mesafe kaydedilmiştir.

Arabistan Yarımadasında Hanîf ya da monoteist inanca sahip olarak bilinen bazı isimler Hz. Peygamber'in gençliğinde bazıları ise İslam'ın zuhur ettiği dönemde hayatta bulunmaktaydı. Bu kişilerin çoğu okuryazar olmakla birlikte yabancı dil bilenlerde vardı. Bu kişiler Arap Yarımadasında bir anlamda kültür elçisi olarak Arapçanın ve Arap kültürünün gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu monoteist Araplar özellikle aile çevresine okuma yazma öğretmek toplumun bilinçlenmesinde önemli bir boşluğu doldurmaya çalışıyorlardı. Ayrıca bu insanların bir kısmının ellerinde kitap ve yazı malzemesi olması bunların toplumda yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur. Öte yandan monoteist inanca sahip Araplar genelde büyük kültür merkezlerine giderek dinler ve diller konusunda eğitim almışlardır. Bu sayede bahsettiğimiz kişiler toplumun gelişmesi açısından birer öncü rolüne bürünmektedir. Etkiler Hz. Peygamberin risaleti sonrasında bile hissedilmiş olup bu zatlardan bazılarına Hz. Peygamber hayır duada bulunmuştur.

Monoteist Araplar hakkında klasik kaynaklarda çeşitli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden birini ise Arapların Meşhur İslam Tarihçisi Muhammed bin İshâk şöyle rivayet etmiştir: Kureyş Kabilesi, yaşanan bir hırsızlık nedeniyle Kâbe'nin duvarlarını yükseltip onun üstünü kapatmak için tavan da yaptılar. Sonrada ona saygı göstermek için Kâbe örtüsünün her yıl değiştirilmesi konusunda birbirleri ile yardımlaşıyorlardı. Kâbe'yi tavaf edip onun yanında Allah'a günahları için tövbe edip orada Allah'ın ismini zikrediyorlardı. Bunun haricinde putlara da saygı gösterip kurbanlarında ve bütün dini ibadetlerinde putları Allah'a ortak koşup şirke giriyorlardı. Zeyd bin Amr, Varaka bin Nevfel, Osman bin el-Hâris ve Ubeydullah bin Cahş'dan oluşan Kureyş Kabilesinden bir grup bir bayram esnasında Kureyşlilerin putlarının önünde kurban keserlerken onları ibretle izliyorlardı. Bir vakit bu kişiler diğer

insanlardan uzakta yalnız başına kaldıkları zaman birbirlerine dönerek: “Sadece birbirinize dost olun, herkes birbirini gizleyip korusun.” dediler. Birisi diğerlerine: “Biliyorsunuz; Allah’a and olsun ki bizim kavminiz doğru bir yolda değildir. İbrahim Peygamberin dinini terk edip şimdi ona muhalefet ediyorlar. Ne faydası, ne de zarar verme gücü olmayan bu putlara tapılmaz. Kendinize artık yepyeni bir din arayın.” dedi. Bu konuşma üzerine bu kişilerden bazıları yeni bir din bulmak üzere farklı bölgelere doğru seyahate çıktılar. Bu kimseler Hıristiyanlar, Yahudiler ve Hz. İbrahim’in dini olan Hanîf dininden olanlarla ilişki kurdular. Mekke’de özellik Hıristiyanlık dini Hz. Muhammed eşi Hz. Hatice’nin akrabaları arasında kısmen de olsa yayılmıştı. Hanîflik ise Zeyd bin Amr vasıtasıyla Adiyogulları arasında yayılmaya başlamıştır. Bahsi geçen bu iki ailenin de okuryazar olması ve yabancı diller bilmesi bu dini araştırmalar nedeniyle olduğunu tahmin etmekteyiz. Mekke’de yaşayıp dini vazifesi olan rahip ve ne de bir keşiş bulunuyordu. Ancak Kureyş’in köleleri içinde birçok Hıristiyan Mekke şehrinde yaşamaktaydı. Ne ilginçtir ki Kâbe’yi Hıristiyanların ziyaret etmeleri için Araplar Kâbe’nin içine Hz. İsa ve Hz. Meryem’in tasvirlerini yaptılar. Mekkeli Araplar Yahudileri Kâbe’ye çekebilmek için ise Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’in de tasvirlerini yapıp Mekke’ye daha fazla sayıda insan çekmeye çalışmışlardır. Putlar Kâbe’nin çevresine yerleştirilmeden önce Yahudiler ve Hıristiyanlar Kâbe’yi kutsal kabul edip ziyaret ediyorlardı. Kâbe’nin içi ve etrafı 360 tane putla doldurulunca buna kızan Yahudiler ve Hıristiyanlar Hz. İbrahim’in tekrar yaptığı bu beyti ziyaret etmemeye başladılar.³⁰⁹

Meşhur tarihçi Muhammed bin İshâk’ın şöyle söylediğini rivayet edilir: “Hatice binti Huveylid’in amcasının oğlu Varaka bin Nevfel, Hıristiyanlıkla ilgili ilahi kitapları inceleyen bu konularda bir Hıristiyan rahip kadar bilgi sahibi olan bir Hıristiyan’dı. Varaka bin Nevfel, zamanla Hıristiyan olup Hıristiyanlık İlahiyatında oldukça derinleşti. Hıristiyanlıkla ilgili birçok kitabı rahiplerden okuyup ehl-i kitab din adamlarından çokça bilgi edindi. Varaka’nın kendisinin İncil’i ya da dönemin İncillerden birisi olan muhtemelen Doğu İncilide denilen İncil’in bir bölümünü Arapçaya çevirdiği Mekke’de bilinirdi. Yukarıda bahsettiğimiz tek tanrılı dine inan grubun içinde İslam açısından ahlakı ve inancı en düzgün olan kişi ise Zeyd bin Amr olduğu söylenirdi. Zeyd putlardan uzaklaşıp Hz. İbrahim’in gerçek dini dışında kalan Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer tüm dinlerden uzak durdu. Zeyd Allah’ın varlığını birliyor ve O’ndan başkasına ibadet etmekten uzak duruyordu. Kavminin putlara kestiği kurbanları katiyen yemeyip bu hususta onların yaptıklarından geri durarak tavrını da gösteriyordu. Putlara kesilen kurban etleri konusunda risalet öncesi Hz. Peygamber’i uyardığı da bilinmektedir.³¹⁰

Tarihçi Ebü’l-Hasen Ahmed bin Yahyâ bin Câbir bin Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), Muhammed bin Sa’d’dan, o Vâkıdî’den, o da Necîh Ebû Ma’ser’den, o da Muhammed bin

³⁰⁹ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü’s-Siyer Ve’l-Meğâzî*, 167; Lings, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, 10; Demircan, *Cahiliye Arapları*, 160-161.

³¹⁰ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü’s-Siyer Ve’l-Meğâzî*, 167-168; İbnü’l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/49-50; Margolouth, *Muhammed ve İslam’ın Yükselişi*, 53.

Kays'tan şöyle rivayet etti: "Hz. Peygamber eşi Hz. Hatice'ye gelip ilk kez başına gelenleri söylediğinde Hz. Hatice cilbabını üzerine alıp amcasının oğlu Varaka bin Nevfel'e gidip ona olayları anlattı. Hz. Hatice ona "Cibrîl nedir?" diye bir soru sordu. Varaka bin Nevfel şöyle cevap verdi: "Kuddûs olan Allah'ı noksanlıktan tenzih ederim. Cibrîl, Allah'ın Nâmûs-i Ekberi ve bütün peygamberlere gönderdiği elçisidir. Şayet eşin bu rüyayı görmüşse kesinlikle o bir peygamberdir. Amcaoğlun olarak bu işin olmasını ve ona yardımcı olmayı çok isterim." dedi. Hz. Hatice bu konuşmadan sonra oradan ayrılıp bu durumu Utbe bin Rebîa'nın kölesi Hristiyan olan Addâs'a anlattı. Hz. Hatice Addâs dedi ki: *"Ey Addâs! Bana Cibrîl'den haberler ver."* dedi. Addâs'da *"Ya Kuddûs, Ya Kuddûs! Halkı putlara tapan bu diyarda Cibrîl'den bahsetmek şimdi nereden çıktı. Cibrîl, Allah'ın Nâmûs-i Ekberi'dir. Cibrîl sadece gerçek olan bir peygambere gelir."* dedi. Hz. Hatice evine geri dönüp bu iki adamın söylediklerini Hz. Peygamber'e haber vererek onu müjdeledi.³¹¹

Bir diğer rivayette ise Hz. Peygamber eşi Hz. Hatice'ye gelip başına gelenleri anlatınca Hz. Hatice onu alıp amcası olan Varaka bin Nevfel yanına götürdü. Varaka, Cahiliye Devrinde Hristiyanlığı benimsemiş olup Arapça okuma yazmayı bilirdi. Hatta diğer yabancı dilleri de bildiği için İncil'den istediği yeri Arapçaya tercüme edip yazardı. Akil, güngörmüş, ihtiyar biri kimseydi. Hz. Hatice, Varaka'ya dönerek: *"Amca! Yeğenini dinle!"* dedi. Varaka ise: *"Yeğenim! Ne gördün?"* diye sordu. Hz. Peygamber ona gördüğü şeylerin hepsini anlattı. Bu konuşmanın üzerine Varaka dönerek: *"Bu, Mûsâ'ya indirilen vahiydir. İsterdim ki o günler geldiği vakit genç biri olsaydım! Ah keşke ben kavminin seni vatanından çıkardığında genç bir adam olsaydım!"* dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Kavmim beni yurdumdan çıkaracaklar mı?"* dedi. Varaka ise: *"Evet senin gibi ilahi bir mesaj getirip insanlara tebliğ eden herkes kesinlikle eziyete çekip saldırıya uğramıştır. O zor günlerin yaşandığını gözlerim görürse sana destek olup yardım edeceğim."* dedi.³¹²

Meşhur Tarihçi Muhammed bin İshâk'ın şöyle söylediğini rivayet etti: Bana Hişâm bin Urve, ona da babasının şöyle söylediğini rivayet etti: Günlerden bir gün Varaka bin Nevfel, İslam dinine girdiği için kendisine sürekli işkence edilen Bilâl-i Habeşî'nin yanına uğradı. Bilâl işkence altındayken dahi *"Allah bir! Allah bir!"* diye bağıryordu. Varaka da ona dönerek: *"Allah bir! Allah bir! Allah bir! Fakat sen Ey Bilâl! Bu durumda hiçbir zaman esaretten kurtulamayacaksın."* dedi. Ardından da Varaka, Bilâl'e bu işkenceyi yapan Cumahoğullarından olan bir kişi ile efendisi Ümeyye'nin yanına gidip onlara şöyle seslendi: *"Allah'a kasem ederim ki, Bilâl'i bu nedenle öldürürseniz eğer onun mezarını insanların merhamet dilediği bir türbeye çeviririm."* dedi.³¹³

Meşhur nesep âlimi ve tarihçi Hişâm bin Muhammed Kelbî dedi ki: *"Hz. Hatice'nin amcaoğlu olan Varaka bin Nevfel isimli kişi zamanla Hristiyan olmuştur. Mekke'de ikamet ederken daha*

³¹¹ Belâzürî; *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/147-148; Zührî, *el-Megazi*, 33-34.

³¹² İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 56; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/305.

³¹³ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 263.

sonra Şam'a gidip orada ölmüştür." demektedir. Bazı kişiler ise: "İslam'ın zuhurundan sonra Mekke'de ölüp yine orada defnedilmiştir." şeklinde rivayet etmektedir. Vâkıdî ise demiştir ki: "Varaka bin Nevfel, Hıristiyanlık dini üzere kalıp insanlar onu 'Kas' yani Rahip diye çağırırlardı. Hz. Muhammed'e peygamberlik vazifesi verilinceye kadar yaşadı." Varaka bin Nevfel'e dair kaynaklardaki en kesin bilgi onun Şam şehrine gittiğidir. Varaka'yı, Hz. Muhammed hicretten sonra savaşıma emredildiği vahyi gelince onu aradı. Lahmîlerin ve Cüzâmlıların memleketine ulaşınca Varaka'yı öldürüp üzerindeki eşyaları aldılar. Hz. Muhammed onu her zaman rahmetle yâd ederdi.³¹⁴ Bu rivayetler bize Varaka'nın İslam geldikten kısa bir süre sonra öldüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Amr bin Sayfî el-Ensârî el-Evsî Medineli Hanîflerden olmasına rağmen İslam'ın en büyük düşmanlarından Ebû Amir olarak anılan bu kişi Hazrec kabilesindedir. Ebû Amir kendi kabilesinde büyük bir nüfuza sahiptiler. Medine'de yaşayan Ebû Amir'e tüyden yapılmış bir elbise giyip ara sırada tek başına inzivaya çekildiği için ona "Rahip" diyorlardı. Ebû Amir, Hz. İbrahim'in getirdiği dine mensup olduğunu söylerdi. Bu sayede Yesribliler arasında itibar ve dini anlamda bir otorite kazanmıştı. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde Ebû Amir onun yanına gidip bu yeni din ile ilgili bazı sorular sormuştur. Hz. Peygamber ise ona bu vahyin Hz. İbrahim'in getirdiği dinin bir devamı olduğunu içeren ayet ile cevap verdi. Ebû Amir ise: "Ancak ben o dine bağlıyım" deyip inkâr üzere direnmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Hz. İbrahim'in getirdiği dini yalanlayıp bozduğunu söyleyerek onu suçlamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Hayır, ben onun dinini bozmadım, temiz ve pak olarak getirdim." dedi. Ebû Amir cevap olarak: "Allah Teâlâ yalan söyleyeni tek başına bir sürgün olarak öldürsün." dedi. Buna karşı da Hz. Peygamber ona şu cevabı verdi: "Öyle olsun! Allah o söylediğini yalan söyleyenin üzerine döndürsün." demiştir. Hz. Peygamber'in Yesrib'e hicreti üzerine burayı terk edip müşriklerin yaşadığı Mekke'ye yerleşmiştir. Ebû Amir'in kendisi bizzat Uhud savaşına katılmış olup etrafına topladığı bir rivayete göre on beş, bir diğer rivayete göre ise elli kişilik takipçisiyle Mekkeliler yanında savaşmıştır. Bazı kaynaklarda ise Ebû Amir'in Rahip denilmesi nedeniyle Hıristiyan olduğu ve yanındaki bu taraftarları da kendisi gibi Hıristiyan olma ihtimali bulunmaktadır.³¹⁵

Ebû Kays Sayfî bin Âmir bin Cüşem el-Evsî (ö. 1/623) Mekke'de doğmuştur. Asıl adının Hâris ya da Abdullah olduğu kaynaklarda rivayet edilmektedir. Babasının lakabı nedeniyle Ebû Kays bin Eslet olarak anılmaktadır. İlerleyen yıllarda Yesrib'e göç eden Hanzale, Evs kabilesinin şairi ve hatibi olmuştur. Evs kabilesinin Hazrec kabilesi ile uzun yıllar süren savaşlarının bazılarında bulunmuştur. Yaşanan bu savaşlar için çeşitli kasideler söylemiş olup hicretten beş yıl önce yapılan Buâs Harbinde Evs kabilesine komutanlık etmiştir. Kişilik olarak cesur biri olmasına rağmen savaşmaktan ve insan öldürmekten çok hoşlanmazdı.

³¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/143.

³¹⁵ Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 142-143; Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, 222-223; İhsan Süreyya Sırma, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 37; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/185, 617-618; Aydın-Duran, *Kur'an ve Hıristiyanlar*, 85; Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, 67.

İslam'dan önce de putlara hiç tapmayan bir Hanîf olduğu nakledilir. Bir ara Yahudi ve Hıristiyan din âlimleriyle görüşerek onların dinleri hakkında çeşitli bilgi alıp aklına yatacak bir dinin arayışı içinde olmuştur. Bu dönemde Dımaşk'ta tanıştığı bir Hıristiyan rahibin önerisiyle Hz. İbrahim'in dini olan Hanîfliği kabul etti. Medine'ye döndükten sonra umre için Mekke'ye gittiğinde Hanîf olan Zeyd bin Amr bin Nüfeyl ile görüşmüştür. Yesrib şehrinde Hanîf dinini en iyi o bilen kişi olduğu için kendisine "el-Hanîf" denmekteydi. Söylediği bir şiirinde, "Eğer rabbimiz isteseydi Hıristiyan ya da Yahudi olurduk ancak biz Hanîf olarak yaratılmışız." demektedir. Kur'an nazil olduktan sonra Hz. Peygamber'e en çok düşmanlık edenlerden birisiydi. Yesribliler ile yapılan Birinci Akabe Biatı'ndan sonra Yesrib'te İslam yayılmaya başlayınca Evs kabilesinin bu yeni dine girmesine uzun zaman engellemeye çalıştı. Hicretin birinci yılında Medine'de vefat etmiştir.³¹⁶

Süveyd bin Sâmit (ö. ?) devrinin Hanîflerinden birisiydi. Hz. Muhammed devrinde Yesrib'te yaşamakta olup Kahtâni Araplarının neslinden gelen Evs kabilesine bağlıdır. Süveyd, Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalib'in teyzesi oğlu olması nedeniyle akrabadır. Cahiliye Devrinden kalan ama kaynağı bilinmeyen pek çok söz İslam'ın ilk zamanlarında Hz. Lokmân'a atfedilmiştir. Kimi ahabâr âlimleri Hz. Lokmân'a kentleri ve binaları inşa ettiğini nakletmişlerdir. Hz. Lokmân'ın çok yemek yiyen biri olduğuna dair bazı darbimeseller uydurmuşlardır. Bu darbimesellerden birisi "Lokmân'dan daha yiyici," şeklindedir. Vehb bin Münebbih, Hz. Lokmân'ın hikmetlerinden yaklaşık on bin civarında bölüm okuduğunu iddia etmiştir. Bazı raviler, Cahiliye Devri Araplarında "Mecelletü Lokmân, Emsâl-i Lokmân, Hikmet-i Lokmân" denilen Lokmân Mecmuasının var olup içerisinde ilim, hikmet ve misallerin bulunduğunu söylemişlerdir. Hatta kendi içlerinden bir grubun o kitabı okuduğunu ve bu metne sahip olduğunu rivayet etmişlerdir. Hz. Lokmân'ın kitabına sahip olanlardan birisinin de Süveyd bin Sâmit olup onu bu kitabı okurken gördüklerini söylemişlerdir. Bazı kaynaklar da ise Süveyd'in Hz. Lokman'a ait olan bir kitabı sürekli yanında bulundurup kitaptan insanlara bilgiler aktardığını zikretmişlerdir. Ayrıca Süveyd'in bu özelliklerine ek olarak okuma yazma bilip değerli bir kitabın elinde olması nedeniyle kavmi içerisinde seçkin bir ilmi statüde bulunduğunu da göstermektedir. Eski kitaplar hakkında bilgi sahibi olanlardan Yesribli Süveyd bin Sâmit, Evs ve Hazrec kabileleri arasında yaşanan Buâs Harbinden kısa süre önce Yesrib'den yola çıkıp Mekke'ye gelmiştir. Hz. Peygamber ile yolda karşılaşınca Hz. Peygamber onu Müslüman olmaya davet etti. Süveyd ise ona "Büyük olasılıkla senin söylediğin sözler benim bildiklerime çok benzemektedir." dedi. Süveyd, Hz. Lokman'ın hikmetli sözlerini öğrenmiş bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'e bunları anlatınca buna karşılık Hz. Muhammed'de ona: "Bunlar gerçekten güzel sözlerdir. Fakat benim Allah katından getirdiklerim senin sözlerinden daha güzel ve daha üstündür." dedi. Bu olaydan sonra Süveyd Yesrib'e döndü ve yaşanan büyük savaşta öldürüldü. Süveyd'in Buâs Harbinde öldürülmesi üzerine savaş daha da kızıştı. Süveyd'i savaşta öldüren kişi ise Mücezzer bin

---

³¹⁶ Asri Çubukcu, "Ebû Kays", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 10/175; Kuzgun, "Hanîf", 16/35.

Ziyâd el-Belevî idi. Dostları ve düşmanları Süveyd'i Müslümanlığı kabul etmiş sayıyorlardı. İslamiyet'in gelişinden sonra bazı insanlar Hz. Lokmân'a atfedilen özlü sözleri, hikmetleri ve hikâyeleri bir kitapta toplamışlardır.³¹⁷

Hanîf olmasa da Mekke'nin entelektüel şahsiyetlerinden olan Nadr bin Hâris'in (ö. 2/624) künyesi Ebû Fâid idi. Sâsânî kitapları ile Yahudi ve Hıristiyanlar ile yakın ilişkileri olduğu için onlara ait sözler ve hikâyeleri biliyordu. Nadr, ayrıca Hîre'ye gitmiş olup orada Hîre halkının şarkılarını ve ud çalmayı öğrenmişti. Ayrıca İranlıların, İsfendiyâr'ın ve Rüstem'in veciz sözlerini de dinleyip öğrenmişti. Bu şarkıları Mekke'de yaşayan bir topluluğa öğretmiştir. Mekkelilerin Nadr'in öğrettiği şarkılardan önceki şarkılarına nasb denirdi. Nadr, Kureyş Kabilesinin ileri gelenlerinden şeytan fikirli adamdı. Hz. Peygamber'e en çok eziyet edenlerden biri olup ona karşı düşmanlık yapanların bayrağını taşıyanlardandı. Hz. Peygamber ne zaman Allah'ı hatırlatıp kavmine önceki kavimlerin yaşadığı cezalarını anlatmak üzere bir topluluğun yanına geldiğinde hemen ardından o topluluğun yanına gelip: *"Allah'a kasem olsun ki, ey Kureyş topluluğu! Ben size ondan daha güzel sözler söylerim. Gelin ben size Muhammed'in sözlerinden daha güzel meseller anlatayım."* derdi. Sonrasında Kureyşlilere İran Krallarının, İsfendiyâr'ın ve Rüstem'in hikâyelerini anlatıp sözünü: *"Hangi hikâyeleri anlatıyor ki size Muhammed benden daha güzel şeyler söylüyor."* diyerek konuşmasını bitirirdi.³¹⁸

Kur'an'ın nazil olduğu yıllarda Hicaz Bölgesinin en meşhur doktoru olan Hâris bin Kelede, Tâifli olup Sakîf kabilesindedir. Hâris, tıp alanında yaptığı çalışma ve incelemelerini Sâsânî İmparatorluğu bünyesindeki Cündişâpûr tıp okulunda tamamlamıştır. Bir hekim olarak onun namı Arabistan Yarımadasının sınırlarını aşmış diğer ülkelere taşmış bulunuyordu. Örneğin bir gün Sâsânî Satraplarından birisi hasta düşmüş olup tedavi için çağrılan İranlı hekimler hastalığa herhangi bir çare bulamamışlar. Bunun üzerine tedavi için davet edilen Hâris müdahalesi sonucu satrap hastalığından kurtulabilmiştir. Bazı kaynaklarda ise Sâsânî Kisrası Enûşîrvân tarafından saraya davet edilmiştir. Kisra ile yaptığı görüşmede sağlıkla ilgili bölümü kayıt altına alınması sonucu ortaya Kitâbü'l-Muhâvere fi't-Tıbb Beynehü ve Beyne Kisrâ Enûşîrvân adlı eser çıkmıştır. Hâris isimli bu hekim Mekke'de ki zenginler tarafından tedavi için sıkça davet edilirdi. ³¹⁹ Hz. Muhammed'in, Hâris tıp alanındaki yetkinliğine güvendiğine dair kaynaklarda çeşitli rivayetler vardır. Bu rivayetlerden birine göre Hz. Muhammed, hastalığı sebebiyle Sa'd bin Ebî Vakkâs'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sonrasında iyi bir hekim olduğunu belirterek Hâris bin Kelede'yi Sa'd'ı tedavi etmek için çağırtrtıp tedavi ettirmiştir. Hâris'in tıp alanındaki engin bilgisini bazı kaynaklar Cündişâpûr tıp okulu dışında

³¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 1/279; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/351; Cevad Ali, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 1/283; Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1/297; Mevlüt Poyraz, "Süveyd b. Sâmit'in Hayatı ve Kişiliği". *Akademik-Us* 5/2 (Haziran 2022), 45-47.

³¹⁸ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 272; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 1/194, 217.

³¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/483; Demircan, *Cahiliye Arapları*, 161; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/801; Abdullah Köşe, "Hâris b. Kelede", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/198-199.

Yemen'den de öğrendiği geçmektedir. Öte yandan Sâsânî Kisrası olan Nûşîrevân (M. 531-579) ile Hâris'in tıp konusundaki karşılıklı konuşmalarının geçtiği İbn Ebi Usaybi'a'nın (ö. 668/1270) 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ isimli eserinde el-Muhâvere fî't-Tıbb adlı bölüm ona nispet edilmektedir. Yine İbn Ebi Usaybi'a'nın 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ isimli eserinde verdiği bilgilere göre Hâris hıfzıssıhha konusunda da bir kitap kaleme almıştır. Hâris'in insanlara şöyle söylediği rivayet edilmektedir: *"En iyi ilaç perhiz olup en kötü tedavi ise çok yemek yemektir. Genç hayvanın eti dışında başka et yemeyin. Olgunlaşmamış hiçbir meyveyi tüketmeyin."* gibi sağlık yaşamla ilgili birçok hikmetli söz rivayet edilmektedir.³²⁰

Araplar arasında efsanevi bir üne ulaşan bir kadın hekim daha vardır. Şair Ebu Simak el-Esedi yazdığı şiirlerinde bu kadının yeteneklerini dile getirip durumdan şöyle şikâyet etmektedir: *"Uzaktaki Evdoğullarının hekimi olan Zeyneb'e kendimi göstermedim diye ölmem mi gerek?"* Bu hekim kadının uzun yaşam sürmesi gerekmektedir. Zira Zeyneb isimli bu kadının kendisi daha sonra Ebu Simak'ın yeğenini tedavi etmiştir. Zeyneb hastanın gözlerine "antimuan" uygulayıp ilacın göz tarafından emilebilmesi için bir süre hastanın sırt üstü kıılmadan yatmasını istemiştir. İbn Ebi Usaybi'a hekimlere yönelik kaleme aldığı eserinde heyecan bir şekilde şu bilgiyi vermiştir: *"Zeyneb isimli bu kadın tabiplikle ilgili tüm pratik bilgileri biliyor olup özellikle tedavi üzerine yetiştirilmiştir. Ayrıca göz hastalıkları ve bazı yaraların tedavisinde uzmanlaşmış olup kendisi bu nedenle Araplar arasında oldukça meşhur olmuştur."* demektedir.³²¹

Çöllerde yaşayan Arapların içinde çeşitli tıbbi tekniklerin bilen kişilerin olduğu anlaşılmaktadır. Cahiliye Devri ve İslam'ın ilk dönem şiirlerinde, göz iltihabı ve öksürük gibi bazı hastalıkların yanında kabileler arasında savaşları esnasında vuku bulan silahlı yaralanmaların tedavi edilmesine yönelik bilgiler bulunmaktadır. Öte yandan sonda gibi Yunan tıbbından Araplara geçmiş olan kimi tıbbi aletlerde kullanılmaktaydı. Buna rağmen bu dönemde tedavi etme yöntemleri oldukça basitti. Örneğin deve idrarı ile balın insanların tedavisinde kullanımı çok yaygındı. Deve idrarı ile bazı ilaçların hazırlanması XI. yüzyılda yaşamış olan İbn Sina gibi tıp âlimlerinin eserlerinde de geçmektedir. Yine başka bir tedavi yöntemi olarak Araplarda saygı duyulan kâhinlerce hastalara sihir yapmak, okuyup üfleme, muska yazmak, dua etmek ve Kâbe'de putlara kurban kesmek çeşitli uygulamalar yapılmaktaydı. Araplar bazı nebatat ve bunlardan yapılan çeşitli karışımlar sayesinde basitte olsa tıbbi ilaçlar yapıyorlardı. Ayrıca kimi şerbetleri ve bal gibi şifalı doğal besinleri de hastalıkların tedavisinde kullanıyorlardı. Araplara göre bal bilhassa iç hastalıkları tedavisinde kullanılan en iyi ilaç olduğuna inanıyorlardı. Diğer bir tedavi yöntemi ise yaraları ateşle dağlama ve hacamat yöntemleri de sıkça uygulanırdı. Bazen de bir uzuv ateşle kesilerek tedavisi yapılırdı. Bunun nedeni ateş, kokmayı ve çürümeyi giderici bazı etken maddelerin yerine

---

³²⁰ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 119-120; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 40; Efe, *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*, 65-67.

³²¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/804.

kullanılmaktaydı. Cahiliye Devrinden itibaren tanınmış ve başvurulan birkaç tane tabibin adı yine bilinmektedir. Bun tabilerin en ünlüleri arasında, Hâris bin Kelede ile onun oğlu Nadr bin Hâris, İbn Hizyam, Dimâd el-Ezdî, İbn Ebi Rumiyye et-Temîmi ve özellikle sünnetle uğraşan Habbâb bin Eret'in annesi bulunmaktaydı. Yine sürekli yapılan savaşlarda yaralananlara bakıp ebelik yapan bazı kadınlarda vardı.³²²

Klasik kaynaklar Cahiliye Devrinde Hicaz bölgesinde kimi mesleklerin kişilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak küçük bir sanayinin var olduğunu yazmaktadır. Hatta bazı kölelerin de isimleri, meslekleri ve yeteneklerine yer verilmiştir. Ünlü Tâifli tabip Hâris bin Kelede'nin hizmetinde bulunan Ezrak adında demirci bir genç bir Rum vardı. Ta'if şehrinde çok sayıda Yahudi de bulunmaktaydı. Mekke'de yaşayan Suheyb bin Sinân Anadolu'da Rumların içinde yaşamış bu yüzden Yunanca biliyordu. Cahiliye Devrinde Rum asıllı kölelerin daha çok demircilik uğraştığını bildirmektedir. Ayrıca yine Şeybe ve Utbe adındaki Tâifli kişilerin kölesi olan Ninovalı Addâs'ın, zırhlar ile savaş aletlerinin yapım ve tamiriyle uğraştığı rivayet olunmaktadır. Mekke'ye dışarıdan gelmiş olan bazı kimselerin çeşitli el sanatlarıyla meşgul oldukları kaynaklarda çokça geçmektedir. Ehl-i Kitap'tan biri olan Bel'am adlı Mekkeli bir kılıç ustasının, Merve Tepesinin yakınında dükkânı olan Cebr adındaki bir Hıristiyan'ın olduğu ve Yesar adında yine yabancı bir kölenin Mekke'de yaşadığı rivayetlerde geçmektedir. Yine Mekke'de, marangozluk ile demircilik ve Medine'de ise marangozluk atölyelerinin var olduğu söylenmektedir. Mekke'de Ebû Ticrât adlı bir marangoz ahşaptan put üretimi yapıyordu. Ebû Ticrât'ra Mekke şehrine dışardan gelmiş olan bir Hıristiyan adamdı. Tâif şehrinde ise bazı alanlarla ilgili özellikle dericilikle ilgili çok kaliteli üretim yapan yerler bulunmaktadır. Ayrıca Cüreş'te kale kuşatmalarında kullanılan mancınık ve debbâbe gibi savaş aletlerin hem yapımı hem de kullanımını öğreten yerler vardı. Tâifli Sakîf kabilesinin reislerinden biri olan Urve bin Mesûd, Cüreş'te bu konularla ilgili çeşitli bilgileri öğrenen kişiler arasındadır. Yine mancınık yapımını ve kullanmayı bilen bir diğer kişide Selman-ı Farisi'dir.³²³

Hz. Muhammed'in, Mekke'de yaşayan Tevrat ve İncil'i okuyup bu dinler üzerine amel eden bazı Hıristiyan ve Yahudi ve kölelerin yanına gidip gelerek onlardan Tevrat ve İncil dinlediğine dair çeşitli rivayetler vardır. Mekkeli bazı müşriklerde bunu dillendirip Hz. Muhammed için Kur'an-ı Kerim'i Hıristiyan kölelerden öğrendiği ortaya atmışlardır. Ayrıca bazı araştırmacılar Cahiliye Devrinde Mekke'de ayrı bir Hıristiyan mezarlığının bulunduğu da iddia etmektedirler. Fakat tüm bu iddiaları doğru kabul etsek bile Hıristiyanlığın Mekke ya da Medine'de bir cemaat oluşturabilecek kadar yaygın olduğu anlamına gelmemektedir.³²⁴

³²² Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 111-112; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 2/215-218.

³²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 1/175-176; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 73; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/346; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 63; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 85; Demircan *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*, 100.

³²⁴ Dindi, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*, 116; Remzi Kaya, "Mekkî Sûrelerde Ehl-i Kitap", *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş (Ankara: Hazar Matbacılık, 2018), 175-176; Aydın-Duran, *Kur'an ve*

Kanaatimize göre Mekke’de az sayıda Hıristiyan köle bulunmakla birlikte bunların çoğu iyi Arapça bilmiyorlardı. Öte yandan Hz. Muhammed’in okuma yazma bilmemesi Kur’an’ın 23 yılda nazil olduğunu gerçeği ile bu iddiaları bağdaştırmak akla çok mantıklı gelmemektedir.

Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygamber hakkında ümmî vasfının kullanılması aslında çok dikkate değer bir olaydır. Bu kelimenin “eğitim görmemiş, okuma ve yazması olmayan” anlamından başka anlamları da vardır. Bunlardan biri de Yahudiler arasında kitap sahibi olmayan, yani “gentile” denilen Yahudi olmayan kişi manası da vardır. Kur’an-ı Kerim’de ümmî kelimesi ile her iki anlamda kullanılmış olması yüksek ihtimaldir. Yahudiler kendinden olmayan gentile kabul edilen ümmîlere pek değer vermezlerdi. Allah Teâlâ Yahudilerin bu yersiz gurur ve küstahlıklarını böylelikle kırmak istemiştir. Ümmî sıfatı ile anlatılmak istenen bir diğer husus ise anasından doğmuş gibi pak olan vurgulanmak istenmiştir. Peygamberlik görevi verildikten sonra hiçbir günaha bulaşmamış olan demektir. Bu hal sadece peygamberlerde olur başkasında hâsıl olmayan durumdur.³²⁵

Araplarda hem Cahiliye Devrinde hem de İslam’ın gelişinden sonra kadınlardan birçok kişi okuma yazma öğrenmiştir. Bekr bin el-Heysen, Abdurrezzak, Ma’mer, ez-Zührî ve Ubeydullah yolu ile şöyle rivayet edilmiştir: Hz. Muhammed, Hz. Ömer’in kabilesi olan Adî bin Kâ’b kabilesinden Abdullah kızı eş-Şifâ el-Adeviyye’ye şunları söyledi: “*Hafsa’ya, yazı yazmayı öğrettiğin gibi ısrırgıyıda efsunlamayı öğretmez misin?*” demiştir. Çünkü eş-Şifâ, Cahiliye Devrinde yazı yazan bir kadın olarak tanınırdı. Velîd bin Salih, el-Vâkîdî, Üsâme bin Zeyd ve Abdurrahman bin Sa’d yoluyla şu şekilde rivayet edilmiştir: “*Hz. Peygamber’in eşlerinden Hafsa yazı yazardı.*” el-Velîd, el-Vâkîdî, İbn Ebî Sebre, Alkame bin Ebî Alkame ve Muhammed bin Abdurrahman bin Sevban yoluyla şöyle rivayet edilmiştir: “*Ukbe’nin kızı Ümmü Külsûm yazı yazardı.*” el-Velîd, el-Vâkîdî, Ferve ve Sa’d kızı Aişe yoluyla şöyle rivayet etmiştir: “*Babam bana (Âişe) yazıyı öğretti.*” el-Velîd, el-Vâkîdî, İbn Ebî Sebre, İbn Avn, İbn Meyyali ve Aişe yoluyla şöyle rivayet edilmiştir: “*Âişe, Kur’an-ı Kerim Mushafını okurdu; ancak yazmazdı.*” el-Velîd, el-Vâkîdî, Musa bin Yakub, halası ve annesi el-Mikdad kızı Kerîme yoluyla şöyle rivayet edilmiştir: “*Kerîme yazı yazardı.*” el-Velîd, el-Vâkîdî, Abdullah bin Yezîd el-Hüzeli, Salim bin Sebelan ve Ümmü Seleme yoluyla şöyle rivayet edilmiştir: “*Ümmü Seleme yazıyı okurdu, ancak yazamazdı.*” Varaka bin Nevfel’in kendisine çok yakın olan kız kardeşi Kutayle binti Nevfel vardı. Çoğunlukla okuma ve yazma ile birlikte bütün bildiklerini ona anlatırdı. Varaka’nın söyledikleri zamanla Kutayle üzerinde o kadar etkili olmuştu ki beklenen peygamber fikri sürekli aklını kurcalıyordu. O peygamber gerçekten aralarında olabilir miydi? diye düşünürdü.³²⁶ Öte yandan Varaka’nın Safvân ve Adî isminde iki erkek kardeşi olup Tevrat ile İncil’i rahatlıkla okuyabildiği rivayet edilir. Ayrıca Varaka bin Nevfel’in Hz. Peygamber’in

---

Hıristiyanlar, 81,199-200, Demircan, *Cahiliye Arapları*, 135-136; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 82; Margoliouth, *Muhammed ve İslam’ın Yükselişi*, 107; Çelenk Hz. Peygamber’in Mekke Devrinde Karşılaştığı Sıkıntılar, 97; Caetani, *İslam Tarihi*, 1/494.

³²⁵ İsmet Yaylacı, *Varlığın İftiharı Muhammed Aleyhisselâm* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2021), 125.

³²⁶ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 540; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/72; Lings, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, 23.

babası Abdullah ile evlenmek isteyen Rukayye isminde bir kız kardeşi vardı. Künyesi Ümmü Kıtâl olan bu kadının kız kardeşinin adını verdiği Kutayle adlı bir kızının bulunduğu rivayet edilmekle birlikte soyu devam etmemiştir. Muhtemelen Rukayye'de okuma ve yazma bilen hatta erkek kardeşleri gibi Tevrat ile İncil'i okuyabilen birisiydi.³²⁷ Şifa binti Abdullah, Hz. Ömer'in bir akrabası olup onun ne zaman İslam'a girdiğini bilemiyoruz. Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in eşlerinden birine okuma-yazma öğretmesi için görevlendirildiğini biliyoruz. Bu bilgiler ışığında eğitim-öğretim konusunda Şifa binti Abdullah'ın da büyük hizmetleri olmuştur. Yine Sa'd bin Ebu Vakkas'ın kendi kızına da okuma yazma öğrettiğini bilinen bir durumdur.³²⁸ Bu rivayetler ışığında kadınların bile bu kadar okuma yazmaya yönlendirildiği toplumda geneli tüccar olan zengin Arapların eğitimsiz ve okuma yazma bilmemeleri çok rasyonel değildir.

Hiz. Peygamber Kur'an'ın nazil olmasıyla birlikte hem Mekke hem de Medine döneminde birçok kâtip kullanmıştır. Medine devrinde atmış beş civarında sahabeyi kâtip olarak kullanmıştır. Önceleri Hiz. Peygamber'in Kur'an öğretimiyle sadece kendisi ilgilenirken ilerleyen zamanlarda Ashab-ı Suffa ile diğer yerlerde yetiştirdiği sahabeler bu göreve devam ettiler. Müslüman olan beldelere giderek Kur'an öğretimi için adeta seferber oldular.³²⁹ Bu kâtiplerin bazıları Hiz. Muhammed'in peygamberliği döneminde Kur'an-ı Kerim'i toplamıştır. Bu sahabeler: Ali bin Ebû Tâlib, Sa'd bin Ubeyd, Ebü'd-Derdâ Uveymir, Mu'âz bin Cebel (ö. 17/638), Ebû Zeyd Sâbit bin Zeyd, Übeyy bin Ka'b, Ubeyd bin Muâviye idi.³³⁰

Hiz. Peygamber'in atmış beş civarındaki kâtiplerinden en bilinenleri arasında ise Ali bin Ebî Tâlib, Osman, Ebû Bekir, Ömer, Hâlid bin Sa'îd, Ebân bin Said, Ebû Bekir, Hanzele bin er-Rabî' el-Useydî, Alâ bin el-Hadramî, Yezîd bin Ebî Süfyân, Muâviye bin Ebî Süfyân, Ubeyy bin Ka'b el-Ensârî ve Zeyd bin Sabit bulunmaktadır. Bu kişiler içerisinde Zeyd bin Sabit Hiz. Peygamber'in kâtipliğini en çok yapan sahabedir. Mekke'nin fethinden sonra bu vazifede Muâviye onu takip etti. Her ikisi sahabe de Hiz. Peygamber'in yanında bulunarak sürekli olarak vahiy ve diğer hususlara dair çeşitli yazı yazma işi ile uğraşıyorlardı. Bu iki sahabenin mevcut vazifeleri haricinde başka onların hiçbir görevleri bulunmamaktaydı.³³¹ Hiz. Muhammed bir gün kayınbiraderi olan Muâviye'yi yanına çağırdı. Muâviye o esnada yemek yediği için biraz gecikti. Bu olayın üzerine Hiz. Muhammed: "Allah Teâlâ onun karnını doyurmasın buyurdular." Muâviye bazen şöyle derdi: "Bana Hiz. Peygamber'in duası isabet etmiştir." Çünkü Muâviye bir günde bazen yedi defa, bazen yediden daha az, bazen de yediden daha fazla yemek yerdi.³³² Öte yandan Kur'an-ı Kerim'de borçların bir yere yazılmasını

---

³²⁷ Bünyamin Erul, "Varaka b. Nevfel", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/517-518.

³²⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/171.

³²⁹ Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, 126.

³³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 96.

³³¹ İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sire*, çev. Mehmet Salih Arı (İstanbul: Çıra Yayınları, 2004), 28-29.

³³² Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 541.

emreden ayetin nüzülü³³³ doğrultusunda görevli kâtiplerinden bir kısmını insanlar arasındaki sözleşme ve anlaşmaları yazmakla görevlendirmiştir. Hz. Muhammed'in Eslem isimli kölesini azad ettiği ve Adâ bin Halid'e yaptığı satışla ilgili düzenlediği belge ile bazı ikta arazilerinin belgelerinin metinleri günümüze kadar ulaşmıştır.³³⁴ Yine Hz. Muhammed içerisinde kısas cezaları hakkında hükümlerin olduğu bir hutbeyi sahabeden Ebû Şah isiminde kişi için kâtiplerine yazdırmıştır.³³⁵

İslam'ın ilk ortaya çıkışında, Arapların geneli bedevi bir hayata sahip olmaları ve bazı sanatlarla uğraşmamaları yüzünden Arap yazısı çok ileri bir seviyeye ulaşamamıştı. Bu nedenle bazı sahabeler tarafından kaleme alınmış olan Mushafların yazıları incelendiğinde çok düzenli ve güzel bir şekilde yazılmadıkları görülür. Bir kısmının mushafında yazı sanatının muhtevasından olan ölçü ve kurallara ters oldukları görülür.³³⁶ Sahâbelerin ardından gelen tabiin topluluğu Hz. Muhammed'den sonra insanlar içinde en hayırlı olarak kabul edilen ve Allah Teâlâ'nın vahyettiği kelimini bizzat Hz. Muhammed'den ders almış olan sahâbelere saygı duyduklarından dolayı doğru ya da yanlış olduklarına dikkat etmeden onların yazdıkları yazılarını aynen taklit etmişlerdir. Fakat bu mevcut yazıların oldukları gibi alınmasının sahabelere duyulan saygı ve büyüklüğü ile ilgisi olabilir mi orası şaibelidir. Sonrasında gelen âlimler ise yazıların doğru yazılmış şekillerine daha çok dikkat çekmiştir.³³⁷ Bu durumun normal olduğu Kur'an'ın nazil olduğu dönemler göz önüne alındığında görülmektedir. Bu kişiler hattat değil kâtip olduğunu ve iyi bir dil ile yazı eğitimini almadıklarını varsayarsak bu durumun günümüz için bile geçerlidir. Güzel ve kurallara uygun yazı yazmak bir sanat olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Ünlü tarihçi el-Vâkıdî şöyle dedi: *"Hazrec ve Evs kabilelerinde Cahiliye Devrinde Arapça yazan kâtiplerin sayısı azdı. Yesribli Yahudilerden birisi bu dönemde Araplardan Arapça yazı yazmayı öğrenmişti. Bu Yahudi sayesinde Yesrib'te bulunan çocuklar ondan yazı yazmayı öğrenmişlerdi."* Kur'an nazil olduğu yıllarda Hazrec ve Evs Kabilesinde bazı kişiler yazı yazıyorlardı. Bu

---

³³³ "Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; rabbi olan Allah'tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılcı zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmezlik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alış veriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yaparsanız şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir." Bakara Sûresi: 2/282; Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Bakara Suresi - 282. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 23.02.2024).

³³⁴ İbnü Hacer el-Askalânî, *el-İsabe (Seçkin Sahabeler)*, çev. Seyfullah Erdoğan (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), 367; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/173; Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 541-542; Ahmet Özel, *Hz. Muhammed'in Örneğinde Siyaset ve İş Hayatı* (İstanbul: Samanyolu Yayıncılık, 2011), 70.

³³⁵ İkinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 34.

³³⁶ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/582; Maşalı, "Mushaf", 31/ 242-248.

³³⁷ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/582-583.

kişilerin isimleri: el-Münzir bin Amr, Sa'd bin Ubâde bin Düleym, Übeyy bin Ka'b idi. Hem Arapça hem de İbranice yazan kişiler ise Râfi' bin Mâlik, Zeyd bin Sabit, Üseyd bin Hudayr, Sa'd bin er-Rebî', Beşîr bin Sa'd, Evs bin Havelî, münafık Abdullah bin Übeyy ile Ensâr'ın yanaşığı olan Ma'n bin Adî bin el-Ced'dir. Bu kişilerin arasında yazı yazma ile birlikte yüzmeyi ile ok atmayı da bilen kişiler şunlardır: Sa'd bin Ubâde, Râfi' bin Mâlik, Abdullah bin Übeyy, Evs bin Havelî ve Üseyd bin Fudayr olduğu söylenir. Cahiliye Devrinde Yesrib halkından bu tür bilgileri toplayıp yazanlar arasında Hudayr el-Kâtib ile Süveyd bin es-Sâmit bulunmaktadır.³³⁸

Mekke'nin çok önemli bir ticaret merkezi olması hasebiyle bu şehirde okuma yazma bilenlerin sayısı fazlaydı. Bedir Savaşında esir edilen Mekkeli müşriklerinden 1000 ile 4000 dirhem gümüş arasında ekonomik durumuna göre kurtuluş fidyesi belirlenmiştir. Çeşitli nedenlerle kurtuluş fidyesini veremeyen kişilere ise on Müslüman çocuğa okuma yazma öğretirlerse salıverilecekleri söylenmiştir. Muhacirlerden okuma yazma bilenler ile bu çalışma sonucu okuma yazma öğrenenler sayesinde Medine şehrinde okuma yazma faaliyetleri hızla gelişti. Bu eğitimi işlerini sistematikleştirme çalışmaları sonucunda çocuklara küttâb denilen okulların açıldığına dair çeşitli rivayetler nakledilir. Medine'de Müslümanlara okuma, yazma ve hesap işlerini öğretmek için görevlendirilenler arasında olan Abdullah bin Said Ubade ile hanım Sahabelerden öğretici olarak Ümmü Süleyman bin Hayseme olarakta bilinen Şifa'nın ismi kaynaklarda sıkça geçmektedir.³³⁹

Suffa kurulduktan kısa süre sonra artık sahabelerin eğitim ihtiyacı karşılayamayacak hale gelmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber buradaki izdiham ve kalabalığı dağıtmak için Medine'de bulunan mahallelerde ilkokul ya da bir nevi hazırlık okulları diye isimlendirebileceğimiz birçok yeni okullar açtı. Hicretin üzerinden iki yıl geçmişken Medine'de, Mekremet bin Nevfel'in (ö. 54/674) evinde Dârülkurrâ isminde Kur'an-ı Kerim öğretimine verilmiş yeni bir okul hizmete girdi. Benzer şekilde, Medine'nin güney tarafında bulunan Kuba Caminde de bir okulun bulunduğu bahsedilmektedir. Hatta Hz. Peygamber burayı ziyarete sık sık gelip eğitim-öğretime eşlik ederdi. Hz. Peygamber'in merkez olarak kullandığı Mescid-i Nebi'den hariç bizzat onun yaşadığı yıllarda inşa ya da tahsis edilen dokuz farklı mescidin varlığından tarihçi Belâzürî eserinde söz etmektedir. O yıllarda inşa edilen tüm camiler bir yandan da okul olarak hizmet vermekteydi. Bu kanımızı destekler mahiyette Hz. Peygamber'in bir hadisinde, o dönemde yaşayan Müslümanlara yönelik en yakın mescitte eğitim için devamlı gitmelerini emretmekteydi.³⁴⁰ Genellikle Hz. Peygamber, anne-babanın çocuklarına yüzmek, ok atmak, aritmetik, astronomi, tıp ve hıfzıssıhhanın temel prensipleri, Arabistan tarihi, tilavet kuralları dâhilinde Kur'an-ı Kerim'in

³³⁸ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 542.

³³⁹ Özel, *Hz. Muhammed'in Örneğinde Siyaset ve İş Hayatı*, 66-67; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 384-385.

³⁴⁰ Salih Tuğ, "İslam'da İlk Maarif Müesseseleri ve Bunların Gelişimi", *İslâm Düşüncesi* 7 (1969), 425-432; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/771.

güzel okunmasını öğretilmelerini tavsiye buyuruyorlardı.³⁴¹ Hz. Muhammed'in Medine devrinde Medine'de okul olarak insanlara hizmet eden dokuz mescit olduğunu zikredilmektedir. Hz. Muhammed'in Medine devrinde mescit olarak kullanılan evler dışında Mescid-i Nebi haricinde bizzat Hz. Peygamber'in namaz kıldığı Medine içinde on sekiz, Medine etrafında ise kırk tane mescit olduğu rivayet edilmektedir. Bu atmış civarındaki mescidin hem de eğitim kurumu olarak kullanıldığını tahmin etmek çok zor değildir. Bu da Hz. Peygamber'in hicret sonrası Medine'de hızla başlattığı eğitim seferberliğini büyüklüğünü anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Hz. Muhammed'in Medine'de bulunmadığı zamanlarda mescidin aynı görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yine klasik kaynakların belirttiğine göre mescitte zaman zaman sahabelerin oluşturduğu bazı ders halkaları olurdu. Hz. Muhammed mescide girdiğinde ilk olarak ibadet eden insanların yanına gitmeyip önceliği eğitimle meşgul olanların halkasına girmeyi tercih ederdi. Hz. Muhammed'in bu davranışının temel sebebi olarak eğitim ve öğretimin çok önemli olduğunu anlatmak istediği söylenebilir. Suffa'da sürekli barınan sahabelerin yeme-içmelerine baktığımızda yiyeceklerinin çok önemli bir bölümünü hurma meyvesi oluşturmaktaydı. Hurma bahçeleri ile çok ünlü olan Medine şehrinde özellikle hurma hasat zamanında Suffa'da yaşayan sahabelerin en rahat ettiği dönemdi. Çünkü hurma bahçesi sahibi olanlar dalından kopardıkları taze hurma salkımları mescidin sütunlardan rastgele bir tanesine asarlardı. Suffa'da ki sahabelerden acıkanlar gelip direğe asılı hurmalardan gereksinimleri kadar alırlardı. Ayrıca Suffa iki farklı bölümden oluşup erkeklere ait bölümün yanında bir de kadınların eğitim aldığı bir diğer kısmın bulunduğundan da yine bahsedilmektedir. Eğer bu rivayet gerçek ise burada vazife alan eğitimci arasında Hz. Muhammed'in eşlerinin de olması muhtemeldir.³⁴² Ashab-ı Suffa'dan ikamet edenlerin sayıları zaman zaman değişiyordu. Medine'ye gelen misafir sayısı arttı zaman onların da sayısı artarken misafirler azaldı mı onların da sayıları azalırdı. Normal zamanlarda Ashab-ı Suffa'dan kalanların sayısı yetmiş civarındaydılar. Sayıları bazı zamanlarda çok fazla artıyordu. Örnek vermek gerekirse diğer Müslümanların evlerine gidenlerin haricinde sadece Sa'd bin Ubade'nin misafir ettiği seksen kişiyi buluyordu. Ashab-ı Suffa'nın çoğunluğu sadece ilimle ve ibadetle iştigal etmek için mescide kapanırdı. Mescitte tek başına kaldıkları zaman namaz kılar, yeni nazil olan ayetleri öğrenir, Kur'an okur ve zikir çekerlerdi. Bazıları da mescitte okuma ve yazma öğrenirlerdi. Ashab-ı Suffa'dan birisi kendilerine yazı yazmayı ve Kur'an öğrettiği için kendi yayını Ubâde bin Sâmî'e (ö. 34/ 654) hediye etmişti. Suffa'da ki bazı sahabeler ise ilim ve Hz. Peygamber'den ezberledikleri hadisler ile meşhur oldu. Sahabelerden çok sayıda hadis rivayet etmesiyle ünlü Ebu Hureyre ile özellikle fitne ve mal konusundaki hadislerle özel bir merakı olan Huzeife bin el-Yeman bu kişilerdendi. Ashab-ı Suffa'da eğitim almış olan yetmiş civarında kurra hafız vardı. Bi'rîmaûne Vakasında şehit olan sahabeler geceleri Kur'an okuyup öğrenirlerken gündüzleri de mescide su taşıyıp cemaate

³⁴¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/775.

³⁴² Adnan Demircan, *Hz. Peygamber (sas) Döneminde Gündelik Yaşam* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 24-26.

satıp elde ettikleri para ile Ashab-ı Suffa'ya ve maddi durumu kötü olan Müslümanlara yiyecek alırlardı.³⁴³ Yine Ashab-ı Suffa'dan birisi olan Abdullah bin Ömer, Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri hem azatlı kölesi hem de talebesi olan Nâfi'ye söyleyip yazdırmıştır.³⁴⁴

Suffa tabiri caizse Müslümanların ilk üniversitesidir. Bizzat Hz. Peygamber burada dersler veriyordu. Ancak henüz başlangıç seviyesinde olanlara okuma, yazma ve Kur'an-ı Kerim'i öğretmek için başka öğretmenler görevlendirildi. Ubâde bin Sâmit, Kur'an-ı Kerim ve okuma yazma öğreten öğretmenlerden birisidir. Aslında bir yazı uzmanı olan Abdullah ibn Said İbn As, Hz. Peygamber tarafından "Hikmet Öğretmeni" unvanıyla tayin edilmişti. Suffa'da eğitim görenlere baktığımızda büyük İslam fıkıhçısı İbn Mes'ud, Hz. Peygamber'in müezzini Bilal-i Habeşi, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, rahip Ebu Amir'in oğlu Hanzele, ilk sufilerden Ebu Zerr, İran'lı Selman, Anadolu'da yaşamış olan Suheyb, ünlü hadis yazarı Ebu Hureyre, Irak Fatihisi Sa'd bin Ebi Vakkas ve daha birçoğu eğitim görmüştür. Bu listelerdeki isimlere baktığımızda Arabistan Yarımadası'nın en ücra bölgelerinde yaşayan kabilelerden gelmiş olan kişilere de denk gelmekte olup ki bu durum aslında şaşılacak bir şey değildir. Hz. Peygamber'in okuma ve yazma konusunda verdiği önemi Bedir Savaşında esir edilen Mekkeli Müşrikler için fidye olarak kişi başına maddi durumuna göre 1.000 ile 4.000 dirhem arasında değer biçmişti. Buna rağmen bu esirler içinde okuma-yazma bilenleri Medineli on Müslüman çocuğa okuma ve yazma öğretmek suretiyle serbest bırakılmasını emrettiği görülür. Çünkü Mekkelilerden sadece liderler, zengin olanlar ve tüccarlar okuma yazma bilmiyordu. Aynı zamanda orta halli ve fakir olan bazı kişilerin de okuma-yazma bildiği bu durumdan anlaşılmaktadır. Bu fidyeyi ödemeyenler arasında okuma-yazma bilen kölelerin de bulunması muhtemeldir. Bunun sebebi Mekkeliler bazı siyahi köleleri kendi yerine savaşa gönderiyorlardı. Müslüman bir Hadis ve Fıkıh âlimi eserindeki bu konuyu başlığını: "Müslümanların müşrik öğretmenler edinmesine müsaade" olarak belirlemiştir. Bu Mekkeli müşrik muallimlerden birisinin, muhtemelen Bedir Savaşında aldıkları ağır mağlubiyetin intikamını almak için küçük öğrencileri kötü şekilde dövdüğünü günümüz kaynak eserlerde görmektedir.³⁴⁵

Hz. Peygamber Hicri 6. yılın Zilkade ayının ilk günlerinde umre yapmak için yola çıktı. Kureyş Kabilesi düşmanlıkları nedeniyle Hz. Peygamber'in Mekke'ye girişine engel oldular. Hz. Peygamber'de bu durum üzerine Hudeybiye denilen yerde konakladı. İbnü'l Kelbî bu kelimenin aslında şeddesiz olarak "Hudeybiye" şeklinde yazılması gerektiğini söyler. Hz. Peygamber daha sonra Kureyş'e şöyle bir haber gönderdi: "*Bizler sizinle savaş için gelmedik. Sadece kurbanları yerlerine ulaştırabilmek için geldik. Bu hayvanları kurban edip sonra da geri döneceğiz.*" dedi. Ancak Kureyşliler bu talebe yanaşmayıp Hz. Peygamber'in Mekke'ye girişine

---

³⁴³ Ekrem Ziya Umeri; *Medine Toplumunu* (İstanbul: Risale Yayınları, 1988), 70, 72, 75; Mahmut Dilbaz, "İslam Medeniyeti'nde Eğitim-Öğretim ve İlmî Faaliyetler", *İslam Medeniyeti Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 171-172.

³⁴⁴ Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 35.

³⁴⁵ Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, 123; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/768, 770; Yasin Yılmaz, "Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış", *Dini Araştırmalar* 15/40 (Haziran 2012), 208-211; Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 82.

yine engel oldular. Hz. Peygamber'e Mekke'ye Benî Âmir bin Lüeyy Kabilesinden Mikrez bin Hafs, Süheyl bin Amr ve Huveytıb bin Abdüluzzâ'yı elçi olarak gönderdiler. Müslümanlara şimdi geri dönmelerini isteyip buna karşın gelecek yıl Mekke'ye gelip üç günü aşmamak kaydıyla kalıp sonra da geri dönmesini teklif ettiler. Hz. Peygamber bu öneriyi kabul edip Hz. Ali'ye onlarla kendi aralarında bir antlaşma metni yazmasını söyledi. Hz. Ali "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" diye metnin başına yazınca Süheyl "*Ben bu sözü bilmiyorum. Bizim her zaman yazdığımız gibi 'Allah'ım senin adınla' diye yaz!*" dedi. Hz. Ali daha sonra: "*Bu, Allah'ın resulü Muhammed'in üstünde anlaştığı metindir.*" diye yazınca yeniden Süheyl: "*Şayet senin Allah'ın resulü olduğuna inansaydık sana karşı gelmezdik. Sen babandan geri yüz mü çeviriyorsun?*" dedi. Hz. Ali ifadeyi yeniden şöyle yazdı: "*Allah'ım senin adınla... Bu, Muhammed bin Abdullah ile Süheyl bin Amr'ın üstünde anlaştığı metindir.*" Bazı kaynaklarda ise Hz. Ali'nin "Bismillahirrahmanirrahim. Bu antlaşma Allah'ın resulü Muhammed" yazmasına karşı çıkan Mekkeli müşriklere dönerek yemin etmesi üzerine kalemi kâğıdı Hz. Peygamber alıp yazıyı silip şöyle yazdığı rivayet edilmektedir: "*Bismikellâhümme. Bu antlaşma Muhammed bin Abdullah ve Süheyl bin Amr'ın üstünde anlaştığı metindir.*" şeklinde yazmıştır. Bu olay Hz. Peygamber'in risaletinin son dönemlerinde az da olsa okuma-yazma öğrendiğini gösteren bir örnek olaydır. Antlaşma metninde on sene savaşmayacaklarına, halkın bu zaman zarfında güvende olacağı ve birbirlerinden tamamen el çekecekleri, birbirlerine karşı saldırı ve hainlik yapmayıp aralarında bundan sonra ateşkes olacağı konusunda anlaştılar. İsteyen Muhammed ile antlaşma ya da sözleşme yapacak, isteyen de Kureyş ile antlaşma veya sözleşme yapacaktır. Kim Muhammed'in yanına kendi velisinin izni olmadan gelirse Muhammed onu Kureyş'e geri iade edecektir. Muhammed'in yanındakilerden biri Kureyş'e gelirse Kureyş o kişiyi geri iade etmeyecektir. Muhammed bu sene ashabıyla beraber geri Medine'yi dönüp gelecek sene ashabıyla gelip Mekke'de sadece üç gün kalabilecektir. Yanlarında savaş silahı olarak sadece yolcuların seyahatte taşıdığı tarzda kınları içinde olan kılıçlar ile gelebileceklerdir. Bu antlaşma Ömer bin Hattâb, Ebû Bekir bin Ebû Kuhâfe, Sa'd bin Ebû Vakkâs, Osman bin Affân, Huveytıb bin Abdüluzzâ, Abdurrahman bin Avf, Muhammed bin Mesleme, Mikrez bin Hafs ve Ebû Ubeyde bin Cerrâh şahit olmuştur. Antlaşma metnini Ali bin Ebû Tâlib kaleme aldı. Antlaşma metni iki nüsha olarak yazılmıştır. Biri Hz. Peygamber'in yanında, diğer nüsha ise Süheyl bin Amr'ın yanında kalmıştır. Antlaşma metni yazma işi sona erince orada hazır bulunan Huzâ'a Kabilesi hemen öne atılıp "*Bizler Muhammed ile antlaşıp sözleşme yapıyoruz.*" dediler. Bekiroğulları ise öne çıkıp "*Biz de Kureyş ile onların uygun gördüğü süreye göre ahitleşiyoruz.*" dedi. Sonra Hz. Peygamber kurbanını Hudeybiye denilen yerde kesti. Ardından Peygamber tıraş olunca sahabeler de tıraş oldular. Sonrasında eşyalarını toplayıp Medine'ye geri döndü. Hudeybiye'den Medine'ye dönüş yolunda "*Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah'ın bağışlaması, sana nimetini eksiksiz vermesi, seni dosdoğru yolda yürütmesi ve Allah'ın sana güçlü bir şekilde yardım etmesi için sana apaçık bir fetih ihsan ettik.*"³⁴⁶ ayetiyle başlayan

---

³⁴⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Fetih Suresi" (Erişim tarihi: 23.02.2024).

Fetih Süresi nazil oldu. Bu kaynaklarda sûrenin Hz. Peygamber'e Hudeybiye'den ayrılmasından daha önce nazil olduğu da rivayet edilmiştir.³⁴⁷

Resmi işlerde mühür özellikle devlet yöneticiliğinin gereklerindedir. Mektupların ve evrakların resmi olarak geçerli olması için mühürlenmesi gereği İslam'ın gelişinden önceki hükümdarlar tarafından da bilinen bir malumattı. Buhari ve Müslim'de geçen bir rivayete göre Hz. Muhammed, Bizans hükümdarı olan Kayser'e mektup yazmak isteyince sahabeler ona şöyle dediler:

"Farisiler mühürlenmemiş mektup ve yazıları kabul etmezler. Bunun üzerine Hz. Peygamber kendisine bir mühür yaptırdı. Adı geçen bu mührün, altın ya da gümüşten yapılmıştır. Yüzüğün kaşı Habeş taşından yapılmış olup bu taş Habeşistan ya da Yemen'den gelmiş olma ihtimali yüksektir. Yüzüğün üzerinde 'Allah, Muhammed, Resul ya da Muhammed Resulallah' sözcüklerinin yazılı olup zaman zamanda yüzük olarak kullandığı gibi çeşitli rivayetler bulunmaktadır."

Hz. Peygamber'in hazinedarı olan kişi Muaykîb bin Ebî Fâtıma idi. Muaykîb'in bu mühürden sorumlu olduğu bazı kaynaklarda söylenmiştir. Hz. Peygamber mektupları bu mühürle mühürlüyordu. Sahabeden kimsenin bu mührün aynısını ya da benzerini yaptırmamasını emretmişti. Hz. Muhammed'in vefatından sonra, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman sırayla bu mührü kullandı. Sonrasında mühür Hz. Osman'ın elindeyken kaza sonucu Eris kuyusunun içine düştü. Yüzük düştüğü zaman kuyunun suyu oldukça azdı. Fakat daha sonra yüzüğü bulmak için çalışmalar yapılsa da kuyunun tam dibine ulaşamadı. Hz. Osman bu Peygamber hatırası mührün kaybolmasına çok üzüldü. Bu olayı uğursuzluk sayıp aynı özellikte kendine yeni bir mühür yaptırmıştır.³⁴⁸

Mekke'nin fethine kadar Müslüman olmayan ancak kendisine alınan ganimetlerden çok pay verildiği için Muâviye ile babası Ebû Süfyân İslam'ı kabul etmiştir. Daha sonra Müslüman olan Muâviye, Hz. Peygamber'in kâtibiyken, Peygamberin şöyle dediğini belirtmiştir: "*Divitine kıtık koy, kalemi yan şekilde kes, be'yi uzat, sin'i belli ederek yaz, mim'i köreltme, Allah lafzını güzel yaz, errahman'ı uzat ve errahim'i ise tecvide uydur.*" emirlerini vermiştir. Yine Hz. Peygamber Besmelenin güzel şekilde yazılmasını söylemiş olduğu, İbn Sina'nın "Şifa" isimli eserinde ve bazı tefsir kitaplarında geçmektedir. Müslümanların arasında Beyyine Sûresinin ilk ayetlerinin okunuşu hususunda ihtilaf çıktı. Bu durumun üzerine Ömer bin Hattâb bir deri parçasını eline alıp kızı Hafsa'nın yanına gitti. Hz. Ömer kızına: "*Hz. Peygamber'in eve geldiğinde Bakara Sûresinin 105. ayetinin nasıl olduğunu sor ki sana öğretsin. Sonra Hz. Peygamber'den bu ayeti getirdiğim şu deriye yazmasını rica et.*" dedi. Hz. Hafsa da aynen

³⁴⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/413-414; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sire*, 118-119; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *Hz. Peygamber'in (s.a.v) Savaşları*, çev. Musa K. Yılmaz (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014), 264-265; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 215-216; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/189-190; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 253; Halife b. Hayyat, *Et-Târîh*, 70; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 2/603-604; Zührî, *el-Megazi*, 43-44; İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü'l-Meğâzi*, çev. Ramazan Önal-Ahmet Şen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 129-130; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 42.

³⁴⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ, 2004), 1/353; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 256-257; Halife b. Hayyat, *Et-Târîh*, 83; Balci, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, 250-251; Mehmed Râif Efendi, *Şemâilî Şerif*, yay. haz. Abdullah Azmi Bilgin (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013), 62.

babasının istediği gibi yaptı. Hz. Peygamber eşinin kırmayıp onun için bu ayeti getirilen deriye yazdı ve genel kıraat böyle oldu. Farklı bir rivayette ise yalancı peygamber Müseyleme'nin Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve iktidarını bölüşme isteğine karşılık olarak Hz. Peygamber'in ona yazmış olduğu mektup diğer bir delildir. Yine modern dönem bilimsel kaynaklarda benzer örnekler defaatle yazılmıştır. Bu söylemler Hz. Peygamber'in okuma ve yazmayı kısmen de olsa öğrenmiş olduğuna bir delil olabilir.³⁴⁹ Bir başka rivayette ise Hz. Muhammed'in okunaklı şekilde yazıların yazılmasına yönelik vermiş olduğu emirler ve koyduğu çeşitli esaslar bulunmaktadır. Böyle bir emri değerlendirmeden önce İslam'ın ilk yıllarında yaşanan durumları göz önünde tutmamız çok gereklidir. Bu koyduğu esaslar içinde harfler yazılırken en ufak bir çizgisini bile önemsenmeli, özel kurutma kâğıtları bu dönemde bulunmadığı için yeni yazılan kâğıdın üstündeki yazıları katlamadan önce mürekkebin üstüne toprak serperek kurutmak, bir süre yazı yazma bırakıldığında yazı kalemini öylece yere bırakmak yerine kulağının üstüne koymak tarzında tavsiyeler yer almaktadır.³⁵⁰ Bu durumda bize Hz. Peygamber'in Arapça yazının gelişmesinde önemli katkıları olduğunu göstermektedir. Arapçada birbirine benzeyen kimi harflerin üzerinin noktalanmasını Hz. Peygamber döneminde yapıldığı gibi bu durumu Cahiliye Devrine kadar götüren âlimlerde bulunmaktadır. Yine Hz. Peygamber'in kâtiplerinden olan Muaviye'ye "rakş" denilen noktaların konulmasının daha faydalı olacağı söylenmiştir.³⁵¹ Yine bir başka yerde benzer bir rivayet şöyle geçmektedir: Bir gün, Evs el-Gassani'ye mektup yazdıran Emevî Halifesi Muaviye, kâtibi olan Ubeyd'e şöyle söylemiştir: "Ya Ubeyd! Yazına rakş koy, çünkü ben de peygamberimiz Hz. Muhammed'in bir mektubunu yazıp ona rakş koymuştum." Suyûtî'nin nüshasında ise: "Hz. Muhammed'in söylediklerini yazıyordum. Hz. Peygamber'de bana şöyle buyurdu: Ya Muaviye! Yazına rakş koy." Ubeyd ise devam ediyor. O zaman halife olan Muaviye'ye dönüp: "Peki rakş nedir ya Emirü'l-Mü'minin?" diye sordum. Bana şöyle cevap verdi: "Alfabede bulunan her harfin kendisine has olan noktasını yerine koymaktır." dedi.³⁵²

Hz. Peygamber tarafından Habeş Kralı Neçasi'ye³⁵³ yazılan mektupta "be, te, peltek se, cim, ha, hı" gibi harflerinin aralarındaki farkı göstermek için kullanılan nokta şeklinde işaretleri bulunmamaktadır. Öte yandan bunun en erken örneği H. 22 yılında Hz. Ömer'in hilafeti döneminde yazılmış resmi mektuplarda ilk kez görülmektedir. Bu tür noktalama işaretlerinin kullanılmasına ilişkin ilk örneklerden birinin de Muâviye'nin (M. 661-680) halifeliği döneminde Tâif yakınlarında yapılmış bir su bendinin üzerinde bulunan kitabede bulunmuştur. Benzer şekilde harflerin üzerinde bulunan bu tür işaretler, Mısır'da bulunmuş olan papirüslerde görülmektedir. Yani ilk noktalama çalışma Hicri ilk yüzyılın birinci

³⁴⁹ Cemil Sena; *Hazreti Muhammed'in Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), 42; Salih Akdemir, *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 1818-119; Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, 86.

³⁵⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/777.

³⁵¹ Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 399-400.

³⁵² Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 41.

³⁵³ Levent Öztürk, "Necâşî Ashame", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/476-477.

çeyreğine doğru başlandığı tahmin edilmektedir. Bu durumda elimizde bulunan vesikaların, bu tür noktalama işaretlerinin kullanımına başlanmasının çok geç devirlerden daha ziyade Hz. Peygamber'in hayatta olduğu bir tarihe kadar götürülebileceği anlaşılmaktadır.³⁵⁴ Bu bilgilerden yola çıkarak bazı harekeleme çalışmalarının olduğunu görmekle birlikte tüm yazı faaliyetlerinde bu kurallara uyulmadığı tahmin edilmektedir.

Bazı Arap âlimlerinin söylediklerine bakılırsa yüzyıllar boyunca Arap alfabesindeki harfleri birbirlerinden ayırt edebilmek için noktalama bulunamamıştır. Bu noktalama çalışmaları H. I. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığına inanılmaktadır. Maalesef bu iddialarına rağmen onlara karşı yüzyıllar boyunca bir kanıt sunulamamıştır. Bu konuyla ilgili gerçek şudur ki günümüze kadar ulaşan en eski tarihli papirüs, H. 22/M. 643 yılına tarihlendirilmiş olup Erzherzog Rainer koleksiyonunda korunmaktadır. Adı geçen bu papirüs 1894 yılında 558 numara ile Viyana Sergisi rehberinde yayınlanmış olup “ن, ذ, ش, خ” harfleri üstündeki noktaların bulunduğu görülmektedir. Bu papirüs Hz. Ömer devrine ait olmakla Arapçanın yanında Yunanca tercümesi mevcut bulunmaktadır. Papirüs Mısır'da ki Ahnes kentinde bulunmuştur. Bu papirüs üzerinde mevzubahis olan konu atlar, hafif ve ağır silahlar ile kara ve deniz savaşları ilgili bahisler geçmektedir. Avusturyalı semitist Adolf Grohmann'ın tercüme ettiği Arapça metin şu şekildedir:

“Bismillahirrahmanirrahim. İşbu makbuz, Abdullah bin Cübeyr ve arkadaşlarının, Ahnes'den kasaplık koyunlar aldığını göstermektedir. Biz, Ebu Kîr'in küçük oğlu Roderic'den ve Ebu Kîr'in büyük oğlu Stephan'dan 50 kasaplık koyun ve daha sonra 15 koyun aldık. Bu koyunları, onun gemisinde bulunan adamlar, müfrezeler ve ağır silahlı insanlar Hicri 22 yılının Cemaziyevvel ayında gasp ettiler. İbn Hudeyde tarafından yazılmıştır.”³⁵⁵

Meşhur tarihçi Muhammed bin. Abdillâh bin Ahmed bin Muhammed el-Ezrakî (ö. 250/864 [?]) dedem bana Müslim Hâlid ez-Zencî, İbn Ebî Nuceyh ve babasından nakledildiğini söyleyerek şöyle söyledi: Kâbe'ye içinden damına çıkmak için Rûkn-i Şâmî denilen Kâbe'nin Yemen istikametine düşen tarafından ahşaptan bir iç merdiven yaptılar. Kâbe'nin tavan kısmını, içinde bulunan direkleri ve duvarları yıldızlarla güzelce süslediler. Kâbe'nin içinde bulunan ve tavanı tutan direklerin üzerine ise peygamberlerin, çeşitli ağaç ve meleklerin resimlerini çizdiler. Ayrıca fal okları çeken bir ihtiyar adam şeklinde Hz. İbrahim'in resmi ile Hz. Îsâ ile annesi Meryem ve birtakım meleklerin resimleri de vardı. Mekke'nin fethinden hemen sonra Hz. Peygamber Kâbe'ye girdi. Ardında amcasının oğlu olan Fazl bin Abbas'ı gönderip Zemzem suyu getirtti. Sonrasında orada bulunan bir bez parçası ile resimlerin hemen silinmesini sahabelere emretti. Böylece Kâbe'nin içinde bulunan resimler Zemzem suyu ile silindi. Ravi şöyle dedi: “Hz. Muhammed iki avucunu Hz Îsâ ve annesi Meryem'in iki

³⁵⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/187.

³⁵⁵ Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 37, 40; Turgut Akpınar, “Adolf Grohmann”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/163-164; UNESCO, “Papirüs Erzherzog Rainer” (Erişim tarihi: 17.03.2024).

elini resimleri üzerine koyarak iki elimin altındakiler haricindeki tüm resimleri silin buyurdu."³⁵⁶

Bir başka rivayette ise aynı olay Süleymân bin Harb-Hammâd bin Zeyd-Eyyüb-İkrime şöyle söyledi: Hz. Peygamber Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe'nin içinde ellerinde fal okları olan Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'in resimleri bulunmaktaydı. Hz. Peygamber bu resimleri görünce: "*İbrahim ile falın ne ilgisi var! Vallahi o hiçbir zaman fal oku çekmemiştir.*" deyip bir bez isteyerek onu ıslatıp hemen resimleri sildi.³⁵⁷ Bir diğer rivayette ise Belâzürî, Muhammed bin Yahyâ bin Ebî Ömer bana Abdülvehhab es-Sekafi, Eyyüb ve İkrime'nin şöyle söylediğini rivayet etti: Mekke fethedildiğinde Hz. Peygamber Kâbe'nin kapısını açtırıp içine girdi. Kâbe'nin içinde Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail'in resimleri bulunmaktaydı. İkrime'nin ayrıca orada koç ya da koç kafası resimleri de vardı diye söylediğini zannediyorum. Hz. Muhammed sahabeye bunların derhal silinmesi emrini verdi. Peygamber resimleri silinmeye başlanıncaya kadar Hz. Peygamber Kâbe'nin içine girmedi. Kâbe'ye girince ise elinde fal okları ile Hz. İbrahim'in resmedildiğini gördüğünde: "*Allah onları öldürsün, Allah'a kasem ederim ki onlar oklarla hiçbir zaman fal çekmemiştir.*" buyurmuştur."³⁵⁸

2.1.2. Hulefâ-yi râşidîn döneminde yazı (632-661)

Abdullah bize Ahmed bin Muhammed bin el-Hüseyn bin Hafs, Hallad, Sufyan, Süddi, Abdu Hayr vasıtasıyla Ali'nin şöyle söylediğini rivayet etti: "*Allah'ın rahmeti Ebû Bekir'in üstüne olsun. Kur'an-ı Kerim sayfalarının toplanıp bir araya getirilmesi konusunda Müslümanlar arasında en büyük mükâfat ona aittir. Kur'an-ı Kerim'i iki kapak arasında toplayan ilk kişi odur.*"³⁵⁹ Ayrıca Hz. Ebu Bekir ilim sahibi ve ilme çok önem veren bir kimseydi. Hz. Peygamber'in eşi olan Hz. Aişe okuma biliyordu. Diğer bir kızı olan Esmâ binti Ebubekir, oğlu Abdullah bin Zübeyr'in Hicri 14 Cemaziyevvel 73 tarihinde (M. 1 Ekim 692) katledilmesinden çok kısa bir süre sonra 97 yaşındayken Mekke şehrinde vefat etti. Ömrünün sonlarına yakın gözlerini artık görmüyordu. Babası olan Hz. Ebû Bekir'den rüya yorumlamasını öğrenen ve çok cömert birisi olan Esmâ, Hz. Peygamber'den elli sekiz hadis rivayet etmiştir. Bu konuda büyük olasılıkla Hz. Ebû Bekir'in ensâb denilen soy ilmi bilgisinden de yararlanmıştı.³⁶⁰

Kur'an-ı Kerim ve muazzam bir hadis literatürü hakkındaki şansımızın asıl sebebi şudur: Çok gelişmemiş entelektüel ilgileri daha çok sosyal ve siyasi konularla meşgul olmalarına karşın güncel ve değişen bilgi anlayışı İslam'ın ilk döneminde yaşayan Müslümanlar tarafından

³⁵⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 173.

³⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü'l-Meğâzî*, 171.

³⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 68.

³⁵⁹ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 22.

³⁶⁰ Yılmaz Hz. *Peygamber'in (S.A) Soy Atlası*, 252; Özel, *Hz. Muhammed'in Örnekliliğinde Siyaset ve İş Hayatı*, 41.

kabul görmüştür. Hicretin dördüncü yılı olan 626 yılından Hz. Ömer hilafetine kadar olan devirde yalnızca fıkıh alanında on dokuzdan civarında okul kuran faal bir bilgi anlayışının olduğu görülmektedir.³⁶¹ Okulların açılması dışında kitaplarla ilgili çalışmalar Hz. Ömer döneminde oldukça artmıştır. Bu okullara okuma-yazma ve Kur'an öğretmek için muallimler görevlendirdi. Bu muallimlere her ay 15 dirhem ücret veriliyordu. Bu da 3 altın dinardan fazlaya tekabül etmekteydi. Kitapların üzerine tarih düşürüp ve çamurdan mühür yaptıran ilk kişi Hz. Ömer'dir.³⁶² Hz. Ömer beytül-mâl'a ait olan develerin ve atların kalçalarına kızgın bir demir damga ile "sadaka" ya da "udde" kelimesinin yazılması emretti.³⁶³

Müslümanların yaptığı sefer sonucunda Kayseriye'den alınan esirlerinin sayısı dört bin civarında idi. Suriye valisi Muaviye bu esirleri Ömer bin Hattâb'ın yanına Medine'ye gönderdi. Hz. Ömer esirlerin Cürfe inmelerini emredip sonrasında onları, Ensâr'ın yetim kalan çocuklarına dağıttı. Bir kısmını ise Müslümanların yazı ve diğer evrak işlerinde kâtip olarak kullandı.³⁶⁴ Benzer bir uygulamayı Mısır ve Kuzey Afrika Bölge valisi olan Amr bin As yaptığını görüyoruz. Eyaletlerde idarenin kolay olması için resmi devlet sicilleri yine o bölgenin yerel diline göre düzenletmişti. Örneğin Şam bölgesinin sicilleri Yunancayken, Irak'ın sicilleri Farsça, Mısır'ın sicilleri Kıptice tutulurdu.³⁶⁵ Ayrıca yine Hz. Ömer'in halifeliği devrinde İranlı bir grup matematikçi Medine'ye geldi. Bu matematikçiler Hz. Ali'nin teklif etmesi üzerine Hz. Ömer bu kişilerden bir kısmını hazineden maaş verilerek sahabelere cebir öğretmekle görevlendirmiştir. Bu kişilerden ilk önce Hz. Ali'nin cebir öğrendiğini Hârizmî eserinde yazmıştır.³⁶⁶

Arap biyografi kitaplarına göre Irak Valisi Haccâc bin Yûsuf'un (ö. 95/714) babasının Tâif'te olan bir sıbyan mektebinde muallim olduğunu yazmaktadır. Haccac, Hulefa-i Raşidin devrinin son yıllarında Tâif'te doğdu. Büyük olasılıkla babası sıbyan mektebinde çalıştığı zaman Hz. Ömer'in halifeliği devrinde veya ondan bir süre önce olmuştur. Yûsuf'un bu mesleği icat etmediğini ve bu mesleğin peygamberlikten önce var olan bir uygulamanın devamı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hatta bu rivayet sahih olmayıp; onunla, babasının aslını karalamak hedef alınsa dahi bu rivayet Haccâc'ın babası döneminde o tür sıbyan mekteplerinin varlığının bilinen bir şey olduğunu göstermektedir. Bu da peygamberin dönemi olmasa da ona yakın bir dönemdir. İşte bütün bu nedenlerden ötürü Yesrib'te, Tâif ve Cidde gibi diğer Hicaz şehirlerinde okuma yazmanın yaygın olduğunu söylemek doğru olur. Bunun yanı sıra

---

³⁶¹ Wan Mohd Nor Wan Daud, *İslam Bilgi Anlayışı ve Çoğulcu Bir Toplumun Eğitim Sistemine Yansıması*, çev. Fuat Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 122.

³⁶² İbn Rûste, *El-A'lâku'n-Nefise*, 213; İmam Şiblî, *Hazreti Ömer*, 325.

³⁶³ Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefa-i Reşidin Döneminde Askeri Teşkilât* (Samsun: Sönmez Matbaa ve Yayınevi, 1990), 121.

³⁶⁴ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 165.

³⁶⁵ Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018), 98.

³⁶⁶ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 211.

Mekke ve Yesrib'te bu eylemlerin diğer şehirlere oranla daha geniş ve kapsamlı olarak yayıldığı da doğrudur.³⁶⁷

Muhammed bin İshak şöyle dedi: Güvenilir bazı kişilerin nakline göre, Huzeyfe bin Yemân (ö. 36/ 656) Irak'tan Hz. Osman'ın yanına geldi. Hz. Osman'a Müslümanlar, tıpkı Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi kitapları üzerine ayrılığa düşmeden bu İslam ümmetin yardımına yetiş dedi. Hz. Osman ise bunun üzerine Hz. Ömer'in kızı Hz. Hafsa'ya bir adam gönderip sayfeleri bize gönder ki biz de Mushaflara geçirelim ve sonrasında sana geri iade edeceğiz dedi. Hz. Hafsa ise babasından ona geçen Kur'an sayfalarını hemen Hz. Osman'a gönderdi. Hz. Osman sayfalar gelince sahabelerden Zeyd bin Sâbit, Saîd bin Âs, Abdullah bin Zübeyr ve Abdurrahman bin Harîs'e emir verdi. Bu kişiler toplanıp sayfalardaki ayetleri Mushaflara yazdılar. Hz. Osman, sahabe topluluğuna dönerek: *"Siz ve Zeyd Kur'an-ı Kerim'in herhangi bir bölümün yazımında ayrılığa düşerseniz Kureys lehçesinde yazın. Çünkü Kur'an-ı Kerim bu lehçede nazil oldu."* dedi. Heyette Mushaf'ın yazılması bitinceye kadar bu emre uydular. Hz. Osman ödünç aldığı sayfaları müminlerin annesi Hz. Hafsa'ya geri verdi. Kopya edilen Mushaflardan her bölgeye bir tane gönderilip Kur'an'dan kopyalanan başka sayfaların ve Mushafların tamamının yakılmasını emretti.³⁶⁸

Hz. Osman'ın Mushafları parçalattığına ya da yakıtına yönelik rivayetlere gelirse Kur'an Mushaflarında bulunan lehçe farklılıklarının ilerleyen zamanlarda Müslümanlar arasında fitneye yol açabileceği korkusuydu. Mushaflarda kelimelerin tefsirinin niteliğinde Kur'an'da yazmayan bazı ayetlerin bulunabileceğini veya içlerinde nesh edilen bazı ayetlerin olabileceğini ya da Kur'an'ın düzeni dışında bir sıralamaya sahip olabileceklerinden korkulduğu için bu işlemleri yapmıştır. Bu nedenle yukarıda yapılan şeylerin hepsi de caizdir. Sonuç olarak bu dönemde yaşayan Sahâbe-i Kirâm'ın neredeyse hepsi de Hz. Osman'ın yaptıklarını makul görüp onaylamıştır. Fakat Abdullah bin Mes'ud'un rivayetine göre o, Kûfe'de bir hutbe okuyarak şöyle demiştir: Allah Teâlâ şöyle bize şöyle buyurmuştur: *"Hiçbir peygamber savaşanların hakkını zimmetine geçirmez. Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyamet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir; sonra herkese kazanmış olduğunun karşılığı, kimse haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir."*³⁶⁹ Ben de kendi Mushaf'ımı aşırıyorum. Kim kendi Mushaf'ını aşırıyorsa gücü yeterse aşırınsın." demiştir. Abdullah bin Mes'ud kendi Mushaf'ını saklayıp kendi bildiklerini onun içine sabit kılmak istemiştir. Hz. Osman da Abdullah'ın bu isteğini kabul etmeyince o da söyleyeceğini söylemiştir. Hz. Osman, Abdullah bin Mes'ud'u Mushaf'ını yok etmeye mecbur tutup Mushaf'ının tamamını imha ettirmiştir. Böylece Abdullah bin Mes'ud'a ait olan Kur'an nüshası bir süre sonra varlığını sürdürememiştir. Allah Teâlâ, Müslümanların birliğini ve dirliğini sağlaması hususundaki

³⁶⁷ Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, 1/282-284.

³⁶⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 88; Ebu Bekr İbnul-Arabî, *El-Avâsım Minel Kavâsım*, çev. Tahir Tural (İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2016), 49; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 29, 40.

³⁶⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Âl-i İmrân Suresi - 161. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 23.02.2024).

çabalarından dolayı Hz. Osman'a ve onun bu haklı davasına farklı olan Mushafları yok ederek bir nevi yardım etmiştir.³⁷⁰

Humran bin Ebân, Müseyyeb bin Necebe'nin kölesi olup onu Aynu't-Temr Savaşında ele geçirmişti. Hz. Osman Humran'ı Müseyyeb'den satın alıp kendisine okuma ve yazmayı öğreterek kâtibi yaptı. Fakat Humran'a bir gün çok kızdı. Çünkü Hz. Osman, Velid bin hakkında yapılan bir şikâyeti incelemek için onu göndermişti. Humran ise Velid'den bir miktar rüşvet alıp hakkında söylenen şikâyetleri yalanlamıştı. Hz. Osman ise Velid hakkında söylenen iddiaların doğruluğunu daha sonra kati bir şekilde öğrenmiştir. Hz. Osman Humran'a darılmış: *"O, bundan sonra hiçbir zaman benimle birlikte oturmayacaktır."* dedikten hemen sonra onun Medine'den farklı bir yerde yerleşmesini istemişti. Humran da Basra'yı seçip oraya yerleşti.³⁷¹

Mısır'da bulunan Hidiv Kütüphanesinde ile İstanbul'da ki İslam Eserleri Müzesinde ve II. Abdülhamid'in kitapları içinde çok eski dönemlere ait olduğu tahmin edilen Kur'an-ı Kerim nüshaları bulunmaktadır. Mısır'da ki kütüphanede ceylan derisi üzerine kûfi hat ile yazılmış olan bir Kur'an-ı Kerim bulunmakla birlikte bu eserin kimi sayfaları zaman içinde kaybolmuştur. Bu Kur'an-ı Kerim nüshasının Hz. Osman zamanından kaldığı ve sonradan Mısır'a geldiği tahmin edilmektedir. Ceylan derisi üstüne kûfi hat ile yazılmış olan yarım halde bir Kur'an-ı Kerim'in ise Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) yazısı olduğu tahmin edilmektedir. Bu ceylan derisi üzerine yazılan Kur'an Hicri 80 yılında yazılmıştır. Bu iki Kur'an nüshasının da erken dönem yazmaları olarak kabul edilmekle birlikte nokta ve hareke bulunmamaktadır.³⁷²

2.1.3. Emevîler döneminde yazı (661-750)

Dört halife döneminin ardından Muaviye'nin hilafeti devrinde Mervân bin el-Hakem Medine Valisi olunca Hz. Hafsa'ya haber gönderip Kur'anların birbirleri ile ayrılığa düşmemesi için elinde bulunan Mushaf'ı yakmak üzere istedi. Hz. Hafsa ise onlara istediklerini vermedi. İbn Şihab ez-Zührî, Salim bin Abdullah'ın şöyle söylediğini rivayet etti: *"Hz. Hafsa vefat edince Mervân Abdullah bin Ömer'e haber göndererek o Mushafı mutlaka kendisine göndermesini istedi. Hz. Hafsa'nın cenazesinden eve döndüklerinde Abdullah bin Ömer Mushafı hemen Mervân'a gönderdi. Mervân ise kayınpederi Hz. Osman'ın çoğalttırdığı Mushaflara bu Mushaf nedeniyle hâlel gelmesinden korktuğu için onu parçalatıp yaktı."* demiştir.³⁷³

---

³⁷⁰ İbnul-Arabî, *El-Avâsım Minel Kavasım*, 50-51.

³⁷¹ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 402.

³⁷² Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 18.

³⁷³ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 47.

Muhammed bin İshak en-Nedîm şöyle rivayet eder: İslâm gelişinin ilk asrında Mushafları çok güzel yazması tanınan bir kişi olan Hâlid bin Ebü'l-Heyyâc isimli bir kişiydi. Hâlid bin Ebü'l-Heyyâc tarafından yazılmış olan bir Mushaf gördüm. Sa'd, Hâlid Velîd bin Abdülmelik (M. 705-715) için Mushafları, tarih ve şiir kitaplarını yazmakla vazifelendirmişti. Medine'de Mescid-i Nebî'nin güney tarafındaki 've's-şemsi ve duhâhâ'dan³⁷⁴ başlayarak Kur'an-ı Kerim'in son kısmına kadar olan bölümü altınla yazan yine bu kişidir. Bazı rivayetlere göre, Ömer bin Abdülazîz, Hâlid'e: *"Benim için de aynen bu şekilde bir Mushaf yazmanı istiyorum."* demiştir. Hâlid'de Ömer bin Abdülazîz için özenli bir şekilde Mushaf yazmıştır. Ömer bin Abdülazîz yazılan bu Mushafı inceleyip beğenmiş ancak fiyatını çok fazla bulup kendisine Mushafı geri iade etmiştir. Benî Sâme bin Lüeyy bin Gâlib Kabilesinden bir kadının Ebû Yahyâ künyesi ile anılan mevlâsı Mâlik bin Dînâr da (ö. 130/747-748) para karşılığında insanlara Mushaflar yazardı.³⁷⁵

Emevîler döneminde okuma yazma faaliyetlerine baktığımızda emsâr ismi verilen büyük yerleşim yerlerinin neredeyse her mahallesinde farklı küttâblar oluşmaya başlamıştır. Hatta bu dönemde köylerde bile küttâblar bulunmaktaydı. Bu okullarda okuma yazmanın dışında Kur'an, hadis, temel dini bilgiler, dil, nahiv, edebiyat, şiir ve aruz ilimleri de okutuluyordu. Bu okullarda yetişenler yeteneklerine göre mescidlerde namaz sonrası kurulan ders halkalarına devam ederlerdi. Bu mekteplerin geneli küçüktü fakat içlerinde bazıları büyüktü. Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin (ö. 105/ 723) üç bin talebenin eğitim aldığı bir mektebi bulunmaktaydı. Dahhak bin Müzahim (ö. 105/723) isimli âlim eğitim ve öğretime oldukça önem verirdi. Dahhak Kufe şehrinde üç bin civarında talebenin eğitim aldığı bir mektep yaptırmıştır. Kendisi de bizzat bu okulda fahri olarak muallimlik yapmıştır. Bu okulda özellikle Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesi hususunda çok önem verip Kur'an'ı öğrenen öğrencilerin öğrendiklerini başkalarına da öğretmesi elzem olduğunu söylerdi. Kuttâb öğrencilerinin hemen hemen hepsinin kendilerine ait levha denilen yazı tahtaları bulunmaktaydı. Talebeler mektebe giderken bu levhaları yanında götürüp işledikleri konuları bu tahtaya yazarlardı. Bu devrin en önemli eğitim metodu ezber üzerine olduğu için talebeler muallimler tarafından levhalarına yazdıkları ayet, hadis, darb-ı mesel ya da şiiri hemen ezberlerlerdi. Temel dini bilgilerin yanında birde günlük ibadetler de öğretilip pratik uygulaması yaptırılırdı. Bu mekteplerde toplumun her kısmından hür, köle ya da Mevla olan insanların çocukları gelmekteydi. Bu ilk mektepleri başarılı bir şekilde tamamlayan öğrencilerin okumaya devam ettikleri mescitlerdeki ders halkaları zaman zaman çok kalabalık oluyordu. Mescitlerde ders veren hocaların kendi uzmanlıklarına göre birbirinden farklı dini ilimler okutmaktaydı. Emevîlerin ilk devirlerinde bu ders meclislerinin muallimleri genellikle genç sahabeler ile aynı kuşaktan gelen âlimlerdi. Tabiine mensup Emevîler devri âlimlerinin ilk nesli onların ders halkalarında yetişmiştir. Dini ilimler ile bunlarla ilişkili olan İslam Tarihi Emevîler devrinde ilmi hareketin temelini oluşturuyordu. Bu devirde dil ve edebiyat alanında özellikle Arap şiiri, dini ve siyasi hitabet gelişmiş olmakla

³⁷⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Şems Suresi - 1-10. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 23.12.2023).

³⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34.

birlikte nahiv ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Tefsir ve kıraat çalışmaları gerçekleştirilmiş olup kıraat-ı seb'a denilen yedi kıraat imamından üçü olan İbn Kesir, Âsım ve İbn Amir bu devirde yetişmiştir. Ders halkalarında ayrıca fıkıh, hadis, siyer ve megâzî gibi çeşitli ilimler de tahsil edilirdi. Ömer bin Abdulaziz, Asım bin Ömer'i hilafet merkezi olan Şam'a davet edip Ümeyye Cami'nde Müslümanlara megâzî anlatılıp öğretmesini istemiştir. Emevî halifesi Ömer bin Abdulaziz vefatı üzerine Medine şehrine geri dönüp vefatına kadar 18 yıl eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. Ayrıca Ömer bin Abdulaziz'in, Haris bin Muhammed isimli muallimi bedevi yerleşim yerlerine göndermesinden anlaşılıyor ki Şam yönetimin bedevilerin eğitimini de göz ardı etmediği anlaşılmaktadır.³⁷⁶

İslam âleminde ilk bağımsız medrese faaliyetlerinin başlaması Hicri 250 yılında başlamıştır. Bu tarihte yaklaşık olarak 850-900'lü yıllara denk gelmektedir. Büyük Selçuklu Devleti daha 1080'li yıllarda eğitim alanında kendini göstermiştir. Medreselerin kurulmasına kadar geçen 250 yıl zarfında eğitim-öğretim faaliyetlerinin tamamı yerleşim yerlerinde bulunan mescitlerde yapılmıştır. Hz. Peygamber Mescid-i Nebevî'nin içinde tüm eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyordu. Bu eğitim faaliyetleri 250 yıllık zaman zarfında kurulan tüm mescitlerde yürütülmüştür. Örnek verirsek Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Irak bölgesinde Küfe şehri kurulmuştur. İslam fıkıhçısı İbn Mes'ud'un oğlu Abdullah orada inşa edilen Küfe mescidinde 4000 civarında öğrencisinin olduğu belirtilmektedir. Yalnızca Abdullah İbn Mes'ud'un öğrencileri bu mescitte eğitim alıyordu. Abdullah İbn Mes'ud'un vefatından sonra Tabînden olan Hammâd bin Ebû Süleyman (ö. 120/738) onun öğrencisi Ebû Hanîfe Nu'mân bin Sâbit (ö. 150/767), onun öğrencisi ise Ebû Yûsuf Ya'küb bin İbrâhîm (ö. 182/ 798) burada yetişmiştir.³⁷⁷

Emevîler döneminde ilk resmi kâtiplik yapan kişi Kutbe'dir. Kutbe aklâm-ı erbaa'yı yani dört yazı çeşidini birbirinden türeterek icat etmiştir. Kendi devrinde yaşayanlar içinde Arapçayı ondan daha iyi yazan tek bir kişi yoktu. Daha sonra Abbâsî hilâfetinin ilk devrinde yaşamış olan Dahhâk bin Aclân el-Kâtib, Kutbe'nin bulduğu yazı çeşitlerine çeşitli ilâveler yaptı. Kutbe'den sonra dünyada Arapçayı en iyi yazan kişidir. Sonrasında Ebû Ca'fer el- Mansûr (M. 754-775) ve oğlu Mehdî-Billâh'ın (M. 775-785) halifelikleri devrinde yaşamış olan İshak bin Hammâd el-Kâtib, Dahhâk'ın yazısını bir derece daha geliştirdi. İshak bin Hammâd'ın yetiştirdiği birçok öğrencisi vardı. Bunlardan şair Lakve lakaplı Yûsuf el-Kâtib de insanlar arasında en iyi yazı yazanlardandı. Yine talebelerinden olan İbrâhîm bin el-Müceşşir de Yûsuf'un yazısını geliştirdi. Hammâd'ın yetiştirdiği öğrencileri arasında Ca'fer bin Yahyâ el-Bermekî hizmetkârı Kâtib Süleym el-Hâdim, Kâsım bin Mansûr'un hocası olan İbn Kayûmâ'nın kölesi Şukayr el-Hâdim, Halife Me'mûn'un kâtibi Ahmed el-Kelbî, İbn Kayûmâ'nın câriyesi Senâ el-Kâtibe, Medenî lakaplı Muhammed bin Ubeydullah, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Cezîme el-Ebraş, Abdullah bin Şeddâd, Amr bin Mes'ade, Abdülcebbâr er-Rûmî,

³⁷⁶ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 174-175.

³⁷⁷ Çelen, *Çağımızın Meseleleri ve Pratikleriyle Siyer-i Nebi*, 249.

Ahmed bin Ebû Hâlid, Osman bin Ziyâd el-Âbid, Ebü'l- Fadl Sâlih bin Abdülmelik et-Temîmî el-Horasânî, Abdullah bin Şeddâd'da vardır. Bu kişiler hiç kimsenin yazamadığı tarzda ölçülü ve esaslı yazıları yazmışlardır.³⁷⁸

Meşhur tarihçi ve ensâb âlimi olan Ebü'l-Hasen Alî bin Muhammed bin Abdillâh el-Medâinî (ö. 228/843) ve şeyhleri vasıtasıyla şöyle rivayet etmiştir: Sevad ve öteki Irak bölgelerinde tutulan haraç defterleri Fars dilinde yazılıyordu. Haccac bin Yusuf Irak valisi olarak atanınca Zâdân Ferruh Bîrî'yi kâtibi yapmıştır. Temimoğulları kabilesinin mevlası Salih bin Abdurrahman da onun ile beraberdi. Salih Zâdân'ın yanında Farsça ve Arapça yazı yazardı. Salih'in babası Sicistan'da alınan esirlerinden birisiydi. Zâdân, Haccac'ın kâtibi olunca Salih'i de onunla tanıştırdı. Haccac Salih ile görüştüktan sonra onu beğendi. Salih günlerden bir gün Zâdân'a şöyle söyledi: *"Beni vali ile tanıştıran kişi sensin vali beni beğenmişe benziyor. Ben, Haccac'ın beni sana tercih edip senin de gözden düşmenden korkuyorum."* dedi. Bu konuşmanın üzerine Zâdân Salih'e şunları söyledi: *"Sen sakın böyle düşünme! Valinin senden daha fazla bana ihtiyacı var. Sebebine gelince hesap işlerini düzgün bir şekilde yapabilecek benden daha iyi birisini bulamayacaktır."* Bu cevaba karşılık Salih şunları söyledi: *"Allah'a kasem olsun ki şayet ben hesap işlerini Arapçaya çevirttirmek istese ben bunu hemen yapabilirim."* Zâdân ise: *"Madem öyle bir parçayı Arapçaya hemen çevir de göreyim."* demesi üzerine Salih verilen tercüme işini çarçabuk yaptı. Bu duruma şahit olan Zâdân: *"Kendini hastalanmış gibi göster!"* dedi. Salih'te kendisini hastalanmış gibi gösterdi. Vali Haccac bunun üzerine ona kendi tabibini gönderdi. Haccac'ın tabibi Salih'te herhangi bir hastalık bulamadı. Bu durumu öğrenen Zâdân Ferruh Salih'in yeniden ortaya çıkmasını söyledi.³⁷⁹

İlerleyen zamanlarda Zâdân Ferruh, Abdurrahman bin Muhammed'in valiliği sırasında misafir olduğu bir evden çıkıp kendi evine ya da kendi evinden bir başkasının evine için dışarı çıktığı esnada bir suikast sonucu öldürüldü. Bir başka rivayette ise Zadan, Abdurrahman bin Eş'as ile yapılan bir savaşta öldürüldüğü söylenmektedir. Haccac, vefat eden Zâdân'ın yerine Salih'i kâtip olarak atadı. Bu atamanın yapılması üzerine Salih, Zâdân Ferruh ile aralarında geçen divanın Arapçaya çevrilmesi konusundaki konuşmaları Haccac'a söyledi. Bunun üzerine Haccac da divan defterlerinin derhal Arapçaya tercüme edilmesini kararlaştırıp Salih'i bu vazife ile görevlendirdi. Valinin kararı öğrenen Zâdân Ferruh'un oğlu Merdanşah, Salih'e şu konuları sordu: *"Şeşuveyh ve Dehuveyh gibi kişilerin yaptığı kesirli hesapları nasıl kendi başına yapacaksın?"* Salih ise cevaben: *"Kesirli sayıları onda bir ya da yirmide bir şekilde yazarım."* diyerek cevap verdi. Merdanşah tekrar şu soruyu sordu: *"Veyd'i yani küsuratlı sayıları nasıl yapacaksın?"* dedi. Salih ise: *"Küsur ve ziyade"* diyerek cevap verdi. Bu cevabın üzerine Merdanşah: *"Allah Teâlâ senin dünyadaki kökünü kessin; aynen senin Farsçanın kökünü kestiğin gibi."* diyerek Salih'e bedduada bulundu. Salih'e İranlı kâtipler tarafından divan defterlerini Arapçaya tercüme edemeyeceğini söyleyip bu işten çekilmesi için yüz bin

³⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 36.

³⁷⁹ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 341.

dirhemlik bir rüşvet teklif edilmiştir. Fakat Salih bu rüşvet teklifini reddedip divan defterlerinin tümünü Arapçaya tercüme etti. Abdulhamid bin Yahya ise Mali Divanların Arapçaya tercümesiyle ilgili olarak şöyle demiştir: “Allah Teâlâ Salih’i ödüllendirsin Arapça yazı yazan kâtipler üzerindeki iyilikleri çok büyüktür.” demiştir.³⁸⁰

Emevîlerde Abdülmelik devrine kadar özellikle mali alanda Farsça ve Yunanca kullanılmaktaydı. Abdülmelik bin Mervan ilk kez kendi döneminde bu iki yabancı dilin yerine Arapçanın resmi mali dil olmasını emretmiştir. Yine bu dönemde Arapça yazının ıslahı edilmesi ile ilgili çeşitli çalışmalar da yapılmıştır. Başlatılan bu çalışmalar ise bir yandan tefsir alanında, bir yandan da hadislerin derlemesinde daha sonraki zamanlar için de bir hazırlık niteliği taşımaktadır. Bilindiği üzere bu zamana kadar Arap alfabesi tamamen sessiz harflerden oluşmaktaydı. Halife Abdülmelik’in Irak Valisi olan Haccac, Süryânîceyi örnek almak suretiyle Arapçada bulunmayan sesli harflerin kullanılıp harekelenmesine öncülük etmiştir.³⁸¹

Tarihçi ve ensâb âlimi olan Ebü'l-Hasen Alî bin Muhammed bin Abdillâh el-Medâinî (ö. 228/843) ve Mesleme bin Muhârib yolu ile şöyle rivayet edilmiştir: “Araplardan ilk kez mühür ve zimam divanını Farisileri taklit ederek Ziyâd bin Ebîh (ö. 53/ 673) kurmuştur.³⁸² Şam divanları Abdülmelik bin Mervân³⁸³ hilafete geçinceye değin Rumca olarak yazılıyordu. H. 81/M. 700-701 senesinde Abdülmelik Rumca bu yazının bundan sonra değiştirilmesini emretti. Bu değişikliğin temel sebebi şuydu: “Rum kâtiplerden bir tanesi yazı yazmak istedi fakat su bulamadı. Kâtip bunun üzerine kullandığı mürekkep hokkasına idrarını yaptı. Bu tatsız hadiseyi Abdülmelik işitince bu adamı cezalandırdı. Ardından da Süleyman bin Sa’d’a ivedilikle divan dilinin değiştirmesi emrini verdi. Bu emrin üzerine Süleyman’da Ürdün’ün bir senelik haraç gelirlerini halifenin kendisine tahsis etmesini istedi. Abdülmelik bu isteği kabul edip Süleyman’ı Ürdün’e vali olarak atadı. Bir sene bile geçmeden Süleyman Şam Divan defterlerinin Rumcadan Arapçaya tercüme edilmesini tamamlayıp bu defterleri Abdülmelik’in huzuruna getirdi. Abdülmelik kâtibi olan Rum Sercûn’u çağırıp defterleri ona gösterdi. Kâtip Sercûn bu olaydan dolayı üzgün bir halde halifenin yanından çıktı. Bu esnada yolda bazı Rum kâtiplerle karşılaşınca onlara şunları söyledi: “Kendinizi geçindirmeniz için bundan sonra bu meslekten başka bir iş arayınız çünkü Allah bu işi artık sizden ayırdı.”³⁸⁴

³⁸⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/333; Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 341-342.

³⁸¹ İbnü't Tıktaka, *El-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016), 97; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 21.

³⁸² Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 530.

³⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/266-270.

³⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 224.

2.1.4. Abbâsîler döneminde yazı (750-1258)

Araplar Abbâsî Devleti'nin kuruluşuna kadar daha çok kâtipler eski yazı tarzıyla yazarlardı. Hâşimîlerin iktidarı başlayınca yazılar yalnızca Mushafların yazımı sırasında kullanılmaya başlandı. İlerleyen yıllarda Irâkî denen bir yazı çeşidi ortaya çıktı. Bu yazı Varrâkî olarak bilinen muhakkak yazıdır. Bu yazı hattı Halife Me'mûn dönemine kadar gelişmeye devam etti. Me'mûn'un dönemindeki Abbasi memurları ve kâtipleri giderek yazılarını güzelleştirerek yazdıklarıyla sürekli övünmeye başladılar.³⁸⁵ İşte tam bu yıllarda Ahvel el-Muharrir isimli Bermekîler tarafından yetiştirilmiş olan yazının anlamını ve şekillerini çok iyi bilen bir kişi ortaya çıktı. Arapça yazının ilk kez anatomisinden ve kurallarından bahsedip bu yazıyı çeşitlendirdi. Bu yetenekli kâtip, Halifeden diğer yöneticilere tomarlar şeklinde gönderilen resmi yazıları yazardı. İşinin ehli olmasına rağmen pasaklı bir kimseydi. Ayrıca diğer insanlara karşı oldukça müsamahalı olup hiçbir şeye aldırılmazdı.³⁸⁶

Celîl denilen iri hatlı yazı Arap yazılarının babasıdır.³⁸⁷ İnsanlar bu yazıyı yalnızca çok iyi öğrendikten sonra düzgün bir şekilde yazabilir. Yûsuf Lakve bu hususta şöyle demektedir: "*Celîl yazı, kâtiplerin belini büker.*" Bu yazı tarzı çoğunlukla halifelerden diğer hükümdarlara gönderilen hakiki tomarlar şeklindeki rulolarda kullanılır. Bunlar Celîl denilen yazıdan iki hat çeşidi çıkmaktadır: Bunlara Sicillât ve Dîbâc denilir. Orta Sicillât yazısından farklı iki hat çeşidi çıkmaktadır. Bu hatlara ise Sümî'î hattı ile Eşriye hattı denir. Bu hatla kölelerin azadı, arazi ve ev satışı gibi evrakları yazılmaktadır. Dîbâc hat tarzıyla daha çok rulo şeklinde katlanan tomarlar yazılır. Bu dîbâc denilen yazı hattından çıkan tomarlara yazılan et-tûmar el-kebir yani büyük tomar ve diğerine de hırfac hattı denir. Bu yazı hurma budağı ile bazen da kalem kullanılarak yazılıyordu. Bu resmi evraklar diğer devletlerin hükümdarlarına gönderilirdi.³⁸⁸ Tomar yazısından türemiş olan küçük, ağır Sülüseyn denilen yazı ile halifelerden uhdesinde bulunan emirlere ve devlet görevlilerine gönderilecek resmi evraklar yazılır. Bu hattın üç farklı yazı çeşidi çıkmaktadır: 1. Sülüseyn denilen üçte ikiden çıkan Zenbur hattıdır. Bu hatla yarım boyutundaki evraklara yazı yazılır. Bu hattın herhangi başka bir yazı çıkmaz. 2. Müfettah denilen yazı tarzıdır. 3. Sakîl hattından doğmuş cezm hattıdır. Bu yazı ile devlet yöneticileri arasında yarım boyut denilen evraklara genellikle yazı yazılır.³⁸⁹ Sülüseyn hattından türemiş olan Müâmerât hattıyla hükümdarlara gönderilecek yarım boyut evraklarda kullanılır. Bu iki hattın ise dört farklı yazı çeşidi doğmuştur: 1. Müâmerât yazısı. 2. Cezm yazısı. 3. Cezm yazısından türetilmiş olan Uhûd yani ahitler yazısıdır. Bu yazıyla tomarın sadece üçte biri kâğıda yazılır. Bu yazıdan bir başka yazı

³⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 40.

³⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 40; Berrin Yapar Ünal, "Hat Sanatında Müselsel Yazılar", *Sanat ve Tasarım Dergisi* 10/1 (2020), 106-108.

³⁸⁷ Ali Alparslan, "Celîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/265-267.

³⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 36.

³⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38.

çıkılmamaktadır. 4. Emsâl-i Nısf yazısı denilen hattan iki farklı yazı türetilmiştir: Bunlar Hafif ve Müfettah denilir. Müfettah denilen hatla yarımlik evraklar yazılmaktadır. Müfettah'dan da üç farklı yazı çıkmaktadır: İlki el-Müdevverü'l-kebîr denilen yazı hattı ağır yarım denilen yazının hafif çeşitten çıkmıştır. İkincisi Riyâsî denilen yazıdır. Abbâsîler devrindeki kâtipler bu yazı çeşidine Riyâsî derler. Bu yazı daha çok yarımlik evraklara yazılır. Bu Riyâsî'den ise Müdevver denilen yuvarlak tarzda küçük yazı çıkar. Bu yazı birçok alanda kullanılır. Mali defterler bu yazıyla tutulur, hadis ve şiirler bu hatla yazılır. Kısas yazısı ise cezm yazısından türetilmiş bir hattır. Yarımlik denilen evraklara yazı yazılan Müâmerât yazısından farklı bir yazı çıkmamaktadır. Ecvibe yazısı denilen hat cezm yazısından türetilmiştir. Müâmerât yazısı ile birlikte üçte bir boyutundaki evraklara yazılmakla birlikte bu hattan başka bir hat çıkmaz.³⁹⁰

Abbâsîlerde Mushaf yazarlar arasında Hârûnürreşîd zamanında yaşamış olan ve Mehdî el-Kûfî ve Hoşnam el-Basrî de bulunmaktadır. Uzun zaman Mushafların benzerleri gelmemiştir. Hoşnam Kur'an-ı Kerim'i yazarken elifleri kalemlerle bir zirâ ölçüsünde uzatmıştır. Mushaf yazarlardan diğeri ise Kûfe halkının büyüklerinden ve üstatlarından Ebû Hureyy adlı kişiydi. Halife Mu'tasım devrinde çok güzel Mushaflar yazmıştır. Bu kişilerden sonra Kûfeliler içinden Meshûr, İbn Ümmi Şeybân, İbn Humeyre, Ebû Humeyre ve Ebû'l-Ferec gelmiştir.³⁹¹

2.2. İslam Sonrası Araplarda Kâğıt

2.2.1. Erken İslami dönemde kâğıt (610-632)

Kur'an-ı Kerim'in nazil olmaya başladığı devrilerde Araplarda yazı malzemesi olarak kullanılan birçok ürün vardır. Bu malzemenin bir kısmını Cahiliye Devrinde de görsek de bazıları ise daha sonra Hicaz Bölgesinde yaşayan Araplar tarafından da kullanıldığını görüyoruz. Günümüzde bu yazı malzemelerinin az çeşitte olduğu söylenebilir de ondan fazla malzemenin yaptığımız araştırmalar sonucunda olduğunu görmekteyiz. Yazı malzemeleri Asîb-Ûsub, Âzm, Dîl'-Edlâ', Edîm ya da Kita'ül-Edîm, Kernâf-Kerânîf, Kırtâs, Kubati, Kutb-Ektâb, Lahfe-Lihâf, Papirüs, Parşömen, Rakk' ve Ruk'â-Rikâ'dan oluşmaktadır. Bu yazı malzemelerini nasıl ve neden yapıldığını maddeler halinde aşağıda açıklamaya çalışacağım.

Asîb-Ûsub: Hurma ağaçlarının ince, düz ve yapraksız dalı anlamında kullanılır. Araplar ise o dönemlerde ağacın hurma vermeyen kısır dalını koparıp soyarak bu dalların geniş tarafına yazı yazıyorlardı.

Âzm: Yazı yazmada kullanılan deve kemikleri manasına gelir.

³⁹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 38, 40.

³⁹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 34; Hanoğlan Hacıyev, "Irak Büveyhî Emîri Muizzüddeve Döneminde (334-356/945-967) Adlî Teşkilat", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (Aralık 2017), 35.

Dıl'-Edlâ': Arapların yetiştirdikleri evcil hayvanların kaburga kemiğine verilen isimdir. Bu kemilkerde kuruduktan sonra yazı yazmak için kullanılırdı.

Edîm ya da Kita'ül-Edîm: Tabaklama işleminden geçmiş olan keçi, koyun ve benzeri evcil hayvanların derilerine denir. Edîm çok pahalı olan parşömen yerine kullanılan bir yazı malzemesidir.

Kernâf-Kerânîf: Hurma ağaçlarının sert ve kalın olan köküne denir. Bir anlamda da hurma kütüğü manasına gelir.

Ketf-Ektâf: Deve ve koyun gibi çeşitli hayvanların omzunda bulunan geniş kürek kemiğine verilen isimdir. Araplar bu kemikler kuruduğun zaman üzerine yazı yazıyorlardı.

Kirtâs: Üstüne yazı yazılan ince sayfa ya da kâğıt anlamına gelen yazı malzemesidir. Bazı kaynaklarda ise bu malzemenin düzgün yüzeye sahip sert ve kalın bir malzeme olup papirüs manasında da kullanıldığını tahmin edilmektedir.

Kubati: Yazı yazabilmek için kullanılan diğer bir malzeme ise genelde Mısır ve İran'da dokunan değerli bir kumaşa denir.

Kutb-Ektâb: Araplarca çokça bulunan devenin sırtına binebilmek için konulan tahta ya da tahtadan yapılmış olan semer anlamına gelmektedir. Vahiylere geldiği zaman bu tahtadan yapılmış bu malzemeler üzerine de yazılıyordu.

Lahfe-Lihâf: Yontulmuş halde bulunan ince ve yassı taşlara verilen isimdir.

Papirüs: Mısır'da Nil nehri kenarında yetişen papirüs bitkisinden imal edilen kâğıda benzeyen bir yazı malzemesidir.

Parşömen: Bu yazı malzemesi ise daha çok koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların derisinin üstünde bulunan yün veya kılların kazınıp bir iki gün boyunca kireçli suyun içinde bekletilmesinin sonucunda tırtıklı yapıya sahip sünger taşı ile cilalayıp akabinde kurutulması ile elde edilen yazı malzemesidir.

Rakk': Bu yazı malzemesi ise yumuşak olan ve üstüne yazı yazılan bir çeşit kâğıda benzeyen şeylere denir. Kimi kaynaklarda rakk' kelimesinin sahife ya da sahifeye yazılmış olan kitap anlamına da gelmektedir.

Ruk'â-Rikâ': Kâğıt, varak veya deri tarzındaki büyükçe bir papirüs ya da parşömen yaprağının bir parçasına benzeyen üstüne yazı yazılan malzeme manasında kullanılır.

Bu yazı malzemelerin haricinde vahiylere ya da diğer şeyleri yazmak için birbirinden farklı kumaş parçaları, Sâsânîlerin muhrak dedikleri balmumu ile kaplanmış ipekten yapılmış muşamba parçaları, Yunanistan ve Mısır'da meşhur olup Arabistan Yarımadasında da bazen

kısa yazıları not almak için çanak, çömlek ve porselenin kırık parçaları üstüne yazı yazıldığına dair kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır.³⁹²

Bazı kaynaklarda Kur'an'ın ilk kez Medine'de yazıldığı söylene de Mekke'de de Kur'an-ı Kerim'in yazıldığına dair çeşitli rivayetlere rastlamaktayız. Kur'an-ı Kerim'in ilk olarak ne zaman yazılmaya başladığı konusunda net bir tarih vermek zor olsa da Kur'an'ın ilk nüzulünden itibaren olması muhtemeldir. İbn Abbas'a (ö. 68/687) göre Mekke'de nazil olan bütün ayetler Mekke döneminde yazıya geçirilmişti. Kur'an-ı Kerim'in yazım çalışmalarının bir bölümü, doğrudan doğruya Hz. Peygamber'in nezaretinde yapılırken, geriye kalan kısmı da bazı kişiler tarafından yapılmıştır. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı bizzat yazdırmış olduğuna yönelik rivayetler şöyledir: Râfi' bin Mâlik ez-Zürakî (ö. 3/625), Hz. Peygamber ile Akabe'de karşılaştığı zaman ricası üzerine Hz. Peygamber, o güne kadar indirilmiş olan bütün ayet ve sûreleri yazılı olarak ona verdi. Râfi'de bu metinleri alıp Medine'ye getirip kendi kabilesini toplayarak onlara kendi mahallesinde bulunan mescitte okumuştur.³⁹³

Kur'an-ı Kerim'in Mekke döneminden itibaren yazı ile kayıt altına alınmaya başlanmasının bir diğer örneği ise şöyledir. İbn İshâk şöyle rivayet etti: Kureyşliler, Hz. Peygamber'i arayıp buldurmak için, o henüz Müslüman olmayan Ömer bin Hattâb'ı gönderdiler. Hz. Peygamber ise o zamanlar Safâ tepesinin aşağısında bulunan bir evde bulunmaktaydı. Yolda yürürken Hz. Ömer kendi kabilesi olan Adî bin Ka'b oğullarından olan en-Nahhâm denilen Nu'aym bin Abdullah (ö. 13/634) ile karşılaştı. Nu'aym çok daha önce Müslüman olmuş ama bunu gizli tutmuştur. Ömer'in, kılıcını kuşanmış halde gittiği gören Nu'aym, Ömer'e: *"Nereye gidiyorsun?"* diye soru sordu. Bunun üzerine Ömer: *"Şu Kureyş'i ve onun taptığı ilahları cahillikle suçlayıp Kureyş Kabilesinin birlik ve beraberliğini kasteden Muhammed var ya! İşte onun yanına gidiyorum."* dedi. Nu'aym Ömer'e dönerek: *"Allah'a and olsun ki ey Ömer! Senin bu yolun kötü bir yoldur. Senin bu gidişin aşırıya kaçmış olup Adî bin Ka'b oğullarının tümünün yok olmasını istemiş oluyorsun. Eğer Muhammed'i öldürürsen Haşimoğulları ve Zühreoğullarını elinden sağ olarak kurtulacağını mı düşünüyorsun?"* dedi. İkisinin karşılıklı olarak yüksek sesle konuşması giderek tartışmaya dönüşmüştü. Ömer Nu'aym'a: *"Senin bu inançlarımızı bırakıp onlar gibi sapıtıttığını düşünüyorum. Eğer bu düşüncemden emin olsaydım işe ilk senden başlardım."* dedi. Nu'aym ise Ömer'in Hz. Muhammed'i aramaktan vazgeçmeyeceğini anlayınca şöyle söyledi: *"Ben senin için önemli değilim! Ben sana daha önemli başka bir şey söyleyeceğim. Senin kız kardeşin ve eniştenin ailecek Müslüman oldular. Onlar bile senin batıl olan dinini terk ettiler."* dedi. Ömer bu sözü duyunca hiddetle: *"Kim onlar?"* diye sordu. Nu'aym ise: *"Enişten ve amcaoğlun olan Sa'îd bin Zeyd bin Amr (ö. 51/671 [?]) ile kız kardeşin."*

---

³⁹² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/764; Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, 83-87.

³⁹³ Palabıyık-Duman, *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*, 125-126; Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*, 126.

diyerek cevap verdi. Bu sözlerin üzerine Ömer hışımla dönüp hemen kız kardeşinin evine gitti.³⁹⁴

Zeyd'in vefatı üzerinden seneler geçip kardeşi Hattâb da ölmüştü. Ömer bin Hattâb kız kardeşi Fâtıma ile izdivaç yapan Zeyd'in oğlu olan kuzeni Sa'îd ile gayet iyi anlaşıyordu. Bu aralarındaki dostluk İslâm'ın nüzulüyle birlikte akamete uğradı. Çünkü Sa'îd Müslüman olan ilk kişilerden biriydi. Eşi Fâtıma da bir süre sonra ona uyarak İslâm'a girmişti. Ancak annesi Ebû Cehil'in kız kardeşi olan Ömer Mekke'de ki bu yeni dine şiddetli karşı çıkanlardan biriydi. Sa'îd ve eşi Fâtıma, Ömer'in çok sert ve katı biri olduğunu bilmeleri nedeniyle Müslüman olduklarını ona söylememeyi uygun gördüler. Hz. Peygamber kendisine Müslümanlardan maddi durumu kötü olanlar geldiği zaman, durumu iyi olanlara bakar ve "Filancayı sana havale ettim; onun ihtiyaçlarının karşılanma işi sana ait olsun." derdi. Ömer'in amcasının oğlu ve eniştesi olan Sa'îd bin Zeyd bin Amr bin Nüfeyl'in de maddi durumu oldukça iyi olan birisiydi. Bu nedenle Hz. Peygamber Zühreoğullarının müttefiki Sâbit bin Ümmü Enmâr'ın mevlâsı olan Habbâb bin el-Eret'i (ö. 37/657) Sa'îd'in himayesine vermişti. Habbâb bin el-Eret'te okuma ve yazma bilen bir kişi olduğu kaynaklarda geçmektedir. Ömer'in İslâm dinine giren amcasının oğlu ve kız kardeşinden başka akrabaları da bulunmaktaydı. Ömer'in karısı Zeyneb, Cumah kabilesinden Ma'zun'un kızıydı. Zeyneb'in ise Osman adında bir erkek kardeşi vardı. Osman çok eskiden beri züht hayatı yaşayıp İslam gelmeden öncesinde bile tek olan tanrıya inanırdı. Osman ile iki erkek kardeşi İslam dinine ilk giren kişiler arasındaydı. Bu üç kardeşin İslam dinine giren üç tanede çocukları vardı. Cumah kabilesinde İslâm'ın hızla yayıldığı bu devirde Zeyneb'in ise İslâm'a girip girmediği hususunda herhangi bir kayıt yoktur. Bu durumun temel sebebine gelince İslam konusundaki inançlarını saklı tutmak için birçok nedeni vardı. Ağabeyi olan Osman, Ömer kadar sert değildi fakat uzlaşmaz bir yapıya sahip olması Zeyneb'in dini hakkında gerçekleri gizlemesinde etkili olmuştur.³⁹⁵

Ömer kız kardeşinin evine yöneldi. Müslüman olduğu için ona eziyet etmek istiyordu. O sırada Habbâb bin el-Eret, Ömer'in kız kardeşi Ümmü Cemil binti Hattâb evinde ona Tâhâ Sûresi³⁹⁶ ve Tekvir Sûresini³⁹⁷ öğretiyordu. O dönemler müşrikler olan Araplar öğretim işine "heyne" ³⁹⁸ demektedir. Ömer hızla içeri girince kız kardeşi onun yüzündeki hiddetten dolayı bir kötülük yapacağını anlayıp hemen Kur'an Sahifesini sakladı. Habbâb ise aceleyle evin bir köşesine saklandı. Ömer, kız kardeşi Ümmü Cemil'e dönerek "Evindeki bu heyne işi

³⁹⁴ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 252.

³⁹⁵ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 253; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, 132-133; Lings, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, 80-81; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/217.

³⁹⁶ Taha Sûresi: 20/1-3: Tâhâ. Biz Kur'an'ı sana mutsuz olasın diye indirmedik. Ancak Allah korkusu taşıyanlar için öğüt olsun diye indirdik. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/T%C3%A2h%C3%A2-suresi/2350/2-4-ayet-tefsiri> (Erişim Tarihi: 23.02.2024).

³⁹⁷ Tekvir Sûresi: 81/1-4. "Güneş dürülüp karardığında; Yıldızlar dökülüp söndüğünde; Dağlar sökülüp yürütüldüğünde; Doğuracak develer başıboş bırakıldığında." Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Tekvir Suresi - 1-13. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 22.11.2023).

³⁹⁸ "Yavaş sesle konuşup sözünü gizlemek, Allah'a dua etmek" anlamındadır.

nedir?" diye sertçe sordu. Kız kardeşi ise "Eşimle aramızda yaptığımız konuşmanın haricinde bir şey yok." diyerek cevap verdi. Bu cevabın üzerine Ömer onu azarlayıp bu konu aydınlanmadıkça evden çıkmayacağına dair ant içti. Kız kardeşinin kocası ve amcasının oğlu olan Sa'îd bin Zeyd "Ey Ömer! Sen herkesi isteğin üzerine sürekli toplayamazsın çünkü senin buna kudretin yetmez. Özellikle hak hususu senin isteğin dışında ise!" dedi. Bu konuşmanın sonrasında Ömer sinirlenip eniştesini sıkıca tuttu. Ardından yere yatırıp altına alarak şiddetli bir şekilde dövdü. Kız kardeşi Ümmü Cemil ise Ömer ile kocasının arasına girip kavgayı ayırmaya çalıştı. Ömer de kız kardeşine eliyle vurup onun yüzünü kanattı. Yüzünün kanadığını gören Ümmü Cemil ise: "Ey kardeşim Ömer, beni duyuyor musun? Bilesin ki, ilâhlarını terk ettiğim, Lât ve Uzzâ'yı inkâr etmem konusunda sana ulaşan bilgilerin hepsi de doğrudur. Ben tanıklık ederim ki, bir Allah'tan başka tapılacak ilâh yoktur. O'nun ortağı da yoktur. Muhammed ise O'nun kulu ve peygamberidir. Haydi, işine bak bize ne yapmak istiyorsan öyle yap!" dedi. Ömer kız kardeşi Ümmü Cemil'in yüzüne baktığında akan kanları görünce ve sarf ettiği sözleri duyunca pişman olup kız kardeşine: "Öyle ise söyle bana: Biraz önce ne okuyordun? Allah adına kasem ederim ki onu yok etmeyip sana geri vereceğim. Ayrıca o okuduğunuz kâğıtlara herhangi bir müdahale yapmayacağım." dedi. Bunun üzerine kız kardeşi Ümmü Cemil onun, Kur'an Sahifesi'ni görme hususundaki şiddetli isteğini görünce, Hz. Peygamberin Ömer için yaptığı duanın gerçekleşmesini ümit edip ona: Sen şimdi kirlisin. "Ona ancak tertemiz olanlar (melekler) dokunabilir."³⁹⁹ ayeti ile cevap verdi. Ayrıca Ümmü Cemil kardeşi Ömer'e: "Bu kirliliğin ile sana güvenmiyorum. Git gusül edip kirlilikten kurtul. Bana da bu konuda bir güvence ver." dedi. Ömer ise kız kardeşi Ümmü Cemil'in söylediğini derhal yapınca kız kardeşi de Kur'an Sahifesi'ni ona verdi. Ömer, Tâhâ Sûresi'nin ilk ayetinden itibaren başlayarak "Onun vaktini herkesten gizlemiş olsam da, her bir kişinin yapıp ettiğinin karşılığını görmesi için kıyamet mutlaka gelecektir. Ona inanmayan ve kendi tutkularının peşinden gidenler sakın seni ona inanmaktan alıkoymasın, sonra sen de helâk olursun!"⁴⁰⁰ ayetine kadar okudu. Daha sonra Tekvîr Sûresi'nin ilk ayeti olan "Güneş dürülüp karardığında;"⁴⁰¹ ayetinden "Kişi neler yaptığını öğrenmiş olacaktır."⁴⁰² ayetine kadar olan bölümü okuyup ardında Müslüman oldu. Ümmü Cemil ve Sa'îd bin Zeyd'e, "Müslümanlık nasıl bir şeydir?" diye soru sordu. Onlar ise: "Bir olan Allah'tan başka hiçbir ilâhın olmadığına, onun ortağı bulunmadığına, Muhammed'in onun kulu ve resulü olduğuna beyan edeceksin. Allah'ın benzeri ve eşiti olmadığını kabul edeceksin, Lât ve Uzzâ putlarını inkâr edeceksin." dediler. Ömer bu denilenlerin hepsini yaptı. Ömer evin içine gireceği zaman bir köşeye saklanmış olan Habbâb bin el-Eret tekrar ortaya çıktı. Tekbirler getirerek ona şöyle söyledi: "Ey Ömer! Seni Allah'ın yüceliği ve bağışlayıcılığı ile müjdelerim. Hz. Peygamber bir perşembe akşamı şöyle bir dua etmişti: "Allah'ım! İslâm'ı Ömer bin Hattâb ya da Amr bin Hişâm ile aziz ve güçlü kıl."

³⁹⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Vâkıa Suresi - 75-80. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 22.11.2023).

⁴⁰⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Tâhâ Suresi - 9-24. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 22.11.2023).

⁴⁰¹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Tekvîr Suresi - 1-13. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 22.11.2023).

⁴⁰² Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Tekvîr Suresi - 14. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 22.11.2023).

Ömer'in eniştesi Sa'îd ve kız kardeşi Ümmü Cemil'e "Hz. Peygamber'in bu duasının akrabamız Ömer için kabul olmasını niyaz ederiz." demişlerdi. Nitekim duaları kabul olup aynen öyle de oldu. Ömer cevaben: "Bana Hz. Peygamber'in bulunduğu evin yerini tarif edin." dedi. Habbâb bin el-Eret ise: "Ben sana evin o yerini tarif edeyim." deyip Hz. Peygamber'in Safâ Tepesinin eteğinde bulunan bir evde olduğunu söyledi. Ömer, Hz. Peygamber'e kavuşma isteğiyle bu eve doğru hızla yöneldi. Hz. Peygamber ise, Ömer'in Mekke'de kendisini öldürmek için dolaştığı bilgisine ulaşmış olduğu halde henüz Ömer'in Müslüman olduğu haberi Hz. Peygamber'e ulaşmamıştı. Ömer Safâ Tepesinin eteğinde bulunan evin önüne varınca içeride bulunanlardan kapıyı açmalarını söyledi. Hz. Peygamber'in ashabı ise Ömer'in kılıcını kuşanmış olduğunu görünce ondan korktular. Hz. Peygamber ise ashabının korktuğunu anlayınca: "Kapıyı açın. Eğer Allah Teâlâ, Ömer'e iyilik dilerse İslâm'a uyup peygamberi onaylar. Başka bir şey diler ise de onun ölümü bize zor olmaz." dedi. Hemen, Hz. Peygamber'in yaptığı işaret ile ashaptan bir kısmı kapıya doğru koştu. Ömer'in sesini duyulunca Hz. Peygamber' de kapıya çıktı. Hz. Peygamber'in üzerinde o an cübbesi yoktu. Ömer'in gömleğini ve cübbesini sıkıca kavrayıp ona: "Ey Ömer! Buraya niye geldin? Neredeyse Allah Teâlâ, Velîd bin Muğîre (ö. 1/622) hakkında nazil olduğu gibi senin içinde rezil edici ve alçaltıcı ayetler indirecek." dedi. Ardından ise: "Allah'ım! Ömer'e doğru yolu göster!" diyerek dua etti. Ömer bu duaya gülererek: "Ey Allah'ın Resulü! Ben tanıklık ederim ki, Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur ve yine şahadet ederim ki, Muhammed onun kulu ve resulüdür." dedi. Bu yaşanan olayın üzerine orada bulunamam Müslümanlar hep bir ağızdan tekbir getirdiler. Bu yapılan tekbiri, evin dışındakiler bile duymuştu. O gün itibariyle Müslümanların sayısı kırk erkek ile on bir kadından oluşmaktaydı.⁴⁰³

Bu olay ile ilgili bir diğer rivayet ise şöyledir. Ma'mer, Zühri'nin şöyle dediğini rivayet etti: Hz. Muhammed'e, Kureyş'in önde gelenlerinden olan Ebu Bekir ve Ömer haricinde kimse uymadı. Ömer ilk zamanlar Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı oldukça şiddetliydi. Hz. Muhammed şöyle dedi: "Allah'ım! Dinini Hattâb'ın oğluyla kuvvetlendir." diye dua etti. Ömer bin Hattâb'ın Müslüman oluşu kendisinden önce birçok kişinin İslâm'a girişinden sonradır. İslâm'a girişi kız kardeşi olan Ümmü Cemil binti Hattâb'ın Müslüman olduğunun söylenmesiyledir. Ümmü Cemil'in evinde Kur'an-ı Kerim'den ayetlerin yazılmış olduğu bir kürek kemiği bulunmaktaydı. Ümmü Cemil ara ara ayetleri çıkarıp gizlice okurdu. Ömer'in yediği helal olmayan etlerden onun yemediği yine söylenmektedir. Ömer Ümmü Cemil'in yanına uğrayıp şöyle söyledi: "Bana senin evinde olduğu söylenen bu kürek kemiği de nedir? Muhammed'in insanlara söylediklerini mi okuyorsun?" Kız kardeşi Ümmü Cemil ona dedi ki: "Yanımda herhangi bir kürek kemiği bulunmamaktadır." Bu cevabın üzerine Ömer ona sert bir şekilde vurup ayağa kalktı ve evde buluncaya değin kürek kemiğini aradı. Kürek kemiğini bulunca da kız kardeşi Ümmü Cemil'e şöyle dedi: "Senin, benim yediğim bazı yemekleri yemediğin bana söylendi." Sonra Ümmü Cemil'in kafasına kürek kemiğiyle vurup kafasını iki

⁴⁰³ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 70-71; Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 253-256.

yerden yardı. Sonrasında kürek kemiğini eline alarak okuyabilecek birini bulmak için evden çıktı. Okuma bilen bir kişi kürek kemiğini kendisine okudu. Ömer okuma ve yazma bilmeyen birisiydi. Kürek kemiğindeki yazılı olanlar kendisine okunup Kur'an-ı Kerim'i işitince kalbi yumuşayıp İslam gönlüne girdi. Akşam vakti olunca Ömer evinden dışarı çıktı. Hz. Muhammed Kâbe'de namaz kılarken ona doğru yaklaştı. Hz. Muhammed Kur'an kıraatini açıktan okuyordu. Hz. Muhammed: *"Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi. Hayır! O (Kur'an), bilgiye mazhar kılınmış olanların sıkıntıya düşmeden anlayabilecekleri apaçık ayetlerdir. Ayetlerimizi zalimlerden başkası inkâr etmez."*⁴⁰⁴ ayetlerini okurken dinledi. Aynı şekilde Kur'an-ı Kerim'den: *"O inkârcılar, 'Sen peygamber değilsin' diyorlar. De ki: 'Sizinle benim aramda şahit olarak bir Allah, bir de kitap bilgisine sahip olanlar yeter."*⁴⁰⁵ ayetlerini dinledi. Raviler dedi ki: Ömer, Hz. Peygamber'i namazından selam verip çıkıncaya değin bekledi. Sonrasında Hz. Peygamber evine dönmek yola için çıktı. Ömer de onun ardından yürüyüşünü hızlandırarak şöyle dedi: *"Ey Muhammed! Bana bak."* Hz. Peygamber ise şöyle cevap verdi: *"Senden Allah'a sığınırım."* Ömer cevaben şöyle söyledi: *"Ey Muhammed! Ey Allah'ın Resulü bana bak."* dedi." Raviler dedi ki: Hz. Peygamber onu bir süre bekledi. Ömer de ona iman edip Peygamberliğini tasdik etti."⁴⁰⁶ Yukarıdaki rivayette Ömer bin Hattâb'ın okuma ve yazma bilmediği belirtilse de ağır basan görüş Hz. Ömer'in okuma ve yazmayı gayet iyi bildiğini biliyoruz. Nedenine gelince Mekkeli okuryazarlar arasında Hz. Ömer'in kabilesi olan Adiyogullarından birçok kişinin olduğunu ve Mekke'nin sefaret görevini yine bu ailenin yürüttüğünü biliyoruz. Kürek kemiğine yazılan Kur'an ayetleri rivayeti de Hz. Ömer'in okuma yazma bilmediği rivayeti gibi zayıf olduğu kanaatindeyiz.

Tarihçi İbn İshâk'ın şöyle rivayet etti: Allah Teâlâ rahmeti sonucunda Kureyşlilerin Haşimoğullarına karşı birleşip yazdıkları Kâbe'de asılı boykot sayfasına bir kurtçuk gönderdi. O küçük kurtçuk boykot sayfasında Allah'ın sıfatlarını ifade eden tüm kelimeleri yiyip geride yalnızca zulüm, bühtân⁴⁰⁷ ve katî'a⁴⁰⁸ yazan kelimeler kaldı. Allah Teâlâ bu olayı Hz. Peygamber'e Cebail aracılığıyla haber verdi. Hz. Muhammed bu durumu Haşimoğullarının reisi olan amcası Ebû Tâlib'e söyledi. Ebû Tâlib ise ona *"Ey Kardeşimin oğlu! Sana bunu kim haber verdi? Yanımıza hiç kimse gelemiyor, sen de buradan çıkıp kimsenin yanına gitmiyorsun. Bence sen yalan söyleyen biriside değilsin."* dedi. Hz. Peygamber ise amcasına: *"Bu haber bana Rabbim tarafından verdi."* dedi. Bu konuşmanın üzerine amcası Hz. Peygamber'e: *"Şüphesiz ki senin inandığın Rabbin Hak'tır. Ben şahitlik ederim ki, sen doğruyu söylüyorsun."* diyerek karşılık verdi. Ebû Tâlib, Hâşimoğullarının tamamını yanına topladı. Ancak akrabaları bilgiyi

---

⁴⁰⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Ankebût Suresi - 48. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 22.11.2023); Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), Ankebût Suresi - 49. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 22.11.2023).

⁴⁰⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Ra'd Suresi - 43. Ayet Tefsiri" (Erişim Tarihi: 22.11.2023).

⁴⁰⁶ Zührî, *el-Megazi*, 35-36.

⁴⁰⁷ Bühtân: İftira atmaya denir.

⁴⁰⁸ Katî'a: Akrabalar arasındaki ilişkiyi kesmeye denir.

ifşa edip bu haberin Mekkeli müşriklere ulaşip onlarında Kâbe’de ki sayfaya alıp hile ve tuzak hazırlamaları korkusuyla kimseye bir şey söylemedi. Ebû Tâlib yanındaki insanlarla birlikte dosdoğru Kâbe’ye gittiler. O esnada Kureyşli müşrikler ise Kâbe’nin gölgeğinde bulunuyorlardı. Ebû Tâlib’i birden karşılarında görünce mutlu oldular. Üç yıldır uyguladıkları boykotun onları Hz. Muhammed’i öldürmek için kendilerine teslim etmeye geldiklerini zannettiler. Ebû Tâlib ve beraberinde bulunan akrabaları yanlarına gelince onlara doğru: *“Hoş geldiniz!”* diyerek selamladılar. Sonrasında Ebû Tâlib’e yönelerek ona da, *“Demek, katledilmesi size yarar sağlayıp sizi birleştirecek, hayatta kalması ise sizi ayırıp size zararı olacak bir adamın katledilmesine nihayet rızanız oldu!”* dediler. Bu konuşma üzerine Ebû Tâlib cevaben: *“Hayır! Fakat bize de yarar olan hepimizin birliğini sağlayacak olan bir şey için sizin yanınıza geldiğimiz için haydi bunu kabul ediniz. Haşimoğulları aleyhine aldığınız boykotu içeren sayfanızı buraya getirin.”* dedi. Kâbe’nin duvarında asılı olan sayfayı alıp getirdiler. Sayfayı getirip açtıkları anda Ebû Tâlib’in, Hz. Muhammed’i kendilerine teslim edeceklerini zannetmişlerdi. Sayfayı ortaya getirdikleri vakit Ebû Tâlib onlara:

“İşte yazdığınız sayfanız hemen önümüzde! Yeğenin Muhammed’in bana söylediğine göre Allah Teâlâ, bu sayfaya bir kurtçuk musallat etmiş olup o kurtçuk bu sayfanın üzerinde yazılı olan tüm Allah lafızlarını yiyip yalnızca geriye zulüm, iftira ifade edenler ve akrabalar arasındaki ilişkiyi kesme anlamına gelen kelimeler kalmıştır. Eğer yeğenim bu hususta yalan söylediye onun katledilmesi için benim size teslim etmem gerekir. Eğer yeğenim doğru söylüyorsa bu durum sizin bize karşı yaptığınız boykot anlaşmasından vazgeçmeniz gerekir öyle değil mi?” dedi.

Sonrasında her iki taraf verdikleri sözlerinde duracaklarına dair ant içtiler. Boykot maddelerinin yazılı olduğu sayfayı açıkları anda şaşkınlıkla olayın Hz. Muhammed’in aynen söylediği gibi olduğunu gördüler. Kureyşli müşriklerin bu olayda haksız oldukları artık ortaya çıkmıştı. Ebû Tâlib ve akrabaları bu olay nedeniyle çok sevindiler. Orada bulunanlar: *“Hangi tarafın insanların aldatıp, akrabalık ilişkilerini kesen ve iftira atan olduğu bu sayede ortaya çıktı, değil mi?”* dediler. Bu konuşmanın üzerine el-Mut’im bin Adî ve Âmir bin Lüey Kabilesinden Hişâm bin Amr ayağa kalkarak: *“Bizim, akrabaları ile ilişkilerini kesen, düşmanlık ve zulüm içeren bu sayfayla hiçbir bir ilgimiz yok. Bizim ve akrabalarımızın zarar gördüğü bir hususta kimseye yardım etmeyiz.”* dediler. Kureyş Kabilesinin önde gelenlerinden birçok kişi de bu hususta onlara tabi oldu. Bu sayede üç yıldır Ebû Tâlib Mahallesi’nde boykot yaşayıp da birçok işkence ve sıkıntılar yaşayan insanlar oradan serbestçe çıktılar.⁴⁰⁹

Bir başka rivayette İbn İshâk’tan şöyle dedi: Boykottan uzun bir süre sonra, Kureyşlilerin Hâşimoğullarına karşı yazmış oldukları sayfadaki ahdi bozabilmek için Kureyş’ten bir grup insan ayaklandı. Bu konuda Hişâm bin Amr’dan daha çok gayret gösteren kimse çıkmadı. Çünkü Hişâm, Nadle bin Hâşim bin Abdümenâf ile aynı anneden olan erkek kardeşinin oğluydu. Yani Hişâm’ın babası Amr ile Nadle anneleri aynı olan iki kardeştiler. Hişâm bu nedenle akrabası olan Hâşimoğulları ile sürekli ilişki içindeydi. Ayrıca Hişâm kabilesi içinde

⁴⁰⁹ İbnü’l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/88-91; Muhammed b. İshâk; *Kitâbü’s-Siyer Ve’l-Meğâzi*, 226-228; İbn Hazm, *Cevâmiu’s-Sire*, 46-47; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 2/342-343.

şan ve şeref sahibi bir zattı. Hişâm, bir gece kendi devesine yiyecek yükleyerek deveyi Ebû Tâlib Mahallesi'nde yaşayan Hâşim, Muğîre ve Muttaliboğullarına getirmişti. Mahallenin sınırına ulaştığı vakit devenin boynundaki yularını çözüp sonra karnına vurdu. Yulardan kurtulan deve de onların yanına doğru gitti. Hişâm deveye çoğu zaman buğday ya da hurma yüklenmiş olarak Ebû Tâlib Mahalle'sine sürerdi."⁴¹⁰

Bir diğer rivayette ise Hişâm bin Amr, Züheyr bin Ebû Ümeyye bin el-Muğîre'nin yanına gitti. Züheyr'in annesi olan Âtike, Abdülmuttalib'in öz kızıydı. Hişâm bu akrabalığı bildiği için Züheyr'e şöyle dedi: *"Sen yemekler yiyorsun, elbiseler giyiyorsun, kadınlarla evleniyorsun. Züheyr sen bu halinden çok memnun gibisin. Ya dayılarının ne durumda olduklarını sen bilmiyor musun? Onlardan hiçbir kimse ne bir şey satın alıyor ve ne de onlara bir şey satıyor! Onlardan ne kız alıyorlar, ne de kız veriyorlar! Kendileri ehemmiyet içinde olmadıkları gibi onlara kimse de güven de duymuyor. Allah'a kasem olsun ki, eğer onlar Amr bin Hişâm'ın kendi öz dayıları olsaydı ve sen de onu boykota çağırıydın o seni bu teklifine kesinlikle katılmazdı."* dedi. Züheyr ise ona: *"Hayret! Ben tek başına bir adam olup bu hususta ne yapabilirim ki?"* diyerek karşılık verdi. Bu cevabın üzerine Hişâm hemen: *"İşte ikinci kişiyi buldun!"* dedi. Züheyr'de ona: *"Kim o kişi?"* diye sorunca Hişâm ise: *"Şu andan itibaren ben de seninle beraberim."* dedi. Züheyr ise: *"Bize katılacak olan üçüncü bir kimseyi de bulmalısın."* diyerek ekledi. Bu konuşma sonrasında Hişâm, el-Mut'im bin Adî'ye a gidip ona, *"Ey Mut'im! Abdümenâfoğullarından olan bir sülalenin yok edilmesini kabul etmiş gibisin. Sen de böyle bir şey yapmayarak yok edilmesine şahitlik ediyorsun. Yoksa sen bu yapılanları onaylıyor musun? Allah'a kasem ederim ki, siz onlara bu olanağı verirseniz Hâşimoğullarının yok oluşunu en kısa sürede gerçekleştireceklerini sizde göreceksiniz."* dedi. Mut'im ise ona: *"Hayret! Ben tek başına bir adamım!"* diye söyleyince, Hişâm da ona cevap olarak: *"İkinci olacak kişiyi ben buldum."* dedi. Mut'im ise: *"Kim o kişi?"* diye tekrar sordu. Hişâm yanıt olarak: *"Ben!"* diye karşılık verdi. Bu konuşmanın üzerine Mut'im yeniden: *"Bize katılacak üçüncü bir kimseyi de bulman gerekiyor."* dedi. Hişâm ise üçüncü kişinin de hazır olduğunu söyleyince Mut'im üçüncünün adını sordu. Hişâm bu soruya: *"Züheyr bin Ebû Ümeyye."* olarak cevap verdi. Mut'im işi yokuşa sürmek için: *"Bizim yanımızda olup konuşacak dördüncü kişiyi de bulman lazımdır."* dedi. Bu isteğin üzerine Hişâm hemen bir diğer arkadaşı olan Ebü'l-Bahterî bin Hişâm'ın yanına vardı. Ebü'l-Bahterî'ye Ebû Tâlib Mahallesi'nde olan insanlarla akrabalıklarından ve onların kendi üzerlerinde haklarından bahsetti Ebü'l-Bahterî: *"Bu işte sana destek olan bir başkası daha var mı?"* diye sordu. Hişâm ise ona: *"Evet, Züheyr bin Ebû Ümeyye ve Mut'im bin Adî'de var."* dedi. Ebü'l-Bahterî ona: *"Bize destek olacak beşinci kişiyi bulman lazım!"* dedi. Hişâm bu söz üzerine Zem'a bin el-Esved'in yanına gidip ona Ebû Tâlib Mahallesi'nde olan insanlarla akrabalıklarından ve onların kendi üzerlerindeki haklarından bahsetti. Zem'a ona cevaben: *"Beni destek için*

---

⁴¹⁰ Muhammed b. İshâk, *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 231.

çağırdığın bu hususta senin yanında olan başka kişilerde var mı?” diye sordu. Hişâm da, “Evet!” diyerek yukarıda ismi geçen kişilerin adlarını tek tek saydı.⁴¹¹

Akabinde adı geçen bu kişiler bir gece vakti Mekke'nin yukarı tarafında bulunan el-Hacûn denilen yerde tekrar buluşmak üzere sözleştiler. Gece olunca orada bir araya gelip Kureyşlilerin kendi aralarında yaptıkları bu ahdi ortadan kaldırmıncaya değin onlara karşı çıkacaklarına dair anlaşıp söz birliği ettiler. Züheyr: *“İşe ilk başlayanınız ben olacağım.”* dedi. Güneş doğup sabah olunca toplanıp hep birlikte Kureyş'in toplantı yaptığı meclisine gittiler. Züheyr yeni elbiselerini giyinmiş olarak hemen Kâbe'yi tavaf etti. Sonrasında insanların topluca oturdukları yere gelip onlara dönerek dedi ki: *“Ey Mekkeliler! Biz çok güzel giyinip, yiyip ve içiyoruz. Hâşimoğulları ile Muttaliboğulları ise perişan haldedirler. Hâşimoğullarına ne kimse mal satıyor, ne de onlardan herhangi bir mal satın alıyor. Ne kız alıyoruz, ne de kız veriyoruz. Allah'a kasem olsun ki, zulüm nedeni olup akrabaları birbirinden koparan bu sayfayı yırtmadıkça ne yediğim yemekten ve ne de içtiğim bir damla sudan zevk alamam.”* dedi. Bu sözleri üzerine, Kâbe'nin bir köşesinde oturan Ebû Cehil: *“Allah'a kasem olsun ki sen yalan söylediğin için bu sayfa asla parçalanmayacak!”* diyerek Züheyr'e çok sert bir cevap verdi. Diğer bir taraftan Zem'a ayağa kalkıp Ebû Cehil'in bu kin dolu sözüne karşılık: *“Hayır! Öyle değil! Allah'a kasem olsun ki gerçekte sen yalan söyleyip duruyorsun. O antlaşma sayfası yazılırken biz onun yazılışına asla rıza göstermedik.”* dedi. Ebü'l-Bahterî de bu konuşmanın hemen arkasından şu sözleri ekledi: *“Zem'a çok doğru söyledi. Biz antlaşmada yazılan maddelere asla razı değiliz ve onları bugün tanımıyoruz.”* dedi. Bu söz üzerine Mut'im de: *“Siz ikiniz çok doğru söylediniz; bu sözlerden başka söz söyleyen kesin olarak yalan söylemiştir. O sayfada yazılan her şeyden biz ancak Allah Teâlâ'ya sığınırız.”* dedi. Hişâm'da diğer arkadaşları gibi o sayfada yazılı olan her şeyin reddedilip anlaşmanın bozulması hususunda onların söyledikleri sözlerini aynen tekrarlayınca Ebû Cehil: *“Anlaşılan bu husus geceleyin tartışılıp kararlaştırılmış bir iştir!”* dedi. Ebû Tâlib de Kâbe'nin bir köşesinde oturmuş Kureyşlilerin yaptıklarını izliyordu. Sonrasında Mut'im ayağa kalkıp sayfaya doğru yönelip onu yırtıp içini açtı. İşte o anda kurtçuğun sadece “Bismikellâhümme” haricindeki tüm kelimeleri bulunduğu yerleri yemiş olduğunu görüldü. Rivayetlere göre ise o boykot sayfasını yazan Mansûr bin İkrime'nin yazdığı eli felç nedeniyle çolak olmuştu.⁴¹²

Meşhur muhaddis, siyer ve megazi yazarı İbn-i İshâk şöyle dedi: Bana Zühri şöyle haber verdi ki: Abdurrahman bin Mâlik bin Cü'şüm ona babasından, ona ise amcası olan Sürâka bin Mâlik bin Cü'şüm'den şöyle rivayet etmiştir: Hz. Peygamber Mekke'den Medine'ye hicret ettiği zaman, Kureyş onu kendilerine getirecek kişiye yüz deve vereceklerini vaat ettiler. Dedi ki: Bu ilan yapıldıktan sonra bir ara kavmim kurduğu bir mecliste otururken bizim kabileden bir kişi gelip yanımızda durup şöyle söyledi: *“Vallahi üç kişi olan binek üzerinde adamı giderken*

⁴¹¹ Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 232-233; İbnü'l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/89-90.

⁴¹² Belâzürî; *Ensâbü'l-Esrâf*, 1/274-277; Muhammed b. İshâk; *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*, 233-234; İbnü'l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/90-91; İbn-i Hişam, *Sîret-İ İbn-i Hişam*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006) 2/21-22.

gördüm. Bu kişiler biraz önce benle karşılaştılar. Zannediyorum ki onlar Muhammed ve ashabıdır.” Bende ona gözlerimle işaret ederek sessiz olması ima ettim. Sonra söze karışarak şöyle dedim: *“O kişiler muhtemelen falan adamın oğullarıdır. Kaybolmuş bir mallarını arıyorlardır. Biraz daha bekledikten sonra meclisten kalkıp evime gittim. Eve geldikten hemen sonra atımın yanına getirilmesini söyledim. Sonrasında silahımın yanına getirilmesini istedim. Atım hücremin arka kısmından bana getirildi. Daha sonra kendisiyle fal oku çektiğim okumu yanına alıp sonra zırhımı ve silahımı hemen kuşandım.”*⁴¹³ Zühri’nin şöyle rivayet etti: Fal oklarıyla kısmeti ararken hoşlanmayacağı ok olan “Onlara zarar verme” seçeneği çıktı. Bu olayın üzerine takip ettiğim kişilerden eman diledim. O iki kişi durup beni beklemeye başlayınca atıma binip onlara yetiştim. Onlara ulaşınca kadar geçen sürede onlar nedeniyle karşılaştığım çeşitli engellerden dolayı içimde Hz. Peygamber’in emrinin kazanacağı hissi birden belirdi. Hz. Peygamber’e hitaben: *“Senin kavmin seni yakalamak için bir ödül tayin etti.”* dedim. Sonrada yolculuğum boyunca başıma gelenleri ve Mekkelilerin başına koydukları ödülü ona söyledim. Onlara yiyecek ve yolculuk sırasında lazım olabilecek bazı eşyaları vermeyi teklif ettim fakat verdiklerimden hiçbir şey almadılar. Benden sadece tek bir şey istediler o da kendileri hakkındaki bilgileri kimseye söylememi istediler. Hz. Muhammed’den, Müslüman olduğuma dair bir eman mektubu vermesini rica ettim. O da yanlarında olan Amir bin Führeyre’ye emredip benim için bir deri parçasına emannâme yazdıktan sonra Hz. Muhammed ile beraberindekiler yollarına devam etti.⁴¹⁴

Konuyla alakalı bir başka rivayette ise Sürâka şöyle söyledi: *“Bana doğru bakınız ki sizinle konuşayım ve sizin yerinizi göstermeyeceğim. Size benden herhangi bir kötülük gelmez.”* Hz. Peygamber Ebu Bekir’e dönerek dedi ki: ‘Ona de ki: Bizden ne istiyorsun?’ Ebu Bekir de Sürâka’ya sordu. Sürâka ise: *“Bana bir yazı veresiniz ki aramızda bir işaret olsun.”* Hz. Peygamber ise şöyle buyurdu: *“Ey Ebu Bekir ona yaz.”* diye buyurdu. Bu sırada Sürâka Müslüman olmuştur. Olayın devamında Sürâka: *“Bir kemik içinde ya da bir yaprak parçası üzerine veya yassı bir kiremit parçasının üstüne benim için bir eman yazdı. Sonra bu emanı bana doğru attı. Ben de emanı alıp ok yeleğimin içine koydum.”* demiştir.⁴¹⁵ Bu boykot ve hicret hadisesinden yola çıkarak yazı yazmayı bildikleri ve yazı malzemesine kolayca erişebildikleri görülmektedir. Bu nedenle Kur’an-ı Kerim’in sadece kemiklere, taşlara ve ağaç kabuklarına yazılmadığının en önemli göstergesidir.

Hz. Peygamber Medine’ye hicretinden kısa bir süre sonra Medine Sözleşmesinin altyapısını oluşturmak için Medine’nin sınırlarını belirleyip yazdırmıştır. Akabinde Medine’de ki bütün Müslümanların isimlerini yazdırıp bir deftere kaydettirmiştir.⁴¹⁶ Hz. Muhammed, Hendek Savaşı öncesi Medineli Yahudilerin gizlice Mekkeliler, Benî Süleym ve Gatafân Kabileleri

---

⁴¹³ İbn-i Hişam, *Sîret-î İbn-î Hişam*, 2/156-157.

⁴¹⁴ Zühri, *el-Megazi*, 93-94; İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulefâ*, 100.

⁴¹⁵ İbn-i Hişam, *Sîret-î İbn-î Hişam*, 2/156-157.

⁴¹⁶ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, 62.

arasında bir savaş ittifakını kurduklarını haber alırlar. Sahabelerden Selman-ı Farisi'nin önerisi üzerine Medine'nin etrafında açık olan yerlere bir hendek kazdırdı. Yaşanan gelişmeler nedeniyle Müslümanlar için durum çok tehlike görünüyordu. Yine tehlike o kadar büyüktü ki, Hz. Peygamber İslam askerinin sayısını öğrenmek için hemen sayım yaptırıp askerlerin adlarını kâğıtlara yazdırdı.⁴¹⁷ Tebük Seferi için hazırlanan İslam Ordusunun sayısı hususunda kesin bilgilere ulaşamıyoruz. Benzer bir durum burada uygulanacakken bazı kaynaklar asker sayının ordu defterlerine sığmayacak kadar çok olduğundan bahsetmişlerdir.⁴¹⁸ Ayrıca Medine'de borç işlerine bakan bunları deftere kaydeden çok sayıda kâtip bulunmaktaydı.⁴¹⁹ Bu durum Hz. Peygamber Hicret sonrasında başlayarak her önemli olay yaşandığında nüfus sayımı yaptırıp defterlere kaydettirdiğini görüyoruz. Eldeki mevcut bilgilerden yola çıkarsak okuma-yazma bilenlerin sayısı ve yazı malzemesinin miktarı oldukça fazla olduğu sonucuna bizi ulaştırıyor. Çünkü bir nüfus sayımı yapılıp deftere kaydedilmesi sadece birkaç okuma yazma bilen kişinin yapabileceği iş değildir. Ayrıca nüfus defterleri de hicretin hemen sonrasında Medine'de yazı malzemesinin daha öncesinde bol şekilde olduğunu göstermektedir.

Elimizdeki mevcut bilgilerden öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber'e gelen vahiyler ilk andan itibaren yanındaki resmi kâtipleri tarafından kaydedilirdi. Gelen vahiylerin toplandığı nüshaları vahiyleri yazan bu kâtipler tarafından korunup saklanmıştır. Kâtiplerin nüshalarından kopya edip kendine nüsha yazmak isteyen kişilerin bu isteklerinin yerine getirmelerine devamlı bir şekilde müsaade edilmiştir. Bu nedenle yeni nüshalar ile bunlardan da kopyalanan nüshalar her geçen gün sayıları artmıştır. Bu sayıları artan nüshalar Müslümanların sayısı artmasına vesile olup sayıları hızla artan Müslümanlar ise Kur'an'ın çoğalıp yayılmasında çok etkili olmuştur. Parşömen, papirüs, deri parçası, hurma yapraklarının orta damarı, kürek kemiği, düz yüzeyli taş parçaları ve çeşitli çanak çömlek kırıkları gibi malzeme üstüne kaydedilmiştir. Ayrıca ayetleri ezberlemiş olan çok sayıda Müslüman Kur'an ayetlerini okumak ya da oturup yeni baştan yazarak çoğaltmak için bazen bizzat Hz. Peygamber'in huzuruna yapar veya kendinden daha bilgili olup daha iyi yetiştirilmiş bir sahibenin eşliğinde diğer sahabeler ile birlikte ders çalışırlardı. Sahabeler bu sayede her fırsattan yararlanarak ellerinde bulunan metinlerde bulunan ya da ezberlerindeki ayetlerde herhangi bir yanlışları olursa düzeltirlerdi.⁴²⁰

İslam tarihçisi, megazî yazarı, muhaddis ve kadı olan Ebû Abdillâh Muhammed bin Ömer bin Vâkîd el-Vâkîdî (ö. 207/823) eserinde şunları yazmıştır: Kureyş kabilesinden Hz. Muhammed'e kâtiplik yapan ilk kişi Abdullah bin Sa'd bin Ebî Serh (ö. 36/656-57) isimli kişidir. O ise daha sonra İslam'dan irtidat edip Mekke'ye kaçarak Kureyşlilere şunları söyledi:

---

⁴¹⁷ Sırma, *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*, 123.

⁴¹⁸ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, 400.

⁴¹⁹ Watt, *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, 85.

⁴²⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/700-701.

“Muhammed’in getirdiğini iddia ettiği şeylerin benzerini ben de getiriyorum.” dedi. Yine el-Velîd, Muhammed bin Sad, Vâkîdî ve şeyhleri aracılığıyla şöyle rivayette bulunmuştur: Hicret sonrası Medine’ye geldiğinde Hz. Peygamber’e kâtiplik yapan ilk kişi Übey bin Kâ’b (ö. 33/654 [?]) isimli sahabedir. Übey aynı zamanda yazdığı mektubun sonunda ‘falan kimse yazdı’ cümlesini ilk defa yazan kâtiptir. Übey’in olmadığı zamanlarda Hz. Peygamber Zeyd bin Sabit’i (ö. 45/665 [?]), kendisine kâtiplik yapması için çağırırdı. Übey ve Zeyd, Hz. Muhammed’in yanında hazır bulunarak vahyi, yazışmak istediği kişilere göndereceği mektupları, ikta edilen şeyleri ve diğer evrakları kaleme alırlardı. İshak bin Ebî İsrail, Abdurrahman bin Ebî’z-Zenad, babası ve Hârice bin Zeyd bin Sabit vasıtasıyla şöyle rivayet etmiştir: Hz. Peygamber bana, Yahudi yazısı olan İbraniceyi derhal öğrenmemi emredip bana şöyle buyurdu: “Ben, mektuplar konusunda Yahudilere güvenmiyorum.” dedi. Bunun üzerine on beş gün bile geçmeden bu yazıyı öğrendim. Hz. Muhammed’in Yahudilere göndereceği mektupları hem yazıyor, Yahudilerin ona gönderdikleri mektupları hem de okuyordum.⁴²¹

Bir başka rivayette ise Abdullah bize, İsa bin Osmân bin İsa, amcası Yahyâ bin İsa el-A’mes, Sabit bin Ubeyd ve Zeyd bin Sabit yoluyla şöyle söylediğini rivayet etti: “Hz. Peygamber şöyle buyurdu: ‘Bana çeşitli dillerde mektuplar gelmekte ve ben bu mektupları herkese rahatlıkla okutamıyorum. Bu mektupları okuyabilmek için Süryânîce ve İbranice öğrenebilir misin?’ dedi. Ben de bunun üzerine: ‘Evet öğrenebilirim.’ dedim. Bu konuşmadan sonra bahsi geçen dilleri 17 gün zarfında öğrendim. Abdullah bize, Muhammed bin Kudâme, Cerir bin el-A’mes ve Sabit bin Ubeyd vasıtasıyla Zeyd bin Sabit’in şöyle söylediğini rivayet etti: ‘Hz. Peygamber bana: ‘Süryânîceyi biliyor musun? Tarafıma bu dilde bazı mektuplar geliyor.’ dedi. Ben de cevaben: ‘Hayır bilmiyorum.’ dedim. Bu konuşmanın üzerine: ‘Onu da öğren.’ dedi. Ben de bu sözü emir telakki edip Süryânîceyi 19 gün zarfında öğrendim. Bazı kaynaklarda ise Zeyd’in 17 günde Süryânîceyi öğrendiği yazılmıştır. Medineli Yahudilerin her cemaati için en az bir adet Bet Midraş’ın olması kuralından yola çıkarak Medine’de birden fazla Bet Midraş’ın olduğu tahmin edilmektedir. Hz. Muhammed’in emriyle Zeyd bin Sabit’in (ö. H. 45/M. 665) İbraniceyi öğrendiği mekânın Medine’nin Kuff Vadisinde bulunan Bet Midraş olduğu tahmin edilmektedir.⁴²²

Cahiliye Devrinde diğer kültürlerle ilişkisine ait kaydı bulunan bir diğer sahabe Abdullah bin Amr bin As’dır (ö. 65/684-685). Sahabenin önemli âlimlerinden biri olan Abdullah bin Amr’ın Süryânîceyi iyi bilip Tevrat okuduğu rivayet edilmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed’den öğrendiği hadisleri peygamberden aldığı özel izinle yazdığını, derin hadis ve fıkıh ilmine vakıf olup tabi’in âlimlerinin çoğunu yetiştirdiği söylenmiştir. 636 yılında yapılan Yermük Seferi sırasında iki deve yükü eşyanın içinde bazı kitaplar bulup onları okuduğu rivayet edilmiştir.⁴²³ Hz. Peygamber’in şairlerinden Kâ’b bin Mâlik (ö. 50/670) okumayı, yazmayı ve

⁴²¹ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 541; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3/173.

⁴²² İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 19; Bedriye Yılmaz, *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2021), 67; Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*, 60.

⁴²³ Yılmaz, *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi*, 297-298.

hesap yapmayı öğrendi. Medine’de devrin en önemli şairlerinden birisidir. Elimizdeki mevcut bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Kâ’b bin Mâlik ve Abdullah bin Amr’ın ellerinde Tevrat’a ait olduğunu söyledikleri çeşitli metinler bulunmaktadır. Öte yandan bu kitaplardan anlattıkları bilgilerinin çoğu bugün mevcut olan Tevrat’ta geçmemektedir. Bu metinlerin Torah olsun ya da olmasın Ehl-i Kitab’a ait metinlerden ellerinde olanları Tevrat olarak adlandırdıklarını söyleyebiliriz. Yine İbn Kesir’de şöyle söylemektedir: Seleften birçok kişinin İbranicesi Torah olan Tevrat’ın, Ehl-i Kitab’ın dini kitaplarına verilen Arapçalaşmış ad olduğuna yönelik görüş belirttiklerini ve bazı hadislerde de bu kelimenin böyle geçtiğini söylemiştir. Örneğin bu konuyla alakalı rivayetlerden birisinde ise Ka’b’ın babasının Hz. Mûsâ’ya indirilen kitabı kavminde en iyi bilen kimse olup bildiklerini oğlundan saklamadığını ifade etmiştir. Babası ölüm anı yaklaştığında Ka’b’ı yanına çağırıp gelişi çok yakın olan bir peygamberin özelliklerinin yazılı bulunduğu iki sayfayı kendisinin sakladığını itiraf ederek yerini ona gösterir. Babası vefat ettiğinde Ka’b bu sayfaları çıkarıp Hz. Peygamber’in niteliklerini ara ara okurdu.⁴²⁴

Hız. Muhammed namaz kılariken sûrelerin Arapça okunmasını sahabe ye emretmiştir. Müslüman olan bazı İranlılar namazda kılariken okunacak ayetlerin ve duaların Arapçalarını öğrenip ezberleyinceye kadar geçen sürede de namaz kılmak istediler. Aslen İranlı bir Müslüman sahabe olan Selman el-Farisi, Hz. Muhammed’in izni ile Kur’an-ı Kerim’in ilk sûresi olan Fatihâ’yı Farsçaya çevirdi. Bu İslam’a yeni giren İranlılara Arapça sûrelerin ezberini yapınca kadar namaz kılariken sûreleri Farsça okumalarına izin verildi.⁴²⁵ Ayrıca Selman el-Farisi’nin köle olduğu dönemde Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber’e azat olmak istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber sahibin ile azat edilmen için bir anlaşma kaleme alıp ve yanımıza gel dedi. Bu anlaşma gereği hurma fidelerinin dikiminin Hz. Peygamber ve sahabelerin el birliği ile yapılması sonucu Selman el-Farisi özgür olmuştur.⁴²⁶ Hz. Peygamber Hayber’in fethinden sonra ele geçirilen Tevrat nüshalarını Yahudilere geri vererek Müslümanlara dini hoşgörü konusunda örnek bir davranış yaptı.⁴²⁷ Bu iki örnekten yola çıkarak Hz. Peygamber farklı dinden ya da milletten olanlara bile hep iyilikle muamele ettiğini görüyoruz. Hadis-i Şerifte: “*Kolaylaştırınız zorlaştırmayınız.*” sözünü Hz. Peygamber bizzat pratikte uygulamıştır.

Yine Hz. Ömer’e atfedilen bir rivayet söylenmiştir. Abdullah bin Sabit’ten bildirilen rivayete göre Hz. Ömer, Hz. Muhammed’e gelip: “*Ya Resulallah! Ben Kurayza’dan bir kardeşimin yanına uğradım. O da bana Tevrat’tan bazı veciz sözler yazıp verdi. O yazıları sana göstereyim mi?*” diye sorunca Hz. Muhammed’in yüzü bir anda değişmişti. Bunu görünce Hz. Ömer: “*Biz*

---

⁴²⁴ Yılmaz, *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur’an Tefsirine Etkisi*, 92; M. Yaşar Kandemir, “Abdullah b. Amr b. Âs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/85-86; M. Yaşar Kandemir, “Kâ’b b. Mâlik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/4-6.

⁴²⁵ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, 64.

⁴²⁶ Muhammed İbn İshak, *Siyer*, 144.

⁴²⁷ Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, 378.

Rabbimiz olarak Allah'tan, dinimiz olarak İslam'dan, peygamberimiz olarak da Muhammed'den razıyız." şeklinde konuşmuştur. Bu davranış üzerine Hz. Muhammed *rahatlayıp "Muhammed'in nefsi elinde olana kasem olsun şayet Mûsâ bile aranızda olsaydı da siz de ona bağlı olsaydınız yine hataya düşmüş olurdunuz. Peygamber ümmetlerinden benim payıma siz, peygamberlerden de sizin payınız ben düştüm."* buyurmuştur. Medine'de yaşayan Yahudilere kardeşim diyecek kadar dostluk kuran Hz. Ömer'in Yahudilerden çeşitli bilgiler öğrenmiştir. Buna benzer bir rivayet ise Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Hafsa (ö. 45/665-?) ile ilgili olarak Zührî (ö. 124/742) tarafından nakledilmiştir. Hz. Hafsa üzerinde Yusuf Peygambere ait kıssalarından bir kıssanın yazılmış olduğu omuz kemiğiyle Hz. Muhammed'in yanına gelerek okumaya başlamıştır. Bunun üzerine Hz. Muhammed'in yüzünün rengi yine değişmiş olup Hafsa'ya dönerek: *"Canım elinde olana kasem olsun ki, ben aranızda bulunurken Yusuf Peygamber gelse ve siz de beni terk edip ona tâbi olsanız bile apaçık sapıklığa düşmüş olursunuz."* demiştir. Hz. Ömer'den, Hz. Muhammed'e Tevrat'ı öğrenmenin dini hükmünü sorduğu, Hz. Peygamber'in *"Tevrat'ı öğrenme ancak ona iman et, size indirileni kitabı öğrenip ona iman edin."* dediği rivayet edilmektedir. Hasen bin Yesâr el-Basrî'nin (ö. 110/728) rivayetine göre Hz. Ömer, Hz. Muhammed'e: *"Ya Rasulallah! Ehl-i kitab bize öyle şeyler anlatıyorlar ki bu anlattıkları kalplerimize kadar işledi. Ehl-i kitab'ın anlattıkları bilgileri yazmak istedik."* diye söylediğinde Hz. Muhammed *"Ey Hattâb'ın oğlu! Siz de Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi şaşkınlığa mı düştünüz? Muhammed'in canı elinde olan Allah'a kasem ederim ki ben size tertemiz ve pak bir dinle geldim. Bana Allah kelamının tamamı and olsun ki verildi."* demiştir.⁴²⁸ Hz. Peygamber İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren sahabelere farklı dilleri öğrenmelerini tavsiye etmiştir. Farklı dillere karşı olumsuz bir tavır sergilememiştir. Sahabelerin bir kısmının farklı diller konusunda oldukça yetenekli olduğunu görüyoruz. Özellikle Medineli sahabelerin bazılarının Yahudi Midraslarında eğitim görmeleri hem yabancı dile aşinalık hem de okuma yazma öğrenme hususunda Medine'nin Mekke'den pekte geri kalır yanı olmadığı düşünmemize sebep olmaktadır.

Sahabeden olan Enes bin Malik'in diğer kâtip sahabelere benzeyen durumu çok daha ilgi çekicidir. Hicret sonrasında Hz. Peygamber'in Medine'ye gelip yerleşmesi üzerine okuma yazma bilen bir çocuk olan Enes, anne babasının isteğiyle Hz. Peygamber'e hizmet etmek için onun yanına verildi. Enes, on yıl boyunca yani Hz. Peygamber'in vefatına kadar geçen sürede gece-gündüz onun yanında sürekli olarak kaldı. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in hakkında diğer sahabelerin bilmediği birçok şeyi görmüş ve işitmiştir.⁴²⁹ Hz. Enes'in yanında yetişmiş talebelerinden biri olan Said bin Hilal bize şunları rivayet etmektedir: Talebeleri olarak zaman zaman çok ısrar ettiğimizde Enes yanında bulunan bir sandıktan bize çok sayıda defter çıkarıp bize şöyle diyordu: *"Benim Hz. Peygamber'den işitip yazdıktan sonra Allah'ın Elçisine kontrol etmek için gösterdiğim şeyler işte bu defterlerdir."* demiştir.⁴³⁰ Bu bilgilerden genel

⁴²⁸ Yılmaz, *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi*, 254, 292.

⁴²⁹ İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/234-235.

⁴³⁰ Hamidullah, *İslam'a Giriş*, 66; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/712-713.

olarak iki sonuca ulaşıyoruz. Birincisi Hz. Peygamber'in bu defterleri kontrol etmesi onun en azından vefatına doğru okuyabildiğini göstermektedir. İkincisi ise sandık dolusu defter yazmak için bol kâğıt olması gerekiyor. Bu bilgide bize Medine'de yeterli miktarda yazı malzemesi olduğunu göstermektedir.

Medine'de yazı malzemesinin bolca bulunduğu birkaç örnek vermek gerekirse en meşhurları şöyledir. Günün birinde Hz. Ebu Bekir, Hz. Peygamber ile ilgili olan hatıralarını yazmaya başladı. Bu şekilde beş yüz kadar hatırayı bir araya toplamayı başardı. Sonrasında küçükte olsa bu hatıralarda istemeyerek bir hata yapmış olma korkusuna düşerek yazıların hepsini yok etti.⁴³¹ Yine aynı olay başka bir eserde Hz. Ebu Bekir içinde Hz. Muhammed ile ilgili olan beş yüz olayın bulunduğu bir eser yazdı. Bu eserini kızı olan Hz. Peygamber'in eşi Aişe'ye teslim etti ancak hemen ertesi gün eseri geri alıp yok etti. Ardından bu yaptığının sebebi olarak: *"Aynen öğrenmiş olduğum gibi not almıştım fakat Hz. Muhammed'in bize buyurduğu şeylerle bire bir aynı olmayabilir."* dedi.⁴³²

Semüre bin Cündeb (ö. 60/680) oğlunun istifade etmesi için bolca bilgiler barındırıp büyük bir ciltlik yekûn tutan anılarını kaleme aldı. Sa'd bin Ubâde (ö. 14/635-[?]) Cahiliye Devrinde bile âlim bir zat olarak tanınmıştı. Kendisi ilerleyen yıllarda bir hadis kitabı yazıp bu kitabı oğluna miras bırakmıştır. Oğlu da bu hadis kitabını kendi öğrencilerine öğretip okutmuştur. Hz. Peygamberin vefat ettiği esnada çok genç birisi olmasına rağmen Abdullah bin Abbas (ö. 68/687-688) sonraları İslam açısından önemli eserler keleme almaya koyulmuştur. Abdullah yalnızca kendi hatıralarını yazmakla kalmayıp aynı zamanda kendisinden yaşça daha büyük diğer sahabelerinin hatıralarını da yazmıştır. Ayrıca bu sahibelerden amcasının oğlu olan Hz. Peygamber'in hakkında sorular sorarak yazarak kaydetti. Abdullah bin Abbas vefat ettiği zaman gerisinde yalnızca kendisinin derlediği bir deve yükü yekûnunda yazılı evrak bıraktı. Sahabelerin önde gelenlerinden birisi olan Ebû Hureyre'nin (ö. 58/678) durumu da hayli dikkat çekicidir. Bir gün Ebu Hureyre'nin öğrencilerinden birisinin kendisine bilinen bir hadisi anımsatması üzerine Ebu Hureyre'de ona: *"Ben söylediğin bu hadisi hatırlamıyorum."* diyerek cevap vermiştir. O öğrencisi de: *"Nasıl olur efendim bu hadisi bana siz rivayet ettiniz!"* deyince şaşırان Ebu Hureyre'de: *"Eğer bu hadisi ben sana rivayet ettiysem mutlaka benim notlarımın arasında olması gerekir."* demiştir. Öğrencisinin elinden tutup doğruca onu kendi evine götürüp ona Hz. Peygamber ile ilgili birçok kitabı göstermiştir. Bu kitapların içinde ararken en sonunda bahsi geçen hadisi bulup şunu eklemiştir: *"Sana eğer onu ben rivayet etmişsem bu hadis benim kitaplarım içinde mutlaka yazılı olmalı demedim mi?"* Yine Ebu Hureyre'nin, Hemmâm bin Münebbih (ö. 132/750) isminde genç bir öğrencisi vardır. Hemmâm'ın öğrenebilmesi için Hz. Peygamber'e ait yüz kırk civarında anlatım içeren seti çıkardı. Ebu Hureyre'nin yaptığı bu derlemesi bugüne kadar ulaşılmış olup uzun zaman boyunca hadis ile alakalı bir el kitabı olarak kabul edilmiştir. Câbir bin Abdillâh (ö. 78/697)

⁴³¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/713.

⁴³² Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 35; Hamidullah, *İslam'a Giriş*, 69.

Mekke’de yapılan hac hususunda bir küçük risale yazmış olduğunu biliyoruz. Bu küçük risale Hz. Muhammed’in son haccı olan Veda Haccı sırasında yaptığı konuşmayı içermektir. Birçok kaynakta Cabir’in bu risalesinden talebelerinin birçoğunun konuşmayı ezberlediklerinden bahsetmektedir. Bu eserde büyük olasılıkla Hz. Muhammed’in hayatı ve söylediği sözleri ile alakalı genel içeriğe sahip bir hatıralar yer almaktaydı. Hz. Muhammed’in sahabeleri arasındaki en büyük fıkıhçılardan birisi olan Abdullâh bin Mes’ûd da (ö. 32/652-653) bir hadis derlemesi çalışması yapmıştır. Oğlu olan Abdurrahman ise bu derleme eseri özellikle öğrencilerine ve dostlarına göstermeyi bir adet haline getirmişti.⁴³³

Genç bir Kureyşli olan Abdullah bin Amr’ın Hz. Muhammed’in bütün söylediklerini not almayı alışkanlık edindiğini belirtilir. Bir gün arkadaşları ile sohbet ederken kendisine şöyle söylediler: *“Peygamberde hattı zatında bir insandır. Bu nedenle bazı zamanlar memnundur, bazen ise öfkeli. Bu yüzden Peygamber’in her söylediğini yazmamalısın!”* Abdullah bu konuyu danışmak için Hz. Muhammed’in yanına gidip her söylediği sözü yazıp yazamayacağını sordu. Hz. Peygamber “Evet” yazabilirsin cevabını verdi. İyice emin olabilmek için Abdullah ısrarla tekrar sordu: “Sen memnunken de öfkeliyken de mi?” Hz. Muhammed tekrar cevap verdi: *“Elbette yazabilirsin çünkü Allah’a kasem olsun ki bu ağızdan hiçbir zaman yalan söz çıkmaz!”* Abdullah bin Amr yaptığı bu derlemelere “es-Sahîfetü’s-sâdıka” yani sahih sayfalar ismin verdi. Nesiller boyunca bu kitap tek başına bir eser olarak nakledilmiş olup bir süre sonra İbn Hanbel gibi müelliflerin Hadis derlemeleri içerisine katılmıştır.⁴³⁴

Hz. Peygamber risaletinin son yıllarına doğru İslam’ın tebliğini Arabistan Yarımadası’nın dışına taşımaya karar vermiştir. Yapacağı tebliğ faaliyetleri için komşu ülkelerinin krallarına ve valilerine mektup yazmıştır. Mektupları götüren elçiler ise genellikle ya bölgeyi iyi bilen sahabelerden ya da o bölgenin dilinin konuşanlardan seçilmiştir. Bu mektupların bazılarının günümüze ulaştığı iddia edilse de bu husus tartışmalıdır. Bu konu hakkında Fransız arkeolog ve nüvizmatikçi Barthelemy Anatole Jean-Baptiste Antoine de Barthelemy (ö. 1904), Hz. Peygamber’in Mısır Valisi Mukavkis’a (ö. 21/642 [?]) gönderdiği mektubu buldu. Bu mektup 1850 yılında Mısır’ın Ahmim denilen bölgesinde eski bir parşömene yazılmış olarak bulunmuştur. Mektup 1854 yılında ilk kez “el-Mecelle el-Asyeviyye” dergisinde yayınlanmıştır. Günümüzde bu mektup İstanbul Topkapı Sarayında koruma altındadır. Mektup günümüzde orta kısmından parçalanmaya başlamış olmasına rağmen hala okunmaktadır. Fransız Oryantalist François-Alphonse Belin’de (ö. 1877) bu mektubu doğrulamaktadır. 1863 yılında Alman Oryantalist Julius Hermann Moritz Busch (ö. 1899), Oryantalistlere ait bir dergide, Hz. Peygamber’in Münzir bin Sava’ya yazdığı mektubu

---

⁴³³ Bulut, “İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi”, 20; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/713; Bünyamin Erul, “Semüre b. Cündeb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2009), 36/501-502; İsmail Lütfi Çakan-Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1988), 1/76-79; Kemal Sandıkçı, “Hemmâm b. Münebbih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1998), 17/189; İkinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 66; Hamidullah, *İslam’a Giriş*, 67-68.

⁴³⁴ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, 65; Mustafa Hizmetli, “Sosyal Bilimler”, *İslam Medeniyeti Tarihi*, ed. Mehmet Azimli (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 154-155.

bulduğunu söylese de konuyla ilgili maalesef yeterli malumat vermemiştir. 1940 yılında İngiliz Oryantalist Douglas Morton Dunlop (ö. 1987) “*el-Cemiyeye el-Asyaviyye*” dergisinde, Hz. Peygamber’in Habeş Kralı Necâşî Ashame’ye göndermiş olduğu parşömene yazılmış olan mektubu bulduğunu açıkladı. Ancak bu mektubun doğruluğundan şüphe etmekteydi. 1963 yılında ise Salahaddin el-Müncid, Beyrut’ta yayınlamakta olan “*Hayat Gazetesinde*” Hz. Peygamber’in Sâsânî Kisrasına gönderdiği kayıp mektubu bulduğunu açıklamıştı. Ancak bu mektubunda doğruluğu hakkında uzmanların şüphesi vardır. Hz. Peygamber’in devrine ait olan beşinci bir yazılı vesika da 1973 yılında bulunmuştur. Yaşının bin yıldan fazla olduğu tahmin edilen bu yazılı vesikanın günümüze kadar doğruluğu bir kesinlik kazanmamıştır. Yine Hz. Peygamber’in vefatından önce Çin’e Vehb bin Kebşe’nin gönderilmesi bazı kaynaklarda geçmektedir. Bu olay İslam’ı yaymak için mi Çin İmparatoruna elçi olarak mı gittiği net değildir.⁴³⁵

Hz. Muhammed, Amr bin Hazm’ı (ö. 53/673-?) Yemen valisi olarak görevlendirdiğinde kendisine idari vazifeleriyle alakalı olarak kendisine yazılı talimatlar verdi. Amr, sadece Hz. Muhammed’in verdiği bu belgeyi korumakla kalmayıp Hz. Muhammed’in imzasını taşıyan Cüzâm, Cüheyne, Sakif ve Tay gibi kabilelere gönderilmiş olan yirmi bir belgeyi daha bulup bu belgeleri bir resmi belgeler koleksiyonu tarzında sınıflandırdı. Bu belgeler uzun süre muhafaza edilmiştir.⁴³⁶ Ünlü tarihçi Belâzürî, Tebük Seferinden sonra Hz. Muhammed, Makna halkı ile ahşaptan yapılan av malzemelerinin dörtte biri, yaptıkları zirhlerinin dörtte biri, besledikleri hayvanlar ile ürettikleri meyvelerinin dörtte birinin verilmesi üzerine antlaşma yaptılar. Makna halkının tamamı Yahudilik üzerinedir. Mısır ahalisinden bir kişi Makna halkına yazılıp verilmiş olan vesikayı kırmızı derinin üstüne bozuk bir yazı ile yazılmış bir halde kendi gözleri ile görüp aynen kopya ettiğini bana bildirdi.⁴³⁷ Huflaş halkı, Hz. Ebû Bekir’in yanına gelerek parşömen üzerine yazılmış bir yazıyı gösterdiler. Bu yazı muhtemelen Hz. Peygamber döneminde yazılmış olup onların çivit otundan zekât vermesi gerektiği emrediliyordu.⁴³⁸

Meşhur tarihçi Belâzürî, bize Ahmed bin İbrahim anlatıp şöyle dedi: Bize Ebû Âsım en-Nebîl anlatıp şöyle dedi: Bize Mâlik bin Miğvel (ö. 159/775-776) anlattı. O Talha bin Musarriften, o Saîd bin Cübeyr’den, o da Abdullah bin Abbas’tan şöyle rivayet etti: “*Ah perşembe günü ah! Perşembe günü ne oldu biliyor musunuz? O gün Hz. Peygamber’in ağırları şiddetlenmişti.*” Sonrasında Abdullah bin Abbas uzun uzun ağladı. Sonrasında bize şöyle dedi: Hz. Peygamber’in ağırları iyice şiddetlenince, “*Bana hokka ile kürek kemiği getirin ki size, benim vefatımdan sonra kesinlikle dalaletle düşmeyeceğiniz bir vasiyet yazayım.*” dedi. Orada bulunanlar ise “*Onun nesi var? Sayıklıyor mu acaba?*” diye birbirlerine sorup çeşitli iddialarda

⁴³⁵ Umeri; *Medine Toplumunu*, 226.

⁴³⁶ Hamidullah, *İslam’a Giriş*, 67.

⁴³⁷ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 68; Feridun Tekin, “Hz. Peygamber Döneminde Bir İletişim ve Haberleşme Aracı Olarak Mektup”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*12/24 (Temmuz 2023), 517-518.

⁴³⁸ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 85.

bulunurken çok gürültü yaptılar. Bu durum Hz. Peygamberi ziyadesiyle üzüp rahatsız etti. Hz. Peygamber bunun üzerine: *“Çekilin yanımdan!”* deyip bir şey yazmadı. Bana Ravh bin Abdilmü'min (ö. 233/ 847-848 [?]) anlatıp şöyle dedi: Ona ise Haccâc bin Nusayr anlattı. O da Kurre bin Hâlid'den, o ise Ebü'z- Zübeyr'den, o da yine Câbir bin Abdullah'dan (ö. 78/697) rivayet edip şöyle dedi: *“Hz. Peygamber ümmetine vefat etmeden bir vasiyet yazmak için kâğıt istedi. Ancak evdeki kalabalık nedeniyle çok gürültü olduğu için yazma işinden vazgeçti.”*⁴³⁹

Bir başka rivayette ise Abdullah bin Abbas şöyle anlatıyor: *“Bir perşembe akşamı, o perşembe günü neydi?”* Dedikten hemen sonra gözyaşları yavaş yavaş yanaklarına doğru aktı. Perşembe günü Hz. Peygamber'in rahatsızlığı ve ağrıları arttı. Hz. Peygamber bize şöyle buyurdu: *“Bana bir kalem ile bir üstüne yazılabilecek bir şey getirin ben ona bir şeyler yazacağım ki benden sonra kıyamete kadar sapıtmayasınız.”* Bu kez de yanında olan sahabeler arasında bir anlaşmazlık hâsıl oldu. Oysaki hiçbir peygamberin yanında anlaşmazlık ve tartışma çıkmaması gerekirdi. Sahabelerden kimisi: *“Hz. Peygamber'in hastalığının etkisi nedeniyle böyle konuşuyor.”* dedi. Ancak bu hususta yazsın ya da yazmazsın diyen sahabeler arasında yaptıkları tartışmalar uzayıp gidince, Hz. Muhammed: *“Beni kendi başıma bırakınız. Benim bu ahvalim sizin beni kendisine çağırdığınız şeylerden daha hayırlıdır.”* dedi. Ardından bize bazı önemli hususları vasiyet etti: *“Birincisinde tüm müşrikler Arap Yarımadasından tamamen çıkartılsın; ikincisi de Medine'ye gelen heyetlere kendisi nasıl karşılayıp ve hüsnü kabul gösteriyorsa aynen kendi gibi davranılsın; üçüncüsünde ise, Abdullah bin Abbas kasıtlı olarak birden sustu veya unuttum.”*⁴⁴⁰

Kırtas olayı ile ilgili bir diğer rivayette Hz. Peygamber bu hastalığında, müminlerin annesi olan Âişe'ye: Bu iş için bir isteklinin istekli olmaması ya da birinin çıkıp ben bu işte herkesten da ehilim iddiasında bulunmaması için baban ile kardeşini yanıma çağırıp onlara bir yazı yazmayı, bir vasiyette bulunmayı düşünmüştüm. Oysaki Allah Teâlâ'da, Müslümanlarda Ebu Bekir'den başka kimseye razı olmaz! söylediği rivayet olunmuştur. Hz. Peygamber'in kendisinin vefatından sonra insanların doğru yoldan çıkmamaları için kaleme almak istediği yazının amacı Hz. Ebû Bekir'i kendi yerine halef olarak bırakmak istemesidir. Yine de en iyisini bilen Allah'tır. Bu durumun sonucu zamanla ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'den sonra Müslümanların yönetim görevini kimin üstüne alacağı ve daha sonrasında Hz. Ali devrine kadar hilafete kimin geleceği hususunda yaşanan ihtilaflar nedeniyle Müslümanlar helak olacaklardı. Hz. Ali'den sonraki kişiler hakkında da bu ihtilâf aynen devam etmiştir. Kısaca Hz. Peygamber'in kaleme alacağı yazısı, bu liderlik çekişmelerini tamamen ortadan kaldıracaktı. Eğer bu vasiyet yazısı Hz. Osman'ın ve vefatından sonra Müslümanların akan kanların durdurulması sağlasaydı yeterli olurdu. Allah Teâlâ'dan başka kimsede güç ve kudret yoktur.

---

⁴³⁹ Belâzürî; *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1/643-644.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esir; *El-Kâmil Fit-Tarih*, 2/294.

Bu hususta birçok grup helak olmuşlardır. Maalesef sapıklıklarını günümüze kadar devam etmişlerdir.⁴⁴¹

Konuyla alakalı bir başka rivayette ise vefatından dört gün önce ki perşembe günü, sahabelerden bir grup Hz. Peygamber'in yanında toplanmışlardı. Hz. Peygamber onlara şöyle söyledi: *"Bana bir omuz kemiği ve kalem getirin. Size benden sonra doğru yoldan sapmayacağınız bir yazı yazayım."* dedi. Bunun üzeri Hz. Ömer hayır size murâd ettiği bir sözü söyledi. Hz. Peygamber'in bu yazıyı kaleme almasını engellemeye sebep oldu. Hz. Ömer şöyle söyledi: *"Hz. Peygamber'e yaşadığı hastalığı ağır gelmiştir. Yanımızda Allah'ın Kitabı olan Kur'an var. Allah'ın Kitabı Kur'an bize yeter."* dedi. Sahabelerden bazıları da Hz. Ömer'i desteklediler. Öyle ki bazı sahabeler daha da ileri giderek: *"Hz. Peygamber saçmalıyor."* bile diyenler oldu. Diğer bir grup ise: *"Derhal Hz. Peygamber'e omuz kemiği ile bir kalem getirin. Sizin için bir yazı kaleme alsın ki hiçbir zaman yoldan çıkanlardan olmayasınız!"* dediler. Bu iki grubun böyle tartışmalarının sürüp gitmesi üzerine bu durum Hz. Peygamber'in hiç hoşuna gitmedi. Onlara hemen yanından çıkmalarını söyledi. Hz. Peygamber ile kaleme alacağı yazı arasına girilmiş olması çok büyük bir felâkettir! Fakat şu da önemli bir gerçektir ki eğer bu yazıyı yazmak dinin emirlerinden ve şeriatın esas hükümlerinden biri olmuş olsaydı bunu ne Hz. Ömer'in ne de başka bir sahabe engelleyebilirdi. Çünkü bu olaydan sonra Hz. Peygamber dört gün daha yaşayıp bir ara mescide namaz kılmaya gidecek kadar iyileşti. Ayrıca Hz. Peygamber'in yazı yazmak için kemik istemesine rağmen bu olaya kırtas olayı denmesi kemikten ziyade kâğıt istemiş olduğunun en büyük kanıtıdır.⁴⁴²

2.2.2. Hulefâ-yi râşidîn döneminde kâğıt (632-661)

Muhammed bin İshak şöyle rivayet etti: Bize de Ebü'l- Hasan Muhammed bin Yûsuf en-Nâkıt anlattı. Ona ise babası Yahyâ bin Muhammed Ebü'l-Kâsım, ona da Süleyman bin Dâvûd el-Hâşimî, ona ise İbrâhim bin Sa'd söylemiştir. O ise ez-Zührî'den, o da Ubeyd bin Sebbâk'tan duyup nakleder. Ona da Zeyd bin Sâbit şöyle anlatmış: Ebû Bekir bir gün beni yanına çağırdı. Ebû Bekir yanında ise Ömer bin Hattâb bulunmaktaydı. Ebû Bekir bana şöyle dedi: *"Ömer yanıma gelip bana Yemâme Savaşında ölüm kurrâların birçoğunu kavurdu. Birçok yerde bunun gibi kurrâların ölmesi nedeniyle Kur'an-ı Kerim'in kaybolmasından çok endişe ediyorum. Kur'an-ı Kerim hemen bir araya yazılı olarak toplanması gerekli diye düşünüyorum."* dedi. Ben ise Ömer'e: *"Hz. Muhammed'in yapmadığını bir şeyi ben nasıl yaparım."* dedim. Ömer ise bana: *"Allah'a kasem olsun ki bu çok hayırlı bir iştir."* dedi. Devamlı olarak bu hususta bana müracaat etti. Allah Teâlâ ise benim gönlümü bu işe açınca Ömer'in düşüncesini doğru buldum. Zeyd yine sözüne şöyle sürdürdü: Ebû Bekir bana *"Sen genç ve zeki bir adamsın. Ayrıca biz senden*

⁴⁴¹ İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sire*, 148; Yasin Ökmen, *Kirtâs Olayı*, (Şanhurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 42.

⁴⁴² İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sire*, 148.

yalan söyleme veya unutkanlık konusunda hiçbir şüphe duymayız. Sen Hz. Muhammed'in vahiy kâtipliğini yaptın. Kur'an-ı Kerim'i araştırıp toplamamı söyledin." dedi.⁴⁴³ Zeyd bin Sâbit ilave ediyor: *"Ebû Bekir bana emrettikten sonra ben de Kur'an-ı Kerim'i kürek kemikleri, deri parçaları ve hurma yaprakların orta damarları üstüne yazdım."* Kur'an'ın toplandığı yıllarda Zeyd bin Sâbit'in 22 yaşlarında bir genç olması Müslümanlar arasında yaşa göre değil meziyet ve yeteneklere göre insanlara sorumluluk verildiği görülmektedir. Ebû Bekir'in vefatından sonra yerine Ömer geçince Kur'an-ı Kerim'i bir nüsha olarak Mushaf halinde yazdı. Yazdığı bu nüsha kendisinde kaldı. Ömer'de vefat edince bu Kur'an-ı Kerim nüshası Ömer 'in kızı Hz. Hafsa validemize geçmiştir.⁴⁴⁴

Başka bir rivayette Zeyd bin Sâbit şöyle söyledi: *"Vallahi, bir dağı yerinden kaldırıp taşımak Hz. Ebû Bekir'in bana Kur'an-ı Kerim'i bir araya toplamamı emretmesinden daha zor değildir."* Ben bunun üzerine Kur'an-ı Kerim'i kâğıt parçalarından, hurma budaklarından, beyaz taşlardan ve insanların hafızalarından bir bir toplamaya başladım. En sonunda Tevbe Sûresinin sonunda bulunan iki ayeti, *"Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur."* *"Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter, O'ndan başka ilah yoktur, ben yalnız O'na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir."*⁴⁴⁵ Sûrenin sonuna kadar olan kısım yalnızca Ebû Huzeyme el-Ensârî'de buldum başka kimsede bulamadım. Kur'an Sahifeleri, vefatına kadar Ebû Bekir'in yanında kalıp sonra Hz. Ömer'in, sonrasında müminlerin annesi Hafsa'nın yanında kalmıştır.⁴⁴⁶

Tâbiîn muhaddislerinden İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) şöyle rivayet etmektedir: Hârice bin Zeyd bin Sâbit'in bana anlattığına göre babası Zeyd bin Sâbit'in şöyle söylediğini işitmiştir: Kur'an-ı Kerim'i kopya ederken onu Hz. Peygamber'i okurken duymuş olduğum Ahzâb Sûresi'nin bir âyetine yazılı bir evrak bana gelmediği için ona ulaşamamıştım. Bu ayeti araştırdık ve en sonunda Huzeyme el-Ensari'nin yanında olduğunu öğrendik. Bu ayet şöyleydi: *"Müminlerden bazı kimseler Allah'a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaatlerini) asla değiştirmediler."*⁴⁴⁷ Sonrasında hemen bu ayeti de Mushaf'ta bulunan yerine koyduk.⁴⁴⁸

Hz. Ömer savaş ganimetlerin dağıtılması hususunda sahabelere fikirlerini sordu. Burada alınan karar gereği Kureyş Kabilesinin neseb bilginleri olan Mahreme bin Nevfel, Cübeyr bin Mut'im ve Akil bin Ebû Tâlib'i yanına çağırdı. Bu kimselere şöyle söyledi: *"İnsanları derecelerine göre yazınız."* dedi. Onlar ise bu listeye ilk olarak Haşimoğullarından başladılar.

⁴⁴³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 86; İbnul-Arabî, *El-Avâsım Minel Kavasım*, 48-49; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 25.

⁴⁴⁴ Sırma, *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*, 163; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 411.

⁴⁴⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Tevbe Suresi - 128-129. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 24.12.2023).

⁴⁴⁶ İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 25; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 86; İbnul-Arabî, *El-Avâsım Minel Kavasım*, 48-49.

⁴⁴⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Ahzâb Suresi - 21-24. Ayet Tefsiri" (Erişim tarihi: 23.02.2024).

⁴⁴⁸ İbnul-Arabî, *El-Avâsım Minel Kavasım*, 50; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 26.

Listede onları Hz. Ebû Bekir ve kabilesi; sonrasında ise halifelik sırasına göre Hz. Ömer ve kabilesini yazarak devam ettirdiler. Hz. Ömer listelerdeki sıralamaya bakınca nesep bilgilerine şunları söyledi: *“Allah’a kasem olsun ki, bende aynen bu şekilde yazılmasını istemişim; ancak sizler Hz. Peygambere akrabalık derecelerine göre listeleyip yazmaya başlayınız en sonunda Ömer bin Hattâb’ı da Yüce Allah’ın koyduğu yere yazarsınız.”* dedi.⁴⁴⁹

Meşhur siyer, tarih hadis ve ensâb âlimi olan Ebû Abdillâh Muhammed bin Sa’d (ö. 230/845), el-Vâkıdî, Aiz bin Yahya, Ebul-Huveyrîs ve Cübeyr bin el-Hüveyrîs bin Nukayz vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: Ömer bin Hattâb, Divan defterlerinin tutulması hususunda sahabeler ile istişare etti. Hz. Ali ona şu sözleri söyledi: *“Her yıl beytül-mâl’a gelen malları bölüştürürsün ancak bu mallardan geriye hiçbir şey bırakma!”* Daha sonra Hz. Osman ise şunları söyledi: *“Herkeseye yetecek kadar çok mal olduğunu görüyorum fakat atayı alan ile almayanın ayrılması için insanlar sayılmazlar ise ben bu meselenin karışmasından korkuyorum.”* dedi. Velîd bin Hişam de ise halifeye şu sözleri sarf etti: *“Ben Şam’a geldiğimde oranın yöneticilerinin çeşitli defterler tertip ettikleri Divanlar ve ordular kurduklarını gördüm. Sen de defterler tut ve ordular kur!”* dedi.⁴⁵⁰ Bunun üzerine Hz. Ömer bu kayıtları beyaz kâğıtlara yazdırıp sonrasında rulo yapılarak tomarlar halinde saklanırdı. Divan hesaplarını ciltli defterler şeklinde ilk kez yazma işi Abbasi veziri Hâlid bin Bermeki (ö 165/781-782) tarafından uygulanmıştır.⁴⁵¹

Megazî ve siyer yazarı olan Muhammed bin İshâk şöyle rivayette bulundu: Bize Ahmed anlatıp şöyle dedi: Bize ise Yunus bin Bükeyr anlattı. Ona da Ebû Halde Hâlid bin Dînâr’ın şöyle söylediğini rivayet etti: Bize ise Ebû’l-Âliye bin Mihrân (ö. 90/ 709) anlatıp şöyle dedi: Tüster kentini fethettiğimizde Sâsânî Komutanı Hürmüzân’ın (ö. 23/ 644) şahsi hazinesinde bir divan bulduk. Bulduğumuz divanın üstünde ölmüş bir kişi ile hemen kafasının yanında da onun olduğunu tahmin ettiğimiz bir Mushaf vardı. Bu Mushafı alıp Ömer bin Hattâb’ın yanına Medine’ye götürdük. Hz. Ömer bu Mushafı incelemek üzere İbranice gibi yabancı dillere hâkim olan Kâ’b bin Mâlik’i yanına çağırdı. Kâ’b bu Mushafı hemen Arapçaya tercüme etti. Ebû’l-Âliye ben Arapların içinde onu okuyan ilk kişiydim. O Mushafı Arapça bir kitabı okur gibi duraksamadan okudum. Ebû’l-Âliye’ye dönüp *“İçinde ne vardı?”* diye sordum. O da bana *“Davranışlarınız, işleriniz, sözlerinizin hatalı olanları ve ilerleyen zamanlarda meydana gelecek olan bazı şeyler.”* cevabını verdi.⁴⁵²

Yine Hz. Ömer döneminde yaşandığı iddia edilen ve Arap bir yazar tarafından rivayet edilen fakat Hıristiyan tarihçiler tarafından kabul edilmeyen bir başka olay daha anlatılmıştır. Bu hikâyeye göre Bizans İmparatoru Herakles gizlice Müslümanlığı kabul etmese dahi yaşadığı bir olay nedeniyle kendi dini inançları ile ilgili bazı konularda tereddüde düştü. Bu anlatılan

---

⁴⁴⁹ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 514.

⁴⁵⁰ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 513-514.

⁴⁵¹ İmam Şiblî, *Hazreti Ömer*, 337.

⁴⁵² Muhammed b. İshâk; *Kitâbü’s-Siyer Ve’l-Megâzî*, 101.

hikâyeye göre Herakles bir gün şiddetli bir baş ağrısına tutuldu. Kendi özel hekimleri bu ağrıya bir deva bulamadılar. Hz. Ömer kendisine hediye olarak esrarengiz özellikleri olan bir takke gönderene değin şiddetli ağrıları sürdü. Bu takkeyi eline ulaşıp kafasına taktığında ağrıları geçiyordu. Ancak çıkardığı zaman şiddetli ağrılar yeniden başlıyordu. Herakles adamlarına bu takkenin içinin sökülmesini istediği zaman “Bismillahirrahmanirrahim” yazılmış olan küçük bir kâğıt parçasının olduğunu gördü. Bu takkenin 833 yılına kadar Hıristiyanlarca saklanıp korunduğu ve o 833 yılında Müslüman askerler tarafından kuşatılan bir kentin valisi tarafından kuşatmanın sona erdirilmesi karşılığı olarak Abbasi Halife Mu’tasım-Billâh’a (M. 833-842) verildiği söylenir. Bu olaydan sonra da takke tıbbi özellikleri nedeniyle kullanılmaya bir süre daha devam etmişlerdir. Hatta dindar Araplar bu takkenin asıl etkisini içerisinden çıkan dini içeriğine bağlamışlardır.⁴⁵³

Hz. Osman’ın halifeliği döneminde süren fetihlerden bahsederken halifenin diğer devletler ile olan ilişkileri hususunda yazılı kaynaklarımız pek fazla bilgi maalesef vermemektedir. Bu konuda bize ulaşan tek bilgi ise Hz. Osman’ın 30/651 yılında Çin İmparatorunu İslam dinini kabule davet ettiği yönünde ki malumdur. Bu olayın vuku bulması Sâsânî Kirasının oğlu Firuz, Çin İmparatorundan Müslüman Araplara karşı savaşmak için yardım istemişti. İmparator da bu hassas durumu bir elçi vasıtasıyla Hz. Osman’a bildirmişti. Hz. Osman, Çin İmparatorunun elçisini çok güzel şekilde karşılayıp elçinin yanına da İslam’ı tebliğ edecek kimseler vererek ülkesine geri göndermiştir. Çin İmparatoru da İslam halifesi tarafından ülkesine gönderilen kişileri büyük bir alakayla karşılayıp Hz. Muhammed’e sevgisi olduğunu bildirmesine rağmen Müslüman olmamıştır.⁴⁵⁴ Ayrıca bu ilişkiyi kanıtlar mahiyette Hz. Osman’ın hilafeti devrinde Medine’nin Kızıldeniz’de ki limanı olan El-Cer limanı özellikle Çin, Hind ve Habeş gemilerinin uğrak noktasıydı.⁴⁵⁵

İngiltere’de bulunan Birmingham Üniversitesinin Cadbury Araştırma Kütüphanesinde dünyada var olan en eski Kur’an-ı Kerim olabileceği tahmin edilen kitabın bazı bölümler bulundu. Bulunan bu parçalar Kur’an’ın 18. sûresi olan Kehf Sûresi ile 20. sûre olan Tâ-Hâ Sûresi yazılıdır. Karbon 14 tarihleme yöntemiyle yapılan çalışmalar neticesinde kitabın aşağı yukarı 1370 yıllık olduğu düşünülüyor. British Library’de çalışan uzmanlardan biri olan Dr. Muhammad Isa Waley: “Heyecan verici bu keşfin Müslümanlar için çok büyük bir sevinç kaynağı olduğunu düşünüyorum.” dedi. Bahsi geçen Kur’an-ı Kerim’in yaklaşık olarak yüz yıldır üniversite kütüphanesinde korunduğu halde yeni fark edildiği belirtilmiştir. Bu kitabın dünyada bulunan en eski Kur’an-ı Kerim’den bazı bölümler içerdiği bilinmeden Orta Doğu bölgesinden gelen birçok kitap ve belgelerin bulunduğu koleksiyondan çıktı. Cadbury Araştırma Kütüphanesi doktora araştırması yapan bir öğrencinin, koyun ya da keçi

---

⁴⁵³ Washington Irving, *Muhammed’in Haleflerinin Hayatları*, çev. Muhammed Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 149.

⁴⁵⁴ Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 81-82.

⁴⁵⁵ Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 41-42.

derisinden yapılmış bir parşömen ün üzerine yazılmış olan nüshanın parçalarını itinalı bir şekilde incelemesinin sonucunda Karbon 14 tarihleme metodunun yapılması kararlaştırıldı. Bilim insanları heyecanlandıran bu el yazmalarının günümüze ulaşmış en eski Kur'an-ı Kerim yazmasına ait olabileceği neticesi meydana çıktı. Yapılan tahliller sonucu parşömenin %95 ihtimalle M. 568 ile 645 yılları arasındaki seksen yıllık dönemde yazılmış olduğunu gösteriyor. Birmingham Üniversitesinin Özel Koleksiyonlar Birimi başkanı Susan Worrall: "Alan ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların bu eski kitaptan geriye kalan bölümlerin bu kadar eski olabileceğini hayal bile edemediklerini söylüyor." Birmingham Üniversitesinin İslamiyet ve Hristiyanlık bilim dalı öğretim üyelerinden olan Prof. David Thomas da: "Bu Mushaf'ı yazmış olan kişinin o devirde yaşamış olup Muhammed Peygamber'i görüp hadislerine de bizzat tanıklık etmiş olabileceğini belirtti." Hicaz Bölgesinin Arapçası ile kaleme alınmış olan Kur'an-ı Kerim'in bölümlerinin ne ilginçtir ki "çok güzel ve şaşırtıcı derecede düzgün yazılmış bir durumda" olduğu söylendi. Birmingham Merkez Camisinin görevli imamı Muhammad Afzal da: "Birmingham Üniversitesinde bulunan Kur'an-ı Kerim bölümlerini görmekten çok mutlu olduğunu söyledi." *Mingana Koleksiyonu* ismiyle anılan üç bini geçen belgelerin ve kitapların 1920'li yıllarda Musullu Keldani bir rahip olan Alphonse Mingana (ö. 1937) tarafından derlenip toparlanmıştı. Alphonse Mingana, koleksiyon için eserler toplamak üzere zengin iş insanı Edward Cadbury (ö. 1948) tarafından zaman zaman Ortadoğu'ya gönderiliyordu.⁴⁵⁶

Alman Oryantalist Gregor Schoeler de şunu ifade etmektedir: "*Kur'an-ı Kerim'in mushaflaşması ile alakalı olarak geleneksel İslam Tarihi'nin verdiği bilgiler spesifik olarak olmasa da genel olarak doğrudur.*" Hz. Muhammed'in vefatından önce tüm vahiy gelen ayetlerin yazılmış olması büyük ihtimalle doğrudur. Günümüzde dünyanın birçok ünlü kütüphanesinde ya da özel koleksiyonlarda yer alan ve İslam'ın ilk dönemlerine ait olduğu tahmin edilen birçok Mushaf bulunmaktadır. Bu Mushaflar İngiltere'de ki Oxford Üniversitesi'nin laboratuvarında Karbon 14 tarihlendirme yöntemiyle tarihlendirilmiştir. İncelenen bu Mushafların birçoğu %95 ve üstü bir ihtimalle M. 578 ile 694 yılları arasında bulunan devre ait olabileceği tespit edilmiştir. Yine Hz. Osman Mushaf'ının aynısı olan Yemen San'a'da ele geçen el yazmaları bugüne kadar ulaşmıştır. Bu yazmalar ise Velid bin Abdülmelik dönemine (86-96/705-715) ait olarak tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla tüm bu veriler ışığında objektif olarak baktığımızda John Wansbrough (ö. 2002) gibi batılı Oryantalistlerin Kur'an-ı Kerim'in değiştirdiği tarzındaki iddialarını geçersiz bırakmaktadır. Çünkü bu Oryantalistler Arapçanın zaman içinde yapılan harekelendirme faaliyetlerini art niyetli olarak Kur'an'ı değiştirme gibi yansıtarak bir anlamda olayı çarpıtmaktadır.⁴⁵⁷

İngiltere'de bulunan nüsha dışında Mısır'da bulunan Hidiv kütüphanesinde ile İstanbul'da ki İslam Eserleri Müzesinde ve II. Abdülhamid'in kitapları içinde çok eski dönemlere ait olduğu

---

⁴⁵⁶ BBC News Türkçe. "Birmingham'da en az 1370 yıllık Kur'an bulundu" (Erişim tarihi: 23.08.2023); University of Birmingham. "Birmingham Kuranı" (Erişim tarihi: 07.12.2023); Anadolu Ajansı (AA), "En eski Kur'an-ı Kerim bölümlerinden biri bulundu" (Erişim tarihi: 23.08.2023).

⁴⁵⁷ Yaşar, *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*,163.

tahmin edilen Kur'an-ı Kerim nüshaları bulunmaktadır. Mısır'da ki kütüphanede ceylan derisi üzerine kûfî hat ile yazılmış olan bir Kur'an-ı Kerim bulunmakla birlikte bu eserin kimi sayfaları zaman içinde kaybolmuştur. Bu Kur'an-ı Kerim nüshasının Hz. Osman zamanından kaldığı ve sonradan Mısır'a geldiği tahmin edilmektedir. Ceylan derisi üstüne kûfî hat ile yazılmış olan yarım halde bir Kur'an-ı Kerim'in ise Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) yazısı olduğu tahmin edilmektedir. Bu ceylan derisi üzerine yazılan Kur'an Hicri 80 yılında yazılmıştır. Bu iki Kur'an nüshasında erken dönem yazmaları nokta ve hareke bulunmamaktadır.⁴⁵⁸ Bu rivayetlerde bize Hz. Osman döneminde Kur'an-ı Kerim kopyalama faaliyetlerinin uzun süre devam ettiğini görüyoruz.

Ebû Cühayfe Vehb bin Abdillâh (ö. 74/693) tarafından kendisine soru yöneltmesi üzerine Hz. Ali, Kur'an-ı Kerim ve gösterdiği bir tomar kâğıt dışında, Hz. Peygamber ile alakalı hiçbir şey kaleme almadığı yanıtını vermiştir. Bu dürülü olan tomarda adam öldürülme, harp esirlerinin esaretten kurtarılması ve benzer daha birçok hukuki meselelerde ödenmesi gerekli fidye ve diyet için işletilecek olan sosyal güvence tesisinin kuralları ve esasları yazılmış bulunuyordu.⁴⁵⁹ Yine Hz. Muhammed'in kâtiplerinden biri olan Hz. Ali, Hz. Peygamber'den işittiği sözleri bir sahife üzerine yazıp kılıcının kınının içinde saklardı.⁴⁶⁰

2.2.3. Emevîler döneminde kâğıt (661-750)

Emevîler devrinde özellikle MS. VII. ve VIII. yüzyıllarda papirüs, resmi evrakların yazımında kullanılmakta olan malzemelerinin başında gelmektedir. Muaviye'nin hilafeti döneminde de kâğıt Divanü'l İnşâ tarafından üretilirdi.⁴⁶¹ Emevî halifesi Velid bin Abdülmelik devrinde (86-96/705-715) papirüs üretim kalitesi daha da arttırılmıştır. Dîvân'da Beytül-karâtîs ismi verilmiş olan papirüs belgelerinin saklandığı özel bir bölüm bulunmaktadır.⁴⁶² Yine bu dönemde mimari eserlerin üzerine Arapça olarak kitabeler konulmaya başlanmıştır. Dımeşk mescidinin güney tarafında bulunan revakın ezan okunan bölümünün hemen yanında bulunan dama yakın yerdeki su mermerinin üzerine konulmuş kitabede şu cümle yazılıdır: *"Müminlerin Emiri el-Velid, H. 86 senesinde buranın yapılmasını emretmiştir."*⁴⁶³

Tarihçi ve ensâb âlimi olan Ebü'l-Hasen Alî bin Muhammed bin Abdillâh el-Medâinî (ö. 228/843), İbn Câbân ve İbnu'l-Mukaffa (ö. 142/759) yolu ile şöyle rivayet edilmiştir: Mal ve gelir getiren mektup ve senetler saraya ulaşınca hükümdara okunurdu. Bu mektup ve

⁴⁵⁸ Mahmut Esad, *İslam Tarihi*, 18.

⁴⁵⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2/713.

⁴⁶⁰ Ekinci, *İslam Hukuku Tarihi*, 35.

⁴⁶¹ Zohar Amar, "Ortaçağ'da Suriye'de (eş-şam) Kâğıt Endüstrisi Tarihi", *Tarih Dergisi* 42 (Mayıs 2012), 293-301.

⁴⁶² İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 219, 224-227.

⁴⁶³ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 148; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 53.

senetler her zaman beyaz kâğıtlara yazılırdı. Sâsânîlerde haraç işlerine bakan kişi olan sahibu'l-haraç her sene Kisra'nın huzuruna gelip toplanan vergileri, yapılmış olan tüm harcamaları ve hazinede toplanan tüm gelirleri tespit etmiş şekilde arz ederdi. Bu sayısal verileri birbirine eklenmiş halde sayfalar halinde ona mühürletip yürürlüğe koyardı. Kisra II. Hürmüz Perviz (M. ?-628) tahta çıkınca bu sayfaların kokusundan rahatsız olup haraç divanına bakan yetkilinin kendisine arz edeceği sayfaları safranla sarartılıp gül suyu ile kokulandırılmış bir şekilde getirilmesini emretmiştir. Ayrıca Kisra mal ile gelir getiren ve kendisine arz edilen bilgilerin tamamının sarartılmış olan kokulu kâğıtlara yazılmasını emretmiştir. Onun bu isteği devlet görevlileri tarafından yerine getirildi.⁴⁶⁴ Sâsânîlerin yıkılmasından sonra Salih bin Abdirrahman Irak haracını toplama vazifesi verilmiştir. İbnu'l-Mukaffa' ise Salih'e yardım etmek için Dicle ilçelerinin, bir başka rivayette ise Bihkubaz'ın, vergilerini toplama işini onun adına üzerine aldı. İbnu'l-Mukaffa' vergileri toplayıp evrakları sarartılmış olan kâğıt üstüne bir cilt halinde yazdı. Bu durumu gören Salih gülererek şunları söyledi: *"Farisilerin adetlerini bilen İbnu'l-Mukaffa', şayet sarartılmamış kâğıtları yanıma getirseydi ben bunları katiyen kabul etmezdim."* demiştir.⁴⁶⁵ Bir başka rivayette ise Ebû'l-Hasan ile kâtiplerin şeyhleri vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: Şam divanlarında kırtâs denilen papirüs ve parşömenler kullanılırdı. Ümeyyeoğullarının halifelerinin gelirleri, mektupları ve başka işlerin durumunu gösteren evraklar da kırtâsların üzerine yazılıyordu. Daha sonra Abbasi ailesinden Ebû Ca'fer el-Mansûr halifeliğe geçince veziri Ebû Eyyüb el-Muryânî'ye, hazineye ait olan evrakı İranlılarda olduğu gibi sarartılmış kâğıtlara yazılmasını emretti. Halifenin bu emri üzerine bu sarı kâğıtlar kullanıldı.⁴⁶⁶

Avâne bin el-Hakem şöyle rivayet etti: Mısırlı Kıptiler yazdıkları kâğıtların baş kısmına Mesih İsa ismini yazıp ona ulûhiyet atfederlerdi. Allah Teâlâ bu tarz şeylerden münezzeh olup aziz ve büyüktür. Kıptiler, "Bismillahirrahmanirrahim" kelimesinin yerine "haç" işareti koyarlardı. Bu nedenle Bizans İmparatoru kâğıtların baş tarafına Abdülmelik tarafından bu yapılan yeniliği hem beğenmemiş hem de halifeye çok kızmıştı. el-Medâinî ve Mesleme bin Muharib vasıtasıyla şöyle rivayet edildi: Hâlid bin Yezîd, Bizanslıların altın dinarlarının yasaklanıp bunlar ile alışveriş yapılmasına engel olunmasını istemiştir. Ayrıca Bizans ülkesine kâğıt gönderilmesini yasaklamasını Abdülmelik'e tavsiye etti. Bu nedenle Bizans'a bir süre kâğıt gönderilmedi.⁴⁶⁷

Başka bir rivayette ise Emevîler Devrinde kâğıtlar Rum memleketine Mısır'dan geliyordu. Buna karşılık dinarlar da Araplara Rum diyarından gelmekteydi. Abdülmelik bin Mervân

---

⁴⁶⁴ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 531; Casim Avcı, "Kisrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/71-72.

⁴⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 532-533; İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/130-134.

⁴⁶⁶ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 531; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/5-6.

⁴⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 274.

kâğıtların başına “Kulhüvellahu ahad”⁴⁶⁸ ya da Allah’ın adının zikriyle ilgili farklı cümlelerin yazılması işini ilk kez yaptırttı. Bu durum yüzünden Rum hükümdarı Abdülmelik’e şu mektubu yazdı: *“Sizler, kâğıtların baş tarafına bizim sevmediğimiz cümleleri yazmaya başladınız. Böyle cümleleri kâğıtlara yazmayı bırakın yoksa dinarların üzerine sizin Peygamberiniz hakkında hoşlanmayacağınız cümleler yazılmış halde gelecektir.”* Bizans İmparatorunun bu mektubu, Abdülmelik’i oldukça üzdü. Abdülmelik başlattığı güzel âdeti bırakmayı hiç istemedi. Bu sorunu çözmek için Hâlid bin Yezîd’e bir haberci gönderip ona: *“Ey Ebû Hâşim! Felaket bir durum oldu.”* dedikten sonra olan tüm olayları haber verdi. Hâlid bin Yezîd ise Halifeye şunları söyledi: *“Ey Müminlerin Emiri! Korkunu terk edip onların dinarlarını ülkende yasakla ki bu paralar kullanılsın. Halka yeni para bastırıp kâfirlerin sevmedikleri sözleri de kâğıtlara aynen yazmaya devam et!”* Abdülmelik onun bu ümit verici cevabı üzerine: *“Benim endişelerimi giderip beni sevindirdin; Allah da seni sevindirsin.”* deyip kendi yeni dinarlarını bastırdı.⁴⁶⁹ Abdullah bin Zübeyr’in isyan ettiği dönemde Bizans ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Abdülmelik Bizans’a vermeyi taahhüt ettiği vergileri kendi bastığı parayla göndermesi divanları Arapçaya çevirmesi ile başlayan krizi zirveye çıkardı. Bizans bu paraları Emevîlere geri gönderip kendi dinarları ile verginin ödenmesi talebi sonucunda Abdülmelik Bizans karşı harekete geçmesine sebep oldu.⁴⁷⁰

Hz. Peygamber bir dağın üzerinde bulunan bir toprağı ikta olarak Hz. Bilâl’e (ö. 20/641) vermiştir. Hz. Bilâl’in varisleri bu dağlık arazinin bir bölümünü Halife Ömer bin Abdilaziz’e sattılar. Bu sattıkları bölgede sonradan bir ya da iki maden yatağı bulununca Hz. Bilâl’in varisleri Ömer’e: *“Biz size sadece tarım toprağı satmış bulunmaktayız maden olarak satmadık dediler.”* Sonrasında da Hz. Muhammed’in Hz. Bilâl’e hurma dalı üstüne yazılmış olan ikta mektubunu getirdiler. Ömer bin Abdilaziz mektubu görünce hemen öpüp ona gözünü sürdü ve ardından bu işe bakan memura: *“Bu topraktan elde edilen ürünü ve harcadığın para miktarını tespit edip mahsulün masrafları onlar ile paylaş; geri kalan parayı da onlara iade edin.”* dedi.⁴⁷¹

Tarihçi, hadis ve ensâb âlimi olan İbn Zebâle (ö. 199/814’ten sonra), Malik bin Enes’in kendisine şöyle rivayet ettiğini söylemiştir: Irak Valisi Haccac bin Yusuf büyük kentlere Mushaf lar göndermiştir. Medine’ye de diğer kentlere gönderilenden daha büyük bir Mushaf ı göndermişti. Büyük kentlere ilk kez Mushaf gönderen kişi de yine odur. Medeni’ye gönderilen bu büyük Mushaf, Hz. Peygamber’in mezarına işaret etsin diye konulan sütunun sağ cenahında bulunan bir sandıkta muhafaza edilmekteydi. Bu Mescid-i Nebi’de bulunan bu sandık her hafta perşembe ve cuma günleri açılıp sabah namazı müteakip Mushaf çıkarılarak orada okunurdu. Mehdî-Billâh’ın (M. 775-785) Medine’ye paha biçilemeyen birçok Mushaf

---

⁴⁶⁸ İhlas Sûresi: 112/1; <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/112-ihlas-suresi> (Erişim Tarihi: 23.02.2024)

⁴⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 274.

⁴⁷⁰ Adnan Demircan, *İslam Tarihi 1* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 249-250.

⁴⁷¹ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 13.

göndermiştir. Haccac'ın gönderdiği Mushafı konulduğu sandıkla birlikte alınarak yeri değiştirilmiştir. Mehdî-Billâh'ın yolladığı Mushaflar sütunun sol cenahında bulunan sandığın içine konulmuş olup Mushaflar için üstüne de rahleler konulmuştur. Haccac'ın yazdırdığı Mushafı ise sandığı ile beraber eski yerinden alınıp minberin sağında yer alan sütunun hemen yanına konulmuştur.⁴⁷²

2.2.4. Abbâsîler döneminde kâğıt (750-1258)

Müslümanlar açısından kâğıt üretiminin ve tüketiminin zirve yaptığı dönem Abbâsîler devridir. Abbâsîlerin 750 yılındaki kuruluşundan itibaren devlet teşkilatlanması Sâsânîleri örnek alarak birçok divanlar kurmuştur. Ayrıca hızlı bir şekilde başladıkları bilimsel ve tercüme faaliyetleri nedeniyle yazı malzemelerine olan ihtiyaç artmıştır. 751 yılında yaşanan Talas Savaşında esir alınan Çinli kâğıt ustaları kâğıt üretimine giden yolu açmıştır. Bu faktörlerin üst üste konulması sonucu Abbâsîlerde yoğun bir kâğıt ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacın ithalat ile karşılanamaması sonucu Bermekîlerin tavsiyesi sonucunda Bağdat'ta Müslümanların ilk kâğıt fabrikasının açılmasına neden olmuştur. Bu olaylar nedeniyle kâğıt üretimi açısından Abbâsîler devri İslam dünyası açısından zirve noktası olarak sayılır.

Yukarıda bahsi geçen bu duruma bir örnek vermek gerekirse Hadis âlimi ve tarihçi Ebû Abdillâh Muhammed bin İshâk şöyle dedi: Bağdat'ın kuzeybatısında yer alan Hadîse kentinde İbn Ebî Ba'ra adıyla tanınan Muhammed bin el-Hüseyin isimli bir adam vardı. Bu adam çok sayıda kitabı kütüphanesi için toplardı. Kimsenin kütüphanesinde görmediğim kadar fazla kitabı bulunan bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Nahiv, edebiyat, lügat ve eski kitaplar hakkında çok ilginç eserler bulunuyordu. Bu adamla arkadaşlığımız sırasında birçok defa buluştum. Zamanla bu adamla çok iyi bir dostluk kurduk. İnsanlardan çoğunlukla kaçıp Hamdânoğullarının korkusundan dolayısıyla yanındakini sürekli gizlerdi. Bana içinde yaklaşık üç yüz rıtlı ağırlığında olan ikili deriler, Mısır papirüsleri, sak denilen yassı kemikler, Horasan kâğıtları, Tihâme kâğıdı, Çin kâğıtları ve tabaklanmış çeşitli hayvan derilerinin bulunduğu büyük bir kitap sandığını getirdi. Bu eserlerin içinde şiirlerinden müfret kasideler, Araplardan nakledilmiş olan bazı bilgiler, nahiv, ensâb, ahbâr, esmâr, hikâyeye gibi Arap ilimlerinden ve diğer halkların ilimlerinden alınmış birçok şey vardı. Bu kişinin bana anlattığı bilgilere göre eski yazıları toplamaya çok meraklı olan ismini hatırlamadığım Kûfeli bir adam yaşardı. Bu kişi ölüm zamanı geldiğinde aralarındaki dostluk sebebiyle Muhammed bin el-Hüseyin'in ona çok iyiliğinin dokunmuş olmasından ve aynı mezhebe bağlı olmaları hasebiyle bu kitapları kendisine vermişti. Bende bu fırsattan istifade ederek kütüphanedeki eserleri görüp biraz inceledim. Kütüphanede birçok ilgi çekici eserler buldum. Fakat uzun yıllardır kullanılan bu kitaplar yıpranıp tahrif olmuştu. Her bir parçanın, yaprağın veya rulonun üstünde birbiri ardına çeşitli âlimlerin imzaları olan kayıtlar bulunuyordu. Bu imzaların

---

⁴⁷² İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, 79.

altında hattın kime ait oldukları yazıyordu. Bazı imzaların altında farklı âlimlerin birbirine karşı yazdığı beş altı kişi hâlinde tutulan notları vardı. Bu eski kitapların arasında Hz. Ali ve arkadaşı ve ünlü hattatlardan olan Hâlid bin Ebû'l-Heyyâc'ın el yazısı ile yazılmış bir Mushaf gördüm. Sonradan bu Mushaf Ebû Abdullah bin Hânî'nin mülküne geçti. Üstünde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ailesinden bazı imamların el yazıları bulunuyordu. Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin ve diğer kâtiplerinin el yazısı ile emanetler ve anlaşma evrakları vardı. Ayrıca Ebû Amr eş-Şeybânî, Ebû Amr bin el-Alâ, el-Asmaî, Sîbeveyh, el-Ferrâ, el-Kisâî ve İbnü'l-A'râbî gibi bazı âlimlerin hattı ile lügat ve nahive dair bazı bahisler gördüm. Süfyân bin Uyeyne, el-Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve başka hadisçilerin çeşitli yazılarını da bu kütüphanede gördüm. Bunlardan başka nahiv ilminin Ebü'l-Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688) rivayet edildiğine dair, zannımca Çin kâğıdı üstüne yazılmış olan dört sayfalık şu yazıyı gördüm: *"Bu vesika yapraklarında Ebü'l-Esved'den naklen Yahyâ bin Ya'mer'in (ö. 89/708 [?]) hattı ile fâil ve mefûl hakkında birtakım sözler bulunmaktadır."* Bu yazının hemen altında daha eski gibi duran bir yazıyla: *"Bu, Allân en-Nahvî'nin yazısıdır."* ibaresi vardı. Onun altında ise Nadr bin Şümeyl'in yazısı bulunmaktaydı. Bu adam vefat ettikten sonra bu sandıklar ile içindekileri evrakları kaybettik. Bu sandığı çok zaman aramama rağmen bunlar ile ilgili hiçbir şey duymadık ve içlerindeki bir mashaftan başkasını hiç görmedim.⁴⁷³ Bu durum bize Abbâsîler devrinde kitap ve kütüphaneye olan merakın seviyesi göstermesi açısından önemlidir. Halk arasındaki bu ilgi ilerleyen dönemlerde kâğıt fabrikasının açılışına giden yolu açmaktadır. Sürekli artan kâğıdın ithalat yoluyla çözülemeyeceğini anlayan devlet adamların gayretiyle önce Bağdat'ta kısa sürede İslam Dünyasının birçok şehrinde kâğıt fabrikaları açılmasıyla devam etmiştir.

2.2.4.1. Müslümanların Kâğıtla İlk Tanıştıkları Olay: Talas Savaşı (751)

İslam Medeniyetinin teşekkül edip gelişmesinde en önemli katkılardan biriside kâğıttır. Talas Savaşında esir alınan Çinli ustaların Müslümanlara kâğıt yapımını öğretmeleri çok önemli bir hadisedir. Mâverâünnehir'de ki Semerkant'ta başlayan bu üretim bu bölgede valilik yapan Bermekîlerin gayreti ile Bağdat'a taşınmıştır. Bu olay İslam Dünyası açısından pandoranın kutusunun açılması gibi duruma sebep olup çok hızlı bir şekilde diğer İslam şehirlerine yayılmıştır. İslam Dünyasında bu kâğıt bolluğu ilmi çalışmaları da etkileyip Halife Me'mûn devrinde zirveye ulaşacak bilimsel gelişmelere neden olmuştur. Kâğıdın İslam Dünyasına transferine sebep olan Talas Savaşını merkeze alarak genel olarak incelemeye çalışacağız.

Çin'den sonra ilk kez kâğıt kullanımının yapıldığı Semerkant şehrinde kâğıt üretiminin ne zaman başladığı ve Müslümanların Semerkant şehri üstündeki hâkimiyeti konusunda kesin bir görüş birliği yoktur. Ayrıca bu bölgede yaşayan Müslümanların ilk kâğıt üretiminin hangi tarihlerde başladığı hususunda da çok farklı ilmi görüşler ortaya atılmıştır. Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrîzî'ye göre kâğıt Semerkant şehrine ilk kez 30/650 yılında Çin'den bir

⁴⁷³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 132-134.

ticari bir mal olarak getirilmiştir. İspanyol Oryantalist Miguel Casiri'nin (ö. 1791) İspanya'da bulunan Müslümanlardan kalan eserlerin muhafaza edildiği Eskoryal Kütüphanesi'ndeki Arapça el yazma kitapları kataloglarken eline geçen 862/1482 yılına tarihlenen ve öncesinde Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrîzî'nin Burhân-ı Kâtî' isimli kitabında da adı geçen Arap Tarihini anlatan bir el yazması kitapta Ali bin Muhammed el-Fârisî Semerkant şehrinde Çin dışında hiçbir yerde görülmeyen kalitede çok güzel bir kâğıdın kullanıldığını anlatmıştır. Ayrıca Müslüman Arapların Semerkant şehrini 85/704 yılında fethetmesinin ardından kâğıt imalinin Araplarca da öğrenilmiş olduğunu bahsetmiştir. Yine el- Fârisî bu konunun devamında ise Yusuf bin Amr isimli bir şahsın Semerkant'ın fethedilmesinin akabinde buraya gelip kâğıt üretimini öğrendiğini ve Mekke'ye yolculuk ederken bu bilgilerini başka kişilere de öğrettiğini yazmıştır. Casiri'nin bulduğu bir el yazması kitapta geçip başka bir yazara ait olan bir derkenarda ise Mekke'de ilk kez Ömer isimli bir şahsın 87/705-706 senesinde kâğıdı kullanan ilk kişi olduğu geçmektedir Karabacek'e göre bu şahsın aynı yılda Mekke'de halife olan Ömer bin Abdülaziz (ö. 101/720) olabileceğini tahmin ettiğini söylemektedir. Elimizdeki verilere baktığımızda Ömer bin Abdülaziz'in Hicaz valisi olduğu ve valilik merkezinin Medine'de olması Ömer isimli bir şahsın Ömer bin Abdülaziz olduğu tezi bir anlamda daha başından çürütmektedir. Yusuf bin Amr'ın yeni bir pazar alanı oluşturmak için Mekke'ye kâğıdı getirmiş olabileceğini belirtmektedir. Öte yandan hem Yusuf'un getirdiği bu kâğıdın hem de vali Ömer bin Abdülaziz'in evrak işlerinde kullandığı bu kâğıdın Çin kâğıdı olup Arabistan Yarımadası'nda H. II./M. VIII. yüzyılda henüz kâğıt üretiminin yapılmadığı fikrini savunmaktadır. İbnü'n-Nedîm'in, el-Fihrist isimli eserinde geçtiğine göre Yahyâ bin Yamer'in kopya ettiği hocası olan Ebû Esved ed-Düvelî'ye (ö. 69/688) ait olan bir kitapta Çin kâğıdı gördüğüne dair verilen bilgi de bu görüşünü desteklemektedir. Ayrıca Semerkant şehrinin Müslüman Araplar tarafından 704 yılında fethedildiğine dair sunulan bilginin gerçeği yansıtmadığı bu fethin 93/711-712 yılında yapıldığı bilinmektedir.⁴⁷⁴

Aynı konu hakkında Alman dilbilimci Augustus Frederic Rudolf Hoernlé (ö. 1918) Karabacek ile aynı fikri savunmakta olup 84/704 senesinde Semerkant şehrinin halen Kutluk Devletinin elindeki Soğd'un merkezi olduğunu, 93/711-712 yılına kadar fetih teşebbüslerinin başarısız olup fakat bu H. 93 yılında Semerkant'ın kesin olarak Müslüman Araplar tarafından fethedildiğini söylemektedir. İlerleyen yıllarda Türklerin yönetiminde olan iki şehir Fergana ve Taşkent arasında savaş çıkmıştır. Bu çıkan savaşta Ferganalılar Çinlilerden askeri destek istemiş olup Taşkentlileri ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Bu meydana gelen olaylardan rahatsız olan devrin Horasan valisi Ebû Müslim Horasani (ö. 137/755), Ziyâd bin Sâlih'i bu bölgeye göndermiştir. Kao-hsien chih'in komutasındaki Çin ordusunu Abbâsîler Temmuz 751 tarihinde Talas nehri kıyısında yenmiştir. Aslına bakılırsa hem Çin hem de Abbasi ordusunda farklı milletlerden de askerler vardı. Taşkent şehri yakınlarında 131/751 senesinde gerçekleşen Talas Savaşı'nda Ferganalılar ve Çinlilerden oluşan kuvvetleri Müslüman Araplar

---

⁴⁷⁴ Karabacek, *Arab Paper*, 15-16; Demiröz, *İslam Coğrafyasında Kağıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması*, 28.

ile Karluk Türkleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Talas Savaşı'nda Müslümanlar tarafından esir alınan Çinli kâğıt ustaları ise Semerkant şehrine götürülerek bunlardan kâğıt imalini öğrenilmiştir. Ayrıca bu Çinli esirlerin içinde porselen ustalarının olması sayesinde Semerkantlılara porselen yapmayı da öğretmişlerdir. Tsuen-hsuei ise kâğıdın Çinlilerden diğer halklara yayılmasını iki merhalede gerçekleştirdiğini ileri sürmektedir. Kâğıdın yayılmasındaki ilk merhale kâğıt ve kâğıttan elde edilen mamullerin gelişi olup sonraki merhalelerin ise kâğıt üretim tekniklerinin öğrenilmesi şeklinde olduğunu söylemektedir. Kâğıdın diğer milletler tarafından yerel üretime geçilmesinin genellikle o bölgeye Çin kâğıdının gelişinden yüz yıl ile iki yüz yıl arası bir zaman denk geldiğini belirttikten sonra Müslüman Arapların, Çinliler ile olan ticaret ve diğer ilişkiler nedeniyle büyük olasılıkla MS. VII. yüzyıldan çok önce Çin kâğıdı ile tanıştıklarını söylemektedir. Tsuen-hsuei yine kâğıdın MS. 650 yılında Çin'den Semerkant şehrine geldiği ve bununla birlikte 751 senesinde yapılan Talas Savaşı sonucunda alınan Çinli esirlerin Semerkant şehrine getirilmesiyle bu şehirde kâğıt üretiminin başlatıldığı tezini savunmaktadır. Talas Savaşı sonrasında esir alınanların bir kısmının Uygur Türkleri olup Müslüman Arapların kâğıt üretimini Uygur Türklerinden öğrendikleri yönünde farklı görüşler de vardır. Tarafımıza göre ise Tsuen-hsuei görüşü daha doğru olduğu yeni kurulan Uygur Devleti'nin (745-840) Uygurları bir araya toplaması çalışmaktadır. Devletini güçlendirmeye çalışan Uygurlar bu yıllarda Manihaizm dinine daha yeni kabul etmesi ve Çin ile ilişkilerini yeni geliştirmeye başlaması nedeniyle Semerkant'ta yapılan kâğıt üretiminde Talas Savaşı'nda esir alınan 25.000 civarındaki Çinli askerin içindeki zanaatkârların olmasını fikrini kuvvetlendirmektedir. Yine Abbâsîler Talas Savaşından sonrada Çinlilerle ilişkilerini kesmemişlerdir. Çin'i yöneten T'ang hanedanına Ko-chic isimli bir elçi başkanlığında 758 yılında bir elçilik heyeti göndermiştir.⁴⁷⁵

Kâğıt imalinin İslâm coğrafyasında bulunan en önemli durağı Bağdat şehri olmuştur. Bağdat şehri Abbâsîlerin ikinci Halifesi Mansûr devrinde (134-155/754-775) kurulmuştur. Akabinde hilafet merkezi Emevîlerin hilafet merkezi olan Şam şehrinden yeni kurulan Bağdat şehrine taşınmıştır. Bu sayede Irak'ta farklı birçok etnik yapıya sahip olan nüfus İslâm medeniyetinin de bir anlamda temelini oluşturan çok kültürlü daha beynelmilel toplum inşa edilmiş oldu. Bu yeni girişim Müslümanlara arasında tercüme ve telif çalışmalarının hızlanmasına neden olmuştur. Bu ilim eserlerin telif ve tercüme edilmesindeki hızla artışla birlikte devlet dairelerindeki kayıt ve yazışma benzeri bürokrasi kalemlerin çoğalışı da kullanılan yazı

---

⁴⁷⁵ Eberhard, *Çin Tarihi*, 210-211; Orsenna, *Kâğıt Yolunda Küreselleşme Üstüne Küçük Elkitabı*, 41; Karabacek, *Arab Paper*, 15-16; Augustus Frederic Rudolf Hoernlé, "Who was the inventor of the rag paper?" *Journal of The Royal Asiatic Society* 35/4 (1903), 668; Tsuen-hsuei, "Paper and Printing", 5/296; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 155; Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/501; Taşağıl, *Uygurlar-840'tan Önce*, 42-44, 50-51; V. Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 211-212; Jean Paul Roux, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2001), 117; İlhan Özkeçeci, *Zamanı Aşanlar-IX. Yüzyıla Kadar Türk Sanatı* (İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 2004), 187.

malzemelerine olan talebi karşılayamamasına sebep olmuştur. İkinci halife olan Ömer bin Hattâb'ın halifeliği devrinde (13-23/634-644) kurulmuş olan ilk maliye dairesinde tutulan belgeler Dîvân ismi ile kayıt altına alınmıştır. Bu dairenin ismi daha sonra Dîvân kayıtları ifadesi nedeniyle kurumun ismi halini almıştır. İlerleyen yıllarda divanda tutulan defter ismi verilen resmi evrakların yazımında 642 yılında tamamlanan Mısır'ın fethinden sonra papirüs kâğıdı kullanılmaya başlanmıştır. Papirüs kâğıdı hem Şam'da bulunan Emevîlerinin hem de Bağdat'ta bulunan Abbâsîlerinin merkez saraylarında yazı malzemesi olarak kullanılmıştır. Bu dönemlerde bazı halifeler ise deriden imal edilen papirüsün kullanılmasını tercih ederken bazıları ise Mısır parşömeni kullanmayı seçmiştir. Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi olan Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın (750-754) Fars asıllı veziri Hâlid bin Bermek (ö. 165/781-782) Dîvân'da tutulan resmi kayıtlar için kullanılan forma ve rulonun yanında genellikle daha çok kullanılan tekli varak formatının yerine parşömen kodeks kullanım tarzına geçişini sağlamıştır. İran asıllı Bermekî ailesinden olan vezir büyük olasılıkla İslam öncesi İran'da kurulmuş olan Sâsânî Devleti'nin bürokratlarının kullandıkları usullerden parşömen kodeksten etkilenip bu yeni sisteme geçmiştir. Bunun yanında bu dönemde papirüsün kullanımı Halife Mansûr devrine kadar sürmüştür. Fakat daha çok Mısır'dan ithal edilen papirüsün pahalı bir ürün olması nedeniyle devletin yaşayacağı mali sorunlardan dolayı bürokrasi tarafından kullanımı belli oranda kısıtlanmıştır. Çoğunlukla Mısır'dan getirilen bu sebeple de Bağdat'ı ithalatına mecbur kılan papirüs sanayisinin Irak'ta benzerinin kurulması konusunda Mu'tasım-billâh devrinde (833-842) yeni kurulan Sâmerre şehrinde bazı çalışmalar olmuş fakat bir netice elde edilememiştir. Papirüs ile birlikte kullanılan parşömen yazılan metne belli bir saygınlık kazandırmasına rağmen çoğu zaman daha pahalı bir malzeme olmuştur. Maliyetin dışında her iki yazı malzemenin üstüne yazılmış olan yazıların kolay bir şekilde silinebilmesi özellikle idari yazışmalar ve kayıtlar için daha dayanıklı bir yazı malzemesine gereksinimi doğurmuştur. İlmi çalışmalar sahasındaki hızlı artış da düşünülürse mevcut yazı malzemelerine karşı yeni alternatifler bulma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bundan dolayı Halife Hârûnürreşîd'in devrinde Horasan Valisi olan Fazl bin Yahyâ el-Bermekî (ö. 193/808) acilen Çin tarzında kâğıt imaline başlanmasının gerekli olduğunu düşünmüştür. Bermeki ailesinden Fazl bin Yahyâ'nın teklifi çağdaşı olan devlet bürokrasisinde çalışan Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından olan kardeşi Ca'fer bin Yahyâ el-Bermekî'nin (ö. 187/803) üstün gayretleriyle hayata geçirilmiştir. Bağdat şehrinde ilk kâğıt fabrikası 178/794-795 yılında kurulmuş olup bu devirde kâğıt resmi dairelerde ve ilmi çalışmalar sırasında yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır Çin tarzı kâğıt üretimine başlandıktan sonra parşömen ve papirüs kullanımı biraz daha devam etmiş olup özellikle parşömenden kâğıda geçiş kademeli şekilde olmuştur.⁴⁷⁶

---

⁴⁷⁶ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/588; Karabacek, 26-27; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Araçça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Araçça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 30-31; Nejat Göyünç, "Defter", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/88-90; Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 64-65; Bloom, 48; Demiröz; 36-37; François Déroche, *Islamic Codicology. An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic*

Geçtiğimiz bölümlerde de değindiğimiz gibi Müslümanların ilk kâğıt fabrikası 178/ 794-795 yılında Hârûnürreşîd devrinde Fazl bin Yahyâ el-Bermekî tarafından Bağdat şehrinde kurulmuştur. Ardından Müslümanlar kâğıt yapımını Ortadoğu'dan Sicilya ve İspanya'ya kadar götürdüler. Kâğıt yapımı buradan Fransa ve İtalya üzerinden Avrupa'ya geçti. Kâğıdın Çin'de üretimi ve kullanımı ilk kez MS. 105 yılında başladığı iddia edilse de bu tarihin daha eskiye gitmesi çeşitli arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Kâğıdın kullanımının farklı bölgelerde başlamasına baktığımızda Mekke'de 797 yılında, Mısır'da 800 yılında, İspanya'da 950 yılında, Konstantiniye'de 1100 yılında, Sicilya Adasında 1102 yılında, İtalya'da 1154 yılında, Almanya'da 1228 yılında, İngiltere'de ise 1309 yıllarındadır. Bu yeni buluş nedeniyle kitap yapımı çok hızlı gelişti. Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra), kendi yaşadığı devirde Bağdat şehrinde yüzden çok kitabevi olduğunu söylemektedir.⁴⁷⁷ İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist isimli eserinde geçtiğine göre İslam âleminde 987 yıllarında süleymânî, fir'avnî, talhî, tâhirî, ca'ferî ve nûhî isimlerinde altı farklı cins kâğıt kullanılmaktaydı. Bunlardan birincisi Süleyman bin Reşîd'e atfen süleymânî, ikincisi Mısır'da üretildiği için fir'avnî, üçüncüsü Talha bin Tâhir'e atfen talhî, dördüncüsü II. Tâhir'e atfen, tâhirî, beşincisi Ca'fer bin Yahyâ el-Bermekî'ye atfen ca'ferî ve altıncısı Sâmânî Hükümdarı I. Nûh'a izâfe edilen nûhî kâğıtlardır. Ayrıca çoğu zaman kâğıt sıkıntısı çeken Avrupa ülkelerine Yakındoğu'dan gönderilen kâğıtlar Avrupa'da "charta Damascena" ve "charta Bombycina" isimleriyle üretildiği yerin adıyla anılmaktaydı.⁴⁷⁸ Avrupa'da 1000'li yıllarda İspanya haricinde adına kitaplık denilebilecek bir tane bile yer bulunmamaktadır. Fakat Avrupa'da üniversite ismine yakışan iki üniversite bulunurken İspanya'da yetmiş civarında büyük halk kütüphanesi bulunuyordu. Sadece Kurtuba'da bulunan kütüphanenin kitap sayısı 600 binlere yaklaşıyordu. Hatta mektep benzeri okuma-yazma öğreten kurumlara da bile kütüphanelere rastlamak mümkündü. Endülüs'te okuma yazma bilmeyen Müslüman neredeyse yok gibiydi.⁴⁷⁹

Ticaret Araplar arasında sıradan bir yatırım aracıydı. Ancak el sanatları üretimini de kısmen de olsa yatırım yapılıyordu. Abbâsîler devrinde hâkimiyeti altındaki topraklarda birçok yeni sanayi dalı yaygınlaşmaya başladı. Çin'de bulunan kâğıt yapımı teknikleri Ceyhun Havzası üzerinden İslam Dünyasına yayılmasıyla birlikte yazı malzemesi olarak kullanılan papirüs ve parşömen yapraklarının kullanılmasından yavaş yavaş vazgeçilmeye başlandı. Pamuğun üretimde kullanımı Hindistan'da ki ustalardan öğrenildi. İslam coğrafyasında kurulan kâğıt ve şeker fabrikaları artan ihtiyaca cevap vermek için çok sayıda işçi istihdam ediyordu.⁴⁸⁰

Script, çev. Deke Dusinberre ve David Radzinowicz (London: Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 2006), 26; Hakkı Dursun Yıldız, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/4; Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Yahyâ el-Bermekî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/276; Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 225, 237; Taşağıl, "Talas Savaşı", 39/501.

⁴⁷⁷ Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977), 88.

⁴⁷⁸ Ersoy, "Kâğıt", 24/163.

⁴⁷⁹ Bebel; *Hız Muhammed ve Arap İslam Kültürü*, 164.

⁴⁸⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/374.

2.3. İslam Sonrası Tercüme Faaliyetleri ve Kâğıt

Araplar İslam dinine girdikten sonra kâğıt tüketimini artıran ve yazının gelişimini oldukça hızlandıran üç olay yaşanmıştır. Birincisi mali konularda Hz. Ömer döneminde başlayan divan defterlerinin tutulmaya başlanmasıdır. İkinci olay ise Hz. Peygamber'in hicret sonrası Medine'de başlattığı eğitim seferberliğidir. Üçüncüsü ise Emevîler devrinde başlayan tercüme faaliyetleri sonrası kurulan tercüme bürolarında çok sayıda yapılan kitap tercüme ve kitap kopyalama çalışmaları nedeniyle kâğıt ihtiyacı bir hayli artmıştır. Abbâsîler devrinde artan tercüme çalışmaları nedeniyle vezir Bermekîlerin tavsiye ve gayretleriyle Talas Savaşı sırasında esir alınan Çinli kâğıt ustalarının Semerkant'tan Bağdat'a getirilmiştir. Hârûnürreşîd devrinde Bağdat'ta bir kâğıt fabrikası kurulmuştur. Arkasından kâğıt fabrikaları İslam dünyasının birçok yerine kısa sürede yayılmıştır.

Tercüme faaliyetleri ilk kez Hicrî I. yüzyılın ortalarına doğru Muaviye ile başlayan çalışmalardır. Emevîlerin başlattığı tercüme çalışmaları Mervân bin Hakem (684-685), Abdülmelik bin Mervân, Hâlid bin Yezîd, Ömer bin Abdülaziz, Abbasi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr ve Hârûnürreşîd devrinde de devam etmiştir. Emevîler Devrindeki (41-133/ 661-750) çeviri çalışmaları daha çok bireysel çalışmalardır. Öte yandan Abbâsîler Devrinde (133-656/ 750-1258) halifelerin de çalışmalara yaptıkları büyük katkılarla tüm alanlarda hızlı bir çalışma yapılmaya başlandı. Abbasi halifelerinden Me'mûn devrinde sadece tercüme faaliyetlerini yürütebilmesi için H. 217/M. 832 yılında kurulan "Beytülhikme" göz önünde tutulursa Abbâsîler devrindeki çeviri faaliyetlerinin resmi bir kimliği büründüğünü çok rahatlıkla söylenebilmektedir.⁴⁸¹

2.3.1. Emevîler döneminde tercüme faaliyetleri ve kâğıt (661-750)

İslam'ın nüzulünden sonra kısa sürede devletleşip fetihlere başlayan Müslümanlar karşılaştıkları halkların faydalı taraflarını almaya başlamıştır. Bu yönlerden biri de ilmi çalışmalar ve tercüme faaliyetleridir. Günümüze ulaşan en eski çeviri kitabı Arapçaya tercüme edilmiş simya ile ilgili elyazmasıdır. Yunan simyacı Zosimos'a (ö. MS. 420) ait olan bir risalesinin H. 38/M. 658 yılında yapılmış bir Arapça çevirisi olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Eğer verilen bu tarihi temel alacak olursak kitabın çevirisi şu anlama gelmektedir: İlerleyen yıllarda halife olacak Muaviye'nin daha valilik yaptığı dönemlerde Yunanca kitapların Arapçaya tercümesine yönelik çalışmalar başlamıştı.⁴⁸²

Müslümanlar fethettiği bölgelerin kültür merkezlerinde bulunan bilgileri alıp içselleştirmeye yönelik çalışmalar Mervân bin el-Hakem'in (64-65/683-685) hilafeti devrinde ilk defa bir tıp kitabı Arapçaya çevrilmiştir. Muhtemelen VI. yüzyılda yaşamış olan Süryânî rahip ve hekim

⁴⁸¹ Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 41.

⁴⁸² Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 1/3.

olan İskenderiyeli Ahron bin A'yun tarafından ders kitabı niteliğinde Yunanca yazılmış bu kitap ilk kez Gōsiōs isimli bir mütercim tarafından Süryânîceye çevrilmiştir. Mervân bin el-Hakem'in döneminde bu tercümeyle Yahudi asıllı bir tabip ve mütercim olan Mâserceveyh el-Basrî (ö. VIII. yüzyıl başlarında) tarafından iki bölüm daha eklenip Arapçaya çevrilmiştir. Bu tercümenin Ömer bin Abdülazîz'in (99-101/717-720) şahsi kütüphanesinde yer aldığı ve sonrasında onun tarafından halkın kullanımına sunulduğu rivayet edilmektedir. İslam'ın ilk asrında ve ikinci asrına geçiş döneminde Arapçaya tercüme edilmiş birtakım eserlerin adları günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kitapların büyük bir çoğunluğu klasik kaynaklarda verilen bilgilere göre Muaviye'nin torunu olan Hâlid bin Yezîd'in (ö. 85/ 704-?) emriyle çevrilmiş olup bir kısmı Kimya ve Astroloji alanıyla ilgilidir. Günümüze kadar gelen bir dizi risalesi ile kaynaklarda verilen çok sayıda bilgiye baktığımızda Hâlid'in İslam Bilim Tarihinde Kimya ile ilk çalışmaları yapıp bu alanda eser yazan ilk Arap olduğu bilinmektedir. Hâlid'in Kimya'ya olan ilgisi kendi teşvik ettiği çeviriler vasıtasıyla okuduğu kitapların ve fethedilen ülkelerden getirilen ilim adamlarının doğrudan etkisiyle oluşan bu merakın bir anlamda taklit etmekten öteye geçmesi beklenemezdi. Bu sırada Hâlid'in etkilendiği yerler olarak İskenderiye ve Şam'ın adları geçmektedir.⁴⁸³

Hâlid bin Yezîd'in(ö. 85/704-?) teşvikiyle tercüme edilen astrolojik eserlerden birisi ise el-Bîrûnî (ö. 453/1061-?) XI. asrın ilk yarısında kullanma şansı bulduğu Ptoleme'nin Kitâb es-Semere denilen Meyveler Kitabı adlı eserin çevirisidir. Bu eserden dolayı Hâlid'in astroloji ile de meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman astronom Ebû Ma'ser el-Belhî (ö. 272/ 886) Hâlid bin Yezîd'in bir kitabını meşhur astrolojik çalışmalardan birisi olduğunu kabul ettiğini bildirmektedir. Ahron'un ders kitabı tarzındaki bu tıp kitabının tercüme edilmesini, Hâlid'in desteğiyle yapılan diğer tercümelemler ile birlikte bizzat kendisinin de yazar olarak çalışma yapmasını göz önüne alarak Araplara yabancı olan bilimlerin Arap-İslam kültür dünyasında kabulünün başlangıcı olarak Hicri I. yüzyılın ikinci yarısı kabul edebiliriz. Öte taraftan Müslüman Araplar tarafından bu dönemde kabul gören yabancı bilim mirası yalnızca Yunan Medeniyeti kaynaklı değildir. Örneğin Kuteybe bin Muslim (ö. 96/715) tarafından Horasan'ın fethedilmesi sırasında esir alınan Sâsânî Prensesi Şahafiriz'e ait olan Farsça bir coğrafya kitabının askerlerin eline geçtiğini bilmekteyiz. Benzer bir olayı ünlü İslam düşünürü el-Bîrûnî'de görmekteyiz. Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkin isimli matematiksel coğrafya alanında yazılmış olan eserinde el-Bîrûnî, günümüzde Afganistan sınırları içinde bulunan Gazne şehrinde eski bir parşömenin üstünde, Roma İmparatoru Diocletianus (M. 284-305) yaptırdığı takvimi esas alan bir bilim insanı tarafından H. 90-100 yılları arasında gözlemlenmiş olan güneş tutulmaları ile alakalı çeşitli notlar ve üzerinde tarihler bulunan bir zeyl eklenmiş halde astronomik bir çizelge olan zîc gördüğünü bildirmektedir. Öte yandan bu

---

⁴⁸³ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/4; Ahmet Acıduman-Çağatay Aşkit, "Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde 'Çiçek ve Kızamık' Üzerine: Çeviri Dönemi", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 13/3 (Eylül 2023), 576-591; Levent Öztürk, "Fen Bilimleri" *İslam Medeniyeti Tarihi*, ed. Mehmet Azimli (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 175; Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*, 99-100; Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 224; İbnü't Tıktaka, *El-Fahrî*, 96.

eserde el-Bîrûnî kendi kentinin paralel derecesi ve dünyanın eksen eğikliği ile ilgili bazı bilgilerin de bulunduğu söylemektedir. Emevî Halifesi Hişâm bin Abdülmelik (105-125/724-743) devrinde geçmiş zamanda Aristo'nun öğrencisi Büyük İskender'e yazdığı söylenen sahte mektupların ile Dünya Hakkında isimli eserin çevirilerinin tercüme başlangıç devri açısından mutlaka büyük bir ehemmiyeti vardır. Büyük olasılıkla M. II. asrın ikinci yarısında yazılmış bu pseudo tarzı sahte kitabın çevirisi ile birlikte Arap-İslam ilmi çevresi İslam Dünyasının sınırlarını aşacak olan coğrafya bilgisine ve meteorolojiye ilişkin yerel bilgilerden farklı olarak dünyanın yapısı ve şekli ile ilgili Yunanlıların şu temel bilgilerine ulaşmışlardır: Dünya tüm evrenin ortasında yer almaktadır. Evren tüm gökyüzü ile birlikte sürekli olarak dönmektedir. Sabit olan yıldızlar dahi gökyüzü ile hep birlikte dönmektedir. Yıldızların sayısı hiçbir insan tarafından kesin olarak bilinemez. Yine gezegenlerin sayısı yedi olup hem yapıları ve hızları hem de dünyaya olan uzaklıkları birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu gezegenler iç içe bulunan ve sabit olan yıldızlar küresince kuşatılmış halde kendi yörüngelerinde hareket etmektedirler. Günümüze küçük bir kısmının küçük parçalar şeklinde gelmiş olan örneklerin sayısını daha da çoğaltabiliriz. Son olarak bu bilgiler dâhilinde Arap-İslam bilimlerinin ilerleyen dönemde bir benzerinin Avrupa'da yaşanacak olan bilimsel ve tercüme faaliyetlerden çok farklı bir şekilde gelişim izlemiştir.⁴⁸⁴

Araplara diğer kültürlerden birçok nakilde bulunan en önemli isim Vehb bin Münebbih'dir (ö. 114/732). Babası Fars ve annesi ise Himyerî asıllı olan Vehb'in Yemen'de yetiştirmiştir. İran asıllı olan babasının Hz. Muhammed döneminde İslam'ı kabul ettiği rivayet edilmiştir. Vehb'in kardeşi Hemmam (ö. 132/ 750) ilk yazılı hadis külliyatlarından birini kaleme alırken Vehb ise daha çok antik dönem tarihine ilgi duymuştur. Kur'an-ı Kerim ve diğer ilahi kitaplara dair bilgisi ile Kur'an ve hadislerde adları geçen milletler hakkında bulunan sınırlı malumatın ayrıntıları ile ilgili rivayetleri elde etmek için Süryânîce, Himyerîce, İbranice ve Yunanca dillerini öğrenmesi onu diğer âlimlere göre öne çıkarmıştır. Kisâf el-Kûfî (ö. 189/ 805) ve Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) ilmi bir otorite kabul ettiği Vehb, İsrailiyyat'ın İslam dünyasındaki en önemli kaynaklarından. Vehb'in rivayetlerinin genel kabul görmesinde bilgi ve kültür birikiminin fazla olması hikmet ve ahlak sahibi oluşu oldukça etkili olmuştur. Kâ'b bin Eşref (ö. 3/624) daha çok Yahudi kültürünü bilirken, Vehb'in ise geniş bir İsrailiyyat bilgisine hâkim olduğu söylenmektedir. Vehb'den geriye çok fazla hikmetli söz ve yetmiş ile doksan üç arasında değişen sayılarda kutsal metinleri okuduğu bilgisi rivayet edilmiştir. Vehb'in geçmişte yaşamış peygamberler hakkında bilgi sahibi olduğu biliniyordu.⁴⁸⁵

Ptoleme'nin Kanon isimli astronomik cetveller içeren kitabının, Hint kökenli cetveller katkısıyla yeniden gözden geçirilerek bazı düzeltmeler yapılmıştır. Bu yapılan düzeltmenin sonuncusu yeni Sâsânî Kısrası III. Yezdecerd'in (M. 632-651) emriyle yapıldı. Bu eser daha

⁴⁸⁴ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/ 4-5.

⁴⁸⁵ Yılmaz, *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi*, 311, Mikail Bayram, *Fil Olayı'nın Mahiyeti ve Fil Suresi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018), 39; Mehmet Efendioğlu, "Vehb el-Hayr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/607; Aydemir, *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler Tarihi*, 52.

sonra Zîc eş-Şehriyâr isminde büyük olasılıkla H. II./M. VIII. yüzyılın ilk yarısında Arapçaya tercüme edildi. Bu tercümenin Müslüman Arap bilim insanlarının çok erken devirde astronomi bilimi ile ilgilenme hususunda diğer bilim insanlarını da harekete geçirme konusunda etkisinin oldukça büyük olduğu tahmin edilmektedir. Felsefe dalında ise Aristo'nun Organon ismi altında bir araya toplanan mantık kitaplarının bir kısmı İbnü'l-Mukaffa'(ö. 142/759) tarafından Farsça tercümelere Arapçaya çevrildi. İbnü'l-Mukaffa' aslen Farisi olup kendi devrinin en önemli edebiyatçılarından başında gelmekteydi. Bizzat kendisinin yazdığı eserlerin haricinde Farsçadan yaptığı çeşitli bilim dallarına ait eserlerin tercümeleriyle bilimin gelişim sürecini etkiledi. Yine yaptığı önemli tercümelere birisi de hayvan fablları alanında bir "siyasetname" olarak kabul edilen Kelîle ve Dimne isimli eserin çevirisidir. Bu kitap ilk kez Enûşirvân (M. 531-579) döneminde Burzûyeh tarafından Sanskritçeden Farsçaya çevrilmiştir. Burzûyeh tarafından eklenen mukaddime, tıp ahlakı ile ilgili ve ayrıca bir hekimin kendi hayatını anlattığı günümüze kadar gelen en eski risalelerden birini de içermektedir.⁴⁸⁶

2.3.2. Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetleri ve kâğıt (750-1258)

Abbâsîler devrinde başlatılan tercüme faaliyetleri yaklaşık olarak M. 750 ile 900 yılları arasında yoğunlaşmıştır. Özellikle Pehlevîce, Yunanca, Süryânîce ve Sanskritçe dillerinden birçok eserler çevrilmiştir. Bu yıllarda Arapların ilim açısından çeviri yapıp örnek olarak aldıkların bilgilerin çoğu Yunan kaynaklıdır. Yunan eserlerinin hemen ardından ise Hint eserleri gelmektedir. Ebû Ca'fer el- Mansûr'un emriyle 773 yılında Siddanthaların çevirisi yapılmıştır. Bu eser MÖ. 425 yıl civarında Hindistan'da kaleme alınan astronomi eserleriydi. Bu çeviriler nedeniyle Arap rakamları Hindistan'dan üzerinden İslâm Dünyasına geçti. Ünlü bilgin el-Hârizmî (ö. 232/847'den sonra), 813 yılında astronomi tablolarını yaparken Hint rakamlarını kullanmıştır. 825 yılında el-Hârizmî, Kitâbü'l-Hisâbi'l-Hindî isimli eserini yazmıştır. Halife Me'mun döneminde kurulan Beytülhikme'de görevli olan mütercimlerin başında Huneyn bin İshâk el-İbâdî (ö. 260/873) isimli bir Nestûrî doktor vardı. Kendi söylediğine göre ünlü hekim Galien'in (ö. M. 200) yüz civarında kitabının çevirisini yapmıştır. Bu sebeple bu büyük ilim adamının kimi eserleri zaman içinde yok olup gitmekten kurtulmuştur. Huneyn bu kitapların dışında Hipokrat (ö. MÖ. 375-?), Platon'un (ö. MÖ. 347), Aristoteles'in (ö. MÖ. 322), Pedanius Dioskorides'nin (ö. MS. I. yüzyıl sonları) ve Batlamyus (ö. MS 168-?) eserlerini de çevirmiştir. Ayrıca bu çalışmaların dışında Eski Ahid'in Arapçaya tercümesini de yapmıştır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/8; Öztürk, "Fen Bilimleri", 169.

⁴⁸⁷ Durant, *İslâm Medeniyeti*, 96-97; J. H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza (İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934), 9-11.

VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hıristiyanlar, Müslümanlara Yunan felsefesinin anlaşılması hususunda yardım ettiler. Halife Ebû Ca'fer el- Mansûr Bizans İmparatoruna elçiler vasıtasıyla başvurarak Riyaziye denilen hesap ilmi ile alâkalı olan el yazmaları gönderilmesini rica ettiği rivayet edilmektedir. IX. yüzyılda Yunancadan Süryânî ve Arapçadan tercüme yapanların en önemli temsilcilerinden biri olan Hıristiyan bir Arap olan Huneyn bin İshak yaklaşık iki yıl kadar Konstantiniye'de kalmıştır. Konstantiniye'de bu sırada Yunancanın dil ve edebiyatını öğrenmiş olup halifenin istediği el yazılarını Bağdat'a getirmiştir. Müslümanlar açısından Yunanlıların bilgi birikimini öğrenmenin bir diğer yolu da Cündişâpûr Tıp Okuluydu. Bu meşhur okul Arapların İran'ı fethettikten sonra ki iki yüzyıl boyunca devam etti. Bununla birlikte Cündişâpûr Tıp Okulu Hekimlerinin ilimlerini kendi talebeleri arasında nesilden nesle aktararak devam ettirilirip yabancılardan bu bilgileri gizli tuttuklarına dair birçok bilgi vardır. Halife Mehdî-Billâh'ın (M. 775-785) devrinde sarayında yaşamış olup Homeros'un İlyada ve Odysseia adlı eserini Süryânîceye çevirmiş olan Teophilos'un Bizans'ta bulunup bulunmadığı bile bir muammadır.⁴⁸⁸

Halife Mansûr'un döneminde bir diğer çalışma yapılan alan astronomidir. Bu alanla alakalı olarak çok geniş bir eser olan Siddhânta'yı Sanskrit dilinden Arapçaya çevirttirmesi çok büyük ehemmiyet taşır. Onun verdiği emir ile İran astronomisinin İslam Devrindeki en genç temsilcilerinden birisi olan el-Fezârî tarafından H. 154/M. 770 yılında hemen yerine getirildi. İran asıllı Abbasî veziri olan Yahyâ bin Hâlid el-Bermekî (ö. 190/ 805) Almagest adlı eseri Arapçaya çevirttirmesinin amacı yine bu dönemin geleneğine uygun bir eylem olarak anlaşılabilir. Yahyâ'nın bu isteği Sanskrit dilinden Siddhânta'nın tercümesinden aşağı yukarı 25 yıl sonrasında ancak gerçekleşebilmiştir. Müslüman Arap kültür çevresi içinde astronominin ya da genel olarak baktığımızda tüm bilimlerin geldiği seviye hakkında fikir yürütebilmek için şu örneği vermeliyiz. Yahyâ bin Hâlid el-Bermekî bu ilk yapılan tercümeden memnun kalmadığı için başka bilim insanlarını aynı eseri tekrar çevirmekle görevlendirmiştir.⁴⁸⁹

Hârûnürreşîd'in devrinde de ilim ve kültür hayatında çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yine bu dönemde vezir Bermekîlerin saraylarında kelâmî ve felsefî konularda ilmi tartışmalar yapılmaktaydı. Hârûnürreşîd Beytülhikme'nin ilk nüvesini oluşturan Hizânetü'l-hikme'nin zenginleşmesi için büyük gayretler sarf etmiştir. Bu nedenle bazı gayrimüslim bölgelerden çok ilginçtir cizye olarak kitap almıştır. Bu devirde özellikle Grekçe, Süryânîce ve Sanskritçeden birçok eser Arapçaya çevrilmiştir. İbnü'n-Nedîm, Ebû Sehl Fazl bin Nevbaht'ın (ö. IX. yüzyıl) yaşamını anlatırken onun Hârûnürreşîd döneminde Hizânetü'l-hikme'de görevli olduğunu yazmıştır. Ayrıca Allân el-Verrâk eş-Şuûbî'nin de (ö. 218/833'ten sonra) Beytülhikme'de Hârûnürreşîd, Me'mûn ve Bermekî ailesi için kitap kopya ettiği bilinmektedir.

⁴⁸⁸ Vladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1964), 15; Recep Uslu, "Cündişâpûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/117-118; Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları* (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019), 34-36.

⁴⁸⁹ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/9.

İbn Ebû Usaybia ise İbn Mâseveyh'in halife Hârûnürreşîd tarafından Ammûriye, Ankara ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde elde edilen kitapları çevirmekle vazifelendirildiğini söylemektedir. Çeviri yapanlardan biri de Hârûnürreşîd için Öklid'in Elementler isimli eserini Uşûl'l-hendese ismiyle Arapçaya tercüme eden Haccâc bin Yûsuf bin Matar isimli kimseydi.⁴⁹⁰

Yunan Kültürünün Müslüman Kültürü üzerine etkisi Halife Me'mun devrinde en yüksek seviyeye ulaşmış bulunuyordu. Halife Me'mun devrinin Fazl bin Sehl gibi devlet adamları bile astronomi diğer bilimlerde çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Bilindiği gibi adı geçen bu halifenin rasyonalist fikirleri var olup kendisi de bir Mu'tezile mezhebine mensup idi. Bu nedenle dini metinlerinde akla uygun bulunmasının gerekli olduğuna inanıyordu. Bu görüşünü temellendirmek onu Yunan Felsefinin din ile ilişkisini araştırmaya teşvik etmişti. Bu amaçla Me'mun Bağdat'ta bir akademi, kütüphane ve çeviri bürosundan oluşan Beytülhikme isimli bir yer kurmuştu. Bu bütünlüşmüş kurum, MÖ. III. asrın ilk yarısında kurulan meşhur İskenderiye Kütüphanesinden sonra oluşturulan kültür tarihinin en mühim bir yeri olarak kabul edilmektedir. Bu şekilde planlı olarak başlamış olan çeviri faaliyetleri yaklaşık olarak yüz yıl sürmüştür. Çeviri çalışmaları yapılırken içinden çıkılması zor olan cümlelerin bu nedenle kelime kelime çevrilip Arapçada tam olarak bir karşılığının bulunamadığı anlarda Yunanca kelimeyi Arap harfleri ile yazma şeklinde uyum yolu seçildiği görülmektedir. Örneğin geometri kelimesi "cumetriya", aritmetik kelimesi "aritmetiki", coğrafya kelimesi ise "curafiyya" olarak yazılıp Arap diline kazandırılıyordu. Ayrıca üzerinde durulması gerekli olan bir diğer husus ise bu dönemde Yunan edebiyat eserlerine ilgi duyulmamasıdır. Bu nedenle Müslüman âlimler Yunan şiiri, tiyatro ve edebiyatı ile yakın bir ilişki kuramamışlardır. İslam dünyasında hissedilen edebi etkinin daha önceki bölümlerde de söylendiği üzere Fars etkisi olduğu görülmektedir. Bu çeviri faaliyetleri sırasında sadece ünlü edebiyatçı Homeros'un (ö. MÖ. IX. yüzyıl) İlyada isimli eserinin bir bölümünün Mehdî-Billâh'ın (ö. 169/785) kendi astroloğu tarafından Arapçaya çevrildiği yine bilinmektedir. Bu çeviri maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır. Yunancadan Arapçaya çevrilen kitaplar daha çok matematik ile tıp alanı ve başta Platon ve Aristo'nun eserleri olmak üzere felsefeye ait eserler bulunmaktadır. Neoplatonculuğa ait eserler de tercüme edilmiştir. İslam Tarihi açısından düşünce ve bilimin hızlı bir şekilde geliştiği bu dönem siyasi açıdan bir çöküşün başlama işaretlerini de sergilemektedir.⁴⁹¹

İslam Dünyasında çalışılan bilimlerin H. III./M. IX. yüzyılda da rahat bir şekilde yollarında ilerleyebilmesi için nitelik ve nicelik yönelik gelişimlerinde önceki yüzyılda yapılan çalışmalardan yararlanabildiler. Yine bu yeni yüzyılın ilk başlarında yönetime geçen Halife el-Me'mûn'un desteği sonucunda çeviri çalışmaları yeniden hız kazandılar. Yunanlıların bilimsel

---

⁴⁹⁰ Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/258-261.

⁴⁹¹ İbnü't Tıktaka, *El-Fahrî*, 164-165; Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 46; Mustafa Necati Barış, "İslam Medeniyeti'nin Gelişme ve Yayılma Evreleri", *İslam Medeniyeti Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 89-90; Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, 9-11.

çalışmalarına ilgi duyan halife Yunanca eserleri Bizans'tan ya da fethedilen bölgelerden ivedilikle Bağdat'a getirtti. Henüz tercüme edilmemiş bazı eserleri Arapçaya tercüme ettirmekle kalmamış diğer taraftan birçok eski çeviriyi de yeniden çevirtti. Halife el-Me'mûn'un kurduğu Bilgelik Evi denilen Beytülhikme isimindeki bir kurum vasıtasıyla bilim insanlarının çalışmalarını kolaylaştırıp organize etmiştir. Halifenin kendisi de birçok bilim alanında bilgi sahibi olan birisiydi. Halifenin aldığı inisiyatif vesilesi ile birçok yeni eser Arapçaya kazandırılmış oldu. Yine halife bu tercüme projelerin yürütülmesi sırasında ilim adamlarına bizzat eşlik etti. Halifenin çalışmaların sonuçlarından memnun olup ya da olmaması durumunda ona göre stratejiler geliştiren kararlı bir karakter göstermesi nedeniyle başarılı çalışmalardan bazı örnekler verebiliriz.⁴⁹² Batlamyus'un (ö. MS. 168-?) Almagest'in Arapçaya ilk tercümesinin yapıldığı zamanda çevrilmiş bulunan, yine Batlamyus'a ait olan Temel Kurallar isimli diğer bir kitabını astronomlarına kontrol ettirip bazı düzeltmeler yaptırdı. Bu çalışmaların sonuçları ez-Zîc el-Mumtahan ismi altında yayınlanmıştır.⁴⁹³

Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde özellikle tıp alanında İskenderiye ve Cündişâpûr tıp alanında merkezdi. İran'ın fethine rağmen Sâsânîlerin meşhur bilim merkezi Cündişâpûr en azından Halife el-Me'mûn (198-218/813-833) devrine kadar 150 yıl kadar hâlâ yaşıyordu. Burada yetişen hekimler özellikle Bağdat şehrinde faaliyette bulunuyorlardı. Bu hekimlerden biri olan Curcîs bin Cibrâîl bin Buhtîşû' (ö. 152/769) ayrıca Cündişâpûr Hastanesi'nin başhekimiydi. Öte yandan kendisi bazı tıp kitaplarının yazmıştı. Bu hekim ilerlemiş yaşına rağmen, Halife Mansûr'un (M. 754-775) bir mide rahatsızlığı geçirmesi üzerine tedavi etmek için 148/765 yılında Bağdat şehrine çağırılmıştı. Yine vefatın kadar kaldığı dört yılda Bağdat'ta Curcîs bin Buhtîşû' Bağdat'ta kaldığı süre zarfında Halife Mansûr'a Yunanca ve Süryânîce'den çok sayıda nakiller ve tercüme yapmıştır. Ayrıca farmakoloji alanında Kitabu'l-Ahlât isiminde bir kitap yazmıştır. Bu sırada Künnâş ya da Kennâşû'l-Mahşer ismiyle Süryânîce bir tıp kitabı derlemiştir. Bu eser daha sonraları Huneyn bin İshak (ö. 260/873) tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) bu kitaptan çeşitli alıntılar yaptığı söylenmektedir. Ayrıca kendi telif ettiği eserleri ise Süryânîce olarak yazmıştır.⁴⁹⁴

Farklı toplumların birbirlerini tanıma döneminde Müslümanların öncelik verdikleri alan günlük gereksinimlerine yardım edebilecek fen bilimleri olmuştur. Bu nedenle Halife Me'mûn'un (ö. 218/ 833) dönemine gelinceye değin daha çok astronomi, matematik ve tıp gibi bilimlere ait kitaplar çevrilmiştir. Me'mûn döneminde çeviri alanı biraz daha felsefi kitaplara kayarak 86 farklı yön kazanmıştır. Felsefi alandaki çeviriler daha çok Yunan

---

⁴⁹² Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/10.

⁴⁹³ Cengiz Aydın-Gülseren Aydın, "Batlamyus", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/196-199; Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/10-11.

⁴⁹⁴ Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 236; Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 1/8-9; Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/378; Uslu, "Cündişâpûr", 8/117-118; Öztürk, "Fen Bilimleri", 169; Efe, *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*, 66-68.

düşüncesine dayanmakla birlikte bu çevirileri yapanlar arasındaki en büyük pay ise Süryanîlere düşmüştü. Süryanî mütercimler özellikle Neoplatoncu düşünceler içeren Yunanca kitapları öncelikle Ârâmî dillerinden birisi olan Süryânîceye çevirirlerdi. Bu şekilde Süryânîceye çevrilmesindeki önemli husus Irak ve çevresindeki Hıristiyanların bilim ve kültür dili olan Süryânîceye yapılan çeviriler sonrasında gelen istekler üzerine Arapçaya çevrilmektedir. Ardından da bu çalışmaları Yunan, Fars, İbranî, Hind ve Keldanî dillerinden yapılan yeni çeviriler izledi.⁴⁹⁵ Ayrıca çeviriler hakkında sözüne güvenilir kişiler geçmiş zamanda Yemen şeyhlerinden şu sözleri duymuşlar: “Yemen’de mukim olan Himyerîler elif, bâ, tâ’nın yazılış biçimlerinin tersine müsned denilen yazıyı kullanıyorlardı. Halife Me’mûn’un şahsi kütüphanesinde eski bir cüz gördüm. Bu cüzün üstünde “Emîrû’l-mûminîn Abdullah el-Me’mûn’un tercümanlarından tercümesinin yapılmasını emrettiği bazı şeyler.” yazılıydı. Bu evraklar arasında Himyerî yazısı ile yazılmış olanlar da vardı.⁴⁹⁶

Tabiat ilimlerinden kısa süre sonra felsefi ağırlıklı düşünce kitaplarına geçiş yapan çeviri hareketi akabinde dini eserlere de el atmakta fazla gecikmemiştir. Örnek verdiğimizde Müslüman kimliğine rağmen yine de Maniheizt olduğu söylenen İbnü’l-Mukaffa’ Emevîlerin son yıllarına doğru Mani Dininin bazı temel kitaplarını ile Kitâbu Mazdek’i çevirmesiyle dini kitaplarda bu çeviri kervanına katılmıştır. İbnü’n-Nedîm (ö. 385/ 995-?), Harunürreşid’in (ö. 193/809) azatlı kölesi Ahmed bin Abdullah bin Selâm’ın, İslamiyet dışındaki dinlerin kutsal kitapları ile bu kitaplar hakkında bilgi içeren bazı eserleri Grekçe, İbranice ve Sâbîiceden Arapçaya çevirdiğini nakletmektedir. Devlet gözünde bir çeşit kamu hizmeti yapan bu tercümanlardan bir kısmı yönetimin hoşgörülü tavrından da güç alarak, Hz. Muhammed’in peygamberliğini ispat etmek için Müslüman âlimlerin yazdıkları kitaplara karşı reddiyeler bile kaleme almışlardır. Örneğin Muktedir-Billâh (M. 908-932) devrinde yaşayan Hıristiyan tercüman Kustâ bin Lûkâ el-Ba’lebekî (ö. 300/912-913) aynı dönemde yaşamış olan İbnü’l-Müneccim’in (ö. 300/912) Nübüvvetü Muhammed adlı kitabına ve ünlü Müslüman filozof el-Kindî’nin (ö. 252/866-?) eserlerine cevap vermiştir.⁴⁹⁷ Bu konuyla ilgili Muhyiddin İbnü’l-Arabî (ö. 638/1240) tarafından yapılan değerlendirmelere baktığımızda İslami açıdan zararlı bazı yabancı düşüncelerin İslâm dünyasına girmesinin asıl nedeni tıp ve tabiat ilimlerine ait eserleri Yahudi, Hıristiyan ve diğer dinlere inanan kişilere çevirtiren aslı Fars soyuna dayanan Bermekî ailesidir. Bu çevirmenlerin tercüme ettikleri eserlere İslam şeriatına ters ve küfre götüren fikirler içeren birçok şeyi bu eserlere gizlice karıştırmışlardır. Bu yüzden çevrilen kitapları okuyan kişiler şaşkınlık ve hayranlık uyandıran bu ilimlere sahip olan

---

⁴⁹⁵ Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed’in Peygamberliği*, 41-42.

⁴⁹⁶ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 32.

⁴⁹⁷ İlhan Kutluer, “Kustâ b. Lûkâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002),26/465-467; Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed’in Peygamberliği*, 42-43; Abdülkerim Özaydın, “Muktedir-Billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/144-145.

halkların dini inanışlarının da bu şekilde olduğuna inanıp bahsedilen fikirleri daha detaylı öğrenmeyi arzulatmaktadır.⁴⁹⁸

2.4. Araplarda Para Darbedilmesi ve Yazıya Etkisi

2.4.1. Cahiliye döneminde para

Cahiliye Devrinde alışveriş yaparken para kullanan Arap tüccarlar genellikle iki farklı dirhem ile ticaretlerini yapmışlardır. Bu paralardan birincisi Bağliyye öteki ise Taberiyye adıyla bilinmektedir. Aslına bakılırsa bu paraların birincisi Sâsânî İmparatorluğunun diğeri ise Bizans İmparatorluğunun tedavüle koyduğu sikkelerdi.⁴⁹⁹ Muhammed bin Sa'd, Muhammed bin Ömer el-Eslemî, Osman bin Abdullah bin Mevheb, babası ve Abdullah bin Salebe bin Suayr vasıtasıyla şöyle rivayet etmiştir: Cahiliye Devrinde Sâsânîlerin Bağliyye dirhemleri⁵⁰⁰ ve Taberiyye'de denilen Herakl dinarları⁵⁰¹ ile Mekke halkına ticaret vasıtasıyla geliyordu. Mekke halkı bu paraların sadece külçe halinde olduklarında kabul ederek alışveriş yapıyorlardı. Mekke halkının gözünde miskalın ölçüsü aşağı yukarı belli idi. Bu oran küsuratını saymazsak 22 kırat; 10 adet dirhem 7 miskal ağırlığına tekabül etmekteydi. 1 rıtl⁵⁰², 12 ukiyye⁵⁰³; 1 ukiyye ise 40 dirheme denk gelirdi.

2.4.2. Erken islami dönemde ve hulefâ-yi râşidîn döneminde para (610-661)

Hız. Peygamber bu miktarları İslam sonrasında aynısı gibi bırakmıştır. Hız. Peygamber'den sonra gelen Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali de bu ağırlık birimlerini değıştirmediler. Dört halife döneminde de diğere devletler örnek alınarak sikke bastırmak bir anlamda halifenin alametlerinden birisi sayılmaktaydı. Halifeler bastırđığı sikkelerin üzerine kendi adlarını ve sıfatlarını kazıtmışlardı. Hız. Ömer gereksinim duyulduğu için ilk kez sikke bastırtmıştı. Hız. Ömer dışında Muaviye, Abdullah bin Zübeyr'in sikke bastırttığı bilinmektedir.⁵⁰⁴ Tarihçilerin çoğunluğu ilk sikkeyi bastıran olarak Abdülmelik bin Mervan'ı kabul etse de Makrizi gibi bazı tarihçiler ilk parayı darbettiren kişii olarak Hız. Ömer'in adını vermektedir. Hız. Ömer'in bastırđığı dirhemler Sâsânî Kırsası Nuşirevan tarafından bastırılan dirhemlere çok benzemekteydi. Tek farklılık bu dirhemlerin üzerinde "Elhamdü lillah",

---

⁴⁹⁸ Ahatlı, *Peygamberlik ve Hız. Muhammed'in Peygamberliği*, 42.

⁴⁹⁹ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 273; Apak, *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*, 153.

⁵⁰⁰ Bağliyye Dirhemi: Sâsânîlerin 4.25. gram ağırlığındaki gümüş parasıdır.

⁵⁰¹ Herakl Dinarı: Bizansın 4,25 gram ağırlığındaki altın parasıdır.

⁵⁰² Rıtl: Günümüzde 1,359,36 kg denk gelen ağırlık birimidir.

⁵⁰³ Ukiyye: Günümüzde 113,28 grama denk gelen ağırlık birimidir.

⁵⁰⁴ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/351; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 124.

“Muhammed Resullullah” ve “La ilahe illallah vahdedü” gibi kelimeler Arapça olarak yazıyordu.⁵⁰⁵

2.4.3. Emevîler döneminde para (661-750)

Muaviye bin Ebu Süfyan bu ağırlık ölçülerini önceki halifeler ile aynı şekilde bırakmayı yeğlemiştir. Muaviye’den sonra Mus’ab bin Zübeyr (ö. 72/691) ile kardeşi Abdullah bin Zübeyr’in (ö. 73/692) Hicaz’ı elinde tuttuğu devirde az miktarda olsa da dirhem darbetmiş olup onların vefatından sonra bu paralar tedavülden kaldırıldı. Muhammed bin Sad, Süfyan bin Uyeyne ve babası vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: İlk önceleri 7 ağırlıklı dirhem bastıran Abdullah bin Zübeyr devrinde el-Hâris bin Abdillâh bin Ebî Rebî’a el-Mahzûmî adlı kişidir. Muhammed bin Sad, el-Vâkidî, Yahya bin en-Numan el-Ğıfarî ve babası vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: “Mus’ab bin Zübeyr H. 70 yılında, Abdullah bin Zübeyr’in verdiği emri ile Sâsânî Kisralarının dirhemleri tarzında dirhemler bastırmıştır. Basılan bu yeni dirhemlerin bir tarafında “Bereke”, diğer tarafında ise “Allah” lafzı yazılıydı. Haccac bin Yusuf tüm Arabistan Yarımadasına hâkim olunca bu paraları değiştirdi.” Hişam bin el-Kelbî’nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Mus’ab bin Zübeyr gümüş dirhemler yanı sıra altın dinarlar da bastırmıştır.⁵⁰⁶ Müslümanların daha sonra Emevî ve Abbasi devrinde bastığı dirhem ve dinarlar daire şeklinde imal edilmiştir. Üstünde bulunan yazılar da yine daire şeklinde olup birbirine paralel olarak darbedilmiştir. Bir yüzünde Allah Teâlâ’yı yüceltmek için O’nun adları ile Hz. Muhammed’e ve ashabına salat-u selam yazılırdı. Diğer tarafına ise paranın basıldığı tarih ile birlikte bastıran halifenin adı yazılırdı. Emevîler, Ubeydiler ve Abbâsîler devrindeki para basma uygulaması bu şekilde yapılırdı.⁵⁰⁷

Bir başka rivayette ise Tabakat adlı eseri ile tanınan tarih, siyer, hadis ve ensâb âlimi olan Muhammed bin Sa’d, el-Vâkidî, Sâ’id bin Müslim bin Bâbek ve Abdurrahman bin Sabit el-Cumahi vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: Cahiliye Devrinde Kureyş Kabilesinin bazı ölçüleri vardı. İslam dini gelince kullandıkları bu ölçüler hemen terkedilmemiştir. Kureyş Kabilesi gümüşü, dirhem ismini verdikleri ölçüyle, altını ise dinar ismini verdikleri bir ölçü ile ölçerlerdi. Paralarda on dirhem ağırlığı toplamda yedi dinarın ağırlığına tekabül etmekteydi. Kureyş Kabilesinin bir de arpa ölçüsü bulunmakla birlikte bu bir dirhem altmış da birine eşittir. Ayrıca Kureyş’in bir de “*ukiyye*” denilen ölçüsü olup bu ölçü kırk dirhem ağırlığına denk gelmektedir. Bir diğeri ise “*neşş*” ölçüsü denilip yirmi dirhem ağırlığına tekabül eder. Kureyş’in bir de “*nevât*” denilen çekirdek ölçüleri vardı. Nevât ise beş dirhem ağırlığına denk gelmektedir. Kureyş Kabilesi külçe halindeki büyük parça gümüş ve altını ve

⁵⁰⁵ İmam Şiblî, *Hazreti Ömer*, 337-338.

⁵⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 532, 534, 535; Halil Sahillioğlu “Dirhem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/368-371; Cengiz Kallek, “Rıtl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/52-55.

⁵⁰⁷ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/351.

yukarıda değindiğimiz ölçülerle ölçüp alışveriş yaparlardı. Hz. Peygamber Mekke'ye fethedince onların bu kullandığı ölçülerini olduğu gibi değiştirmeden bıraktı.⁵⁰⁸ Bu paraların ölçüleri ve miktarları üzerinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Muâviye'nin halifelik dönemlerinde bir değişiklik yapılmayıp aynen kullanılmaya devam edildi. Ancak Muâviye, kendi devrinde 15 kırıttan⁵⁰⁹ 1 veya 2 habbe⁵¹⁰ eksik yeni paralar bastırdı.⁵¹¹

Rivayetlere göre kullanılan dirhemler dört farklı ağırlıktaydı. Adları ve ağırlıkları şöyleydi: Mağribi, 8 dânik⁵¹²; Bağli, 8 dânik; Yemeni, 6 dânik ve Taberi ise 4 dânik'a tekabül etmekteydi. Ömer bin Hattâb hilafeti döneminde bu adı geçen dirhemlerden⁵¹³ hangilerinin diğerlerine göre fazla kullanıldığının tespit edilmesini istemiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda en fazla kullanılanların Taberi ve Bağli olduğu anlaşılmıştır. Bu iki dirhem ağırlıklarının toplamı 12 dânik yapmaktadır. Bu bahsi geçen farklı iki dirhem ortalama 6 dâniktır. Bu ortalama ağırlığı 6 dânik olan 1 dirheme 7 bölü 3 miktarı kadar daha eklendiğinde 8,57 dânik olan bir miskala⁵¹⁴ eşittir. 8,57 dânik olan miskalin 10 bölü 3'ü çıkartıldığında yine ortalama bir dirheme denktir. Abdülmelik bin Mervân döneminde ülkede tedavülde bulunan adı geçen paraları imitasyonlarından korumak için özel olarak damgalanması gerektiğini fark etmiştir. Ömer bin Hattâb devrinde belirlenmiş olan dânik, dirhem ve miskal ölçüleri temel alındı. Bu madeni paraların damgalanması için hususi olarak demirden mühürler yaptırmıştır. Sâsânî ve Bizans paralarında olduğu gibi paraların resimli olmaması için demir mührün üzerine resimler yerine kelimeler konulmuştur. Bunun temel sebebi İslam âlimlerinin Cahiliye Devrindeki gibi putperestlik yaygınlaşması endişesiyle resimleri iyi gözle bakmamış olması ile hoş söz ve belagatin Arapların karakterine daha uygun olmasıdır. Bu İslami örf ve adet Müslümanlar arasında ilerleyen zamanlarda da aynen devam etmiştir.⁵¹⁵

Müslümanlar önceleri diğer devletlerin darbettikleri dinar ve dirhemleri kullanıyordu. Bu dirhem ve dinarlar ise büyüklük ve küçüklük açısından çeşitli boyutlardaydı. Abdülmelik bin Mervân babasının vefatından sonra halifeliğe gelince bir süre geçtikten sonra kullanılan dirhemlerin ve dinarların son durumunu sorup paraları inceledi. Sonunda Haccac bin Yusuf'a gönderdiği mektubunda dinar kıratından olmak üzere on beş kıratlık yeni dirhemlere basılmasına emretti. 697 yılında Müslüman Araplar Abdülmelik devrinde bakır fuluslar, gümüş zuze'ler ve altın dinarlar darbetmeye başladılar. Abdülmelik'in kendisi de Dinar-ı

---

⁵⁰⁸ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 533-534.

⁵⁰⁹ Kırât: Arapçada genelde kırât şeklinde ifade edilen bu sözcük çoğunlukla eczâ, sikke ve kıymetli taşların ölçülüp hesaplanmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür.

⁵¹⁰ Habbe: Tahıl tanesini birim olarak kabul eden bir ağırlık ölçüsüdür.

⁵¹¹ Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İstem* 4/8 (2006), 171-186.

⁵¹² Dânik = 0,472 gr.

⁵¹³ Arabî Dirhem = 2,832 gr.

⁵¹⁴ Arap Miskali = 4,72 gr.

⁵¹⁵ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/351; Cengiz Kallek, "Dânek", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/457-458.

Dımeşkîler denilen paraları Dımeşk'te darbetti. Râvilerden biri olan Osman, babasından duyduğu şunları söylemiştir: "Bu basılan paralar Medine'de bizim elimize kadar geldi. Hz. Peygamber'in ashabından hayatta olan kimseler ile tabînden olanlar orada bulunmaktaydı. Bu iki grupta bu gelen yeni paraları reddetmediler." Muhammed bin Sa'd ise şöyle söyledi: "Bizim günlük hayatta kullandığımız bu dirhemlerden 1 tanesinin ağırlığı 20 kırat değerindeki miskalimizin ölçüsüyle 14 kıratdır. Bu miktar ise 21 kırat ile 7 bölü 3 kıratından 15 kırat ağırlığa tekabül eder."⁵¹⁶

Tabakat adlı eseri ile tanınan tarih, siyer, hadis ve ensâb âlimi olan Muhammed bin Sa'd, el-Vâkıdî, Osman bin Abdillâh bin Mevheb ve babası vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: Ben adım Sa'îd bin el-Müseyyeb'e: "İlk kez nakışlı dinarları kim bastırdı?" diye sordum. O ise bana şu cevabı verdi: "Abdülmelik bin Mervân." Dinar denilen altın paralar Rumların ülkesinden, dirhem denilen gümüş paralar ise Kisra'nın ülkesinden bize geliyordu. Yemen'de kullanılan Himyerî paralarının sayısı oldukça azdı.⁵¹⁷ Ayrıca o güne değin kullanılmakta olan Sâsânî ve Bizans paralarının yerine Abdülmelik bin Mervân gümüş ve altından para darbettirmiştir. Yeni basılan paranın üstündeki simgelerde tahmin edileceği gibi daha çok İslami bir yönetimini vurguluyordu. İlk zamanlar devrin halifesinin bir portresi paralarda kullanılmış olmasına rağmen bu duruma Müslümanların şimdilik hazır olmadıkları bir durumdu. Zamanla onun yerine görsel olmayan ve doğrudan İslam dinine göndermede bulunan bir simgeci tarz bu sebeple daha başarılı olmuştur. Müslümanların bazı sikkelerin üstünde ise Müslümanların ortak ibadetini temsil eden ve Mekke'nin istikametini simgeleyen mihrap ile Hz. Peygamber'in mızrağı bulunuyordu. Paraların darbi sırasında zamanla Bizans'ın kullandığı imparator resimleri yerine Hıristiyanlık sonrası İsa resmini kullanmaya başlanmıştır. Buna benzer bir durum Müslümanlar içinde de yaşanmış olup halife resimlerinden "Allah" lafzı ile Allah Teâlâ'nın ve Müslümanların gücünü gösteren Kur'an-ı Kerim ayetleri kullanılmaya başlandı. Ayrıca bu dönemde yüksek meblağların taşınması ve güvenlik sorunları nedeniyle yeni bir para transferi yöntemi bulunmuştur. İlk örneği ise Faslı Müslüman bir tüccara gönderilmiş olan kırk iki bin dinar değerindeki yazılı bir evraktan bahsedilmektedir. Bu uygulama ile yeni bir çeşit ödeme emri olan evraklara Arapça "sakk" deniliyordu.⁵¹⁸ Haçlı Seferleri sırasında Müslümanlardan bu sistemi öğrenen Tapınak Şövalyeleri sayesinde sistem Avrupa'ya taşınmıştır. Kudüs'e seyahat etmek isteyen Hıristiyan hacılar deniz seyahati sırasında Hıristiyan ve Müslüman korsanlardan parasını korumak için gemiye bineceği yerdeki Tapınak Şövalyelerine parasını teslim edip aldığı kâğıtla Kudüs'e varınca orda ki Tapınakçılardan bir miktar komisyon ödeyerek alırlardı. Günümüzde de sıkça kullanılan çek kelimesi de muhtemelen bu kelimedenden türemiştir. Yine bazı kaynaklarda ise Amerikan Doları Tapınak Şövalyelerinin çek kâğıdının gelişmiş hali olduğu da

⁵¹⁶ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 532-533; Gregory Abû'l Farac; *Abû'l Farac Tarihi*, 1/188.

⁵¹⁷ İbn Rüste, *El-A'lâku'n-Nefise*, 213; Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 534.

⁵¹⁸ Bostanzade Yahya Efendi, *Tarih-i Saf/Tuhfetü'l-Ahbab*, çev. Necdet Sakaoglu (İstanbul, Alfa Basım Yayım, 2016), 94; Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 21; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 1/311; Durant; *İslâm Medeniyeti*, 39-40.

belirtilmektedir. Bu ikisi arasında bağlantı kurmakta zorlansak bile asıl olay şu şekilde gelişmiştir. Fransa Kralı IV. Philippe (1285-1314) Tapınak Şövalyelerini tutuklamaya başlayınca Tapınakçıların çoğunluğu Masonların be diğer şövalye gruplarının arasına karışmış olup varlığını burada devam ettirmiştir. Amerika Birleşik Devletinin kurucularının çoğunluğunun Mason olması Tapınakçılarla dolar arasındaki bu ilişkiyi doğrulamaktadır. Ayrıca Amerikan Doları gerçekten bir kâğıttan imal edilen para değildir. ABD para birimi olan doları incelediğimizde pamuk ve ketenin bir arada kullanılması sonucu üretilir. Basit şekilde açıklamak gerekirse %75 pamuktan ve %25 keten malzemelerden oluşur. Dolar kâğıdının içeriğinin dörtte biri keten ve dörtte üçü pamuktan oluşur. Örneğin 2009 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde dolar basabilmek için 21.000 adet pamuk balyası kullanılmıştır.⁵¹⁹

Konumuzla alakalı bir başka rivayette meşhur tarihçi Ahmed bin Yahya el-Belâzurî, Sa'îd şunları bize rivayet etti: Ben, Dimeşk'e külçeler şeklinde gümüş ve altın gönderdim. Bu külçeler benim adıma Cahiliye Döneminin ölçüsüne göre para darbedilmiştir. Muhammed bin Sad, el-Vâkıdî, Reb'â bin Osman ile Vehb bin Keysan vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: Vehb, Abdülmelik bin Mervân'ın üstünde nakışlar bulunan madeni paraları darbetmeden evvelki dirhemleri ve dinarları nakışsız bir halde gördüm. Bu basılan paraların ağırlığı ise Abdülmelik'in darbettirdiği dinarların ağırlığının aynısıdır.⁵²⁰

Başka bir rivayette Muhammed bin Sa'd, Muhammed bin Ömer, İbn Ebî'z-Zenad ve babası vasıtasıyla şöyle rivayet etmiştir: Abdülmelik bin Mervân H. 74 cemaat yılında, ilk kez altın para darbettirmiştir. Ebû'l-Hasan el-Medâinî ise şunları söylemiştir: Haccac bin Yusuf, Hicri 75 yılının sonunda, dirhem denilen gümüş paraları darbettirdi. Sonrasında o, Hicri 76 yılında ise tüm Emevî bölgelerinde para darbedilmesini emretmiştir. Davud en-Nâkıd şunları rivayet etti: Ben bizzat Hicri 73 yılında Küfe de darbedilmiş olan gümüş dirhemlerden birisini gördüm. Paralardan anlayan ehil kişiler bu dirhemden kalp yani sahte olduğu hususunda birleştiler. Ben yine benzeri hiçbir yerde görülmemiş olan çok nadir bir gümüş dirhem gördüm. Bu dirhemden üstünde 'Ubeydullah bin Ziyad yazısı var olup bu paranın da sahte bir para olduğu anlaşıldı.⁵²¹

Ünlü Tarihçi Muhammed bin Sa'd, el-Vâkıdî, İbn Ebî'z-Zenâd ve babası yoluyla şöyle rivayet etmiştir: Abdülmelik bin Mervân, cemaat yılının akabinde gümüş ve altın para darbeden ilk kişidir. Yine ben babamdan: "*Abdullah bin Mes'ud'un kalp olan paraların imhasını emretmesi hakkında halkın aralarında söylemiş oldukları olduğu sözler için ne düşünüyorsun?*" şeklinde bir sorunca o da bana şu cevabı verdi: "*Abdullah bin Mes'ud'un söylediği bu sözü Farislerin*

---

⁵¹⁹ Sean Martin, *Tüm Gizemleriyle Tapınak Şövalyeleri*, çev. Barış Baysal (İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2009), 37-38; Mustafa Çakıcı, *19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 15-16; Ahmet Güç, *Satanizm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 86-87; Ahmet Memişoğlu, *Tapınak Şövalyeleri* (İstanbul: Kamer Yayınları, 2017), 294-295; Paratic, "Dolar Hakkında Bilmediğiniz 10 Gerçek" (Erişim tarihi: 03.02.2024).

⁵²⁰ Belâzurî, *Fütûhul-Büldân*, 534.

⁵²¹ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/266-270; Belâzurî, *Fütûhul-Büldân*, 534-535.

bastıkları paralar içindir. Nedenine gelince Farşlar bu paralara hile karıştırıp kalp para yapmışlardı.” dedi.⁵²² Bu durumu destekleyen en önemli kanıt ise para adının bile Farsça pâreden Arapçaya geçen bir kelime olması Farşların Arapları para hususunda daha çok etkilediği görülmektedir.⁵²³

Basılan paralarla ilgili Davud en-Nâkîd ve Ebû’z-Zübeyr en-Nâkîd vasıtasıyla şöyle rivayet edilmiştir: Abdülmelik bin Mervân Hicri 74 yılında bir miktar dinar darbetti. Daha sonra H. 75 yılında bu dinarlardan tekrar darbetti. Haccac bin Yusuf ise Sâsânîlerin Bağliyye dirhemlerinden darbetmiştir. Haccac bu dirhemlerin bir yüzüne “Bismillah” öteki tarafına ise “el-Haccac” kelimesine yazdırdı. Dirhemlerin basımında yıl sonrasında Haccac bu paraların üstüne “Allahu Ahad; Allahu’s-Samed” kelimelerini yazdırdı. Dönemin fakihleri basılan bu paraların üstüne bu tarzda âyetler darbedilmesini mekruh olarak gördükleri için bu dirhemlere “mekrûhe” ismini verdiler. Diğer bir rivayete göre ise Farşlar bu basılan dirhemlerin eksikliğini yanlış buldukları için bu dirhemlere “mekrûhe” ismiyle anıldı. Adı geçen bu dirhemlere ilk kez darbeden kişinin ismi olan Sümeyr’den dolayı “Sümeiryiye” ismi de verilmiştir.⁵²⁴

İslam Tarihçisi Hişâm bin Muhammed Kelbî’nin oğlu Abbas bin Hişâm el-Kelbî, babası ve Avane bin el-Hakem vasıtasıyla şöyle rivayet etmiştir: Haccac, adamlarına Acemlerin dirhemi nasıl bastıklarını sormuştur. Yapılan araştırmalardan sonra bir darphane kurup buraya o dönem para basan kişileri topladı. Haccac o günlerde kaçak basılan kalp paraların ve boşa gitmiş gümüşlerin piyasadan toplanması sonucunda elde edilen malzemeler ile külçe formunda verdi olarak toplanmış gümüşlerden devlet hesabına para darbettirdi. Haccac ilerleyen zamanlarda tüccarlara ve başka kişilere dirhem darbedilmesi için özel izin verdi. Bu sayede Haccac ustaların ve para basımında çalışanların maaşından tasarruf etmiş oldu. Haccac, para darbedenlerin ellerini belli olması için özel sembollerle damgaladı.⁵²⁵

Ömer bin Hübeyre (ö. 110/728)⁵²⁶, Yezîd bin Abdülmelik’in Irak valisi olarak atanınca devletin elindeki gümüşleri kendisinden önceki görevlerden daha çok saf hale getirtti. Bu sayede Yezîd gümüş dirhemleri güzelleştirip bu paraların ayarı konusunda oynama yapanlara çok sert davrandı. Yezîd’in arkasından Hâlid bin Abdullah sonrasında da kardeşi Hişâm bin Abdülmelik’in Irak’a vali olarak atanınca paralar hususunda Ömer bin Hübeyre’den daha çok duyarlılık gösterip çok sert davranmıştır. Bu titizlik o raddeye varmıştır ki sonunda paraların vaziyeti en güzel bir şekilde sıralayarak düzenledi. Ondan daha sonra da Yusuf bin Ömer Irak’a vali oldu. Yusuf para darbedenler ile damgalayan kişilere oldukça sert davrandı. Kalp

⁵²² Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 536-537.

⁵²³ Ali Akyıldız, “Para”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/163-166.

⁵²⁴ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 535-536; İrfan Aycan, “Haccâc b. Yûsuf Es-Sekâfî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/427-428.

⁵²⁵ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 536.

⁵²⁶ Nahide Bozkurt, “Ömer İbn Hübeyre”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/83-84.

para basanları ve hile yapanların ellerini kesmek gibi şiddetli bir şekilde cezalandırdı. Bu çalışmaların sonucu Hâlidîyye, Yusufîyye ve Hübeyriyye gibi paralar Emevî Döneminin paraları içinde en değerlileri olmuştur. Abbasi Halifesi Mansur gayrimüslimlerden haraç vergisini toplatırken, Emevîler devrindeki paralardan sadece adı geçen bu paraları kabul edip ötekilerini kabul etmezdi. Bu nedenle Emevîlerin ilk darbedilen dirhemlerine “mekrûhe” ismi verilmiştir.⁵²⁷

Bir başka rivayette ise Yezid bin Abdümelik devrinde Irak Valiliğine Ömer bin Hübeyre getirilmişti. Ömer’in valiliği zamanında paraların damgalanması vazifesini belirli bir düzene sokarak iyileştirdi. Sonrasında Irak Valisi olarak Halid Kasri, akabinde de Yusuf bin Ömer atanınca para darbu işini daha düzgün bir hale getirdiler. Yine bir rivayete göre Arapların paralarını ilk kez Musab bin Zübeyr damgalatmıştır. Musab bu paraların damgalanması vazifesini Hicaz Bölgesinin yönetimini elinde tutan kardeşi Abdullah bin Zübeyr’in emretmesi sonucu Hicri 70 yılında Irak’ta yapmıştır. Darbedilen paraların bir tarafında “Bereketullah” diğer tarafında ise “İsmullah” sözcüğü yazılıydı. Bir yıl sonra bu bölgelere tekrar hâkim olan Haccac bu paraları değiştirip üzerine “Haccac” kelimesini yazdırıp paraların ağırlığını da Hz. Ömer devrinde ayarlanmış olan ölçüyü esas aldı.⁵²⁸

2.4.4. Abbâsîler döneminde para (750-1258)

Cahiliye Devrinden itibaren Araplar ticari ilişkide buldukları devletlerin paralarını kullanmışlardır. İslam’ın gelişinden sonra bu durumu sürdüren Müslümanlar bu devletlerin topraklarını ele geçirince bu bölgelerde bulunan darphaneleri kullanarak kendi paralarını basmışlardır. İslam devleti zamanla genişledikçe fethedilen bölgelerde ihtiyaca göre yeni darphaneler kurmuşlardır. Kaynakların bazıları ilk paranın Hz. Ömer devrinde bazıları Abdümelik bin Mervan’ın emriyle Irak Valisi Haccac tarafından Kûfe’de basıldığını yazmaktadır. Bir kısım kaynaklar da ise ilk kez İslam parasının Abdümelik tarafından bizzat Dımaşk’ta basıldığı geçmektedir. İlk dönemlerde gümüş ve bakır sikkelerin üstüne darp edilen yer, darbettiren vali, bazen ise vali ile birlikte halifenin ismi de paranın üzerine yazılırdı. Abbâsîler döneminde Me’mûn devrine gelinceye değin Emevî ve Abbâsî halifeleri özellikle altın dinarların üstüne darp edilen yerini koymadıkları gibi kendi isimlerini de uzun süre yazdırmadılar. Fakat Me’mûn devrine gelince sikkelerin üzerine darp edilen yer ve halifenin ismi konulup ülkenin doğusu ile batısında altın ve gümüş para basılmaya başlandı. Halife Me’mûn döneminde altın para darbedilen merkeze özgü olmaktan çıkmış ve dirhem’in şekline benzer yeni bir şekil kabul edilmiştir. Özellikle 212/827 yılından itibaren Abbâsî eyaletlerin en önemli şehirlerinin çoğunluğunda altın para basılıyordu. Bağlı devlet ve beylikler de dinarı kendine bağlı darphanelerde Bağdat’ın belirlediği ağırlığını ve şeklini

⁵²⁷ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, 536.

⁵²⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/351.

değiştirmeden basmışlardır. Yukarıda bahsettiğimiz bilgiler dâhilinde genel olarak bir değerlendirme yaptığımız da Cahiliye Devrinden, Abbâsîler devrinin sonuna kadar paranın gelişiminde kopukluk olmadan komşu devletlerin etkisinde bir yol izlenmiştir. İslam geldikten paranın kullanımı ile ilgili olarak bazı değişikler olmuştur. Abdülmelik devrine kadar para basmadan Bizans ve Sâsânî paralarını kullanarak devam etmişlerdir. Abdülmelik devrinden itibaren Arap paralarının basımı kurumsallaşmaya başlayıp milli bir özellik kazandığını görüyoruz.⁵²⁹

---

⁵²⁹ Takıyyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğumme*, thk. M. Mustafa Ziyade-Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyâl (Kahire: 1940), 53; İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/351; Oğuz Tekin, "Sikke", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/179-184, Halil Sahillioğlu, "Dinar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/352-355; Mustafa Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", *İstem* 15 (Aralık 2010), 80-84.

SONUÇ

Dünyanın kadim milletlerinden biri olan Arapların İslam Öncesi tarihi hakkında çok fazla araştırma yapılmadığı için elimizde kısıtlı bilgiler dağınık bir şekilde bulunuyordu. Müslüman araştırmacılar daha çok İslam sonrası devri çalıştığı için Cahiliye dedikleri devre ait klasik çalışmalar sınırlı kalmıştır. Diğer medeniyetlerle yoğun ilişki içinde olmadıkları için onların tarihi kaynaklarında da Araplar hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Özellikle son iki yüz yılda Oryantalistlerin bu alanda arkeoloji, etnografya, tarih ve filoloji dallarında önemli çalışmalar yapmıştır. Müslümanların kaleme aldıkları klasikleri Oryantalistler Arap olmayan Müslümanlardan önce kendi dillerine çevirmeyi başarmışlardır. Bu bölgede arkeolojik çalışmalar ışığında tarih çalışmaları yapmayı da ihmal etmemişlerdir. Ülkemizde, diğer Müslüman ülkelerde ve Hıristiyan dünyasında son dönemde yapılan çalışmalar ise daha çok siyasi ve ekonomik alanda olduğu için bu çalışmamızda daha az ele alınan kültürel alanda araştırma yapmaya karar verdik. Bu çalışmamızda aslında İslam Öncesi Arapların hakkında bilinen birçok yanlış bilginin doğrusuna ulaşip yazmaya çalıştık. İslam öncesi Arapları hakkındaki bu yanlış algının sonucu olarak Dünya Medeniyetinin oluşmasında tek bir millet ya da tek bir dinin etkisi fikrinin ne kadar yaygın olduğunu görmüş olduk. Dünyadaki milletlerin kültürünü ve tarihini hiçbir zaman cahiliye, ilkel, yamyam veya barbar olarak sınıflandırmamak gerektiğine bu düşüncenin ne kadar yanlış olduğunu günümüzde daha iyi anlıyoruz. Tez başlığımızda bulunan Cahiliye kelimesi alan literatüründe daha çok kullanılmasından dolayı vermiş bulunuyoruz. Çalışmamızın içinde özellikle bu hususa dikkat ederek “Cahiliye Dönemi” yerine daha çok “İslam Öncesi Araplar” kavramını kullanarak bilimsel etik kurallarına riayet etmeye çalıştık. Özellikle batı dünyası tarafından aşağılanan Bedevi olarak nitelendirilen bir toplumun aslında Batılardan çok önce birçok gelişmiş medeniyet kurması araştırmacıların çoğunun nazar-ı dikkatini çekmektedir. Yemende yaşamış olan Araplardan yok olmayıp günümüze kalan bazı kitabeler MÖ. VIII. ve VII. yüzyılla tarihlendirilirken Avrupa kıtasında daha doğru düzgün bir yazı sistemi yoktu. Avrupa Medeniyetinin temellerini attığı kabul edilen Yunanlılar bile aynı yıllarda Fenikelilerden alfabeyi öğrenmeye çalıştığını görmekteyiz. Ayrıca göz ardı etmemiz gereken bir diğer husus ise Arap alfabesi ve Latin alfabesinin temeli Fenike Alfabesine dayandığını biliyoruz. Öte yandan dünya üzerinde İngilizce, Fransızca, Almanca ve İspanyolca gibi dilleri konuşulamıyorken Araplar Muallakat-ı Seb’a denilen edebi alanda zirve şiirler yazdığını görüyoruz. Dünyanın birçok yeri ile irtibatları olup ticaret yapan bir toplumdan cahiliye diye bahsetmek bu nedenle bir açıdan abesle iştigaldir. Örneğin Kureyş kelimesinin bir anlamının da küçük köpek balığı demek olduğunu unutmayalım. Çöldeki basit bedevi okyanuslarda bir nevi kral olan köpek balığını nasıl kendisi ile bağdaştırabilir. Bunun bir tek açıklaması olabilir: Araplar aslında zannedildiği gibi cahil, basit, eğitimsiz ve ilkel insanlar değillerdir. Hz. Peygamber’in büyük dedesi Haşim’in Bizans İmparatoru I. Leon ve Gassânî melikiyle anlaşarak Anadolu’daki Ankara’ya kadar gelerek ticaret yaptığını biliyoruz. Kureyşlilerin Habeş kralı ile antlaşmalar yapıp dost olduklarını kaynaklarda görüyoruz. Sâsânî kralı ile

anlaşma yaparak Orta Asya'ya kadar ipek yolundan ticaret yapmaya gittiklerini görmekteyiz. Yine Hz. Peygamber amcası Zübeyr ile birlikte Bahreyn ve Umman bölgesine giderek Çinliler ile tanışıp ticaret yaptıkları vakidir. Sonuç olarak hiçbir topluma veya millete ön yargılar olmadan tarafsız olarak bakmak bilimin temel prensibidir. Bizde bu yazımızda birçok bilimsel ve klasik kaynaklarla destekleyerek gerçeğin ve hakikatin peşinden gitmeye çalıştık. Ulaştığımız bilgiler ışığında Arapların tıpkı diğer milletler gibi gelişmiş medeniyet kurup devrinin önemli devletlerinden biri olarak siyasi hayatta yer almışlardır. Araplar kültürel, ekonomik ve siyasal alanda eski dünya milletlerinden biri olarak dünya tarihinin her zaman bir mihenk taşı olmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- AA, Anadolu Ajansı. "En eski Kur'an-ı Kerim bölümlerinden biri bulundu". Erişim tarihi: 23.08.2023. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/en-eski-kuran-i-kerim-bolumlerinden-biri-bulundu/24003#>
- AA, Anadolu Ajansı. "Suudi Arabistan'ın tarihi kültür kenti: Ula". Erişim tarihi: 15.10.2023. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suudi-arabistanin-tarihi-kultur-kenti-ula/2903853>.
- Abdullah b. Ebi Davud. *Kitabü'l-Mesahif*, çev. Abdülkadir Karakuş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Acıduman, Ahmet-Aşkit, Çağatay. "Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde 'Çiçek ve Kızamık' Üzerine: Çeviri Dönemi". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 13/3 (Eylül 2023), 576-591.
- Adair, John. *Hz. Muhammed Örneğinden Hareketle Lider*. çev. Ali Çavuşoğlu. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012.
- Ağırakça, Ahmet. "Nabatîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ağırakça, Ahmet. "Tedmür". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/ 264-265, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ahatlı, Erdinç *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Ahmed bin Muhammed bin Ebîbekr İbnu Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbâs, c. II, Beyrut: tsz.
- Ahmed bin Yahya El-Belâzurî. *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Ahmed Emin. *Fecrû'l - İslam (İslam'ın Doğuşu)*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1. Basım, 1976.
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Akaslan, Yaşar. *Mescid-i Nebevi'nin Gölgesinde Ashab-ı Suffe*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Akdemir, Salih. *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Akeolojik Haber. "Hz. Osman dönemine tarihlenen İslami kaya yazıtı keşfedildi". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-hz-osman-donemine-tarihlenen-islami-kaya-yaziti-kesfedildi-34320/>
- Akgür, A. Necati "Takvim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/487-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Akkuş, Yasemin. Klasik Türk Şiirinde Kâğıt (Kâğıttan Hayaller). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 33 (2015), 163-204.
- Akpınar, Turgut. "Adolf Grohmann". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Akyıldız, Ali. "Para", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Algül, Hüseyin. "Hadramut". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/65-68. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Algül, Hüseyin. "Himyerîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1986.
- Al-Manaser, Ali. "Understanding Safaitic Inscriptions in Their Topographical Context", *Supplement to the Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 48 (2018), 1-10.
- Alparslan, Ali. "Celî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Altuntaş, Hacı Mehmet. *Cahiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Amar, Zohar. "Ortaçağ'da Suriye'de (eş-şam) Kâğıt Endüstrisi Tarihi". *Tarih Dergisi* 42 (Mayıs 2012), 293-301.
- Apak, Adem. *Cahiliye Döneminde Ekonomik Hayat*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Aras, Ömer. "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasi Tarihi". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (2017) 63-91.
- Arkeofili. "Roma'ya Baş Kaldıran Suriye Kraliçesi Zenobia Kimdi?". Erişim tarihi: : 20.01.2024. <https://arkeofili.com/romaya-bas-kaldiran-suriye-kralicesi-zenobia-kimdi/>
- Avcı, Casim. "Kisrâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/71-72. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Avcı, Casim. "Tebük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/227-228. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf Es-Sekaff". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Aydemir, Abdullah. *İslami Kaynaklara Göre Peygamberler Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 11. Basım, 2022.
- Aydın, Cengiz-Aydın, Gülseren. "Batlamyus". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Aydın, Mahmut-Duran, Asım. *Kur'an ve Hıristiyanlar*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Aydın, Mustafa. "Arap Yazı Sistemi". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*. 10/4 (2018), 1-8.
- Aygür, Suat. *İslam Öncesi Cahiliyye Araplarında Tanrı Alayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Ayhan, Bayram. "Kadir Gecesi'nin Tespiti Problemi", *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*. ed. Mesut Okumuş. 493-519. Ankara: Hazar Matbacılık, , 2. Basım, 2018.
- Azimli, Mehmet, *Cahiliye Döneminde Dinî Hayat*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Basım, 2017.

- Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş*. Konya: Çizgi Kitabevi, 4. Basım, 2018.
- Azimli, Mehmet. *Siyeri Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Azizova, Elnure. "Teymâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/53-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Azizova, Elnure. "Ukâz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Balcı, İsrail. *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Barış, Mustafa Necati "İslam Medeniyeti'nin Gelişme ve Yayılma Evreleri", *İslam Medeniyeti Tarihi*, ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Barthold, V. Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Barthold, Vladimiroviç. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1964.
- Başkent Üniversitesi. "Takvimler-7". Erişim tarihi: 13.11.2023.
<https://www.baskent.edu.tr/~tkaracay/etudio/agora/zv/2009/takvimler7.htm>
- Bayram, Mikail. *Fil Olayı'nın Mahiyeti ve Fil Suresi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.
- BBC News Türkçe. "Birmingham'da en az 1370 yıllık Kur'an bulundu". Erişim tarihi: 23.08.2023.
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/07/150722_en_eski_kuran_1
- Bebel, August. *H. Muhammed ve Arap İslam Kültürü*. çev. Sıddık Çelik-Hasan Erdem. İstanbul: Arya Yayıncılık, 1. Basım, 2011.
- Belâzürî; *Ensâbü'l-Esrâf*, ed. Adnan Demircan, c. I. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 1. Basım, 2020.
- Berki, Ali Himmet-Keskioğlu, Osman. *Hâtemü'l Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 24. Basım, 2006.
- Bigiyef, Musa Carullah. *İslam Öncesi Araplarda Nesi Sistemi ve İslam'da Takvim Nizamı*. çev. Halil Aldemir-Ahmet Yasin Küçüktiryaki. Ankara: Ankara Okulu Yayınları Ankara, 1. Basım, 2020.
- Bilge, Mustafa L. "San'a", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Blanck, Horst. *Antikçağda Kitap*. çev. Zehra Aksu Yilmazer, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Bloom, Jonathan M. *Paper Before Print. The History and Impact of Paper in the Islamic World*. New Heaven: Yale University Press, 2001.
- Boleli, Nusreddin. "Klasik Dönem Arap Şiirine Dair Önemli Kaynaklar ve Tesbitler I", *Şarkiyat Mecmuası* 11 (2007),1-57.
- Bostanzade Yahya Efendi. *Tarih-i Saf/Tuhfetü'l-Ahbab*. çev. Necdet Sakaoğlu. İstanbul, Alfa Basım Yayım, 1. Basım, 2016.

- Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bozkurt, Nahide. "Mansûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28/5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nahide. "Ömer İbn Hübeyre". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 20/83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Cahiliye Devrinde Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat". *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/13 (2020), 92.
- Brockelman, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr. c. I, Kahire: tsz.
- Brockelmann, Carl. "Emevîler Döneminde Şâm ve Irâk'ta Arap Edebiyatı". çev. Selman Yeşil. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2014), 249-255.
- Bulut, Ali. "Arap Yazısı". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrırcı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Bulut, Ali. "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrırcı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Caetani, Leone. *İslam Tarihi*. çev. Hüseyin Cahid Yalçın, c. I. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Caetani, Leone. *İslam Tarihi*. çev. Hüseyin Cahid Yalçın. c. II. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Caetani, Leone. *İslam Tarihi*. çev. Hüseyin Cahid Yalçın. c. III. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Canan, İbrahim. "Enes b. Mâlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/234-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cevad Ali. *İslam Öncesi Arap Tarihi*. çev. Dursun Hazer-Fethullah Zengin. c. I. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım 2018.
- Cevad Ali. *İslam Öncesi Arap Tarihi*. çev. Hüseyin Maraz vd. c. II. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Çağatay, Neşet. *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar İslam Tarih (Dinî-İctimâî-İktisadi-Siyasi Açıdan)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Çağatay, Neşet. *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1957.
- Çağın Polisi Dergisi. "Ankara'nın Gizemli Şairi İmrulkays". Erişim tarihi: 23.08.2023. https://www.caginpolisi.com.tr/eski_sitemiz/129/25-26-27.htm
- Çakan, İsmail Lütfi- Eroğlu, Muhammed. "Abdullah bin Abbas". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çakıcı, Mustafa. *19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

- Çelen, Mehmet. *Çağımızın Meseleleri ve Pratikleriyle Siyer-i Nebi*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Çelenk, Dilek. *Hz. Peygamber'in Mekke Devrinde Karşılaştığı Sıkıntılar*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Çetin, Nihad M. "Yazı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çubukcu, Asri. "Ebû Kays". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/175. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çubukcu, Asri. "Halîme". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/338. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çubukcu, Asri. "İbrâhim". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dânişmend, İsmail Hâmi. *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*. c. I. İstanbul: Babıali Yayınevi, 1. Basım, 1960.
- Daud, Wan Mohd Nor Wan. *İslam Bilgi Anlayışı ve Çoğulcu Bir Toplumun Eğitim Sistemine Yansımaları*. çev. Fuat Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî, el-'Asru'l-câhilî*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 15. Basım, tsz.
- Demircan, Adnan "Eğitim". *İslam Medeniyeti Tarihi*. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Bilay Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Demircan, Adnan *İslam Tarihi 1*, Ankara: Bilay Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Demircan, Adnan. "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları". *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*. İstanbul: Fecr Yayınları, 1. Basım 2007.
- Demircan, Adnan. *Cahiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Demircan, Adnan. *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*. Ankara: Fecr Yayınları, 2007.
- Demircan, Adnan. *Hz. Peygamber (sas) Döneminde Gündelik Yaşam*, İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Demircan, Adnan. *Kur'an'ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Demiröz, Esra. *İslam Coğrafyasında Kağıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Derin Tarih. "Hıdırlık'ta Kim Yatıyor". Erişim tarihi: 23.08.2023. <https://www.derintarih.com/sehir-tarihi/hidirlikta-kim-yatiyor/>
- Déroche, François. *Islamic Codicology. An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, çev. Deke Dusinberre-David Radzinowicz. London: Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 2006.
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. c. I. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2011.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Ahzâb Suresi - 21-24. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 08.12.2023. <https://kuran.diyanet.goö.tr/tefsir/Ahz%C3%A2b-suresi/3554/21-24-ayet-tefsiri> (Erişim tarihi: 08.12.2023).

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Ahzâb Suresi - 21-24. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ahz%C3%A2b-suresi/3554/21-24-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Âl-i İmrân Suresi - 161. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%821-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/454/161-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Ankebût Suresi - 48. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 22.11.2023. <https://kuran.diyanet.goö.tr/tefsir/Ankeb%C3%BBt-suresi/3388/48-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Ankebût Suresi - 49. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 22.11.2023. <https://kuran.diyanet.goö.tr/tefsir/Ankeb%C3%BBt-suresi/3389/49-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Bakara Suresi - 282. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/289/282-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Duhân Suresi - 34-39. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Duh%C3%A2n-suresi/4448/34-39-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Fetih Suresi". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/48-fetih-suresi>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "İhlâs Suresi". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/112-ihlas-suresi>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Nisâ Suresi - 11-12. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 08.03.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/504/11-12-ayet-tefsiri#:~:text=Allah%20size%2C%20%C3%A7ocuklar%C4%B1n%C4%B1z%20hakk%C4%B1nda%2C%20erke%C4%9Fe,mirastan%20alt%C4%B1da%20bir%20hissesi%20vard%C4%B1r>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Ra'd Suresi - 43. Ayet Tefsiri". Erişim Tarihi: 22.11.2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ra'd-suresi/1750/43-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Şems Suresi - 1-10. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 23.12.2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C5%9Eems-suresi/6044/1-10-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Tâhâ Suresi - 2-4. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/T%C3%A2h%C3%A2-suresi/2350/2-4-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Tâhâ Suresi - 9-24. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 22.11.2023. <https://kuran.diyanet.goö.tr/tefsir/T%C3%A2h%C3%A2-suresi/2357/9-24-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Tekvîr Suresi - 1-13. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 22.11.2023. <https://kuran.diyanet.goö.tr/tefsir/Tekv%C3%AEr-suresi/5801/1-13-ayet-tefsiri>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Tekvîr Suresi - 1-13. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 23.02.2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tekv%C3%AEr-suresi/5801/1-13-ayet-tefsiri>

- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Tekvîr Suresi - 14. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 22.11.2023. <https://kuran.diyanet.goö.tr/tefsir/Tekv%C3%AEr-suresi/5814/14-ayet-tefsiri>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Tevbe Suresi - 128-129. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 24.12.2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1363/128-129-ayet-tefsiri>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Vâkıa Suresi - 75-80. Ayet Tefsiri". Erişim tarihi: 22.11.2023. <https://kuran.diyanet.goö.tr/tefsir/V%C3%A2k%C4%B1a-suresi/5054/75-80-ayet-tefsiri>
- Dilbaz, Mahmut. "İslam Medeniyeti'nde Eğitim-Öğretim ve İlmi Faaliyetler". *İslam Medeniyeti Tarihi*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Diñcol, Ali Muzaffer. "Ârâmîce". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/267-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslam Öncesi Kültür*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Doğruyol, Hasan. "Buhtîşû". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/378. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Duman, M. Fatih- Dindi, Korkut. *Cahiliye Döneminde Sosyal Hayat*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Dumlu, Ömer. "Suhuf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/477-478. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durant, Will. *İslâm Medeniyeti*. çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.
- Durmuş, İsmail. "Eski Arap Şiiri". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrııcı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Durmuş, İsmail. "Kur'an'ın Nüzülü Sırasında Arap Nesri". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrııcı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Durmuş, İsmail. "Mühelhil b. Rebîa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/333-335. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Durmuş, İsmail; "İbnü'l-Mukaffa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Düzenli, Muhittin. "İslam Öncesi Araplarda Yazı ve Yazılı Kültür". *Turkish Studies-Religion*, 18/2 (2023), 99-117.
- Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947.
- Ebû Abdillâh Muhammed bin Ömer bin Vâkıd el-Vâkıdî. *Hız. Peygamber'in (s.a.v) Savaşları*. çev. Musa K. Yılmaz. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 1. Basım, 2014
- Ebu Bekr İbnul-Arabî. *El-Avâsım Minel Kavasım*. çev. Tahir Tural. İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2016.
- Ebü'l-Hasen Alî bin el-Hüseyn bin Alî el-Mes'ûdî. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. tah. Kemal Hasan Mer'î, c. I. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Ebü'l-Velîd el-Ezrakî. *Ahbâru Mekke*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Ed-Dâkûkî, Hüseyin Ali. "Hîre". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Efe, Zehra Gençel. *İlk Dönem İslam Toplumunda Ölüm, Teçhiz ve Defin*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019.
- Efe, Zehra Gençel. *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019.
- Efendioğlu, Mehmet. "Vehb el-Hayr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/607. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam Hukuku Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2. Basım, 2015.
- el-'Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen. *Kitâbu's-Sınâ'ateyn*. Kahire: 1320.
- el-Batâyine, Muhammed Dayfallah. "Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri". *Belleten* 63 (1999), 869-934.
- el-Cehşiyari. *Kitabül Vüzera vel Küttab*. Mısır: 1980.
- el-Cübûrî, Süheyle Yâsîn. *Aşlû'l-ḥaṭṭî'l-'Arabî ve teṭavvürüh*. Bağdad: 1977.
- el-Halebî, Nûreddin. *İnsânü'l-'uyûn*. c. I. Beyrut: Dârü'l-ma'rife, tsz.
- Elmalı, Hüseyin. "Kaside". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/562-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- el-Müneccid, Selâhaddin. *Dirâsât fî târîhi'l-ḥaṭṭî'l-'Arabî*. Beyrut: 1972.
- Eray, Arife. "Kuveyt Lehçesi Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Ortadoğu Kongresi* (Dil, Tarih ve Edebiyat), 2017.
- Erkoçoğlu. Fatih. "Abdûlmelik bin Mervân'ın Para Reformu". *İstem* 4/8 (2006), 171-186.
- Ersoy, Osman. "Kâğıt". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/163. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Erul, Bünyamin. "Semüre bin Cündeb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/501-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Erul, Bünyamin. "Varaka b. Nevfel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Esin, Emel. *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Faruki, İsmail Raci-el-Faruki, Luis Lamia. *İslam Kültür Atlası*. çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu. İstanbul: İnkilab Basım Yayın, 2014.
- Fayda, Mustafa. "Fütûhu'l-Büldân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/258. İstanbul, TDV Yayınları, 1996.
- Fayda, Mustafa. "Nesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fırat, Mustafa. *Hassân bin Sâbit'in İslam Sonrası Şiirlerinde Cahiliye Döneminin Etkileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Fikriyat. "Kayseri, Kays'tan Gelmesin?". Erişim tarihi: 23.08.2023. <https://www.fikriyat.com/yazarlar/ismail-gulec/2021/02/23/kayseri-kaystan-gelmesin>

Fischer, August. "Muhammad und Ahmad: die Namen des arabischen Propheten". *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse*. 84/3 (1932), 3-27.

Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.

Furi, Safiyyurrahman Mübarek. *Peygamber Efendimizin Hayatı ve Daveti*. çev. Halil İbrahim Kutlay, İstanbul: Sem Matbaacılık, 10. Basım, 2016.

Gölcük, Şerafeddin. *Kur'an ve Mekke*. İstanbul: İz Yayınları, 2007.

Göyünc, Nejat. "Defter". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Gözütok, Şakir. *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.

Gregory Abû'l Farac. *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1999.

Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplum*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 7. Basım, 2017.

Güç, Ahmet. *Satanizm*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2022.

Güleç, İsmail. "Hz. Peygamber'in Müslüman Olmayan Şairlere Karşı Tutumu". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 20/20 (2018), 245-268.

Güleç, İsmail. "İslam'da Şiir ve Şair Algısına Dair Kimi Tespitler". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 13/13 (2014), 1-22.

Günaltay, Mehmet Şemsettin, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2013.

Günel, İlknur. *Fenike Kolonizasyonunun Akdeniz Dünyasındaki Kültürel ve Ekonomik Etkileri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Güven, Mustafa. "Câhilî Arap Aklı ve Kur'an'ın Buna Yönelttiği Eleştiriler". *Bilimname* 27 (2014/2), 119-140.

Haber Ankara. "Ankara'nın Gizemli Şairi İmrul Kays Kimdir? İmrul Kays Şiirleri...". Erişim tarihi: 23.08.2023. <https://haberlerankara.com/foto/5932358/ankaranin-gizemli-sairi-imrul-kays-kimdir-imrul-kays-siirleri>

Haber7. "Fas'ın yüzlerce yıllık tabakhaneleri". Erişim tarihi: 22.04.2023. <https://www.haber7.com/seyahat/haber/3085821-fasin-yuzlerce-yillik-tabakhaneleri>

Hacıyev, Hanoğlan. "İrak Büveyhî Emîri Muizzüddeve Döneminde (334-356/945-967) Adlî Teşkilat". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/36 (Aralık 2017), 33-54.

Halife b. Hayyat. *Et-Târîh*. çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Hamidullah, Muhammed, "Allah'ın Elçisi (sav.) ve Sahâbe Devrinde Yazı Sanatı". *İslami Araştırmalar Dergisi* 2/7 (Mayıs 1988) 95-102.

- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, c. I. Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ, 2003.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, c. II. Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ, 2003.
- Hamidullah, Muhammed. "Hilfü'l-Fudûl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/31. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. "İslam Öncesi Mekke'de İki Hristiyan Osman b. El-Huveyris ve Varaka b. Nevfel". çev. Havva Esmâ Akış. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 15 (Temmuz 2023), 167-175.
- Hamidullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam'a Giriş*. çev. Cemal Aydın. Ankara: TDV Yayınları, 18. Basım, 2017.
- Hamza b. Hasen İsfahânî, *Târîhu Sinî*. çev. Habip Demir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Harman, Ömer Faruk. "Arim". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/ 373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Harman, Ömer Faruk. "Hübel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Harman, Ömer Faruk. "Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/56-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Harman, Ömer Faruk. "Tûfan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/319-322. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Harman, Ömer Faruk. "Tübbâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Heyd, Wilhelm. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım, 2000.
- Hıttı, Philip K. *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1. Basım, 1989.
- Hizmetli, Mustafa. "Abbâsîler Döneminde Para Basımı". *İstem* 15 (Aralık 2010), 79-110.
- Hizmetli, Mustafa. "Sosyal Bilimler". *İslam Medeniyeti Tarihi*. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Bilay Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. c. I. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Hoernlé, Augustus Frederic Rudolf. "Who was the inventor of the rag paper?". *Journal of The Royal Asiatic Society* 35/4 (1903), 663-684.
- Hoyland, Robert G. *Arabistan ve Araplar Tunç Çağı'ndan İslam'ın Gelişine Kadar*. çev. Sami İnci. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Hunter, David. *Papermaking-The History and Technique of an Ancient Craft*. New York: Dover Publications, 1978.
- Independent Türkçe. "Hz. Osman'ın halife seçildiği yıla ait kaya yazıtı keşfedildi!". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://www.indyturk.com/node/515266/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/hz-osman%C4%B1n-halife-se%C3%A7ildi%C4%9Fi-y%C4%B1la-ait-kaya-yaz%C4%B1t%C4%B1-ke%C5%9Ffedildi>

Irving, Washington. *Muhammed'in Haleflerinin Hayatları*. çev. Muhammed Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.

İbn Abdirabbih. *el-İkdü'l-Ferîd*. çev. Musa Kazım Yılmaz. c. III. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.

İbn Cerir Et-Taberî. *Târihu't-Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. c. I. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn Cerir Et-Taberî. *Târihu't-Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. c. II. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn Cerir Et-Taberî. *Târihu't-Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. c. III. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn Ebî Şeybe. *Kitâbü'l-Meğâzî*. çev. Ramazan Önal-Ahmet Şen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

İbn Habîb. *el-Muhabber*. çev. Adem Apak-İsmail Güler. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn Habîb. *el-Münem-makfî ahbâri Kureyş*. yay. haz. Hurşid Ahmed Faruk. Beyrut: İlmü'l-Kütüb, 1405/1985.

İbn Hazm. *Cevâmiu's-Sire*. çev. Mehmet Salih Arı. İstanbul: Çıra Yayınları, 2004.

İbn Hibbân. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*. çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.

İbn Rüste. *El-A'lâku'n-Nefîse*. çev. Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

İbn Şihab ez-Zührî. *el-Megazi*, çev. Mehmet Nur Akdoğan, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2016

İbn Zebâle. *Ahbâru'l-Medîne*. çev. Fatih Mehmet Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

İbn-i Haldun. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. c. I. Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ., 2004.

İbn-i Haldun. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. c. II. Ankara: İmaj İç ve Dış Tic. AŞ., 2004.

İbn-i Hişam. *Sîret-î İbn-î Hişam*. çev. Hasan Ege. c. I. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

İbn-i Hişam. *Sîret-î İbn-î Hişam*. çev. Hasan Ege. c. II. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

İbnu Hacer el-Askalânî. *el-İsabe (Seçkin Sahâbeler)*. çev. Seyfullah Erdoğan. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011.

İbnü'l-Esir. *El-Kâmil Fit-Tarih*. çev. M. Beşir Eryarsoy. c. II. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbnü'l-Kelbî. *Kitâbü'l-Esnâm*. çev. Beyza Bilgin. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

İbnü't Tıktaka. *El-Fahrî*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, 2016.

İmam Şiblî. *Hazreti Ömer*. çev. Fatih Güngör vd. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2004.

İslamoğlu, Mustafa. *Üç Muhammed*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 15. Basım, 2009.

İTÜ, İstanbul Teknik Üniversitesi. "Takvimler I: Takvimin Doğuşu ve Jülyen Takvim". Erişim tarihi: 13.11.2023. <https://astronomi.itu.edu.tr/genel/takvimler-i/>

- Kahraman, Ferruh. "Arap Harflerinin Kökeni: Kur'ân'da Alfabe Kaynaklık Eden Kelimelerin Tahlili". *Nüsha* 21/52 (2021), 1-28.
- Kalaycı, Ayhan. *İslam Öncesi Mekke Sitesinde Sosyal Yapı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Kallek, Cengiz. "Dânek". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kallek, Cengiz. "Rıtl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kallek, Cengiz. "Ticaret", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 41/134-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah bin Amr bin Âs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. "Kâ'b bin Mâlik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/4-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Karabacek, Josef Ritter von. *Arab Paper*. London: Archetype Publications, 2001.
- Karman, Ömer Faruk. "Hicr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/454-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Katırcı, Mehmet Emin. *Kelime Kökeni*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 6. Basım, 2021.
- Kaya, Remzi. "Mekkî Sürelerde Ehl-i Kitap". *Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*. ed. Mesut Okumuş. 171-189. Ankara: Hazar Matbaacılık, 2. Basım 2018.
- Kaya, Süleyman. *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslam Kurumlar Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, 1985.
- Kelpetin, Mahmut. *Cahiliye Döneminde Arabistan*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım 2016.
- Kınay, Betül. *Nabia Abbott'un Eserlerinde Kur'an, Hz. Muhammed ve Kadın*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kırca, Celal. "Semûd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Köşe, Abdullah. "Hâris bin Kelede". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/198-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kramers, J. H. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*. çev. Ömer Rıza. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934.
- Kurşun, Zekeriya. "Necid". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/491-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutluay, Yaşar. *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Kutluer, İlhan. "Kustâ b. Lûkâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26/465-467. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Kutsal Kitap. "Mısır'dan Çıkış 31". Erişim tarihi: 01.02.2024.
<https://kutsalkitap.info.tr/?q=M%C4%B1s%C4%B1r%E2%80%99dan+%C3%87%C4%B1k%C4%B1%C5%9F+31>

Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/ 33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Hicaz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mudar (Benî Mudar)". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/356-358. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Lings, Martin. *Hız Muhammed'in Hayatı*. çev. Nazife Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

Littmann, Enno. "Osservazioni Sulle Iscrizioni Di Harrân E Di Zebed". *Rivista Degli Studi Orientali* 4/2 (1911), 193-198.

Mahmut Esad. *İslam Tarihi*. çev. Sadi Irmak. İstanbul: Tan Matbaası, 1965.

Maraqten, Mohammed. "Writing Materials In Pre-Islamic Arabia". *Journal of Semitic Studies*. XLIII/2 (1998), 287-310.

Margoliouth, D.S. *Muhammed ve İslam'ın Yükselişi*. çev. Muhammed İkbâl Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2020.

Martin, Sean. *Tüm Gizemleriyle Tapınak Şövalyeleri*. çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009.

Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/ 242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Mehmed Râif Efendi. *Şemâli Şerif*. yay. haz. Abdullah Azmi Bilgin. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.

Memişoğlu, Ahmet. *Tapınak Şövalyeleri*. İstanbul: Kamer Yayınları, 2017.

Mes'ûdî. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. çev. Mithat Eser. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Mevlânâ Şiblî Numânî. *Son Peygamber Hz. Muhammed (Sîretü'n-Nebi)*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

Milliyet. "Kağıdı Kim Buldu? Kağıt İlk Olarak Ne Zaman, Nasıl İcat Edilmiştir? Kağıdın Tarihçesi". Erişim tarihi: 29 Mayıs 2022. <https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/kagidi-kim-buldu-kagit-ilk-olarak-ne-zaman-nasil-icac-edilmistir-kagidin-tarihcesi-6211758>

Muhammed bin İshak En-Nedîm. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım 2019.

Muhammed bin İshâk. *Kitâbü's-Siyer Ve'l-Meğâzî*. çev. Ali Bakkal, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 1. Basım, 2013.

Muhammed İbn İshak. *Siyer*. çev. Sezai Özel. İstanbul: Akabe Yayınları, 1. Basım, 1998.

Muir, William. *Kur'an Mahiyeti, Öğretisi ve Kitabı Mukaddeslerle İlgili Tanıklığı*. çev. Abdulkadir Karakuş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2020.

Musullu Abdullah Hasib. *İmruülkays Kasîde-i Mu'Allakası'nın Şerhi*. yay. haz. Zehra Gözütok Tamdoğan. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.

Müfid Yüksel. "Arabistan'da Riyad'ın Batısında El-Kuvay'iyye Mıntıkasında Kur'an-ı Kerim'den Nisâ Suresinin Durak Yerine Kadar 58. Âyet-İ Kerimesi Yazılı Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı İbrahim Bin El-Cerîr'e Ait Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı ve Tercümesi". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://mufity.blogspot.com/2023/10/arabistanda-riyadn-batsnda-el-kuvayiyye.html>

Müfid Yüksel. "Arabistan'da Riyad'ın Batısında El-Kuvay'iyye Mıntıkasında Kur'an-ı Kerim'den Nisâ Suresinin Durak Yerine Kadar 58. Âyet-İ Kerimesi Yazılı Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı İbrahim Bin El-Cerîr'e Ait Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı ve Tercümesi". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://mufity.blogspot.com/2023/10/arabistan-riyadn-batsnda-cibalun-neyyir.html>

Müfid Yüksel. "Medine-İ Münevvere (İstasyon) Müzesinde Ashâb-I Kirâm'ın Büyüklerinden, Hz. Ali (K.V)'Nin Ağabeyi Mute Harbi Şehidi Ca'fer Bin Ebî Tâlib'in (R.A) Ahfadından /Neslinden Safiyye Bint Musa Bin Eyyub Bin İbrahim Bin Muhammed Bin Ca'fer Bin İbrahim Bin Muhammed Bin Ali Bin Abdillâh Bin Ca'fer Bin Ebî Tâlib'e Âit Mezar Taşı Kitâbesi Ve Tercümesi".. Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://mufity.blogspot.com/2021/04/medine-i-munevvere-istasyon-muzesinde.html>

Müfid Yüksel. "Medine-i Münevvere Civarında Ahzâb Suresinin 56. Ayet-i Kerimesinin Yazılı Olduğu, Abdurrahman'a Ait Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı ve Tercümesi". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://mufity.blogspot.com/2023/08/medine-i-munevvere-civarnda-ahzabinhtml>

Müfid Yüksel. "Medine-İ Münevvere Civarında Amentu Yazılı Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı ve Tercümesi". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://mufity.blogspot.com/2023/12/medine-i-munevvere-civarnda-amentu-yazl.html>

Müfid Yüksel. "Medine-İ Münevvere'nin 110 Km. Güneyinde Vadiyu'l-Fura' Mıntıkasında Erken İslâmi Dönem Çok Önemli Kaya Yazıtları ve Tercümeleri". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://mufity.blogspot.com/2023/12/medine-i-munevverenin-110-km-guneyinde.html>

öMüfid Yüksel. "Arabistan'da erken Sahabe dönemi kaya yazıtları örnekleri". Erişim tarihi: 31.12.2023. <https://twitter.com/mufidyuksel/status/1732510884969238749/photo/1>

Nallino, Carlo, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*. Kahire: 1954.

Orsenna, Erik. *Kâğıt Yolunda Küreselleşme Üstüne Küçük Elkitabı*. çev. Akın Terzi. İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, 2013.

Ökmen, Yasin. *Kirtâs Olayı*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Ömer, Mustafa; Ceziretu'l-Feyleke. Kuveyt: 1988.

Önkâl, Ahmet. "Hâlid b. Sinân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/288. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

- Özaydın, Abdülkerim. "İslam'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/323. İstanbul, TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "Muktedir-Billâh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/144-145. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özcanoğlu, Muzaffer. "Adî b. Zeyd". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/382. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özel, Ahmet. *Hz. Muhammed'in Örneğinde Siyaset ve İş Hayatı*. İstanbul: Samanyolu Yayıncılık, 2011.
- Özkan, Halit. "Zeyd b. Amr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özkeçeci, İlhan. *Zamanı Aşanlar-IX. Yüzyıla Kadar Türk Sanatı*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1. Basım, 2004.
- Öztürk, Levent. "Fen Bilimleri". *İslam Medeniyeti Tarihi*. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Bilay Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Öztürk, Levent. "Necâşî Ashame". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztürk, Resul. "İslam Öncesi Arap Toplumunun Tanrı Tasavvuru ve Bu Tasavvurun İslam'ın Tanrı Tasavvuruna Etkisi Sorunu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Ağustos 2007), 133-158.
- Palabıyık, M. Hanefi-Duman, M. Fatih. *Cahiliye Döneminde Kültür Hayatı*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Palabıyık, Muhammet Hanefi. "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 31-68.
- Paratic. "Dolar Hakkında Bilmediğiniz 10 Gerçek". Erişim tarihi: 03.02.2024. <https://paratic.com/dolar-hakkinda-bilmediginiz-gercekler/>
- Pedersen, Johannes. *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Poyraz, Mevlüt. "Süveyd b. Sâmit'in Hayatı ve Kişiliği". *Akademik-Us* 5/2 (Haziran 2022), 43-62.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*. çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2001.
- Sahillioğlu, Halil. "Dinar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/352-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sahillioğlu, Halil. "Dirhem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/368-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sakev. "Peygamber Efendimiz'in İslam'a Davet Mektupları". Erişim tarihi: 04.02.2024. <https://sakev.org/-peygamber-efendimizin-islama-davet-mektuplari-tr-492.html>
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Siyer-i Nebi*. çev. Mustafa Kasadar vd., İstanbul: Ravza Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Sandıkçı, Kemal. "Hemmâm bin Münebbih", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/189. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sarıcık, Murat. "Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırıları". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Aralık 2013), 109-140.

- Sarıçam, İbrahim. "Harb b. Ümeyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/112. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Haşîmi İlişkileri*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Sarıçam, İbrahim. *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Salmat Basım Yayın, 12. Basım, 2007.
- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 19. Basım 2022.
- Savran, Ahmet. "İmrüülkays bin Hucr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sell, Canon Edward. *Kur'an'ın Tarihsel Gelişimi*. çev. Elif Özen-Mehmet Akif Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Sena, Cemil. *Hazreti Muhammed'in Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Seydişehrî, Mahmud Esad. *İslâm Tarihi*. yay. haz. Ahmet Lütfü Kazancı-Osman Kazancı. İstanbul: Marifet Yayınları, 1983.
- Seyithanoğlu, Kenan (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. c. I. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. c. I. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
- Sezikli, H. Ahmet. "Abdülmuttalib" *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslam Öncesi Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 30. Basım, 2016.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslami Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad*. İstanbul: Beyan Yayınları, 40. Basım, 2013.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslami Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 21. Basım, 2013.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Peygamberler Tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 8. Basım, 2022.
- Siyer Araştırmaları. "Kadim Kuzey Arap Yazıtları II". Erişim tarihi: 14.10.2023. <http://www.siyerarastirmalari.com/kadim-kuzey-arap-yazitlari-ii.html>
- Siyer Araştırmaları. "Kadim Kuzey Arap Yazıtları". Erişim tarihi: 14.10.2023. <http://www.siyerarastirmalari.com/kadim-kuzey-arap-yazitlari.html>
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında AHîret İnancı". *Milel ve Nihal*. 13/1 (Ağustos-2016), 71-109.
- Suçin, Mehmet Hakkı. *Yedi Akı Şiirleri*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Şahin, Hakan. "İslâm Öncesi Mekke'de Sivil Toplum". *Liberal Düşünce Dergisi* 78 (2015), 45-60.
- Şanlı, İbrahim, *Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Nesir*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2013.

- Şulul, Kasım. "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/2 (Aralık 2020), 28-67.
- Takiyyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğumme, thk. M. Mustafa Ziyade-Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyâl, Kahire: 1940.
- Taşağıl, Ahmet. *Uygurlar-840'tan Önce*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2. Basım. 2021.
- Taşağıl, Ahmet. "Talas Savaşı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/501. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Tekin, Feridun. "Hz. Peygamber Döneminde Bir İletişim ve Haberleşme Aracı Olarak Mektup". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (Temmuz 2023), 510-535.
- Tekin, Oğuz. "Sikke", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Terzi, Mustafa Zeki. *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Reşidin Döneminde Askeri Teşkilât*. Samsun: Sönmez Matbaa ve Yayınevi, 1990.
- The Umm El-Jimal Project. "Experiences at a Socio-Religious Crossroads". Erişim tarihi: 20.03.2024. <https://www.ummeljimal.org/en/religion.html>
- Tokadî Mustafa Efendi. *Tahbîzü'l-Mathûn el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi*. c. II. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Toprak, M. Faruk. "Mersiye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/215-217. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Trampa, Sefika. *Cahiliye Tanrılarında Menâf*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Tsuen-hsuei, Tsien. "Paper and Printing". *Science and Civilisation in China*. ed. Joseph Needham. c. V. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Tuğ, Salih. "İslam'da İlk Maarif Müesseseleri ve Bunların Gelişimi". *İslâm Düşüncesi* 7 (1969), 425-432.
- Tur, Salih. "Samî Diller Üzerine Bir İnceleme". *Şarkiyat Mecmuası* 14 (2009), 129-163.
- Tuzcu, Kemal. "İslamiyetten Önce Arap Yazısı". *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi* 4 (Mayıs, 2009), 207-227.
- Tülücü, Süleyman. "Muallakât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/308-310. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Tülücü, Süleyman. "Züheyr b. Ebû Sülmâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/540-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Uğraş, Yasin. *Fransız Oryantalizmi ve Tasavvuf*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Umeri, Ekrem Ziya. *Medine Toplumunu*. İstanbul: Risale Yayınları, 1988.
- Unat, Yavuz. "İslâm'da ve Türklerde Zaman ve Takvim". *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, ed. Öcal Oğuz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları, 2004.

- UNESCO. "Papirüs Erzherzog Rainer". Erişim tarihi: 17.03.2024.
<https://www.unesco.at/en/communication/documentary-heritage/memory-of-the-world-in-austria/papyrus-erzherzog-rainer>
- University of Birmingham. "Birmingham Kuranı". Erişim Tarihi: 07.12.2023.
<https://www.birmingham.ac.uk/facilities/cadbury/birmingham-quran-mingana-collection/birmingham-quran>
- Uslu, Recep. "Cüdişâpûr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Uz, Emin. "Klasik Türk Edebiyatında İzleri Görülen Marjinal Bir Edip: Ebû Nüvâs". *Bilimname* 4 (2022), 343-376.
- Watt, W. Montgomery. *Hız Muhammed Medine'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Watt, W. Montgomery. *Hız Muhammed Mekke'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Watt, W. Montgomery. *Hız Muhammed'in Mekkesi*, çev. Mehmet Akif Ersin. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Watt, W. Montgomery. *Kur'an'a Giriş*. çev. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Wellhausen, Julius. *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*. çev. Fikret Işıltan. İstanbul: Ankara Matbaası, 1960.
- World History Encyclopedia. "Nebati Krallığı". Erişim tarihi: 20.03.2024.
<https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-16831/nebati-krallg/>
- Yalar, Mehmet. "Cahiliyenin Kavramsal ve Tarihsel Mahiyeti Işığında Şiirin Sosyal Arka Planı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/ 2 (2005), 75-95.
- Yalar, Mehmet. "İslami Arap Şiiri ve Hz. Peygamber". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 61-88.
- Yapar Ünal, Berrin. "Hat Sanatında Müselsel Yazılar". *Sanat ve Tasarım Dergisi* 10/1 (2020), 106-118.
- Yardım, Ali. "Ebû Kebşe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/176. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yaşar, Naif. *Oryantalistlere Göre Kur'an'ın Kaynağı ve Metinleşmesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 1. Basım, 2017.
- Yaylacı, İsmet. *Varlığın İftiharı Muhammed Aleyhisselâm*. İstanbul: Çıra Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Yeniakit. "Hz. Ebubekir'e ait olduğu iddia edilen yazı bulundu". Erişim tarihi: 31.12.2023.
<https://www.yeniakit.com.tr/haber/hz-ebubekire-ait-oldugu-iddia-edilen-yazi-bulundu-946936.html>
- Yıldırım, Taner. *Ticaret'in Altın Çağı*. Elazığ: İksad Yayınları, 2022.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdülmelik bin Mervân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Arap". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/272-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ca'fer bin Yahyâ el-Bermekî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/4. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Fazl bin Yahyâ el-Bermekî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/276. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yıldız, Nuray. "Papirüs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Bedriye. *Medine Yahudileriyle İlişkilerin Erken Dönem Kur'an Tefsirine Etkisi*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Yılmaz, Hayati. *Hz. Peygamber'in (S.A.) Soy Atlası*. İstanbul: Motto Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Yılmaz, Nurullah. "Klasik Arap Edebiyatında Aykırı Bir Şair Ebû Mihcen es-Sakaî". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24/4 (2020), 1607-1615.
- Yılmaz, Yasin. "Hz. Peygamber Dönemi Eğitime Genel Bir Bakış". *Dini Araştırmalar* 15/40 (Haziran 2012), 203-221.
- Yiğit, İsmail. "Sebe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/241-243. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yiğit, İsmail. "Ümeyye b. Abdüşems". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/302-303. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yurdaydın, Hüseyin G. *İslam Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- Yûsuf İbnu Tağriberdî. *en-Nucûmu'z-zâHîre*, c. I, Kahire: tsz.
- Yücetürk, Orhan Seyfi. "Belkıs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi (Tarihu't temeddünni'l-İslamı)*. çev. Nejdet Gök. c. I. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Zeydân, Corci. *Târîhu âdâbi'luga'l-'arabiyye (I-IV)*. c. I. Kahire: tsz.

EKLER

Ek-1 Tablo

Ek-1.1: Orta Doğu'da kullanılan alfabeleri gösteren karşılaştırmalı bir tablo.¹

Sina	Güney Arabia- tala	Fenice	Hevrit Şamite	Grec Grekçe	Latince	Arapça
Α	𐤀	𐤀	𐤀	Α	A	ا
Β	𐤁	𐤁	𐤁	Β	B	ب
Γ	𐤂	𐤂	𐤂	Γ	CG	ج
Δ	𐤃	𐤃	𐤃	Δ	D	د
Ε	𐤄	𐤄	𐤄	Ε	E	ه
Ζ	𐤅	𐤅	𐤅	Ζ	FV	و
Η	𐤆	𐤆	𐤆	Η	...	ז
Θ	𐤇	𐤇	𐤇	Θ	H	ח
Ι	𐤈	𐤈	𐤈	Ι	...	ט
Κ	𐤉	𐤉	𐤉	Κ	...	כ
Λ	𐤊	𐤊	𐤊	Λ	...	ק
Μ	𐤋	𐤋	𐤋	Μ	...	ל
Ν	𐤌	𐤌	𐤌	Ν	...	מ
Ξ	𐤍	𐤍	𐤍	Ξ	...	נ
Ο	𐤎	𐤎	𐤎	Ο	...	ס
Π	𐤏	𐤏	𐤏	Π	...	ע
Ρ	𐤐	𐤐	𐤐	Ρ	...	פ
Σ	𐤑	𐤑	𐤑	Σ	...	צ
Τ	𐤒	𐤒	𐤒	Τ	...	ק
Υ	𐤓	𐤓	𐤓	Υ	...	כ
Χ	𐤔	𐤔	𐤔	Χ	...	ק
Ψ	𐤕	𐤕	𐤕	Ψ	...	כ
Ω	𐤖	𐤖	𐤖	Ω	...	ק

¹ Philip K. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 84.

Ek-1.2: Arap alfabesinin doğuşu ve gelişim aşamaları.²

ARAP ALFABESİNİN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ SAFHALARI													Bugünkü Arap Alfabeti	Transkripsiyon Alfabeti
FENİKE	ĀRĀMĪ	NABATĪ	ARAP ALFABESİ											
			İslâmiyet'ten Önce					İslâmın Başlangıcında						
𐤀	𐤁 𐤂 𐤃	𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 /	𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 / 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩										ا	
𐤆	𐤇 𐤈 𐤉		𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩										ب	b
𐤌	𐤍 𐤎 𐤏		𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩										ج	c
𐤎	𐤏 𐤐 𐤑		𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩										د	d, z
𐤏	𐤐 𐤑 𐤒	𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ه	h
𐤑	𐤒 𐤓 𐤔 𐤕	𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											و	v, ü
𐤓	𐤔 𐤕 𐤖 𐤗	𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ز	z
𐤕	𐤖 𐤗 𐤘 𐤙	𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ح	h, h
𐤗	𐤘 𐤙 𐤚 𐤛	𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ط	t, z
𐤙	𐤚 𐤛 𐤜 𐤝	𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ي	y
𐤛	𐤜 𐤝 𐤞 𐤟	𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ك	k
𐤝	𐤞 𐤟 𐤠 𐤡	𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ل	l
𐤟	𐤠 𐤡 𐤢 𐤣	𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											م	m
𐤡	𐤢 𐤣 𐤤 𐤥	𐤦 𐤧 𐤨 𐤩											ن	n
𐤣	𐤤 𐤥 𐤦 𐤧	𐤨 𐤩											س	s
𐤥	𐤦 𐤧 𐤨 𐤩												ع	g, ğ
𐤨	𐤩												ف	f
𐤩													ض	ş, z
𐤫	𐤬 𐤭 𐤮	𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿											ق	ķ
𐤭	𐤮 𐤯 𐤰 𐤱	𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿											ر	r
𐤯	𐤰 𐤱 𐤲 𐤳	𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿											ش	ş
𐤱	𐤲 𐤳 𐤴 𐤵	𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿											ت	t, ş
													لا	la

² Nihad M. Çetin, "Araplarda Yazı", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/277.

Ek-2 Resim

Ek-2.1: Dünyadaki üzerinde yazı olmayan bilinen en eski kâğıt örneği 1957 yılında Çin'in Xian kenti yakınlarındaki bir mezarda bulundu. Mezarda bulunan bu yazısız kâğıt parçası yapılan karbon-14 testi sonucu MÖ. 140 ile 87 yılları arasında bir zamana tarihlendirilmiştir.³

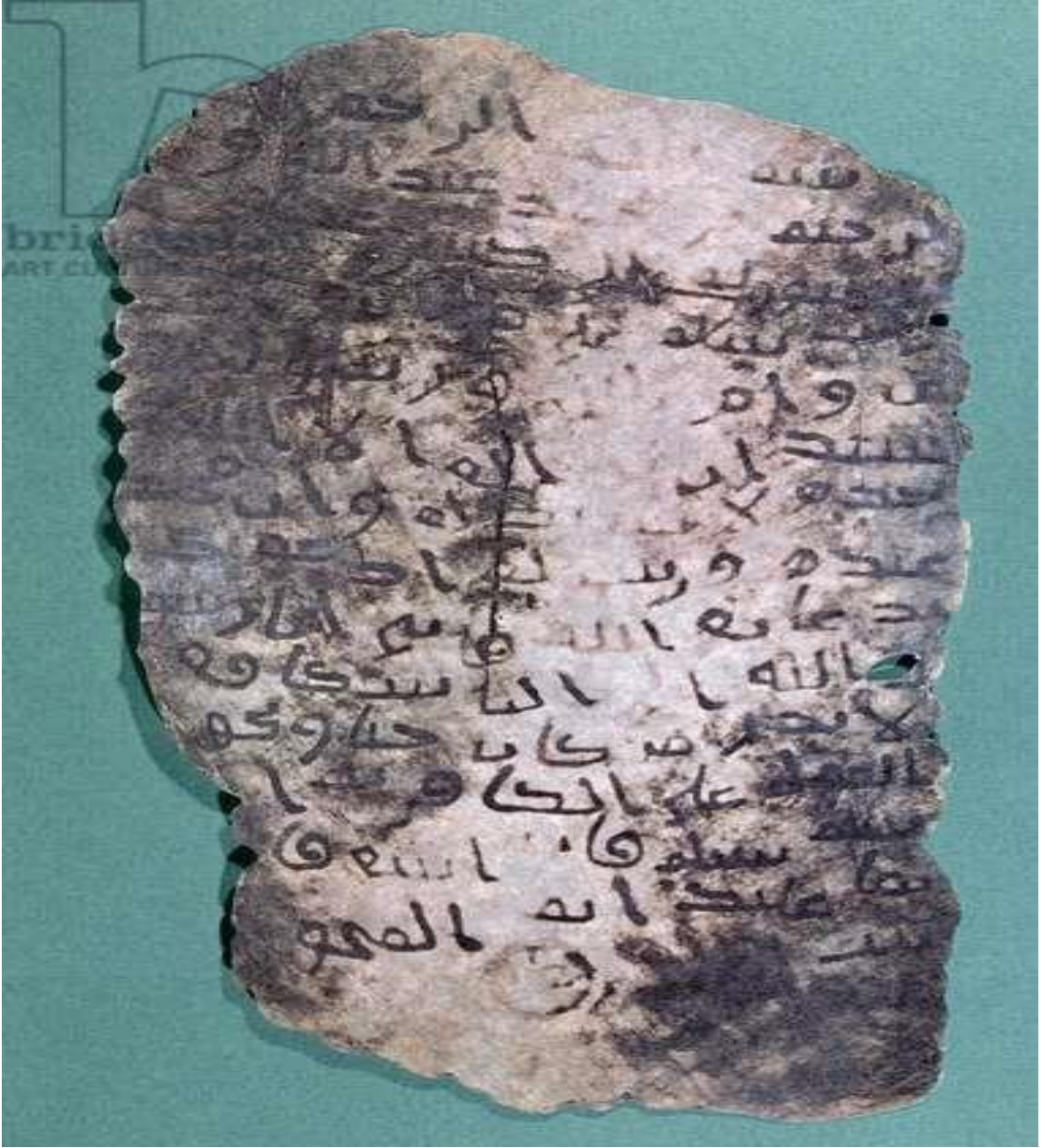

³ Milliyet, "Kağıdı Kim Buldu? Kağıt İlk Olarak Ne Zaman, Nasıl İcat Edilmiştir? Kağıdın Tarihçesi" (Erişim tarihi: 29 Mayıs 2022).

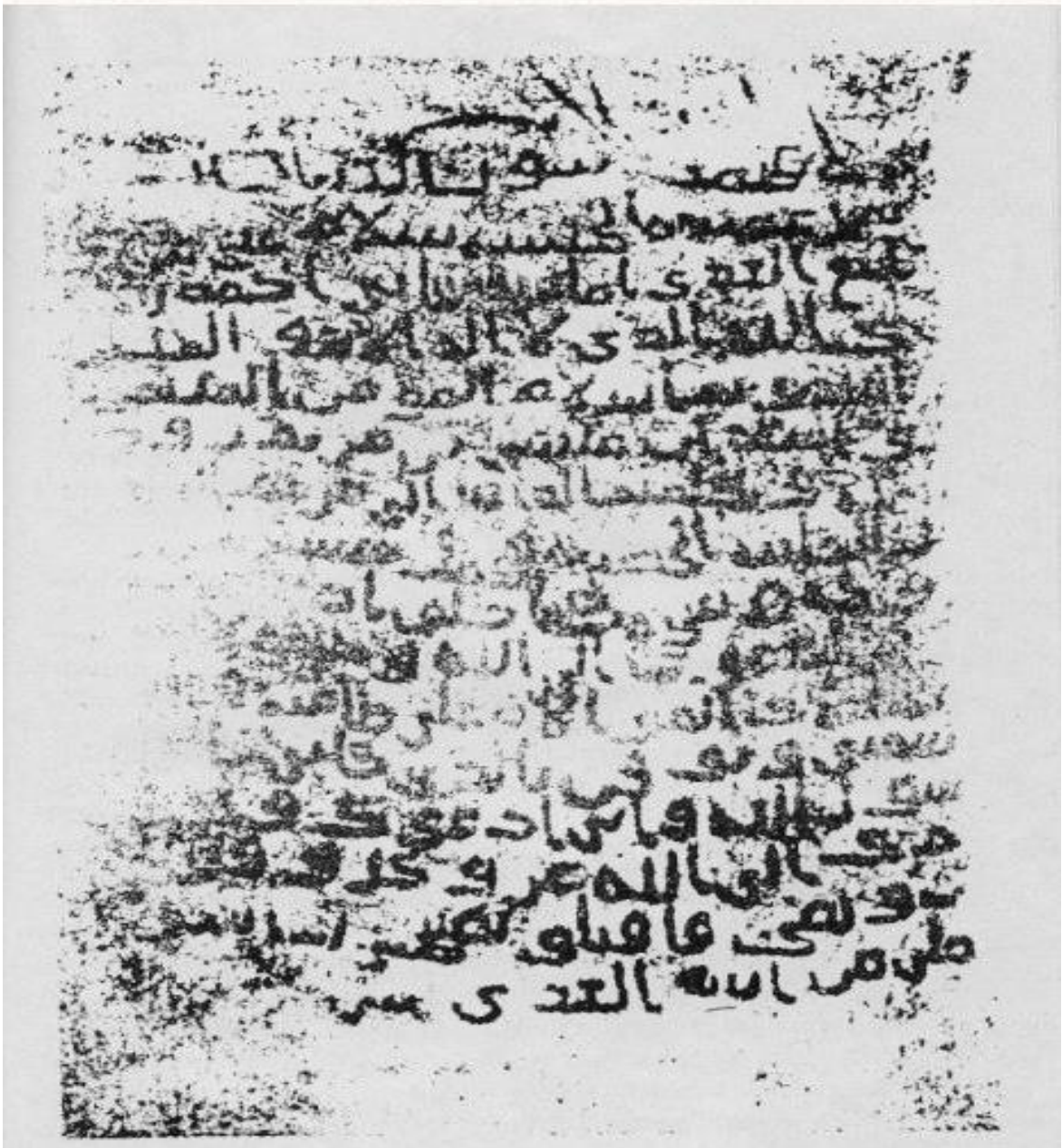
⁴ BBC News Türkçe, "Birmingham'da en az 1370 yıllık Kur'an bulundu" (Erişim tarihi: 23.08.2023).

Ek-2.3: Hz. Muhammed tarafından Sâsânî Kralı II. Hüsrev'e (590-628) yazdığı ve onu İslam'a (parşömen) davet eden mektup 1962 yılında Henri Pharaon tarafından keşfedildi. 1974 yılında Beyrut'ta Musee Nicolas Ibrahim Sursock'ta sergilenen el yazması.⁵

⁵ Sakev, "Peygamber Efendimiz'in İslam'a Davet Mektupları" (Erişim tarihi: 04.02.2024).

Ek-2.4: Hz. Muhammed tarafından Habeş Kralı Necâşî'ye gönderilen mektup.⁶

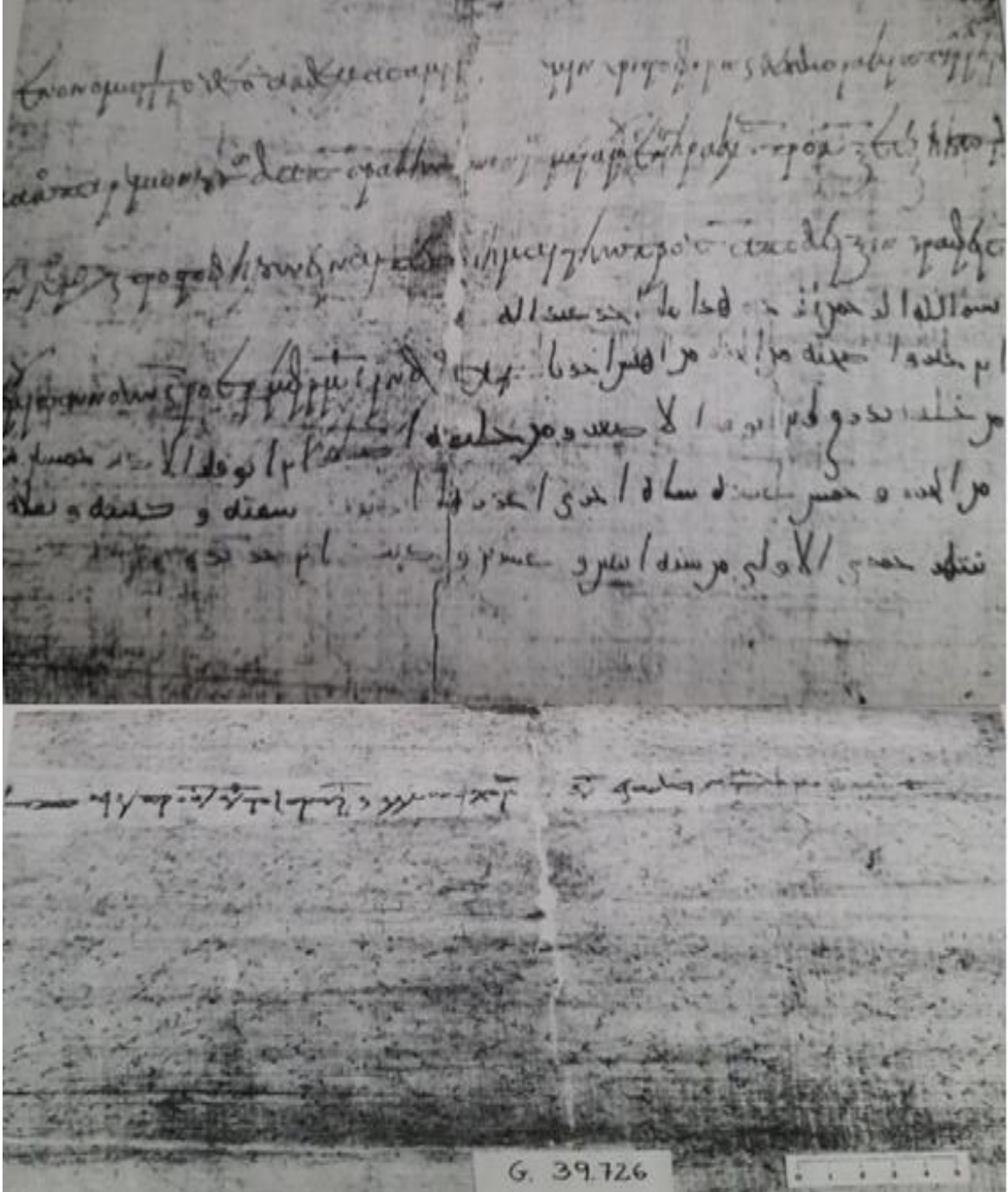
⁶ Sakev, "Peygamber Efendimiz'in İslam'a Davet Mektupları".

Ek-2.5: 1858 yılında Mısır'da bulunan Hz. Muhammed'in Mısır Valisi Mukavkis'a yazdığı mektup. Günümüzde İstanbul Topkapı sarayındadır.⁸

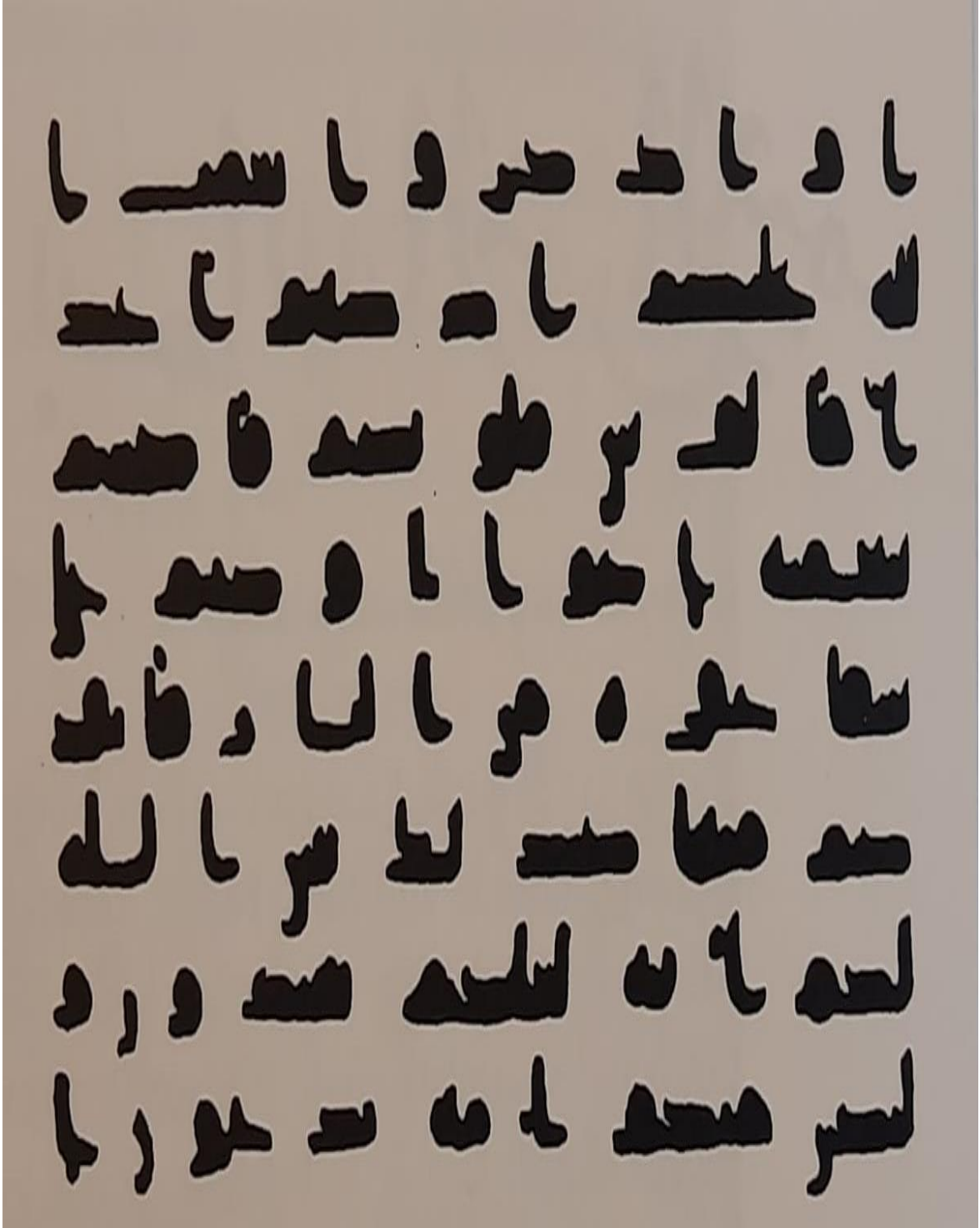
⁷ Sakev, "Peygamber Efendimiz'in İslam'a Davet Mektupları".

Ek-2.6: H. 22 (M. 643) yılına tarihlendirilmiş olup Hz. Ömer devrine ait bir papirüs. Erzherzog Rainer koleksiyonunda korunmaktadır.⁸

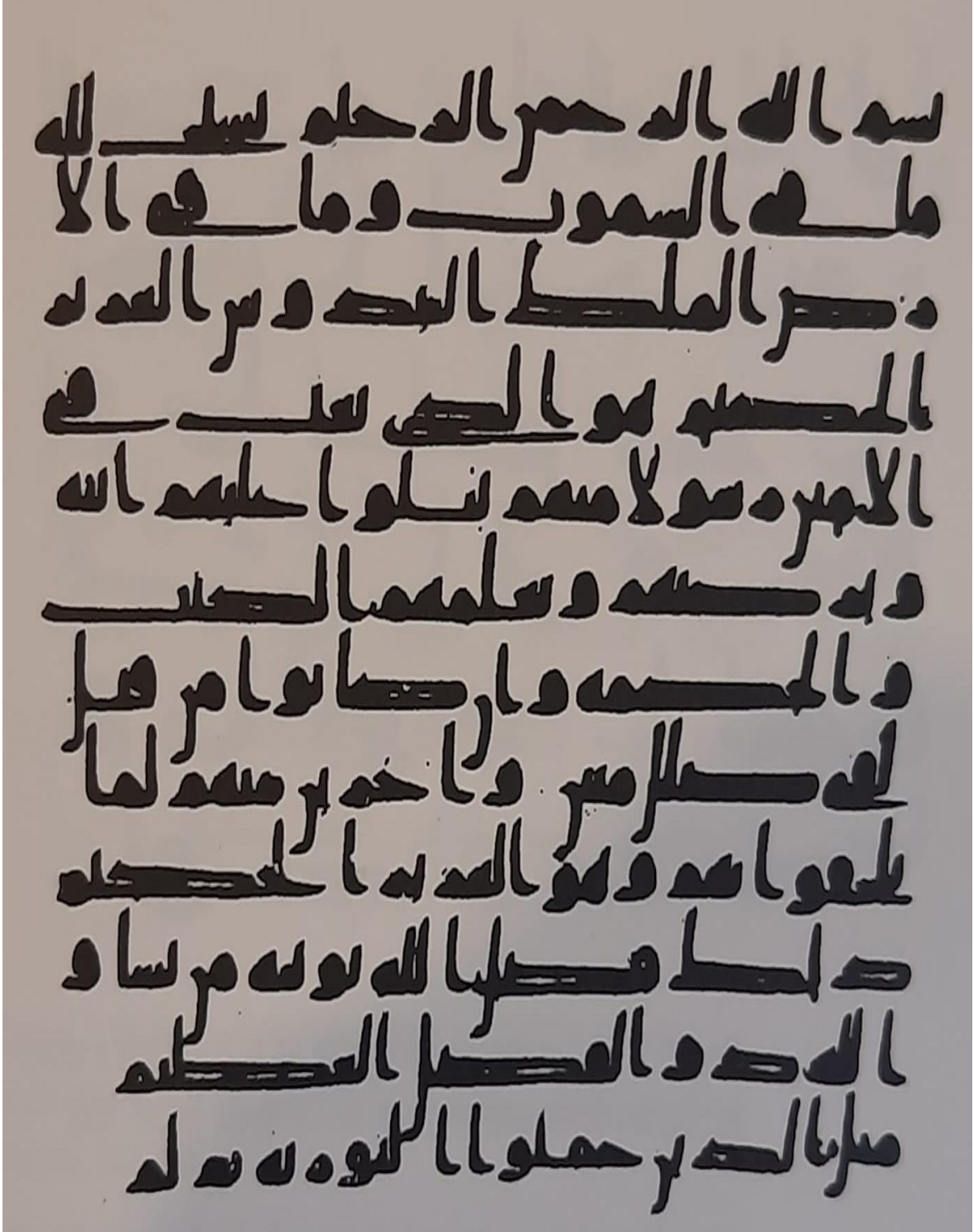
⁸ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 38-39.

Ek-2.7: İkinci Halife Hz. Ömer'e ait olduğu düşünülen ceylan derisi üzerine yazılmış Kur'an-ı Kerim Ayeti. Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul.⁹

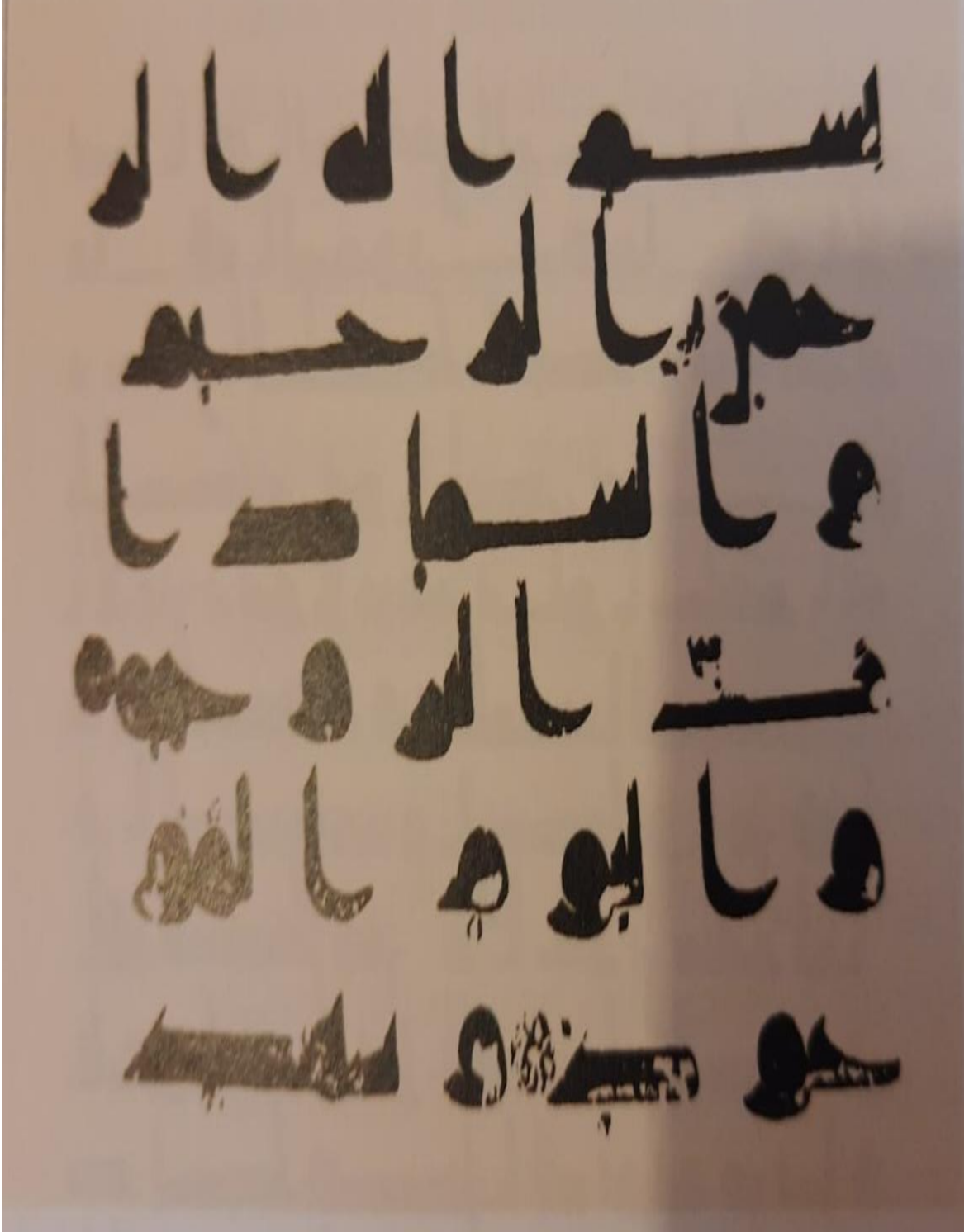
⁹ İsmail Raci Faruki-Luis Lamia el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, çev. Mustafa Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu (İstanbul: İnkilab Basım Yayın, 2014), 55.

Ek-2.8: Üçüncü Halife Hz. Osman'a ait olduğu tahmin edilen ceylan derisi üzerine yazılı Kur'an-ı Kerim Ayeti. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesinde korunmaktadır.¹⁰

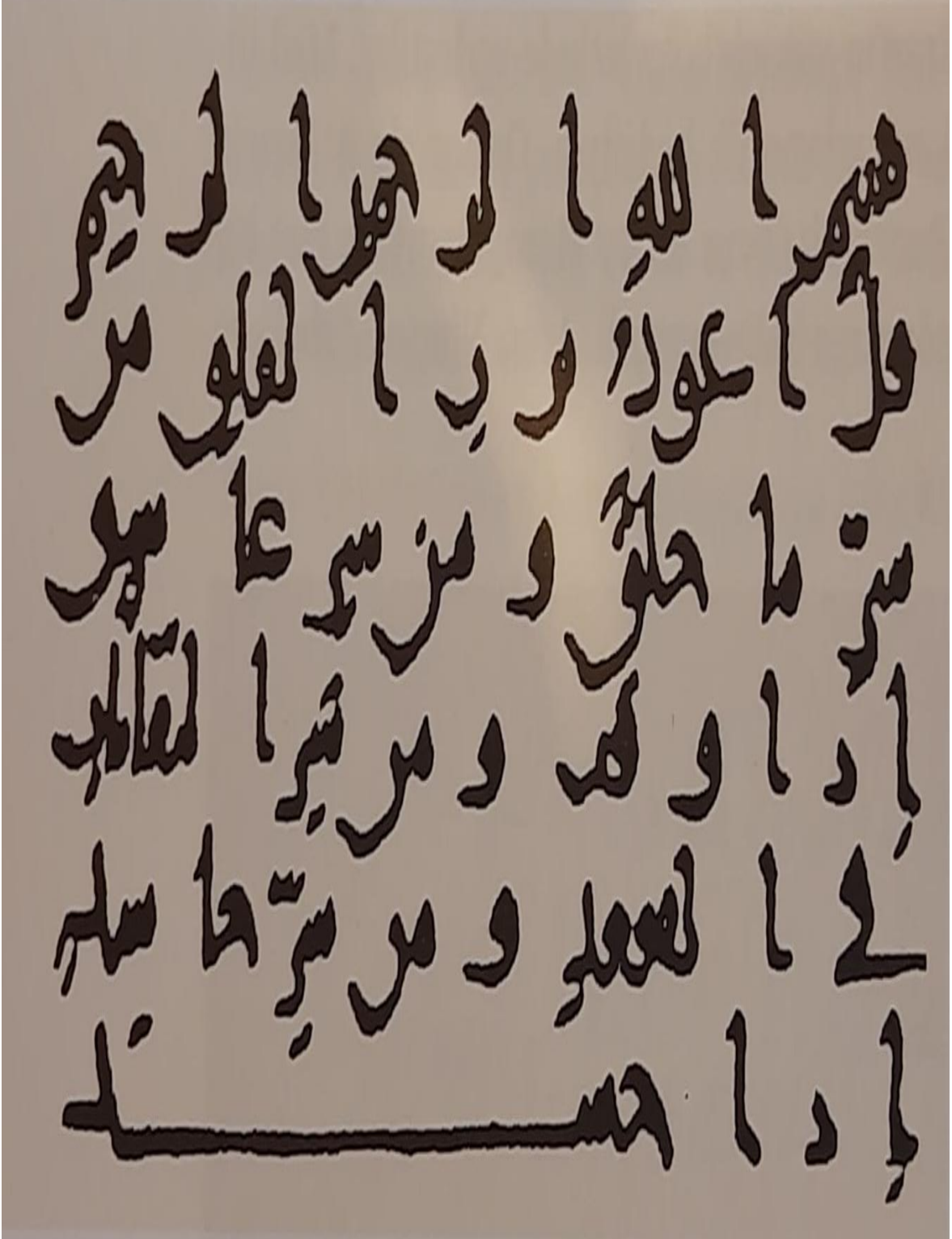
¹⁰ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 53.

Ek-2.9: Dördüncü Halife Hz. Ali'ye ait olduğu tahmin edilen ceylan derisi üzerine yazılı Kur'an-ı Kerim Ayeti. Necef, Irak.¹¹

¹¹ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 54.

Ek-2.10: Emevî Halifesi Muaviye devri yazı tarzını gösteren Besmele ve Felak Sûresi.¹²

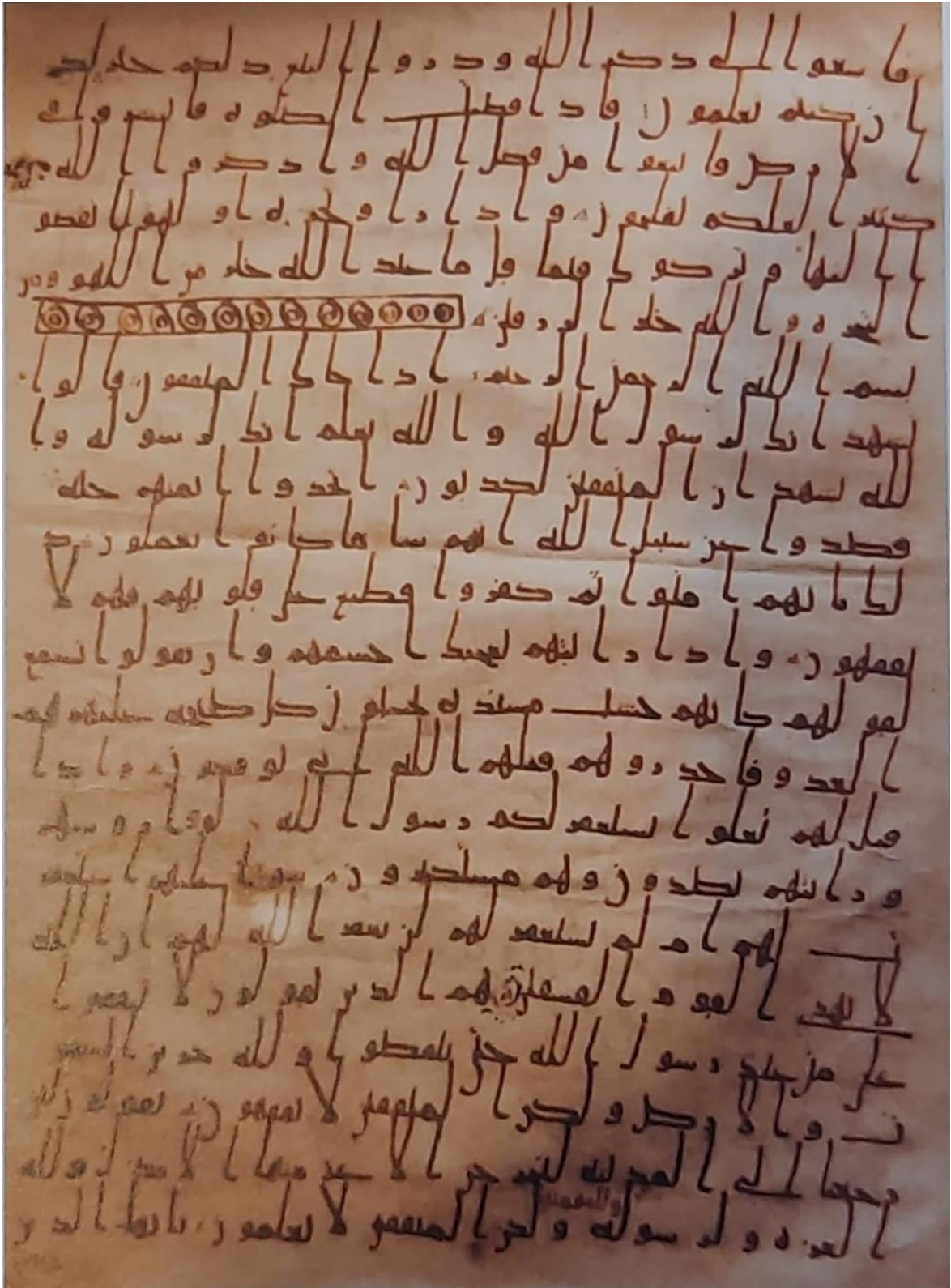
¹² el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 56.

Ek-2.11: Hicri II. yüzyıl başlarından kalma Kubati kumaş üzerine yazılmış Arapça yazı örneği.¹³

¹³ Abdullah b. Ebî Davud, *Kitâbü'l-Mesâhif*, çev. Abdülkadir Karakuş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 21; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi (Tarihu't temeddünni'l-İslami)*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 1/328; Muhammed Hamidullah, "Allah'ın Elçisi (Sav.) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 2/7 (Mayıs 1988), 96.

Ek-2.12: Emevî Devri VIII. yüzyıl başı Kur'an-ı Kerim sayfası.¹⁴

¹⁴ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 408.

Ek-2.13: Halife Me'mûn'un kütüphanesinde bir cüz üzerinde "Emîrû'l-mü'minîn Abdullah el-Me'mûn'un mütercimlerden tercümesini emrettiği şeyler" yazılıydı. Bu nüsha içinde Himyerî yazısıyla yazılmış bölümlerde vardı.¹⁵

اِنَّ اَمْرًا مِّنْ اَمْرِ اَبْنِ اَبِي سَعْدٍ
اَنَّ اَمْرًا مِّنْ اَمْرِ اَبْنِ اَبِي سَعْدٍ
اَنَّ اَمْرًا مِّنْ اَمْرِ اَبْنِ اَبِي سَعْدٍ
اَنَّ اَمْرًا مِّنْ اَمْرِ اَبْنِ اَبِي سَعْدٍ

¹⁵ Muhammed b. İshak En-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2019), 32.

Ek-2.14: Himyerlilerin hattı.¹⁶

¹⁶ Mehmet Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 113; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, 40.

Ek-2.15: Yemen’de ki Nakab’ul-Hacer harabeleri ve harabelerde bulunan bir kitabelerden biri.¹⁷

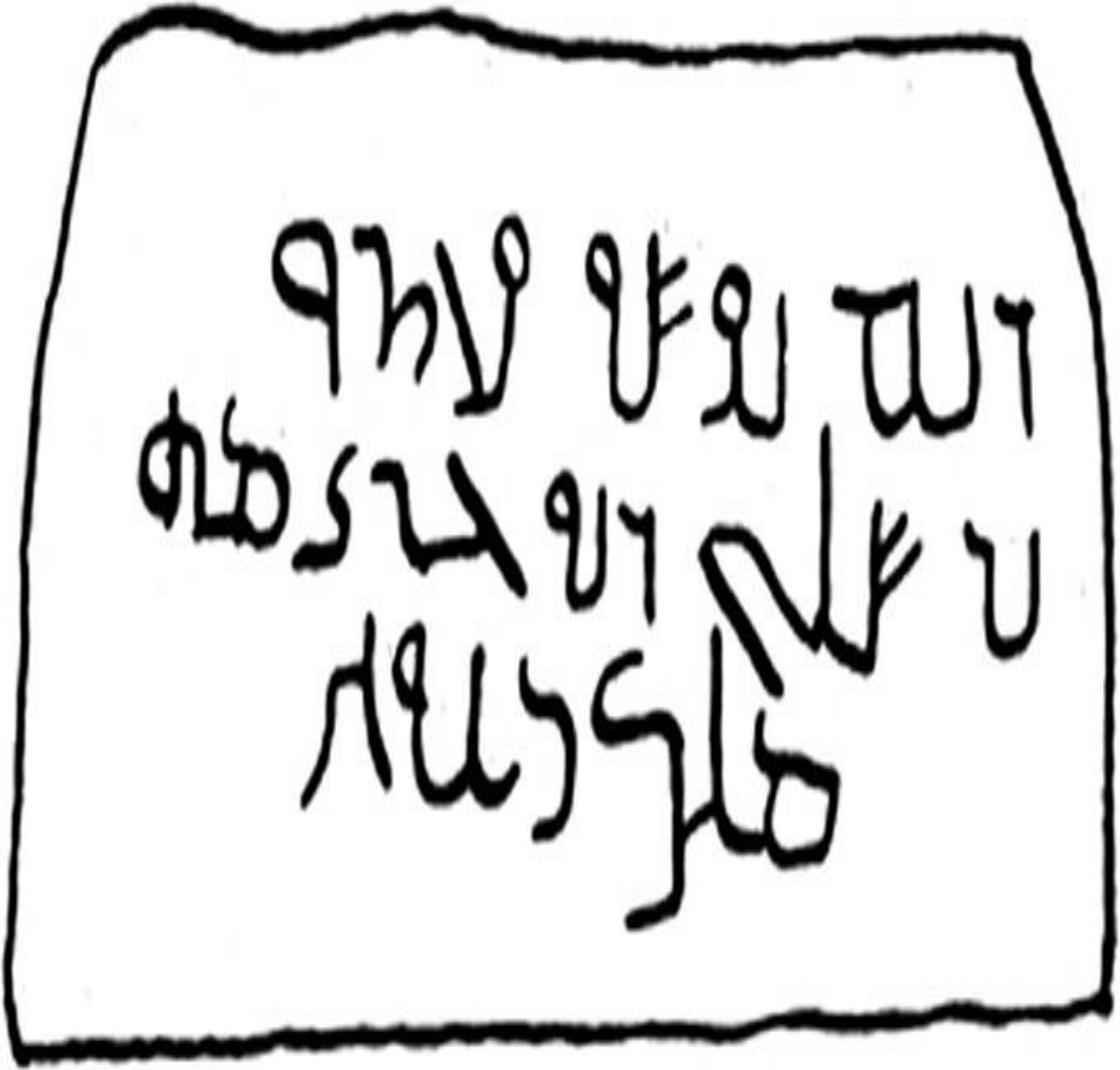
¹⁷ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 82.

Ek-2.16: Yemen’de kurulan Kinde Devleti’nden kalan Karyetülfâv Kitabesi.¹⁸

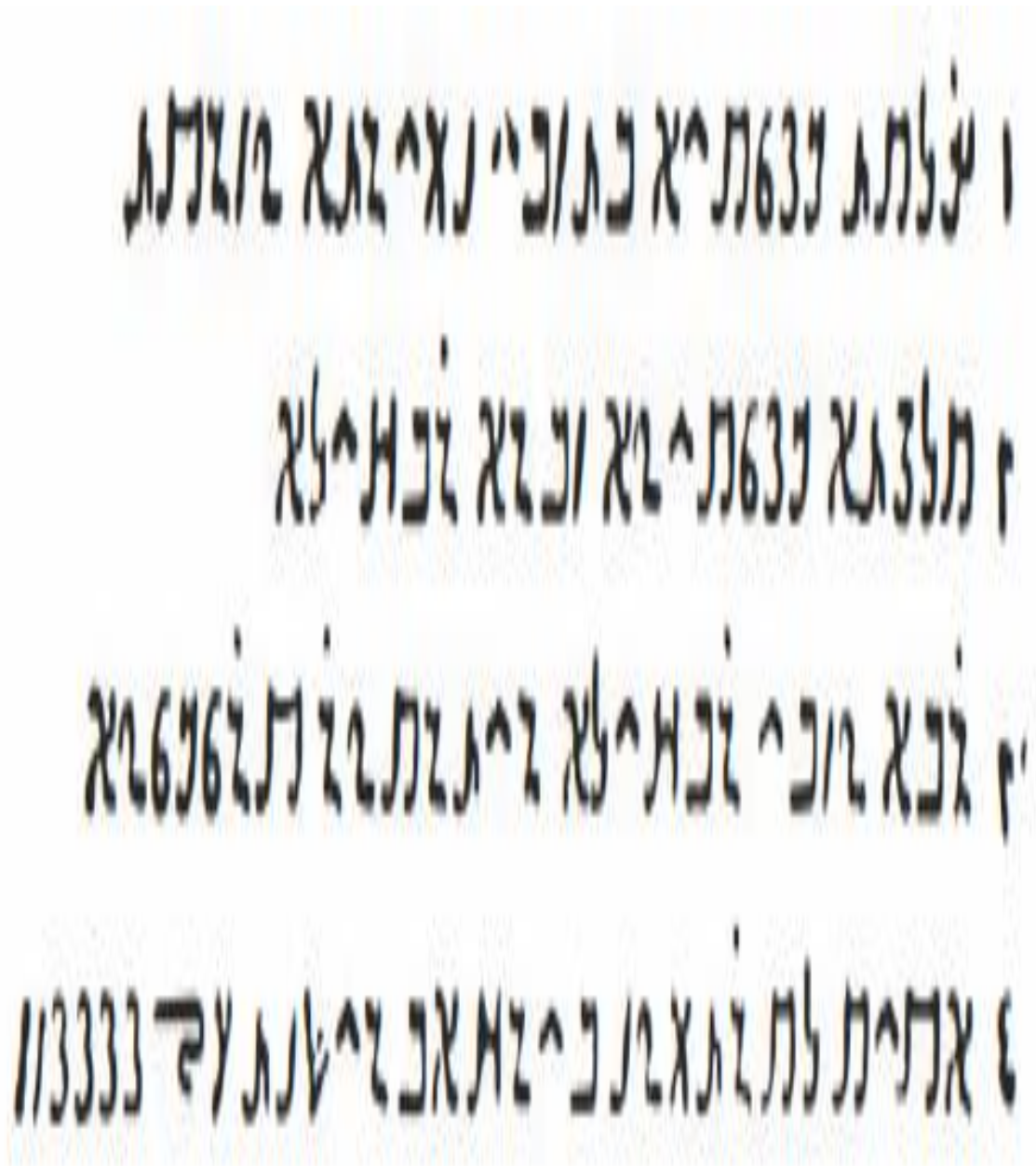
¹⁸ Kemal Tuzcu, "İslamiyetten Önce Arap Yazısı", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi* 4 (2009), 215.

Ek-2.17: Şam şehrinin güneyinde bulunan MS. 250 yılına ait birinci Ümmü'l-Cimâl Kitabesi.¹⁹

¹⁹ Süheyle Yâsîn el-Cübûrî, *Aşlû'l-ḥaṭṭî'l-'Arabî ve teṭavvürüh*, (Bağdad: 1977), 191.

Ek-2.18: Tadmür kraliçesi Zenobia'nın heykeli üzerindeki kitabe.²⁰

²⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 83.

Ek-2.19: Şam'ın güneydoğusunda Nemâre sarayında bulunan MS. 328 tarihli mezar kitabesi.²¹

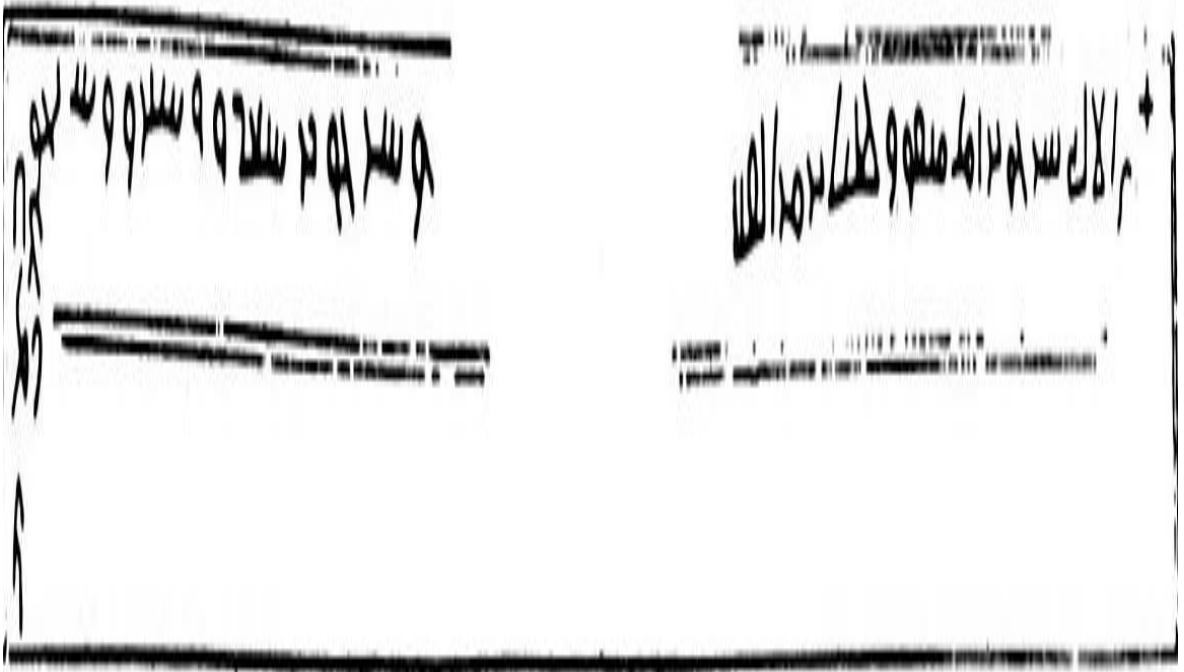

²¹ el-Cübûrî, *Aşlü'l-haţî'l-'Arabî ve tetavvürüh*, 191; Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 201.

א נשתא נ עט עדו ט טול ט
ז אוסי לעמ וכוס וחתם וכוני ענת נזום
ח סכחמנ סקי עטו מ יאלב וקדני עטקן ופעט נ
ט עדו טזטו נטת ונסן עמ חזק לטיתת ח'ך
• נטו ותם עמס וליט וימנכ וכוניט ופעמ
ך ילפו וי כוקונטו ותם לו כוקן לו טתן לו כותן לו
ז נטו לו כחטופ עלתרי טהב לט לו עטרות טטמ
ח קוקני עיא נחכ וכוניט וטתרי ונ' וניס
ט טעמחטם נכטו ומוטו עמס עמטן

²² Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 57.

Ek-2.21: Halep şehrinin güneyinde bulunmuş MS. 512 yılına ait Zebed Kitabesi.²³

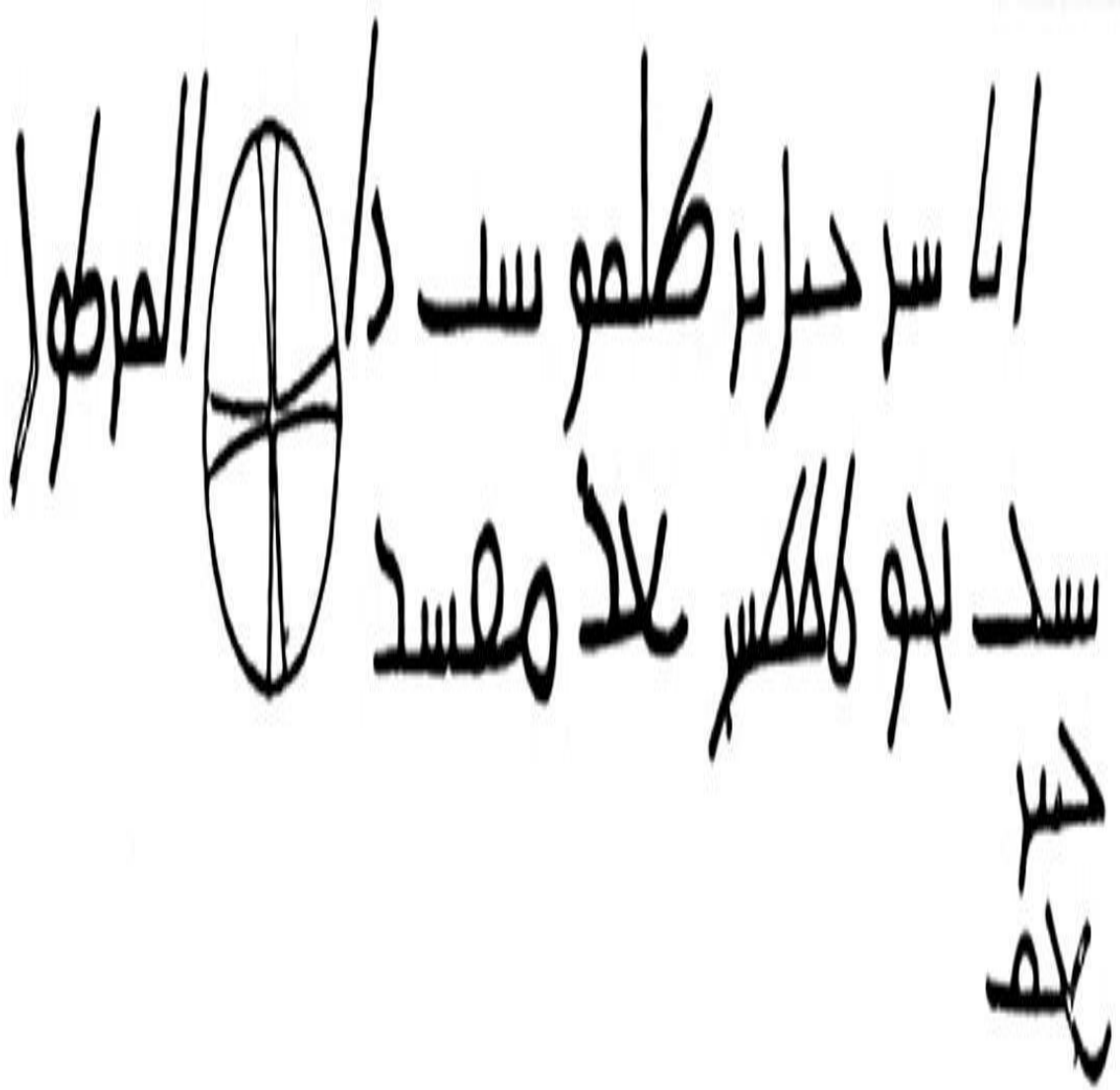
²³ Selâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fî târîhi'l-ḥaṭṭi'l-'Arabi*, Beyrut: 1972, 21; Hamidullah, *Hiz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 50.

Ek-2.22: Şam'ın güneydoğusunda keşfedilen MS. 528 yılına ait Üseys Kitabesi.²⁴

ادلسر الاديه الاوس
ادلسر الاديه الملاط
بلسر مسله س
٥٢٨

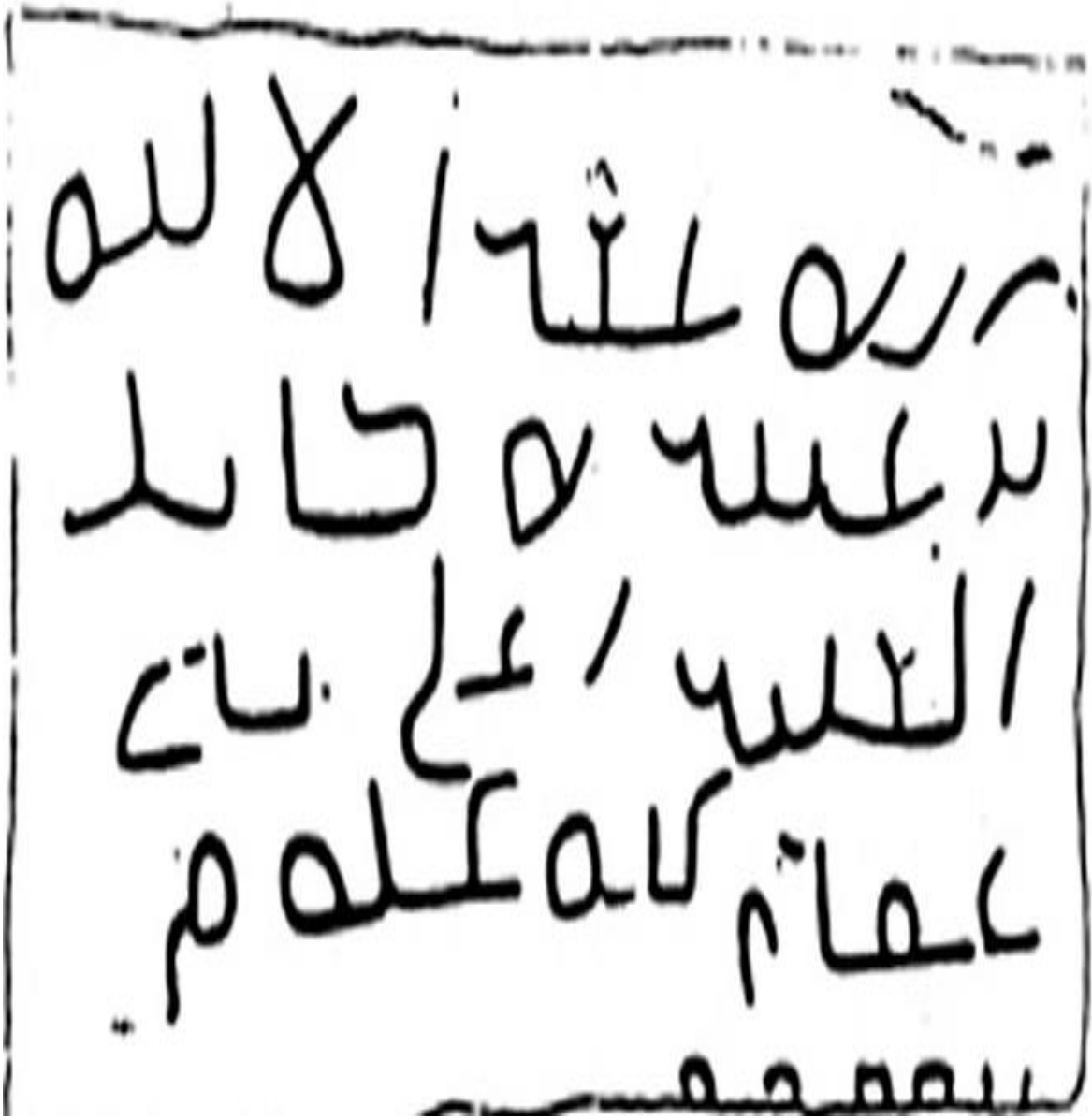
²⁴ el-Müneccid, *Dirâsât fi târîhi'l-ḥaṭṭi'l-'Arabî*, 21; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 51.

Ek-2.23: Şam'ın güneyinde bulunan MS. 568 yılına ait Havran Kitabesi.²⁵

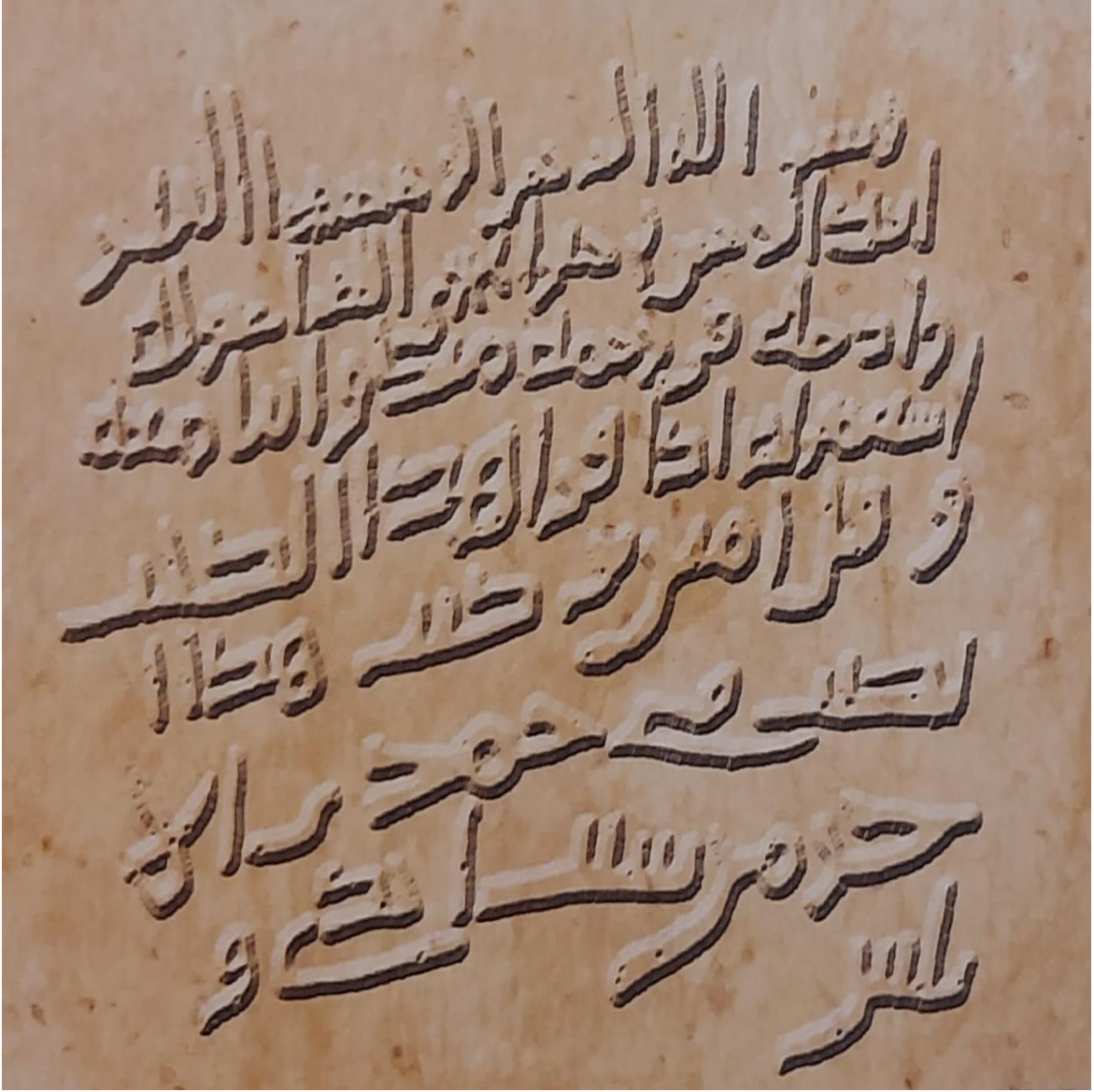
²⁵ el-Müneccid, *Dirâsât fi târîhi'l-ḥaṭṭi'l-'Arabî*, 21; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 51.

Ek-2.24: MS. VI. yüzyıla ait ikinci Ümmü'l-Cimâl Kitabesi.²⁶

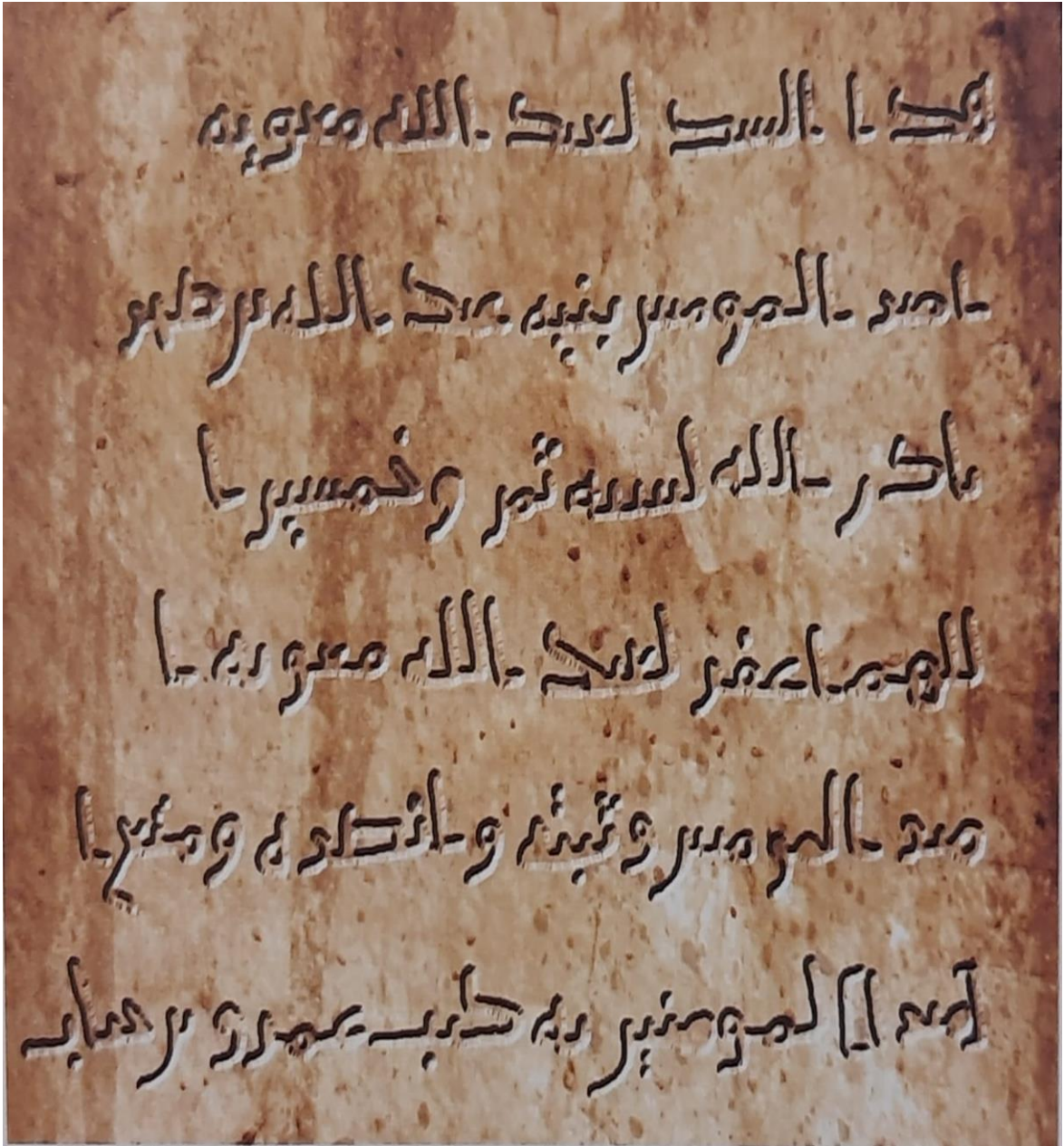
²⁶ el-Müneccid, *Dirâsât fî târîhi'l-ḥaṭṭi'l-'Arabî*, 22; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 52.

Ek-2.25: Abdurrahmân el-Hicrî'nin Mısır Asvan'da bulunan mezar taşı yazısı, 31/ 654. İslâm Müzesi, Kahire.²⁷

²⁷ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 45; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, 59.

Ek-2.26: Muaviye bin Ebü Sufyan'ın hilafeti döneminde yaptırdığı Tâif barajı üzerindeki yazı, 58/681.²⁸

²⁸ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 43.

Ek-2.27: Kudüs yakınlarında bulunmuş olan bir Mesafe Taşı. Emevî Devrine ait olan bu taşta da şunlar yazmaktadır: "Allah'ın kulu, Müminlerin Emiri Abdülmelik bin Mervan, Allah'ın rahmeti üzerine olsun, bu taşı diktirdi. Şam ile arası 109."²⁹

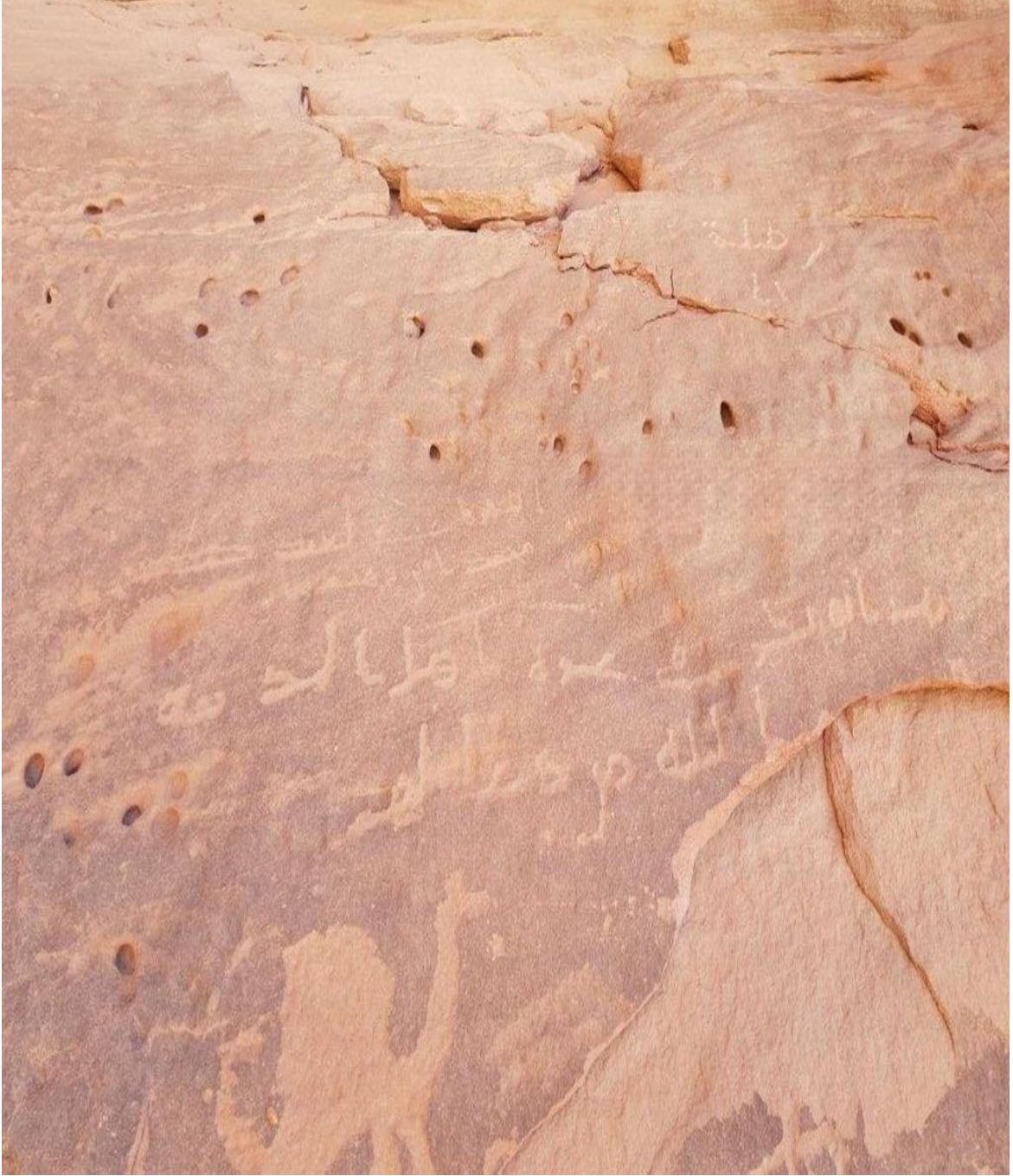
²⁹ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 35.

Ek-2.28: Ürdün Çölü'nde bulunan Muvakkar Sarayında bulunan yazı, 115/ 733. Ürdün Müzesi, Amman.³⁰

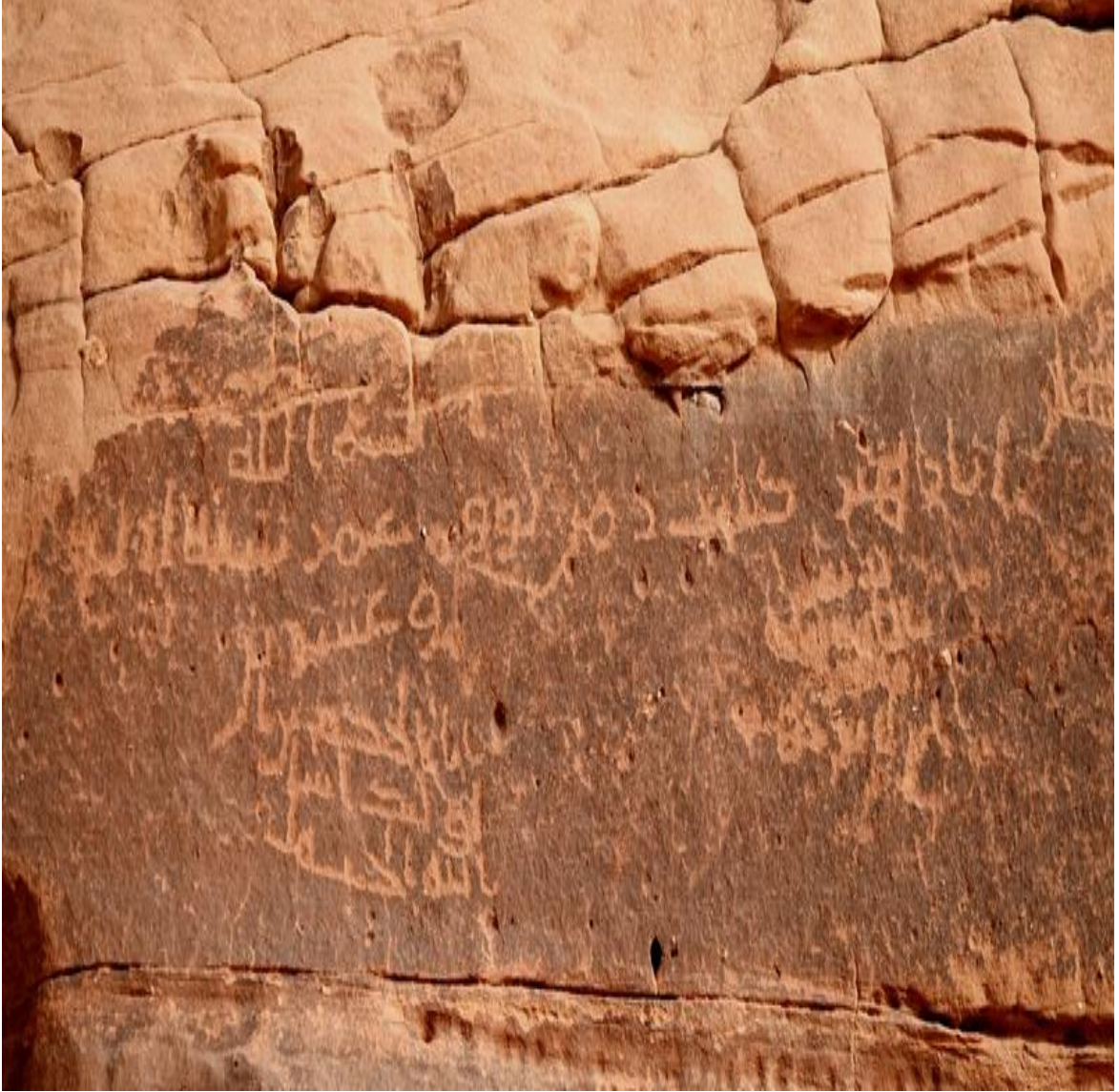
³⁰ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 47.

Ek-2.29: Hicri 8. yıla yani MS. 630 senesine ait olduğu belirlenen ve Hz. Ebubekir tarafından yazıldığı iddia edilen yazıda şöyle deniyor: *“Ebubekir, Medine Ehlinin Eşrafı (İle) Uğrayıp Geçti. Onlar İçin Duâ Edene Allah Rahmet Eylesin!”*³¹

³¹ Yeniakit, “Hz. Ebubekir'e ait olduğu iddia edilen yazı bulundu” (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.30: Arabistan'da erken sahabe devri kaya yazıtları örnekleri: Binti Ebi Şeybe'nin azatlısı Zuheyr'e ait H. 24/M. 644-645. Tercümesi: *"Bismillah. Ben Züheyr, Ömer öldüğünde H. 24 yılında (bunu) yazdım."*³²

³² Independent Türkçe, "Hz. Osman'ın halife seçildiği yıla ait kaya yazıtı keşfedildi!" (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.31: Hz. Osman dönemi bir kitabe. Tercümesi: *“Ben Zuheyr Allah’a inanıyorum ve bir zaman yazdım. 24 senesinde Amr bin Affan.”* yazmaktadır. Bu kitabede de yazarın Hz. Ömer’in vefat ettiği zamanı belgelediği Al Ula Valiliği’ndeki Zuheyr kitabesinin içeriğine çok benziyor.³³

³³ Akeolojik Haber, “Hz. Osman dönemine tarihlenen İslami kaya yazıtı keşfedildi” (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.32: Hz. Osman dönemi kitabe. Tercümesi: *“Allah için ve (bunu) (Osman) bin Affan’ın halife seçildiği tarihte H. 24 yılında yazdım. Ben Abdullah bin Sa’d bin Zeyd.”*³⁴

³⁴ Independent Türkçe. “Hz. Osman’ın halife seçildiği yıla ait kaya yazıtı keşfedildi!”.

Ek-2.33: Medine şehri civarında Ahzâb Sûresinin 56. ayetinin yazılı olduğu, Abdurrahman'a ait erken İslami dönem kaya yazıtı.³⁵

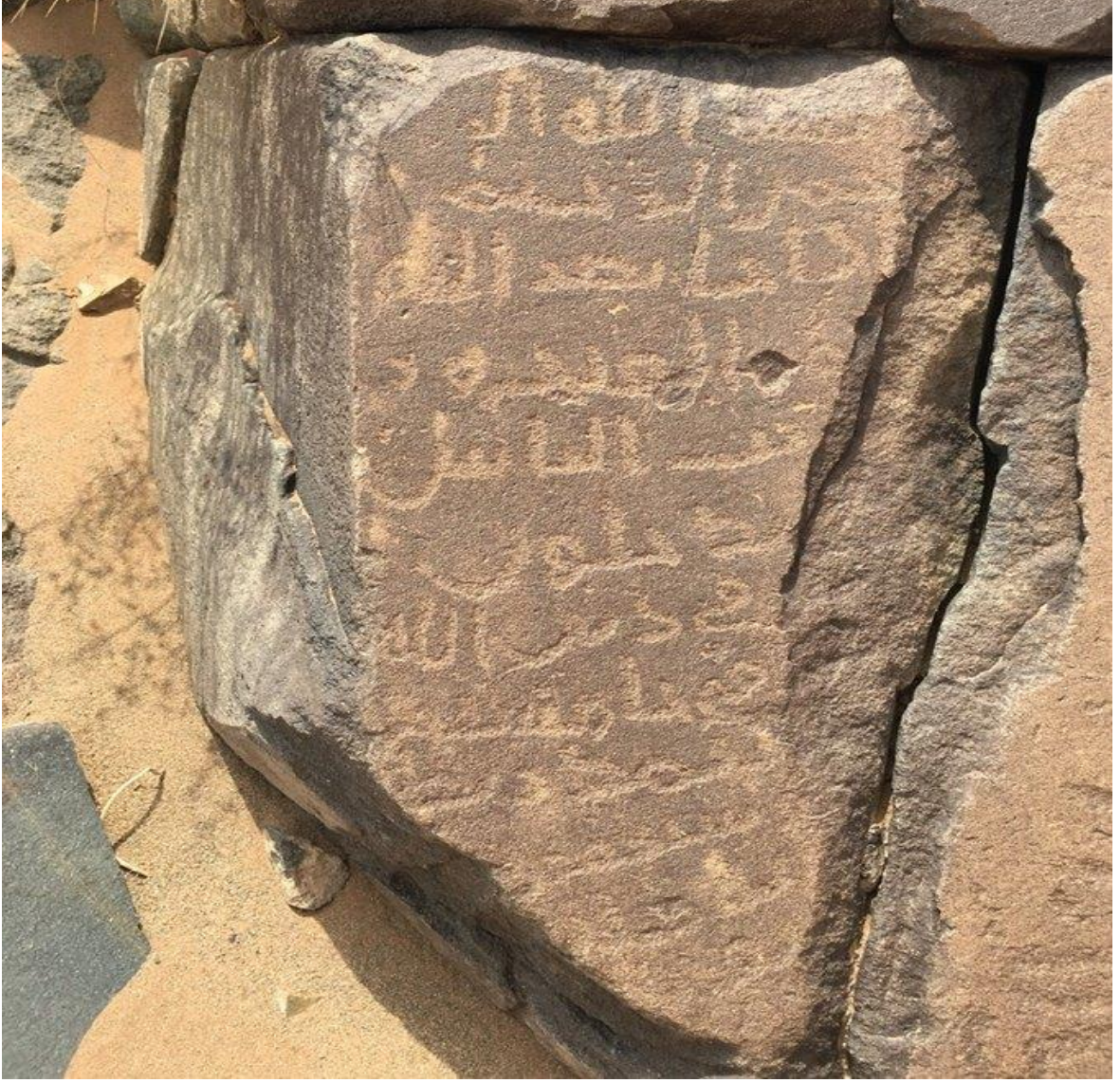
³⁵ Müfid Yüksel, "Medine-i Münevvere Civarında Ahzâb Suresinin 56. Ayet-i Kerimesinin Yazılı Olduğu, Abdurrahman'a Ait Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı ve Tercümesi" (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.34: Medine şehri civarında bulunan Amentü yazılı erken İslami devir kaya yazıtı.³⁶

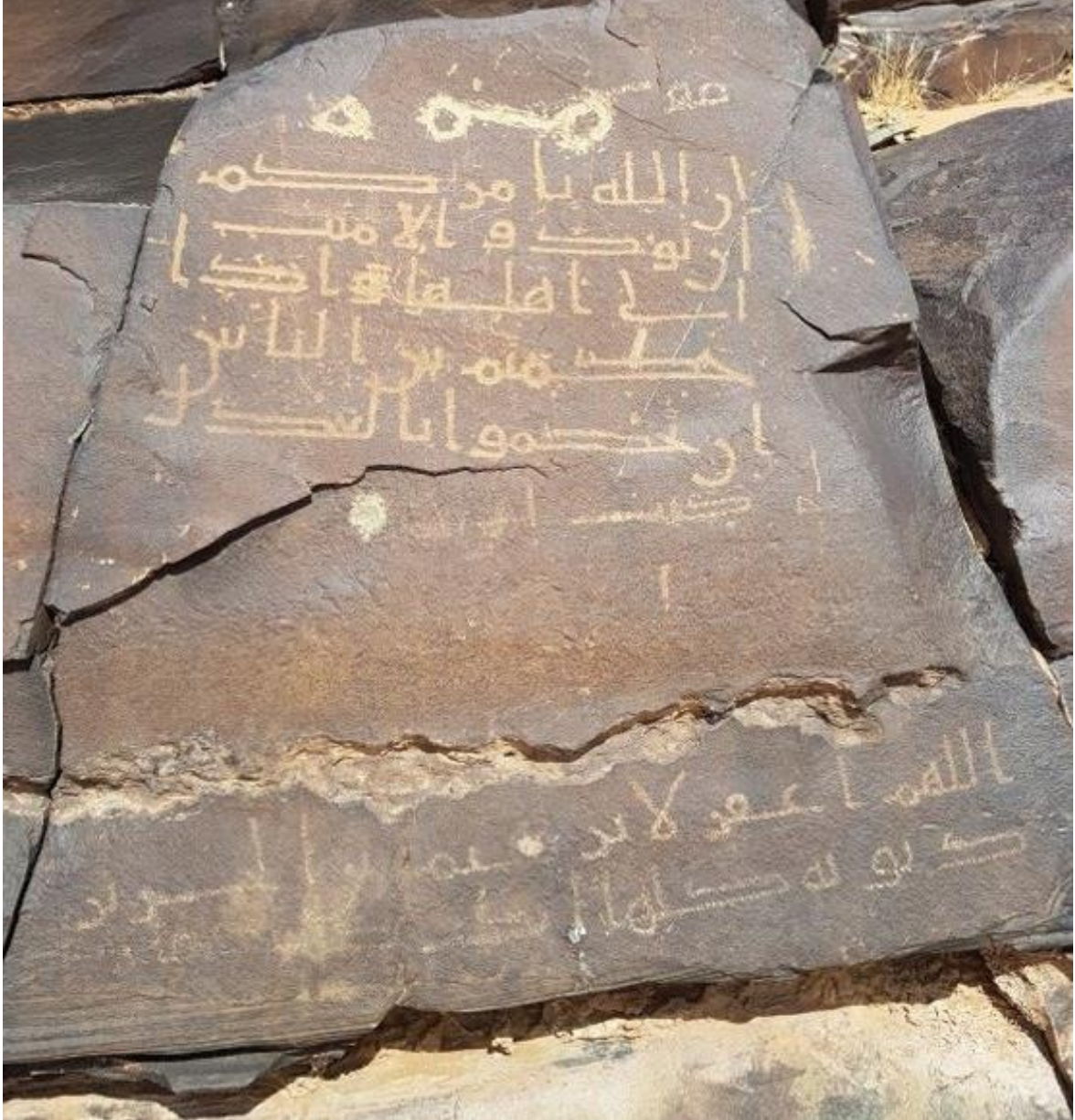
³⁶ Müfid Yüksel, "Medine-İ Münevvere Civarında Amentü Yazılı Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı ve Tercümesi" (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.35: Arabistan'ın Riyad şehrinin batısında Cibâlu'n-Neyyir bölgesinde Kur'an-ı Kerim'den Nasr Sûresi yazılı erken İslami dönem kaya yazıtı.³⁷

³⁷ Müfid Yüksel, "Arabistan'ın Riyad şehrinin batısında Cibâlu'n-Neyyir bölgesinde Kur'an-ı Kerim'den Nasr Sûresi yazılı erken İslami dönem kaya yazıtı ve tercümesi" (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.36: Arabistan'da ki Riyad şehrinin batısında El-Kuvay'iyye bölgesinde Kur'an-ı Kerim'den Nisâ Sûresinin durak yerine kadar 58. ayetin yazılı erken İslami dönem kaya yazıtı ve İbrahim bin El-Cerîr'e ait erken İslami dönem kaya yazıtı.³⁸

³⁸ Müfid Yüksel, "Arabistan'da Riyad'ın Batısında El-Kuvay'iyye Mıntıkasında Kur'an-ı Kerim'den Nisâ Suresinin Durak Yerine Kadar 58. Âyet-İ Kerimesi Yazılı Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı İbrahim Bin El-Cerîr'e Ait Erken İslâmi Dönem Kaya Yazıtı ve Tercümesi" (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.37: Medine'nin 110 km. güneyinde bulunan Vadiyu'l-Fura' bölgesinde erken İslami dönem kaya yazıtları.³⁹

³⁹ Müfid Yüksel, "Medine-İ Münevvere'nin 110 Km. Güneyinde Vadiyu'l-Fura' Mıntıkasında Erken İslâmi Dönem Çok Önemli Kaya Yazıtları ve Tercümelere" (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.38: H. 64 yılına ait bir mezar taşı üzerinde bulunan bir yazı.⁴⁰

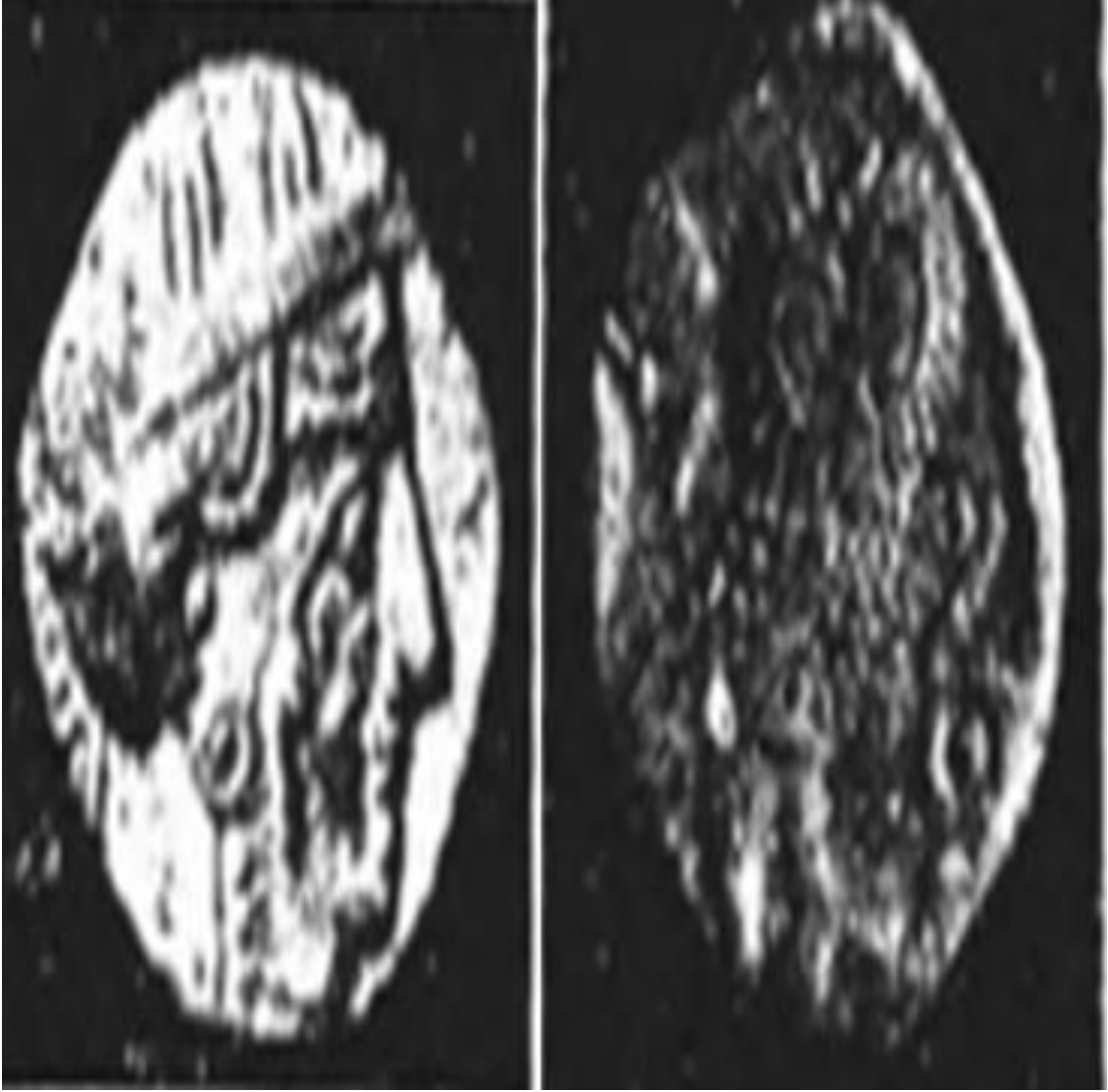
⁴⁰ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 53.

Ek-2.39: Medine (İstasyon) Müzesinde Ashâb-ı Kirâm'ın önde gelerinden, Hz. Ali'nin Ağabeyi Mute Savaşında Şehit olan Ca'fer bin Ebî Tâlib'in neslinden Safiyye bint Musa bin Eyyub bin İbrahim bin Muhammed bin Ca'fer bin İbrahim bin Muhammed bin Ali bin Abdillâh bin Ca'fer bin Ebî Tâlib'e ait Mezar Taşı Kitabesi.⁴¹

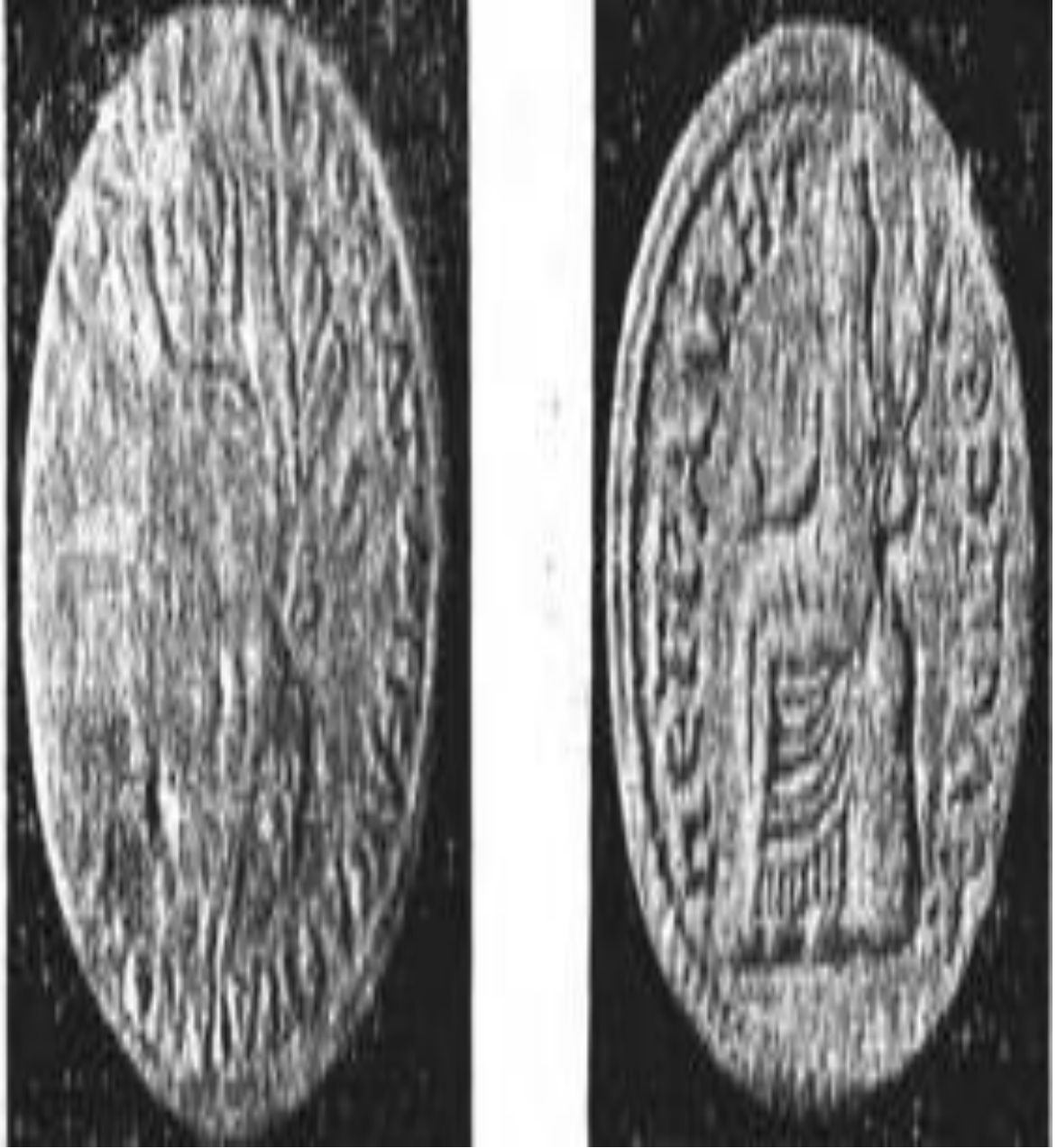
⁴¹ Müfid Yüksel, "Medine-İ Münevvere (İstasyon) Müzesinde Ashâb-ı Kirâm'ın Büyüklerinden, Hz. Ali (K.V)'nin Ağabeyi Mute Harbi Şehidi Ca'fer Bin Ebi Tâlib'in (R.A) Ahfadından /Neslinden Safiyye Bint Musa Bin Eyyub Bin İbrahim Bin Muhammed Bin Ca'fer Bin İbrahim Bin Muhammed Bin Ali Bin Abdillâh Bin Ca'fer Bin Ebî Tâlib'e Âit Mezar Taşı Kitâbesi ve Tercümesi" (Erişim tarihi: 31.12.2023).

Ek-2.40: Himyerflere ait gümüş para MÖ. III. ve II. yüzyıl. Solda ön yüzü Atena'nın başı yanağında Sebelilerin nûn harfi, sağda arka yüzde ise Zeytin dalı, Baykuş ve ay resmi vardır.⁴²

⁴² Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 92.

Ek-2.41: Nabatîlere ait bronz sikke. Solda ön yüz: Trayan'ın başı, sağda arka yüz: Petra'daki şehir tanrıçası: Allâ.⁴³

⁴³ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 130.

Ek-2.42: Nabatî hükümdarlarından bazılarına ait birtakım sikkeler.⁴⁴

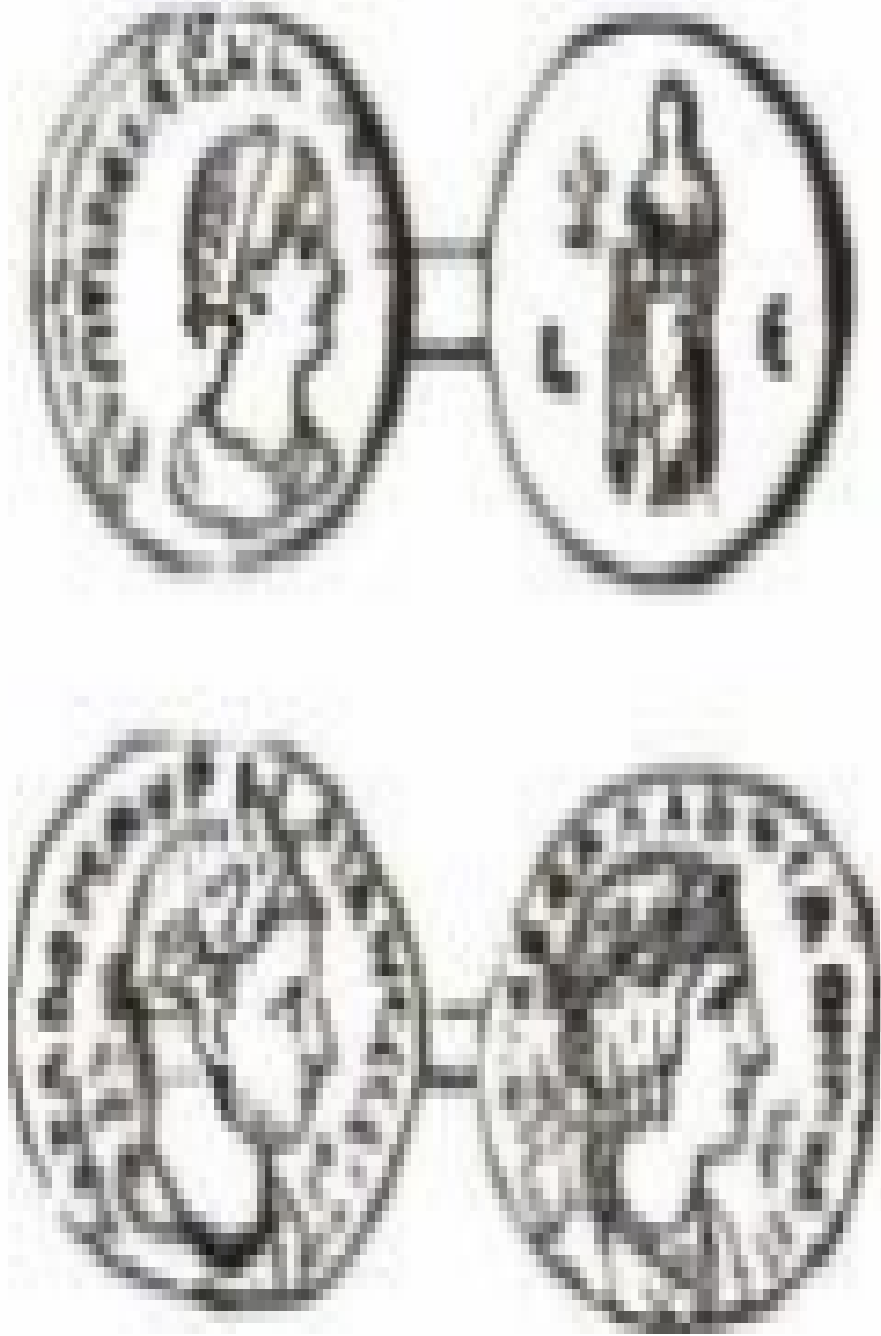
⁴⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 67.

Ek-2.43: MS. 274 yılında Mısır İskenderiye’de basılmış tetradrahmi denilen gümüş sikke üzerinde Zenobia’nın tasviri bulunuyor.⁴⁵

⁴⁵ Arkeofili, "Roma'ya Baş Kaldıran Suriye Kraliçesi Zenobia Kimdi?" (Erişim tarihi: : 20.01.2024).

Ek-2.44: Tedmür kraliçesi Zenobia ve Vehbüllât'a ait sikkeler.⁴⁶

⁴⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 84.

Ek-2.45: Kûfî yazılı Sâsânî Devleti dirhemi.⁴⁷

⁴⁷ Halil Sahillioğlu "Dirhem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/369.

Ek-2.46: Halife Abdülmelik bin Mervân tarafından Dimaşk'ta bastırılmış olan dinarlardan bir örnek.⁴⁸

⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/270.

Ek-2.47: Halife Abdülmelik bin Mervân devrinde basılmış olan dirhemlerden bir örnek.⁴⁹

⁴⁹ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/268.

Ek-2.48: Halife Abdülmelik bin Mervân devrinde basılmış olan bir sikke İstanbul Arkeoloji Müzesi bulunmaktadır.⁵⁰

⁵⁰ Yıldız, "Abdülmelik b. Mervân", 1/267.

Ek-2.49: Emevî Halifesi Abdülmelik bin Mervan devrine ait dinar. Şam, 77/ 696-697.⁵¹

⁵¹ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 353.

Ek-2.50: Abbasi Halifesi Mehdi adına basılan dirhem. 160/ 776-777.⁵²

⁵² el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 353.

Ek-2.51: Hz. Muhammed'in mektuplarında kullandığı mührünün tahmini çizimi "Muhammed Rasûlullah"⁵³

⁵³ el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, 142.

Ek-2.52: İmruülkays bin Hucr'a ait Ankara Hıdırlık Tepedeki 1930 yılında sonra yıkılan türbesi.⁵⁴

⁵⁴ Haber Ankara, "Ankara'nın Gizemli Şairi İmruul Kays Kimdir? İmruul Kays Şiirleri..." (Erişim tarihi: 23.08.2023).

Ek-3 Harita

Ek-3.1: İslam Öncesi Kuzey ve Güney Arap Krallıkları.⁵⁵

⁵⁵ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, 109.

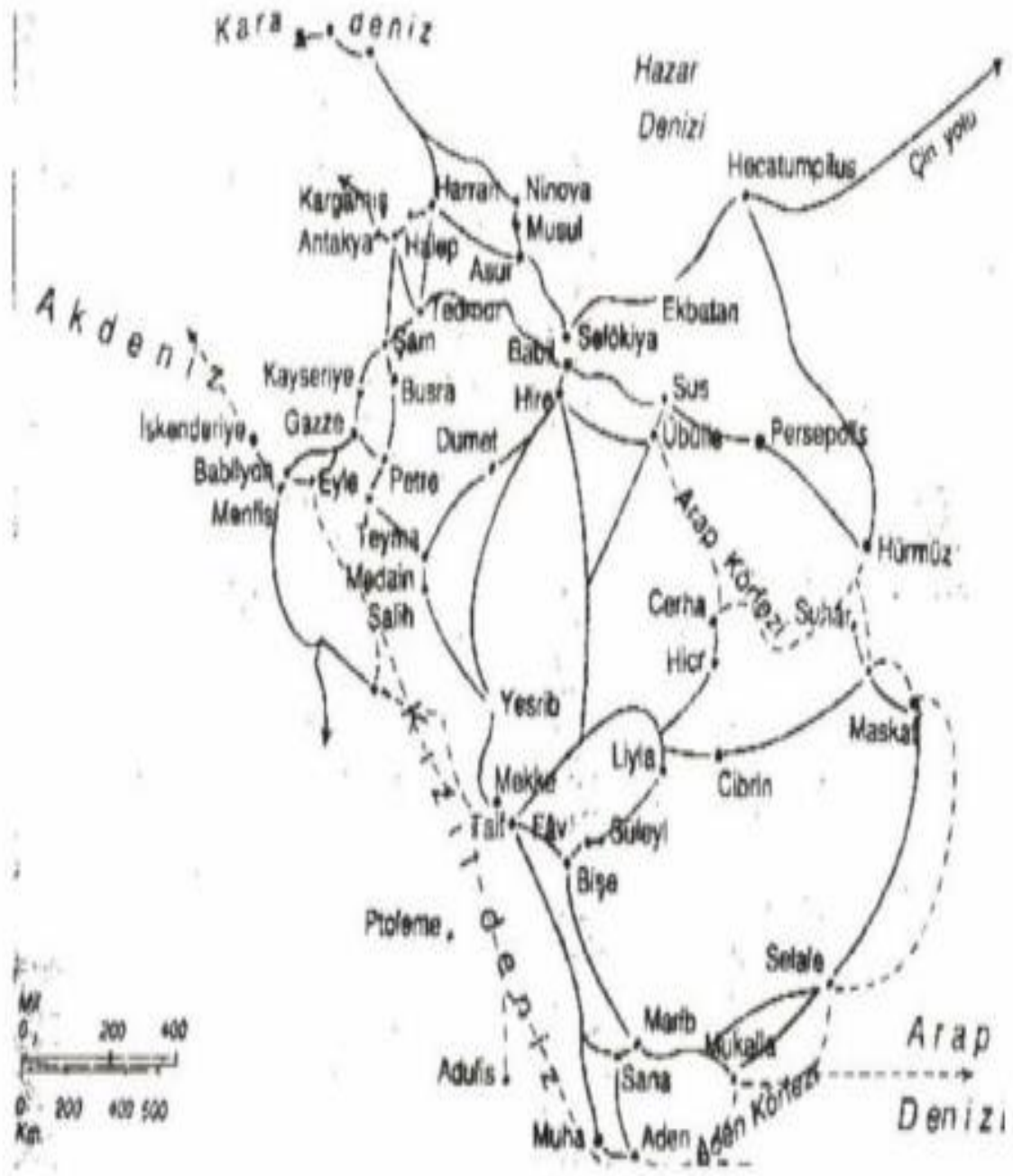

Ek-3.3: Arabistan Yarımadasında kurulan panayır yerleri.⁵⁷

⁵⁷ Abdülkerim Özaydın, "İslâm'dan Önce Araplarda Sosyal ve İktisadi Hayat" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1991), 3/323.

Ek-3.4: Ortadoğu'daki ticaret yolları.⁵⁸

⁵⁸ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 164.

